

ISSN 2073-333X

Международный научный журнал

Қазақстанның ғылымы мен өмірі Наука и жизнь Казахстана Science and life of Kazakhstan

№2/1 2020

YESSENOV
UNIVERSITY

ТАҒЫЛЫМЫ ЕРЕҢ УЫНДЫ

Заң ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубтарының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі, “Қазақстанның ғылымы мен өмірі” атты халықаралық журналдың Бас редакторы **Есберген Алаухановтың “Ф.Н.Плеваконың сот мәжілісіндегі тандамалы сөздері”** атты жаңа кітабы жарық көрді.

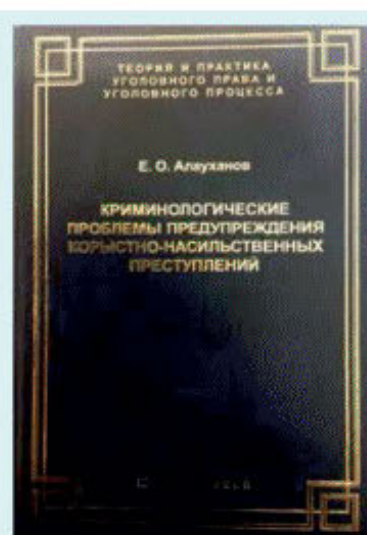
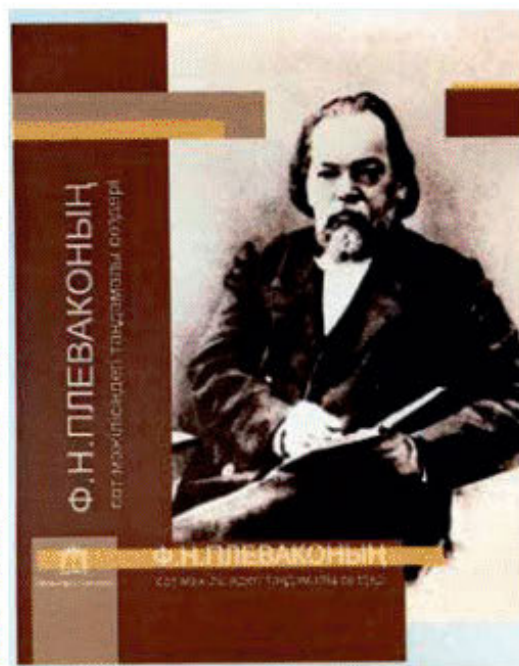
Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының шешімімен баспаға ұсынылды.

Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокурорының аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабылсаят Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

Кітаптың ерекшелігі сол - Ф.Н. Плеваконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако - XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докторанттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға арналады.

Құрылтайшы:
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

Халықаралық ғылыми журнал
Международный научный журнал
International science journal

№2/1

Бас редактор – Алауханов Е.О.
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор – Алауханов Е.О.
«Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief – Alaukhanov Ye.O.
«Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», doctor of Law Sciences, professor

Алматы 2020

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдиров Н.М., з.г.д., профессор
Абдрасилов Б.С., б.г.д., профессор
Абдурасулова К.Р., з.г.д., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., з.г.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)
Аликперов Х.Д., з.г.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)
Асанов Ж.К., з.г.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы
Байдаулет И.О., мед.г.д., профессор
Байдельдинов Д.Л., з.г.д., профессор
Баулин Ю.В., з.г.д., профессор (Киев)
Бисенов К.А., тех.г.д., профессор
Бородин С.В., з.г.д., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Букалерева Л.А., з.г.д., проф. (РУДН, Мәскеу)
Ведерникова О.Н., з.г.д., проф., РФ Жоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)
Гаипов З.С., с.г.д., профессор
Голик Ю.В., з.г.д., профессор (Мәскеу)
Гриб В.В., з.г.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)
Грунтов О.И., з.г.д., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., з.г.д., профессор
Елешов Р., а-ш.г.д., ҚР ҰҒА академигі
Елубаев Ж.С., з.г.д., профессор
Есім Ғ., ф.г.д., ҚР ҰҒА академигі
Жұмағұлов Б.Т., т.г.д., ҚР ҰҒА академигі
Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті
Зарипов З.С., з.г.д., профессор (Рязань)
Зигмунд О.А., з.г.д., профессор (Германия)
Ыдырысов Д.А., т.г.д., профессор
Қасымбеков М.Б., с.г.д., профессор
Козаченко И.Я., з.г.д., профессор (Екатеринбург)
Коняхин В.П., з.г.д., профессор (Краснодар)
Коробеев А.И., з.г.д., профессор (Владивосток)
Құл-Мұхаммед М.А., з.г.д., профессор
Лебедев С.Я., з.г.д., профессор (Мәскеу)
Лиховая С.Я., з.г.д., профессор (Киев)
Лопашенко Н.А., з.г.д., профессор (Саратов)
Мацкевич И.М., з.г.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)
Минязева Т.Ф., з.г.д., профессор (Мәскеу, РУДН)
Мухамедиұлы А., ф.г.д., профессор
Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры
Мұтанов Ғ.М., т.г.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, ҚазҰУ ректоры
Рагимов И.М., з.г.д., профессор (Мәскеу)
Рустамбаев М.Ю., з.г.д., профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., ақын-драматург
Орлов В.Н., з.г.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы
Сагадиев К.А., з.г.д., ҚР ҰҒА академигі
Сұлтанов Қ.С., с.г.д., профессор
Сыдыков Е.Б., т.г.д., ҚР ҰҒА академигі, ЕҰУ ректоры
Төлеген М.Ә., доктор PhD, ректор ШҚМУ ректоры
Шестаков Д.А., з.г.д., профессор, СП(б) халықаралық криминологиялық клубының президенті

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Абдуллаев К.К., а.-ш.г.д., профессор
Айтжанов Б.Д., вет.г.д., профессор
Асангазы О., қоғам қайраткері
Әбішев Т.Д., з.г.к., профессор
Әбішев Х.А., з.г.к., профессор
Байменов А.М., тех.г.к., профессор
Бекмагамбетов А.Б., з.г.к., профессор (Қостанай)
Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты
Бишманов Б.М., з.г.д., профессор
Борбат А.В., з.г.к., бас редактор (Мәскеу)
Данилов А.П., з.г.к., доцент (Санкт-Петербург)
Джансараева Р.Е., з.г.д., профессор
Жақып Б.Ө., филол.г.д., профессор
Жанабилов Н.Е., з.г.к., профессор (Астана)
Жолдыбай К., жазушы-публицист
Жұмағұлова В.И. ф.г.д., профессор
Иванчин А.В., з.г.д., адвокат (Ярославль)
Ивона Массакки, профессор (Польша)
Қанжигітов Е.Қ., вет.г.д., профессор
Кәрібаев Б.Б., т.г.д., профессор
Кленова Т.В., з.г.д., профессор (Самара)
Корконосенко С.Г., с.г.д., профессор (Санкт-Петербург)
Қуаналиева Г.А., з.г.д., профессор
Құрманалиев К.А., ф.г.д., профессор
Куфлева В.Н., з.г.к., доцент (Краснодар)
Мажейка Кипрас И., МЕАТР акад. (Мәскеу)
Маткаримова Г.С., з.г.д., профессор (Ташкент)
Мельник Г.С., с.г.д., проф. (Санкт-Петербург)
Миндагулов Ә.Х., з.г.д., профессор (Мәскеу)
Молдабаев С. С., з.г.д., профессор (Алматы)
Омаров Б.Ж., фил.г.д., профессор
Рустемов Б.Т., жазушы-публицист
Рүстемова Г.Р., з.г.д., профессор
Саломов Б., з.г.д., профессор, адвокат (Ташкент)
Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері
Сарсембаев М.А., з.г.д., профессор
Сейтжанов Ә.Ә., з.г.к., доцент
Сматлаев Б.М., з.г.д., профессор
Старостин С.А., з.г.д., профессор (Мәскеу)
Сыдыкова Л. Ч., з.г.д., профессор (Бішкек)
Тойлыбаев Б.А., п.г.д., профессор
Турецкий Н.Н., з.г.д., профессор
Түргараев Б.Т., з.г.д., профессор
Тұрсынов С.Т., з.г.д., профессор
Фадеев В.Н., з.г.д., проф. (Мәскеу)
Усманов А., п.г.д., профессор
Усманов С.У., т.г.д., профессор
Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)
Шаукенова З.К., з.г.д., профессор
Харченко В.Б., з.г.д., профессор (Харьков)
Ху Тин, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор
Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор
Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)
Аликперов Х.Д. д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)
Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК
Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор
Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор
Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)
Бисенов К.А., д.т.н., профессор
Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Букалерева Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)
Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)
Гаипов З.С., д.п.н., профессор
Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)
Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)
Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор
Елешов Р., д.с.-х.н., академик НАН РК
Елубаев Ж.С., д.ю.н., профессор
Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК
Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК
Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК
Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)
Зигмунд О.А., д.ю.н., профессор (Германия)
Идрисов Д.А., д.и.н., профессор
Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор
Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)
Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)
Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)
Кул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор
Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)
Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)
Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)
Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)
Минязева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)
Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор
Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ
Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ
Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)
Рустамбаев М.Ю., д.ю.н. профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., поэт-драматург
Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»
Сагадиев К.А., д.э.н., академик НАН РК
Султанов К.С., д.пол.н., профессор
Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ
Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ
Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Абдуллаев К.К., д.с.-х.н., профессор
Айтжанов Б.Д., д.вет.н., профессор
Асангазы О., общественный деятель
Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор
Абишев Х.А., к.ю.н., доцент
Байменов А.М., к.тех.н., профессор
Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)
Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК
Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор
Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)
Данилов А.П., к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)
Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор
Жакып Б.О., д.фил.н., профессор
Жанабилов Н.Е., к.ю.н., профессор (Астана)
Жолдыбай К., писатель-публицист
Жумагулова В.И., д.ф.н., профессор
Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)
Ивона Массакки, профессор (Польша)
Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор
Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор
Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)
Корконосенко С.Г., д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор
Курманалиев К.А., д.ф.н., профессор
Куфлева В.Н., к.ю.н., доцент (Краснодар)
Мажейка Кипрас И., академик МЕАТР (Москва)
Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)
Мельник Г.С., д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Миндагулов А.Х., д.ю.н., профессор (Москва)
Молдабаев С.С., д.ю.н., профессор (Алматы)
Омаров Б.Ж., д.фил.н., профессор
Рустемов Б.Т., писатель-публицист
Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор
Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
Сатиев О.С., общественный деятель РК
Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент
Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор
Старостин С.А., д.ю.н., профессор (Москва)
Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор
Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор
Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор
Турсынов С.Т., д.э.н., профессор
Усманов А., д.п.н., профессор
Усманов С.У., д.т.н., профессор
Челадзе Г., доктор права, доктор административного бизнеса, профессор (Грузия)
Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор
Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)
Ху Тин, Председатель Вьетнамской Ассоциации Писателей (Вьетнам)

EDITORIAL BOARD:

Abdirov N.M., Dr. of Law Sciences, professor
Abdrasylov B.S., Dr. of Biological Sciences, professor
Abdurasulova K.R., Dr. of Law Sciences, professor (Tashkent)
Abzalov E.M., Dr. of Law Sciences, professor, state counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)
Alikperov H.D., Dr. of Law Sciences, professor, state counselor of Justice of the 3rd class
Asanov Zh. K., Candidate of Law Sciences, chairman of the Supreme Court of Kazakhstan
Baidaulat I.O., Dr. of Medical Sciences, professor
Baideldinov D.L., Dr. of Law Sciences, professor
Baulin U.V., Dr. of Law Sciences, professor (Kyiv)
Bisenov K.A., Dr. of Technological Sciences, professor
Borodin S.V., Candidate of Law Sciences, vice-president, lawyer (Voronezh)
Bukalerovala L.A., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow, RUDN)
Vedernikova O.N., Dr. of Law Sciences, professor, judge of the Supreme Court of the Russian Federation (Moscow)
Gayipov Z.S., Dr. of Political Sciences, professor
Golik Yu.V., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow)
Grib V.V., Dr. of Law Sciences, professor, editor-in-chief (Moscow)
Gruntov O.I., Dr. of Law Sciences, professor of BSU (Minsk)
Dulatbekov N.O., Dr. of Law Sciences, professor
Yeleshov R., Dr. of Agricultural Sciences, acad. NAS RK
Elubayev Zh.S., Dr. of Law Sciences, professor
Esim G., Dr. of Philological Sciences, acad. NAS RK
Zhumagulov B.T., Dr. of Technical Sciences, academician of NAS RK
Zhurinov M.Zh., academician, president of NAS RK
Zaripov Z.S., Dr. of Law Sciences, professor (Ryazan)
Ydyrysov D.A., Dr. of Historical Sciences, professor
Kasimbekov M.B., Dr. of Political Sciences, professor
Kozachenko I. Ya., Dr. of Law Sciences, professor (Yekaterinburg)
Konyakhin B.P., Dr. of Law Sciences, professor (Krasnodar)
Korobeyev A.I., Dr. of Law Sciences, professor (Vladivostok)
Kul-Muhammed M.A., Dr. of Law Sciences, professor
Lebedev S. Ya., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow)
Likhovaya S. Ya., Dr. of Law Sciences, professor (Kyiv)
Lopashenko N.A., Dr. of Law Sciences, professor (Saratov)
Matskevich I.M., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow, MSAL)
Minyazeva T.F., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow, RUDN)
Mukhamediyul A., Dr. of Philosophical Sciences, professor
Musakhodzhaeva A.K., professor, rector of KazNAA
Mutanov G.M., Dr. of Technical Sciences, professor, academician of NAS RK, rector of KazNU
Ragimov I.M., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow)
Rustambayev M. Yu., Dr. of Law Sciences, professor (Tashkent)
Orazalin N.M., poet, playwright
Orlov V.N., Dr. of Law Sciences, editor-in-chief of «Russian criminological view»
Sagadiyev K.A., Dr. of Economic Sciences, academician of NAS RK
Siegmunt O., Dr. of Law Sciences, professor (Germany)
Sultanov K.S., Dr. of Political Sciences, professor
Sydykov Ye.B., Dr. of Historical Sciences, academician of NAS RK, rector of ENU
Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU
Shestakov D.A., Dr. of Law Sciences, professor, president of St. Petersburg International Criminological Club

EDITORIAL COUNCIL:

Abdullayev K.K., Dr. of Agricultural Sciences, professor
Aitzhanov B.D., Dr. of Veterinary Sciences, professor
Asangazy O., public figure
Abishev T.D., Candidate of Law Sciences
Abishev H.A., Candidate of Law Sciences, associate professor
Baimenov A.M., Candidate of Technological Sciences, professor
Bekmagambetov A.B., Candidate of Law Sciences, professor (Kostanay)
Bekturganov E.U., Deputy of the Parliament of Kazakhstan
Bishmanov B.M., Dr. of Law Sciences, professor
Borbat A.V., Candidate of Law Sciences, editor-in-chief (Moscow)
Danilov A.P., Candidate of Law Sciences, associate professor (St. Petersburg)
Jansarayeva R. Ye., Dr. of Law Sciences, professor
Zhakyp B.O., Dr. of Philological Sciences, professor
Zhanabilov N. Ye., Candidate of Law Sciences, professor (Astana)
Zholdybay K., writer, publicist
Zhumagulova V.I., Dr. of Philological Sciences, professor
Ivanchin A.V., Dr. of Law Sciences, advocate (Yaroslavl)
Ivona Massaki, professor (Poland)
Kanzhigitov Ye.K., Dr. of Veterinary Sciences
Karibayev B.B., Dr. of Historical Sciences, professor
Klenova T.V., Dr. of Law Sciences, professor (Samara)
Korkonosenko S.G., Dr. of Political Sciences, professor (St. Petersburg)
Kuanaliyeva G.A., Dr. of Law Sciences, professor
Kurmanaliyev K.A., Dr. of Philological Sciences, professor
Kufleva V.N., Candidate of Law Sciences, assistant professor (Krasnodar)
Mazheika Kipras I., academician of PANS (Moscow)
Matkarimova G.S., Dr. of Law Sciences, professor (Tashkent)
Melnik G.S., Dr. of Political Sciences, professor (St. Petersburg)
Moldabayev S.S., Dr. of Law Sciences, professor (Almaty)
Mindagulov A.N., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow)
Omarov B. Zh., Dr. of Philological Sciences, professor
Rustemov B.T., writer, publicist
Rustemova G.R., Dr. of Law Sciences, professor
Salomov B., Dr. of Law Sciences, professor (Tashkent)
Sapiyev O.S., public figure of RK
Sarsembayev M.A., Dr. of Law Sciences, professor
Seitzhanov A.A., Candidate of Law Sciences, associate professor
Smatlayev B.M., Dr. of Law Sciences, professor
Starostin S.A., Dr. of Law Sciences, professor (Moscow)
Sydykova L. Ch., Dr. of Law Sciences, professor (Bishkek)
Toilybayev B.A., Dr. of Pedagogical Sciences, professor
Turetski N.N., Dr. of Law Sciences, professor
Turgarayev B.T., Dr. of Law Sciences, professor
Tursynov C.T., Dr. of Economic Sciences, professor
Usmanov A., Dr. of Political Sciences, professor
Usmanov S.U., Dr. of Historical Sciences, professor
Cheladze G., Dr. of Law Sciences, doctor of Business Administration, professor (Georgia)
Shaukenova Z.K., Dr. of Sociological Sciences, professor
Harchenko V.B., Dr. of Law Sciences, professor (Harkov)
Huu Thinh, Chairman of Vietnam Writer's Association (Vietnam)

*“Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін:
әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білім алдым”.*
Александр Македонский

“Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болып отыр”.
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

**“ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ –
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА”** халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде).

Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж. Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», Халықаралық Қазақстан криминологиялық клубының Президенті, заң ғылымдарының докторы, профессор **Е.О. Алаухановтың** ғылыми жетекшілігімен шығады.

Басылым 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде Мемлекет басшысының баяннамасында айқындалған халықаралық ғылымиметрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus).

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағыттар бойынша жарияланады:

- **Байқау жеңімпаздары;**
- Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;
- Білім мен ғылым мәселелері;
- Жас ғалымдар мінбері;
- Мерейтой;
- Айтулы шара;
- Рецензиялар, жаңа кітаптар.

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;
Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4x5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.
2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.
3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;
4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдікпен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**
5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.
6. **Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалым- дардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.**

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жі- беріледі:
2. Мақала құрылымы: мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен- жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), **кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болмауы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.
3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.
4. **Мақала мәтіні «Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1,25 см.**
5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.
6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.
7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады. Мақала үшін төлемақы – 16 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

Төлемақы төлеуге:

Карталық шот:

5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold

ЖСН: 9207 1540 0124

Есеп шоты:

АО “Kaspi Bank” Номер счета KZ37722S000002241040 K6E19

Жақын және алыс шетелде тұратынавторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ РЕДАКЦИЯ ӨКІЛДІГІ:

Мәскеу, ММУ:	проф. Матвеева А.А.	ұялы тел.:+7 (916) 526-44-29
Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Бішкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54
Симферополь:	проф. Игнатов А.Н.	ұялы тел.: +7 (978) 773-63-60

Журнал редакциясының мекенжайы:

Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828

Ғылыми редактор: Ақжанар
+7 778 515 99 50

“Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир и людей”.
Хуго Штейнхаус

“Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать”.
Жюль Валле

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научный журнал «**НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – КАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ**» включен в индекс научного цитирования (ИНЦ).

Журнал входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) по специальностям юридических, филологических и педагогических наук и др.

Журнал издается с 09.02.2009 года, ежемесячно, на восьми языках (казахский, русский, английский, французский, китайский, чешский, венгерский, немецкий).

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г. Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана», Президента Международного Казахстанского криминологического клуба – **Алауханова**

Е.О.

С 2019 года издание вступило в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей – Ассоциацию научных редакторов и издателей (**Association of science editors and publishers**).

В настоящее время, Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (*Web of science, Clarivate Analytics, Scopus*), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем, Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (*International DOI Foundation, IDF*) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.

У Журнала «**НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА**» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

- Победители конкурса
- Имя в истории и науке
- Вопросы образования и науки
- Трибуна молодых ученых
- Юбилей
- Мероприятия
- Рецензии, новые книги
- Разн

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1. **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.
2. **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.
3. **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовывается с Редакцией журнала.
4. **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.
5. **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.
6. **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат». **Не допускается ПЛАГИАТ.**
7. **В статье** необходимо широко использовать труды казахстанских авторов, внесших в развитие и совершенствование отечественной науки.
Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».
8. **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира. **Примечание:** согласно формату журнала просим авторов высылать фото в размере 4x5, которая будет опубликована вместе со статьей.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1. Текст научной статьи направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.
2. Структура научной статьи: а) название статьи;
б) текст статьи;
в) Сведения об авторе (место работы/учебы с указанием адреса, должности, степени, звания, электронный адрес, контактные данные);
г) индексы УДК и / или ББК;
д) ключевые слова (в количестве не более 5); е) аннотация (из 3-4 предложений);
ж) библиография.
 - Если статья написана на иностранном языке, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., контактные и иные данные об авторе (место работы/учебы с указанием адреса, должности, степени, звания), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на казахском и (или) русском языках.
3. Статья должна состоять из следующих элементов: введение, основная часть и заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.
4. Текст должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1,25 см.
5. Ссылки на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по тексту статьи с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. *Пример внутри текстовой библиографической ссылки: [Савицкий В.М., 1996, с. 47].*
Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. Например, в тексте: «В соответствии сп. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в суде в соответствии с настоящей главой,» решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций,

должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом:

«Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/> свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. **Пример:** URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

6. Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления». Библиографический список входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания. *Пример оформления учебного пособия: Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб. пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. – М.: Бек, 1996. – 320 с.*

Пример оформления научной статьи: Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение роли судебной системы // Вестник Поволжского института управления. – Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018. Т. 18. № 7. – С. 52-62.

Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций: Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире / Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм. – М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. – С. 373-395.

Пример оформления автореферата диссертации: Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX – первой половине XX в.: автореф. дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. – М., 2013. – 47 с.

Пример оформления диссертации: Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX – начала XX вв.: дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. – М., 2018. – 425 с.

Нормативные правовые акты не входят в Библиографический список.

Библиографический список должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

7. Статьи, оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.
8. Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очередности.

Оплата по реквизитам:

Карточный счет:

5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold

ИИН: 9207 1540 0124

Расчетный счет:

АО “Kaspi Bank” Номер счета KZ37722S0000002241040 K6E19

Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО РЕДАКЦИИ В СНГ:

Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А.	моб.: +7 (916) 526-44-29
Москва:	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54
Симферополь:	проф. Игнатов А.Н.	моб.: +7 (978) 773-63-60

Адрес редакции журнала:

г. Алматы, Алмалинский район, проспект Абылай хана, д. 113
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828

Научный редактор: Акжанар
+7 778 515 99 50

*«Всегда выбирайте самый трудный путь – на нем вы не встретите конкурентов»
Шарль де Голль*

*«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к возврату утроенного
инвестированного капитала»
Джефф Безос*

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им.Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйства государственной службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийского государственного университета юстиции
39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия

41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)
42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. Библиотека Санкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
52. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
53. Библиотека Самарского университета
54. Библиотека Белорусского государственного университета
55. Библиотека Киевского национального университета
56. Научная библиотека им. М.Максимовича
57. Научная библиотека национального авиационного университета (г.Киев)
58. Национальная научная библиотека Грузии
59. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я.Брюсова
60. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
61. Национальная библиотека Азербайджана
62. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
63. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
64. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
65. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
66. Библиотека Литературного института Узбекистана
67. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
68. Библиотека Таджикского национального университета
69. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
70. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н.Ельцина
71. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

МАЗМҮНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Абилшеева Р.К. СӨЗ БОСТАНДЫҒЫ ҚҰҚЫҒЫ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ ҰҒЫМДАРЫНЫҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ.....	18
Акберов З.М. ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ИПОТЕЧНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РК НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ	22
Алибеков С.К. САЛЫҚ САЛАСЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚ ЖӘНЕ ОНЫМЕН КҮРЕС ЖҮРГІЗУ	26
Akhmetova A.A., Baimagambetova Z.M. THE PROBLEM OF DEFINING THE CONCEPT OF "GRAIN" IN INTERNATIONAL LAW	32
Ахметова Б.С. РОЛЬ МЕДИАЦИИ В РАЗРЕШЕНИИ ПРАВОВЫХ КОНФЛИКТОВ	36
Ахметова Б.С. СПОСОБЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ СУБЪЕКТОВ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	39
Ауешова Б.Т. ҚАЗАҚ ӘДЕТ-ҒҰРЫП ЗАҢЫ МЕН ШАРИАТ ЗАҢЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС-ӘРЕКЕТТЕРДІҢ РЕТТЕЛУІ	45
Ауешова Б.Т. МЕДИАЦИЯ ИНСТИТУТЫ МЕН ҚАЗАҚ ӘДЕТ ҚҰҚЫҒЫНДАҒЫ БІТІМГЕРШІЛІК ИНСТИТУТЫНЫҢ ТАРИХИ ҚҰҚЫҚТЫҚ САБАҚТАСТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ	48
Ауешова Б.Т. МАНҒЫСТАУ БИЛЕРІНІҢ БІЛІК ШЕШІМДЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	52
Бижан Н.Р., Ескендерова Г.Т., Бекімбетов Т.Б., Тоханова Р.Ж. СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ҚЫЛМЫСТАРЫНЫҢ АЛДЫН АЛУДАҒЫ ПРОКУРОРДЫҢ РОЛІ	55
Бижан Н.Р., Айдарбеков К.А., Бекімбетов Т.Б., Цой В.А. КРИМИНОФАМИЛИСТИКАДАҒЫ ҰЙЫМДАСҚАН ТОП МҮШЕЛЕРІНІҢ ҚЫЛМЫСТАРЫ БОЙЫНША ЖАЗА ТАҒАЙЫНДАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	63
Дайрабаева Г.М., Тұрғараев М.Б., Иманбердиев С., Айдарбекова К.Ж. ЭКОНОМИКАЛЫҚ КОНТРАБАНДАМЕН КҮРЕСУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	69
Дайрабаева Г.М., Шеримкулова Г.Д., Байтерекова К.Б., Айдарбекова К.Ж. КОМПЬЮТЕРМЕН ЖАСАЛАТЫН ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ АЛДЫН АЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	72
Жумабаева Г.А., Сагиева Г.К., Куатбек Г.К. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯСЫНДА АҚПАРАТТЫҢ ЕРКІН АЛУЫНА ЖӘНЕ ТАРАТЫЛУЫНА ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАР	76
Капсаямов К.Ж., Капсаямова С.С., Аккулов Р.Т. ИСТОРИКО-ПРАВОВЫЕ ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ПРАВ ДЕТЕЙ В ОТЕЧЕСТВЕННОМ ПРАВЕ	80
Кобегенова Г.Ж. ӨНДІРІСТІК КООПЕРАТИВ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗАҢДЫ ТҮЛҒА НЫСАНЫ РЕТІНДІГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	86
Кулбаева М.М. СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ОБ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ЗАВЕДОМО ЛОЖНОЕ СООБЩЕНИЕ ОБ АКТЕ ТЕРРОРИЗМА	91

Қапсәлімов Қ.Ж., Қапсәлімова С.С., Атамбаев Қ.Д. КӨМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРЫ ТУРАЛЫ ІСТЕР БОЙЫНША ІС ЖҮРГІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	95
Мейірбекова Г.Б., Альшуразова А.А., Амреева И.С. АЗАМАТТЫҚ ІСТЕР БОЙЫНША ТАРАПТАР АРАСЫНДА СОТ ШЫҒЫНДАРЫН БӨЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	102
Мейірбекова Г.Б., Жарболова А.Ж. ЕРЛІ-ЗАЙЫПТЫЛАРДЫҢ ОРТАҚ МЕНШІГІНДЕГІ ҮЛЕСТЕРДІ АНЫҚТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	106
Омрали Ж.О., Молдахметов Е.К. ВОПРОСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ СУДЕЙСКИХ КАДРОВ	111
Омрали Ж.О., Молдахметов Е.К. МЕДИЦИНСКОЕ ПРАВО, КАК ОСНОВА СПЕЦИФИКИ СУДОПРОИЗВОДСТВА ПО ДЕЛАМ О ПРАВОНАРУШЕНИЯХ В СФЕРЕ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ	117
Өтебалиева Қ.Е. КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ КЕҢІСТІК	122
Өтебалиева Қ.Е. ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚ ҮШІН ЖАУАПТЫЛЫҚТЫ ЖЕҢІЛДЕТЕТІН ЖӘНЕ АУЫРЛАТАТЫН МӘН-ЖАЙЛАР: СОТ ПРАКТИКАСЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ	124
Өтебалиева Қ.Е. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АДВОКАТА-ЗАЩИТНИКА В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ	128
Таналинова А.У. НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ БЫТОВОГО НАСИЛИЯ В ОТНОШЕНИИ ЖЕНЩИН	132
Усенбаева А.У. ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ САЛАСЫНА ҚАТЫСТЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ РЕТТЕУ	136
Усенбаева А.У. ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОРҒАУДЫҢ НЕГІЗДЕРІ	140
Шаяхметова Ж.Б., Ергалиева К.С., НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ ЛИЦ, СОВЕРШАВШИХ ТЯЖКИЕ УГОЛОВНЫЕ ПРАВОНАРУШЕНИЯ	144

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGICAL SCIENCE

Есіркепов Ж.М., Жүзеев С.Ә. ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫҢ ЭТНОПЕДАГОГИКАДАҒЫ МАҢЫЗЫ	148
Қарабаева К.Ж., Оңалбекова А.С. КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ БАЗИС ИНТЕГРИРОВАННОГО ПОДХОДА В ФОРМИРОВАНИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОДУКТА У СТУДЕНТОВ ЯЗЫКОВОГО ВУЗА	153
Құдайбергенова А.М., Касенова Г.К. ПРОБЛЕМЫ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ	159
Құдайбергенова А.М., Әділбай А.С. ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҮДЕРІСТЕГІ РЕФЛЕКСИВТІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІК-МУҒАЛІМДЕРДІҢ КӘСІБИ ДАМУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ	165
Ізтұрғанова Г.Қ. ЦИФРОВИЗАЦИЯ В ОБРАЗОВАНИИ: ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ К РАЗВИТИЮ ЦИФРОВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ ЮРИДИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ	170

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

Әбдірова Ш.Г., Айтбенбетова А.Қ. ҰРАН, ҮНДЕУ МӘТІНДЕРІНДЕГІ КІЛТ СӨЗДЕРДІҢ ДИСКУРСЫҚ ӘСЕРІ	175
--	-----

Пангереев А.Ш., Серікқалиева Г.Б.

ӘПСАНА ЖАНРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНА

ОРТАҚ СИПАТТАРЫ179

Омарова Г.Ж.

ОҚЫЛЫМ ӘРЕКЕТІНДЕ СӨЗДІКПЕН ЖҰМЫСТЫ

ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ183

Таласпаева Ж.С., Есмаева М.Т., Қадыров Ж.Т., Балгарина Б.А.

СОЛТҮСТІК ӨҢІРДІҢ КЕЙБІР ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНА

БАЙЛАНЫСТЫ ТУЫНДАҒАН АҢЫЗДАРЫ188

ӘЛЕУМЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ – СОЦИАЛЬНАЯ НАУКА – SOCIAL SCIENCE

Bolat Ye., Madina Ye.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS

OF THE RESEARCH OF MIGRATION196

ТАРИХ ҒЫЛЫМЫ – ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА – HISTORICAL SCIENCE

Таналинова А.У

ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ЖЕНЩИН КАЗАХСТАНА

ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА202

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION

ABOUT AUTHORS206

ПІКІР – РЕЦЕНЗИЯ – REVIEW

.....209

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ
ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА
LAW SCIENCE

АБИЛШЕЕВА РЫСГУЛ КОЙШЫГУЛОВНА

заң ғылымдарының докторы, доцент

Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті

**СӨЗ БОСТАНДЫҒЫ ҚҰҚЫҒЫ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ
ҚОҒАМ ҰҒЫМДАРЫНЫҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ**

***Түйін.** Мақалада азаматтық қоғам және сөз бостандығы құқығы ұғымдарының мәні туралы мәселе қарастырылған.*

***Резюме.** В данной статье рассмотрены вопросы о значениях понятия права на свободу слова и гражданского общества.*

***Summary.** This article addresses questions about the importance of free speech rights in civil society.*

Бүгінгі таңда Елімізді демократиялық, құқықтық, зайырлы және әлеуметтік мемлекет ретінде танытатын Ата Заңымызда демократиялық қағидалардың негізі бекітілген. Мемлекетіміздің басты қағидасы да ұлттық мемлекеттік құрылымның негізін одан әрі саяси жүйені демократияландырумен және дәстүрлі қазақ қоғамының ерекшеліктерін ескере отырып азаматтық қоғам институттарын дамыту болмақ.

Жалпы азаматтық қоғам деген ұғымның түсінігі қандай деген мәселе саяси және құқықтық ілімдер тарихында көптеген ойшылдардың еңбектерінде көрін[іс береді. «Азаматтық қоғам» түсінігі түп тамырын сонау ежелгі грек, римдік ойшылдардың еңбектерінен алады деуге болады. Өйткені ежелгі грек ойшылдары қоғам өмірінің барлық салаларын саяси қоғамның институттары ретінде қарастырған.

Бүгінгі таңда «азаматтық қоғам» түсінігінің мемлекет және құқық теориясында арнайы қалыптасқан көптеген анықтамалары бар. Ғалымдардың пікірлерінің ортақ түйісер тұғырының негізгі мәні азаматтық қоғам құқықтық дәстүрлер мен заңға деген сыйластық орын алған, жалпы ізгілікке негізделген, адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының жүзеге асу мүмкіндіктерін тудыратын еркін демократиялық құқықтық қоғам. Азаматтық қоғам жеке тұрғыдан қарастырғанда тұлғалардың азаматтық және жеке құқықтарының басқарылуы нәтижесіндегі қатынастар.

Азаматтық қоғам, айтылып өткендей, адамның бірлігі болып табылады және ол мемлекетсіз мүмкін емес. Бірақ, азаматтық қоғам белгілі бір жерде тұрып тіршілік құруы, өмір сүруі тиіс. Азаматтық қоғам мемлекеттік органдар мен мемлекеттік емес қозғалыстар, ассоциациялар, одақтардың арасындағы өзара бақылау мен шектеуді қарастырады. Бұл мемлекет қызметінің әрқашан мемлекеттік емес органдар мен қозғалыстардың назарында болуын, ал соңғыларының өз қызметтерін заңның аясында және мемлекеттің объективті сұраныстарын еске ала отырып жүргізуі үшін жасалады.

Сонымен азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекет, бір жағынан, мемлекеттің, екінші жағынан, қоғамның өзара шектеулерінің түрлері арқыл жүреді. Бұл байланысты көрсете отырып, құқықтық мемлекеттің өзі азаматтық қоғамның жемісі екенін атап өткен жөн.

Жалпы теорияда азаматтық қоғам құқықтық мемлекеттің ажырамас бөлшегі ретінде танылатын болса құқықтық мемлекеттің негізгі қағидаларының қатарынан құқық пен бостандықты қамтамасыз етуші ізгілік, демократизм, теңдік ерекше орын алады.

Бұл айтылған қағида, ұғымдар қазақ қоғамы үшін таңсық дүние емес еді. Өйткені, көшпелі қоғамның өмір сүру салтының бұлжымас қағидалары іспетті болған бұл ұғымдар құқықтық өмірдің сипатын білдіретін еді.

Көшпелілердің құқықтық санасында бостандық, теңдік, әділдік ұғымдары ерекше орын алады. Өйткені бұл артықшылықтар адамның ең басты құндылықтарына жатады. Еркіндік, бостандық далалықтардың көшпелі өмірінің құқықтық бейнесін көрсететін. Соншалықты ауқымды кең территорияда еркін көшіп-қонып жүрген көшпелілер еркін ойлау мәдениетіне ғана емес, сондай-ақ ішкі рухани еркіндікке де ие. Әйтсе де оның еркіндік, бостандығы заңсыздық пен шектен шығуға әкелген жоқ, ол әдет-ғұрып, өнегелік және мораль нормалары, әдет құқығының шегінде болды.

«Қазақ менталитетіндегі құқықтық құндылықтың бір саласы теңдік пен әділеттілік. Әділеттілік қазақ үшін көп жағдайда құқықтық ұғым ғана емес, сонымен бірге моральдық категория. Әділеттілік үшін күрес, билер мен шешендердің, ақындар мен батырлардың, жыршылар мен жыраулардың

шығармаларының негізгі тақырыбы болды. Олар халықты әділет жолында тәрбиелей отырып, орын алып отырған әділетсіздікті өткір сөзбен әшкерледі. Ел билеген сұлтандар мен төрелердің, атқа мінер болыстардың әділетсіздіктерін бетіне басып шенеп отырды. Зорлық – зомбылықтарға қарсы күресіп, талант – дарындарын ел еңбегіне арнады. Олардың бұл істе сүйенгені қалың бұқара халық болды. Жалпы қазақ өміріндегі әділет жолындағы билер бағытын екі топқа бөлуге болады: бірінші топқа тура билер жатады. Ел қамын жеген, қара халық мүддесін өз қара басының мүддесінен жоғары қойған, әділеттілік жолында еңбек еткен билер. Екінші топқа үстем тап өкілдерінің дегенін айтып, өз басының әкімшілігін қорғайтын билер жатады. Жалпы алғанда әділеттілік жолындағы билер күресі халық санасында әділеттілік ұғымы мен сезімін нығайтып, ұлт менталитетінде құқықтық құндылықтардың нығаюына зор ықпал етті» [1, 170 б.].

Жалпы алғанда қазақ қоғамында азаттық, бостандық, еркіндік ұғымдары халық үшін жай ғана түсінік емес қоғамдық, құқықтық өмірде үлкен үлес алатын маңызды деп танылатын, ұлттың, тұтастай халықтың, еркін білдіретін, олардың танымын сипаттайтын ақиқаты айқын түсініктер болатын. Бұл түсініктерді өмірлерінің әрбір сәтінде кездесер құбылыстардың ажырамас бөлшегі деп таныды. Көшпелілік еркін де азат, бостандықты өмірді қамтамасыз етуші құрал деп ұғынған қазақ халқы. Бұл жөнінде А. Левшин: «упомянем о закоренелом и впрочем справедливом предубеждении всех киргиз-казахов, что они должны потерять свободу, коль скоро поселяться в домах», - деген пікір білдіреді [2, 45 б.]. Қазақ халқының сонау байырғы құқықтық дүниетанымының бір бұрышынан көрініс берген үлкен мәнділікке ие болған бостандық ұғымы бүгінгі құқықтық қоғамда адамға өзінің ішкі әлеміне кедергі келтіруден қорғануға және белгілі бір белсенділік танытуға мүмкіндік беретін өзіндік мінез-құлықты таңдау мүмкіндігін білдіреді.

Бостандық ұғымына қатысты қалыптасқан көзқарастар азаматтық қоғам ұғымымен сабақтасады. «Азаматтық қоғам» ұғымын азаматтардың лайықты өмір сүруіне жағдайлар тудыратын қоғам ретінде түсіндіруге болады. Бұл туралы Н.И. Матузов: «В гражданском обществе создаются необходимые условия и атмосфера для беспрепятственной реализации основных прав и свобод личности, принципов демократии, равноправия, нравственных и культурных ценностей, идеалов справедливости», - деп пікір білдіреді [3, С.90].

Осы құқықтық қоғамның негізін құрайтын жалпы құндылықтарға көз жүгіртер болсақ, олардың қатарында экономикалық бостандық, адам құқықтары мен бостандықтарының танылуы, биліктің легитимділігі, заң алдындағы теңдік, сөз және шығармашылық бостандығы, тиімді әлеуметтік саясат орын алады.

Сөз бостандығының қоғам өміріндегі маңызы туралы көптеген ойлар, пікірлер, дәйектемелер қалыптасты. Либералды бағыттағы ойшылдар, Ж.Ж. Руссодан бастап сөз бостандығы мәдениетіне үйренудің қажеттілігін атап көрсетті. Олардың пікірінше, шындықты анықтау үшін еркін пікір талас тудырып, пікір бостандығына мүмкіндік беру қоғам мен мемлекетте өзара келісімнің орын алуына ықпал етеді.

Егерде сөз бостандығына мәдени көзқарас тұрғысынан баға берер болсақ, әрбір адамның өз бетінше өмірлік мақсаттарын қалыптастыруда жеке пікір, көзқарастарының қоғамнан тәуелсіз дамуына жетелейді.

Сөз бостандығына этикалық қырынан үңілер болсақ, бұнда бірінші орынға адами құндылықтар мен оған тумысынан берілетін объективті қажеттіліктері шығады.

Саяси жүйе көзқарас тұрғысынан алып қарастырар болсақ, сөз бостандығының аса маңызды жақтарының біріне үкімет қызметінің нәтижелігін арттыруға септігін тигізер ақпараттар ағымына жол ашу мүмкіндігін жатқызуға болады.

Сөз бостандығы шетел мемлекеттерінде де, әсіресе Еуропа елдерінде маңызды құқықтардың бірі ретінде танылады. Америкалық конституционализмнің негізгі қағидаларының ішінде саяси құқықтар мен бостандықтардың өзіндік орны бар. Конституцияға енгізілген толықтыруда сөз бостандығы мен баспасөз бостандығына шектеу келтіретін заңдардың қабылдануына жол берілмейтіндігі атап көрсетілген. Ондағы басты мақсат- сөз бостандығы, баспасөз бостандығы секілді демократиялық бостандықтарды заңи тұрғыда бекіту болатын. Бұл құқықтар мен бостандықтарды кең ауқымда қарастырады. Осы құқықтар мен бостандықтардың жүзеге асу механизмдері, қорғалу кепілдіктері мен бұл мүмкіндіктерді асыра пайдалану жағдайларындағы жауапкершілік мәселелері де қаралған.

Европалық елдердің көпшілігінің конституцияларында негізгі құқықтар мен бостандықтар арнайы тарау, бөлімдерде сәйкесінше нормалар негізінде көрсетілген. Бұл құқықтар мен бостандықтар саяси сипаттағы құндылықтар негізінде еуропа конституцияларында позитивті әдіс негізінде бекітіледі. Азаматтарға мемлекет саясатына өз ықпалын тигізе алу мүмкіндіктерін ұсынады.

Әлеуметтік және құқықтық мәнісіне қарай аталған құқықтар мен бостандықтардың өзін бірнешедеген топтарға жіктеледі. Жеке тұлғаның белсенділік әрекеттеріне байланысты негізде негізгі және қосымша топтарға жіктейді. Негізгі топты құраушы құқықтар мен бостандықтардың жарқын мысалы ретінде қоғам мен мемлекетті басқару ісіне араласу мүмкіндігін айтуға болады. Бұл мүмкіндіктің демократиялық даму бағытын ұстанушы кез-келген мемлекеттің негізгі заңдылығынан құқықтық орын алатындығы даусыз. Азаматтық қоғам өмір сүруінің басты базалық шарттарының бірі тәуелсіз бұқаралық ақпарат құралдары арқылы қамтамасыз етілетін жариялылық болып табылады.

Демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекеттің міндеті жаратылысы жағынан әртүрлі азаматтар мен заңды тұлғалардың бірлестіктері адам мен мемлекет арасындағы байланысты жүзеге асыратын және соңғысының билікті бір қолға алуына мүмкіндік бермейтін азаматтық қоғамды жан-жақты дамыту үшін қажетті жағдай жасау болып табылады.

Көптеген дәстүрлі саяси құқықтардың ішінде сөз бостандығы мен ақпарат алу бостандығы құқықтарының әрбір жеке тұлғаның өз бетінше жүзеге асыра алу мүмкіндігіне орай индивидуалды құқықтар тобына жатқызады. Аталған құқықтар мен бостандықтардың жүзеге асып, заңмен қорғалатындығына Албания, Беларусь, Болгария, Молдова, Польша, Румыния, Чехия секілді көптеген елдердің конституцияларында кепілдік берілген. Адам құқықтары мен бостандықтарын басты құндылықтар ретінде тани отырып, мемлекет өз тарапынан осы құндылықтардың сақталуына жауапты және міндетті болып табылады. Европалық конституциялар сөз бостандығы, пікір бостандығы, ақпарат алу бостандықтарына кепілдік бере отырып, цензураға тыйым салу, бұқаралық ақпарат құралдарын мемлекет не болмаса жекелеген тұлғалар тарапынан монополиялауға, баспасөз бостандығына кедергі келтірер жайттарды жою шараларын қарастырады.

Сөз бостандығына саяси бедер беретін ақпараттарды ешбір кедергісіз алу, тарату осы сөз еркіндігінің кепілі болмақ. Бұл кепілдік бұқаралық ақпарат құралдарының қызметімен тікелей байланысты. Қоғамдық билік пен байланыс құралы ретінде бұқаралық ақпарат құралдары қоғам мүшелерінің осы құралдар көмегімен қоғамда болып жатқан барлық құбылыстардың қыр-сырына қанық болып, мемлекеттік органдардың, саяси партиялардың, қоғамдық бірлестіктердің қызметі туралы, қоғам тынысы үшін маңызды болып табылатын ақпараттарды алуына себепкер болатын бірден-бір мүмкіндік.

Бұқаралық ақпарат құралдары әртүрлі көзқарас, пікірлерді халыққа жеткізу жариялау мүмкіндігін береді. Қазіргі кезеңдерде демократиялық мемлекеттерде бұқаралық ақпарат құралдарын биліктің төртінші тармағы ретінде қарастырады. Осы орайдағы Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың IV Еуразиялық медиа-форумда сөйлеген: «Біз Қазақстанның болашақ дамуын тек демократия және ашық қоғам орнатумен байланыстырып отырғанымызды атап көрсеткім келеді.

Осы орайда мен сөз бостандығы мен бұқаралық ақпарат құралдарын демократиялық, ашық қоғамның ажырағысыз бөлігі деп білемін» деген сөздері осының айқын дәлелі [4].

Сөз бостандығының негізгі мәні бұқаралық ақпарат құралдарының қызметімен көрінеді. Сөз еркіндігі азаматтың өз ойын, пікірін еркін білдіру, сенімін еркін түрде айшықтау деп қарастыратын болсақ оны жүзеге асыратын бірден бір құрал бұл бұқаралық ақпарат құралдары. Бұл еркіндік тұлғаның азаматтық қоғамдағы құқықтық жағдайының сипатын береді.

Қорытындылай келе азаматтық қоғам мен сөз бостандығы арасындағы байланысты келесідей негізде сипаттауға болады. «Азаматтық қоғам – ойлардың және идеялардың плюрализмімен, басқаша ойлауға толеранттылығымен, шындыққа сыни көзқарасымен, рационалдығымен және гуманизмімен айрықшаланатын ашық жүйе. Азаматтық қоғамның рухани-идеологиялық негізі осында» [5, 293 б.].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бурбаев Т. Ұлт менталитеті. – Астана: Елорда, 2001. – 248 б.
2. Кенжалиев З.Ж. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет.- Алматы: Жеті Жарғы, 1997- 192 б.

3. Матузов Н.И. Гражданское общество: сущность и основные принципы // Правоведение. 1995. №3. С.90.
4. Назарбаев Н.Ә. Сөз бостандығы тек халықтың құзырында. // Дала мен қала. – 2005- 29 сәуір, №17.- 3 б.
5. Малинин Г. Қазақстандағы азаматтық қоғам: мәселелер, қайшылықтар, болжамдар // Әлеуметтік философия. Астана. Аударма. 2006. Т. 17. – 480 б.

АКБЕРОВ З.М.

Каспийский государственный университет технологий
и инжиниринга им. Ш. Есенова

ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ИПОТЕЧНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РК НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Түйіндеме: мақалада автор ҚР ипотекалық заңнамасын жетілдіру мәселелері туралы ашады.

Түйін сөздер: ипотека заңдары, ҚР, несиегер, банк, ипотека.

Резюме: В статье автор раскрывает о проблемах совершенствования ипотечного законодательства РК.

Ключевые слова: ипотечное законодательство, РК, кредитор, банк, ипотека.

Summary: In the article the author reveals the problems of improving the mortgage legislation of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: mortgage legislation, RK, lender, bank, mortgage.

Ипотека – это одна из форм имущественного обеспечения обязательства должника, при которой недвижимое имущество остается в собственности должника, а кредитор в случае невыполнения последним своего обязательства приобретает право получить удовлетворение за счет реализации данного имущества [1, с.205].

Сложившаяся правотворческая практика в Республике Казахстан идет по пути объявления любого отдельного закона специальным. Этот закон имеет приоритет в правовом регулировании своего предмета перед другими законами, регулирующими сходные отношения. Однако общее теоретическое начало о преимущественном действии специального закона перед общим в ряде случаев не столь очевидно, что подтверждается практикой применения гражданского законодательства об ипотеке [2].

В Казахстане процесс становления цивилизованного и развитого рынка ипотечного кредитования проходит начальную стадию развития ввиду недостаточно активного использования этого механизма в масштабе всего населения. Несмотря на то что Закон Республики Казахстан «Об ипотеке недвижимого имущества» был принят 23 декабря 1995 года, рынок ипотечного жилья не развивался должным образом.

В то же время проделан большой путь по формированию законодательной базы в сфере ипотечного кредитования в Казахстане. Вместе с тем основная сумма средств выделяется государством из различных государственных фондов. На первоначальном этапе граждане вкладывали собственные средства на строительства жилья на основе договора. Однако отсутствовали механизмы защиты средств граждан от мошеннических схем со стороны подрядчиков. Сами граждане ограничивались внесением денежных средств на счет подрядных организаций, без дальнейшего контроля с их стороны за работой подрядной организаций. Закон РК «О долевом участии в жилищном строительстве» 7 июля 2006 года не мог защитить граждан от обмана. Данный закон был принят без изучения мирового опыта. Ипотечное законодательство США развивается с начала 20-х годов прошлого века. Принятый Закон Республики Казахстан от 7 апреля 2016 года № 486-V «О долевом участии в жилищном строительстве» законодательно закрепил правовую защиту граждан, участвовавших в долевом строительстве.

В 30-ые годы прошлого века в США была создана Федеральная Жилищная Администрация, которая установила конкретные условия предоставления ипотечного займа. Тем самым создала механизмы, которые позволили для покупателей снижения размера первого взноса и отсутствие необходимости прибегать к дорогостоящим кредитам. Стандартизация также обеспечила развитие и еще одного аспекта рынка: банки, выступавшие в роли первоначальных кредиторов, получили возможность «упаковывать» и продавать ипотеки в форме ценных бумаг для конечных инвесторов, которые, в свою очередь, могли осуществлять с ними торговые операции или продавать их на рынке. Это означало, что кредитное учреждение, предоставляющее ипотечную ссуду, и инвестор, вкладывающий свои средства в ипотеку, уже не являлись одним и тем же лицом. Было положено начало формированию вторичного рынка ипотек. В Казахстане ипотечные организации фактически были и есть аффилированные юридические лица банков второго уровня. В развитых странах существуют много кредитных организаций, которые работают в конкурентной среде. Что приводит к уменьшению процентных ставок по ипотечным кредитам.

Вместе с тем коммерческие банки мало заинтересованы в снижении процентных ставок по ипотечным кредитам. Развиваются все более совершенные схемы приобретения жилья на законодательном уровне. Условия кредитования в коммерческих банках должны постепенно приближаться к классическим стандартам, выработанным мировой практикой. Принятые ипотечные программы для приобретения жилья с первичного рынка является хорошей мотивацией для граждан. Однако и здесь проявляется признаки монополизма со стороны конкретных банков. Только создания достаточного количества кредитных организаций по мировым образцам может улучшить рынок ипотечного кредитования в РК.

Обязательство должника может быть не только банковским, но и обязательством, основанным на купле-продаже, аренде, подряде, другом договоре, причинении вреда и т. п.

Ипотека характеризуется следующими отличительными чертами:

Во-первых, ипотека, как и всякий залог, – это способ обеспечения надлежащего исполнения другого (основного) обязательства – займа или кредитного договора, договора аренды и т. д., следовательно, ипотека базируется на основном обязательстве, так как без него она теряет смысл.

Во-вторых, в качестве предмета ипотеки всегда выступает недвижимость. К недвижимому имуществу относятся земельные участки и все, что прочно с ними связано: предприятия, жилые дома, другие здания, сооружения.

В-третьих, предмет ипотеки всегда находится во владении должника. Он же остается собственником, пользователем и фактическим владельцем этого имущества, но лишается права распоряжения им, по крайней мере, без согласия кредитора, на время залогового периода.

В-четвертых, договор кредитора и должника об установлении ипотеки оформляется специальным документом – закладной, которая сопровождается нотариальным удостоверением и государственной регистрацией.

В-пятых, при значительном превышении стоимости залога над суммой выданного кредита ипотека дает возможность получить дополнительные ипотечные ссуды под залог того же имущества (вторая, третья ипотека). Права ипотечных кредиторов по одному и тому же недвижимому имуществу удовлетворяются в порядке регистрации ипотеки, т. е. внесения записи о регистрации ипотеки в специальные ипотечные книги.

И, наконец, в случае неисполнения обязательства, обеспеченного ипотекой, кредитор вправе требовать продажи заложенного имущества с публичных торгов. При реализации имущества, заложенного по договору ипотеки, ипотечный кредитор имеет преимущества перед другими кредиторами в размере суммы, указанной в закладной.

Из сказанного выше следует, что можно выделить следующие принципы ипотеки:

– гласности, или публичности, – доступ каждого заинтересованного лица к информации, содержащейся в ипотечной книге;

– специальности – возможность установления ипотеки только к определенной недвижимости и в определенном объеме;

– достоверности – записи в публичных книгах означают, что в отношении данного имущества нет иных прав и правовых ограничений, кроме обозначенных;

– старшинства – преимущество одного закладного права перед другим в зависимости от времени внесения его в ипотечную книгу;

– бесповоротности – ипотека прекращается лишь в случаях, прямо предусмотренных в законе или договоре;

– неприменимости погасительной давности к занесенным в ипотечную книгу правам.

Закон разработан в целях совершенствования системы защиты прав потребителей финансовых услуг и механизмов защиты социальных гарантий граждан по вопросам ипотечного кредитования. Также целью законопроекта является усиление ответственности должностных лиц акционерных обществ путем определения их персональной ответственности за принимаемые решения. Однако

Как отмечается в заключении по финансам и бюджету, в ходе обсуждения законопроекта и подготовки его ко второму чтению с учетом замечаний и предложений комитетов Сената возникла необходимость внесения изменений и дополнений в одобренный Мажилисом законопроект.

Внесенное изменение в новую статью 40-1 закона РК “О банках и банковской деятельности в РК” касательно формирования совета представителей, который в свою очередь избирает банковского

омбудсмена и решает иные вопросы, связанные с деятельностью банковского омбудсмена. Поскольку банковский омбудсмен учреждается для урегулирования разногласий, возникающих из договора ипотечного займа между банком и заемщиком – физическим лицом, предлагается в совет представителей включить представителей от общественных организаций, представляющих интересы заемщиков.

Таким образом, совет представителей будет представлен всеми заинтересованными сторонами, что будет способствовать объективности принимаемых решений данным советом представителей.

Кроме того, вносятся изменения в статью 2 законопроекта, согласно которой придается обратная сила нормам, предоставляющим заемщикам при заключении договора банковского займа право выбора страховой организации и (или) оценщика, а также предусматривающим запрет на возложение обязанности заемщику страховать свою жизнь и здоровье.

Также предлагается распространить обратную силу на отношения, связанные с взиманием неустойки или иных видов штрафных санкций за досрочное погашение займов, за исключением случаев частичного досрочного погашения или полного досрочного погашения основного долга до одного года с даты получения займа.

Вместе с тем, принятые поправки в законодательные акты в сфере ипотечного законодательства недостаточно. Так как процентные ставки высокие и нет стабильности на рынке труда.

Из всего вышесказанного можно сделать вывод о том, что ипотечное жилищное кредитование в Республики Казахстан ограничивается в своем развитии следующими факторами:

- неотработанность государственными финансовыми и экономическими органами функционирования системы ипотечного жилищного кредитования;
- относительная слабость отечественной банковской системы, ее незаинтересованность в работе с населением;
- невысокий финансовый потенциал отечественных страховых, риэлтерских и оценочных компаний; отсутствие у них необходимого опыта по страхованию рисков, возникающих в связи с предоставлением ипотечного кредита;
- отсутствие у населения устойчивых моделей сберегательного и кредитного поведения;
- юридические (правовые) проблемы, охватывающие вопросы создания жилищно-инвестиционного законодательства, нормативно-правовой базы, позволяющие слаженно работать всем секторам инвестиционного жилищного рынка;
- высокая стоимость ссуд при низкой платежеспособности населения;
- проблема привлечения долгосрочных ресурсов в ипотечную жилищную систему.

Чтобы преодолеть хоть небольшую часть этих факторов государству следует решить множество проблем. В первую очередь необходимо принятие законодательных актов в области строительства, способствующих снижению себестоимости жилья. Прежде всего, пристальное внимание надо обратить на выделение земельных участков под застройку, при котором велика зависимость инвесторов и строителей от местных администраций. Больших инвестиций со стороны строителей требует выкуп участков и проведение к ним коммуникаций. Это возможно решить путем развития девелопмента, изменения ряда налогов и других мер.

Еще одна весомая проблема – это отсутствие в СМИ доступной полноценной информации об ипотеке. Несмотря на значительный интерес, проявляемый всеми слоями общества к ипотечному рынку и рынку жилья, среднестатистический потребитель по-прежнему знает об ипотеке очень мало. А ведь высокий статус национального проекта просто обязан быть подкреплен регулярной информационной работой с использованием всех каналов.

Также требуют срочного решения и проблемы, связанные с получением исходно-разрешительной документации, согласованием и проведением экспертиз градостроительной и проектной документации. От подачи заявки на предоставление земельного участка до утверждения акта приемки объекта в эксплуатацию и государственной регистрации права на объект недвижимости проходит от 1,5 до 3,5 лет.

Из вышесказанного можно сделать вывод о том, что ипотечный кредит в Республике Казахстан один из видов банковского кредитования очень остро нуждается в поддержке в виде инвестиций и вложений, надежной правовой и законодательной базе, льготных программах, бюджетных программах, в благоприятных условиях развития, эффективной и четкой политики государства. В заключении можно

отметить что, повышение уровня обеспеченности населения жильем во всех странах решается с помощью механизма ипотечного кредитования.

Ипотека – понятие разностороннее и многогранное, что объясняет большое количество ее отличительных черт, из которых выделяются ее главные принципы: гласность, специальность, достоверность, старшинство, бесповоротность. Классификация ипотечных кредитов производится по различным признакам, которые фиксируются законодательными и нормативными документами.

Из проделанных исследований можно сделать вывод о том, что на данном уровне развития экономики для граждан Республики Казахстан не выгодно решать жилищные проблемы с помощью ипотеки, т.к. в конечном итоге переплачивается 63% вместо предполагаемых 14,5% от первоначального займа.

Поэтому к решению об ипотечном кредитовании нужно подходить с четким расчетом, что будет более выгодным для населения в конкретных обстоятельствах.

Из полученных данных можно сделать главный вывод, что ипотечное кредитование в Республике Казахстан еще не совершенно и особо остро нуждается в поддержке в виде инвестиций и вложений, надежной правовой и законодательной базе, льготных программах, бюджетных программах, в благоприятных условиях развития, эффективной и четкой политике государства в этой сфере.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Грудцына Л.Ю. Ипотека. – СПб., 2005. – С. 236.
2. Скрыбин С. Применение казахстанского законодательства об ипотеке: некоторые теоретические и практические проблемы.

АЛИБЕКОВ С.К.

заң ғылымдарының кандидаты, доцент

Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті

САЛЫҚ САЛАСЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚ ЖӘНЕ ОНЫМЕН КҮРЕС ЖҮРГІЗУ

Түйін. Берілген мақалада Қазақстан Республикасындағы салық өрісіндегі қылмыстылықтың кейбір мәселелері талданған. Салық өрісіндегі қылмыстылық және оның мемлекеттің экономикасына тигізетін жағымсыз ықпалы, олармен күрес жүргізудің құқықтық қамтамасыз етілуі туралы айтылған.

Түйінді сөздер: салық, көлеңкелі экономика, салықтан жалтару.

Резюме. В данной статье проанализированы некоторые проблемы преступности в налоговом сфере в Республике Казахстан. О преступности в налоговом поле и ее негативном влиянии на экономику государства, о правовом обеспечении борьбы с ними.

Ключевые слова: налоги, теневая экономика, уклонение от налогов.

Resume. This article analyzes some problems of crime in the tax sphere in the Republic of Kazakhstan. About crime in the tax field and its negative impact on the economy of the state, about legal support for the fight against them.

Keywords: taxes, shadow economy, tax evasion.

Еліміздің экономикалық өміріне нарықтық қатынастардың барынша тереңдеп енуі, азаматтардың мемлекетпен арасындағы қатынастарының түбегейлі өзгерістерге ұшырауына алып келді. Атап айтар болсақ, олардың негізгі конституциялық құқықтары мен міндеттері де қайта қарау мен өзгерістерден тыс қалған жоқ. Осындай өзгерістердің нәтижесінде салық төлеу міндеттілігі өзінің жаңаша даму бағытын тауып, отандық заңнамадағы жүзеге асуының өзіндік тұрпатына және конституциялық мазмұнына ие болып отыр.

Қазақстан Республикасының 1993 (30 бап.) және 1995 (35 бап.) жылдардағы Конституцияларында бұрын біздің елімізде белгісіз болып келген нормалар көрініс тапты. Олардың қатарында азаматтардың әлеуметтік борышы және заңмен бекітілген салықтарды, алымдарды және өзге де міндетті төлемдерді төлеуінің заңи міндеттілігі туралы нормаларды да атап көрсету қажет.

Мемлекет пен қоғамның өзінің өмір сүруі мен қызмет атқаруының материалдық негізіне деген мұқтаждығы және оны толықтырып отырудың көздерін табуға қажеттілігі бұрынғысынша жойылған жоқ. Мемлекет және қоғам осы мақсатта ешуақытта өзінің әрбір азаматын оның еркінен тыс мешігінен айыруға, сол арқылы адам құқықтары мен бостандықтарының (солардың қатарында жеке меншікке деген құқықты да) мызғымастығы қағидаларын бұзуға жол бермес еді. Сол себепті мемлекеттік кірістерді қалыптастыру тетігі меншікті алып қояға жол бермейді.

Алайда қазіргі жағдайларда азаматтардың барлығына бірдей мемлекеттің шығындарының орнын толтыруға қатысуының міндеттілігін шынайы түрде сезінуі тән бола бермейді. Сондықтан мемлекетке, оған және қоғамға қажетті көлемде ақшалай қаражатты алуы үшін азаматтардың барлығы бірдей ерікті түрде төлем жасайды деп есептеуіне әзірше негіз жоқ.

Соңғы уақыттарда ел экономикасында «көлеңкелі» сектордың көлемінің өсуі, азаматтардың салық төлеуден жалтаруының көлемінің де айтарлықтай өсе түсуі осы өрістегі қылмыстық құқық бұзушылықтармен пәрменді күрес жүргізу механизмін жетілдіруді талап етіп отыр. Жекелеген мәліметтерге қарағанда, дамыған елдерде салық төлеуден жалтарудың нәтижесінде барлық түсуі тиіс салықтардың 30% дейінгі мөлшері түспей қалады. Дамушы елдердегі пайыз бұдан да жоғары болып отыр.

Берілген мәселе (салық төлеуден жалтару) айтарлықтай кең көлемді болып табылады және мемлекеттің тарапынан, фискалдық органдарды салықтан жалтарумен күрес жүргізудің әртүрлі әдістерін жетілдіруге және қолдануға мәжбүрлеу арқылы белсенді әрекеттер жасауды талап етеді.

Қазақстан Республикасының Президенті «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты 2018 жылғы Қазақстан халқына жолдауында 2019 жылдың 1 қаңтарынан бастап салық заңнамасының бұзғаны үшін қылмыстық жауаптылықтың қолдану шегін, айыппұл салуды 50 мың айлық есептік көрсеткішке дейін арттыруды тапсырған болатын. Сондай-

ақ аталған жолдауда Елбасы негізгі міндеттің көлеңкелі экономикамен күрес болуы тиіс екендігін сонымен қатар, Экономикалық тергеу қызметін қайта құрудың қажеттілігін атап көрсеткен еді [1].

Қазіргі таңда мемлекет салық көздерін, яғни мемлекеттің қаржылық қамтамасыз етілуін арттырудың тиімді көздерінің бірі шағын және орта бизнеске барынша қолдау жасап, оның барынша қарқынды дамуына жол ашу қажеттігін түсініп отыр. Елбасының Жолдауында айтылғандай, үкімет көлеңкелі айналымды кем дегенде 40 пайызға қысқарту бағытында нақты шараларды жасақтап, жүзеге асыруы тиіс.

Сонымен қатар, бизнес өз жұмысын жаңадан бастау үшін 2019 жылдың 1 қаңтарынан бастап салықтың негізгі сомасы төленген ретте, өсім мен айыппұлды алып тастап, шағын және орта бизнес үшін «салық амнистиясын» жүргізу тапсырылған болатын.

Елдің қаржылық жүйесінің жай-күйі (мемлекеттік бюджеттің және өзге де институттардың), аталған жүйенің мемлекетті өзінің ішкі және сыртқы функцияларын жүзеге асыруға жеткілікті қаржылық құралдармен қамтамасыз етуіне қабілеттілігі, мемлекеттің экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің ерекше маңызды проблемаларының бірі болып табылады.

Қаржылық қауіпсіздік дегеніміз – қаржы саласы қатынастары объектілерінің өмір сүруі және дамуының, сондай-ақ оны құру мен қамтамасыз етудің үдерісі, тиісті қажеттіліктерді кепілдікті түрде қанағаттандыру үздіксіз даму және орын алуы мүмкін бұзылуларды барынша азайтып қызмет атқаруы болып табылады.

Қаржылық қауіпсіздіктің мазмұны бұл оның органдарының келесідей қызметтерді жүзеге асыруға қабілетті болуы:

– төлем-есеп айырысу жүйесінің және негізгі қаржылық-экономикалық көрсеткіштердің тұрақтылығын қамтамасыз ету;

– ұлттық экономикалық және әлеуметтік-саяси жүйеге әлемдік қаржы кризистерінің әсер етулерін және әлемдік экономикалық шаруашылық субъектілерінің (мемлекеттердің, трансұлттық корпорациялардың және т.б.) әдейі әрекеттерін бейтараптандыру;

– капиталдың үлкен көлемде шетелге ағылуының алдын алу;

– қаржы өрісіндегі қылмыстық және әкімшілік құқық бұзушылықтарға тосқауыл қою [2, 15 б.].

Салықтар қоғамның және мемлекеттің қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған мемлекеттің негізгі табыс көзі болып табылады. Мемлекеттік бюджеттің кіріс бөлігінің 80% салықтардың есебінен құралады. Одан бөлек салықтар арқылы белгілі бір экономикалық үдерістердің, экономикалық қызметтің салаларының дамуын мысалы, салықтық жеңілдіктерді беру, салық ставкаларын көтеру немесе төмендету, жаңа салық төлемдерін енгізу және басқа да әдістермен қолдайды немесе тежейді.

Салық базасы салық төлеушілермен – ұйымдармен және дербес кәсіпкерлермен салық кезеңдерінде жеке тұлғалардың пайдасына есептелген төлемдердің және өзге де сыйақылардың сомасы ретінде айқындалады.

Бірқатар жақын және алыс шетелдерде соның ішінде Қазақстанда салықтың келесідей түрлерін ажыратып көрсетуге болады:

1) республикалық (орталық);

2) аймақтық (облыстық)

3) жергілікті.

Әдетте олар жеке тұлғалармен төленеді:

Қазақстан Республикасы Салық кодексінің 55-бабына сәйкес салықтың және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдердің келесідей түрлері бекітілген.

Салықтар: корпоративтік табыс салығы; жеке табыс салығы; қосылған құн салығы; акциздер; экспортқа рента салығы; жер қойнауын пайдаланушылардың арнаулы төлемдері мен салықтары; әлеуметтік салық; көлік құралы салығы; жер салығы; мүлік салығы; ойын бизнесі салығы.

Келесідей операцияларды жүзеге асыру салық салу объектілері ретінде танылады:

1) елдің аумағында тауарларды өткізу (жұмыстарды, қызметтерді) олардың қатарында кепіл кепілзаттарды және ақы төлеу немесе новация туралы келісімдер бойынша тауарларды беру (орындалған жұмыстардың, қызметтер көрсетудің нәтижелерін), сондай-ақ мүліктік құқықтарын өткізу;

2) мекеменің табысына салық есептеу барысында шығындары есепке алынбайтын өздерінің қажеттіліктері үшін елдің аумағында тауарларды беру (жұмыстарды орындау, қызметтер көрсету);

- 3) өзінің қажеттіліктері үшін құрылыс-монтаждау жұмыстарын орындау;
- 4) елдің кедендік аумағына тауарларды кіргізу;
- 5) кірістер мен пайдалар;
- 6) белгілі бір тауарлардың құны және т.б.

Салық төлеу міндеттілігі Қазақстан Республикасында конституциялық міндет мәртебесіне дейін көтерілген.

ҚР Конституциясының 35 бабында «заңды түрде белгіленген салықтарды, алымдарды және өзге де міндетті төлемдерді төлеу әркімнің борышы әрі міндеті болып табылады»-деп жазылған [3, 14 б.].

Салық міндеттемесі салық төлеушімен дербес жүзеге асырылады. Осы орындау үшін салық төлеуші төмендегілерді орындауға міндетті:

- салық органына тіркеу есебіне түруға;
- салық салу объектісінің және салық салумен байланысты объектілердің есебін жүргізуге;
- салық салу объектілерінің және салық салумен байланысты объектілердің есебінен салық базасын және салық ставкасын, салық және бюджетке төленуі міндетті төлемдердің сомасын есептеп шығаруға;
- салық есебін жасақтауға және оны салық органдарына бекітілген тәртіпте және мерзімде өткізуге;

– есептелген және есепке алынған салық және өзге де міндетті төлемдерді, сондай-ақ салықтық міндеттерін орындамаған жағдайларда өсім мен айыппұлдарды бюджетке Салық кодексінде бекітілген тәртіпте және мерзімде төлеуге [4, 88 б.].

Сонымен қатар салық төлеушіге мынадай міндеттер жүктеледі:

– салық органдары лауазымды адамдарының Қазақстан Республикасының салық заңнамасын анықталған бұзушылықтарды жою туралы заңды талаптарын орындауға, сондай-ақ олардың қызметтік міндеттерін атқаруы кезіндегі заңды қызметіне кедергі жасамауға;

– Қазақстан Республикасының трансферттік баға белгілеу туралы заңнамасында көзделген ақпарат пен құжаттарды беруге;

– нұсқама негізінде салық органдары лауазымды адамдарының салық салу объектісі және (немесе) салық салуға байланысты объект болып табылатын мүлікті зерттеп-тексеруіне жол беруге;

Салық төлеуден жалтару – салық төлеушінің салық төлемдерін толықтай немесе ішінара төлемей мақсатында салық салу объектісін көрінеу жасыруы және азайтып көрсетуі болып табылады.

Салық төлеушілердің осындай заңсыз әрекеттері мемлекет мүдделеріне айтарлықтай зиян тигізеді: мемлекеттік бюджетке тиісті мөлшердегі қаражат түспей қалады, салық заңнамасын бұзушылардың қолында қосымша криминалды табыс көзі пайда болады, кәсіпкерлік қызмет өрісіндегі, салалардағы, аймақтардағы құн қозғалысының негізгі пропорциялары бұрмаланады және т.с.с.

Салық төлеуден жалтару шамадан тыс салық ауыртпалығына қарсы реакция ретінде ежелден белгілі. Ол салық салумен бірге дами отырып, тұрақты заңдылық нысанына ие болды, осыны басшылыққа ала отырып қаржыгерлер «салыққа қарсылықтың өсуі заңын» тұжырымдады-деп атап көрсетеді Худяков А.И. [5, 37 б.].

Шетелдік тәжірибені талдай отырып, салық төлеуден жалтаруды заңды және заңсыз деп бөлуге болатындығына көз жеткізуге болады. Осының барысында салықтық міндеттемелерді заңсыз құралдар арқылы азайтуды салықты төлеуден заңсыз жалтару деп атауға болады: кәсіпорынның салықтық жеңілдіктерді заңсыз пайдалануы, салықты уақытылы төлемей, салықты есептеуге және төлеуге қажетті құжаттарды уақытында бермеу және т.с.с. Осының қатарына заңмен тыйым салынған тәсілдерді қолдануды қарастыратын салықтарды айналып өтуді де кірістіруге болады.

Салықтардан заңды негізде жалтару немесе «салықтан заңды бұзбай жалтару» шетелдік әдебиеттерде «салықты жоспарлаудың» синонимы болып табылады. Салықты жоспарлау идеясының бізде ресми түрде сынға ұшырайтындығын бірден атап өткіміз келеді. Бұл жерде «қоғамдық мүдде жеке мүддеден жоғары» деген қағиданы басшылыққа алатын социализм дәуіріндегі ой-өрістің рецидиві ықпал ететіндігі түсінікті жағдай. Қазіргі заман жаңаша ойлауды талап етеді.

Жеке меншікке негізделген нарықтық экономика жағдайында салық төлеуші бюджетке төлемдерді азайту, яғни меншігін сақтау үшін барлық мүмкіндікті соның ішінде заңдағы оқылықтарды да пайдалануға құқылы – деп атап көрсетеді С.В. Жестоков. Салық салу дегеніміз меншік құқығынан заңды түрде алып қою болып табылады. Дегенмен, меншік құқығы бірінші кезекке қойылады.

Салық заңнамасындағы барлық күмәндар меншік иесінің, салық төлеушінің пайдасына түсіндірілуі тиіс. Бұл жеке меншікке қол сұғылмаушылық қағидасының нақты көрініс табуы болып табылады және мемлекеттің тарапынан заңсыздыққа жол берілмеуіне кепілдікті қамтамасыз етеді. Салық төлеушінің салықты заңды негізде айналып өту құқығының дау туғызбайтындығы көптеген елдердегі сот тәжірибесімен де дәлелін тауып отыр [6, 62 б.].

Салық қатынастары және салықтарды басқару өрісінде терең ғылыми-теориялық зерттеулердің болмауынан «батыстық тәжірибені терең талдаусыз қазіргі Қазақстанның нақты жағдайында қолдану» заңнаманы салық төлеушімен ойластырылуы мүмкін деген құқық бұзушылықтардың күні бұрын алдын алуға және оларға аяусыз тосқауыл қоюға бағыттауға алып келді. Оспанов М.Т. өзінің «Салықтарды басқару жүйесін жетілдіру» деп аталатын еңбегінде ресми дерек көздерде салық төлеушімен жіберілген қателік пен оның табысын әдейі жасыруының арасындағы айырмашылықтарды табу мүмкін емес. Олай болса, салықты жоспарлауды «әртүрлі алаяқтар мен жолы болғыштарға мемлекетті алдау және салықтан жалтару үшін арналған жадынама» ретінде қарастыруға таң қалуға болмайды-деп әділ атап көрсетеді [7, 105 б.].

И.Г. Русакова және В.А. Кашин келесідей сыныптауды ұсынады:

1) Салықты болдырмау – өзінің салықтық төлемдерін төмендету және өзінің қызметін осының барысында пайда болатын салықтық міндеттемелерді барынша азайтатындай етіп, қайта құру кезінде барлық заңды мүмкіндіктерді пайдалану.

2) Салық төлеуден жалтару – салықты есептеуді бұрмалау және өзінің іс-әрекеттері мен табыстары туралы көрінеу жалған мәліметтер ұсынуға дейін бару, өз қызметі мен өзінің кірістерін салық билігінен жасыруға қасақана әрекеттену [8, 195 б.]. Салықтан жалтарудың әртүрлі әдістері кездеседі. Тікелей салықтарды төлеуден жалтару барынша кең таралған. Жанама салықтар бойынша оларды өндіріп алудың ерекшеліктеріне сәйкес қиындықтарды туындатады. Алайда тауар-ақша операцияларын банктердің қатысуынсыз жасау, яғни сатып алу-сату операциясын есепке алудан нақты түрде жасыру акциздерді, қосылған құн салығын төлемеуге мүмкіндік береді. Е.О. Алауханов салық салу өрісіндегі қылмыстарды экономиканың негіздеріне қарсы қылмыстарға жатқызады [9, 9 б.].

И.И. Кучеровтың пікірі бойынша салық қылмыстары бұл – «қоғамдық қауіпті әлеуметтік-құқықтық құбылыс, оның негізі ақша қаражаттарын бюджеттік-салықтық қайта бөлу бойынша қақтығыс болып табылады, оның бір жағында тұтастай алғандағы мемлекетті және қоғамды білдіретін салық органдары, ал екінші жағында салық төлеушілер тұрады және олар объектісі қылмыстық заңмен қорғауға алынған салықтарды және басқа да міндетті төлемдерді өндіріп алу бойынша, сондай-ақ олардың уақытылы және толықтай төленуіне бақылауды жүзеге асыратын қоғамдық қатынастар болып табылатын қылмыстардың жиынтығын кірістіреді» [10, с. 58].

Байқап отырғанымыздай, бұл келтірілген анықтама тым күрделі болып табылады және өзіне қылмыстылықтың негізгі белгілерін кірістірмеген: бұл берілген мемлекетте, аймақта, елді мекенде белгілі бір уақытта аралығында жасалған не жасалатын, сандық және сапалық көрсеткіштеріне ие қылмыстық жазалауға жататын іс-әрекеттердің жиынтығы.

Батыс әдебиеттерінде салық қылмыстары түсінігінің синонимы ретінде шаруашылық қылмыстары, респектабелді, ақ жағалы қылмыстылық ұғымдары қолданылады. Салық қылмыстылығын дербес түр ретінде ажырату, берілген қылмыс түрінің жасалатын қызмет саласының, атап айтқанда нақ салық салу өрісінің өзіндік ерекшеліктеріне негізделеді.

Салықтар бұл – 2017 жылғы 25 желтоқсандағы № 121-VI Заңымен қабылданып, 01.01.2018 бастап қолданысқа енгізілген «Салықтар және бюджетке төленетін өзге де міндетті төлемдер туралы» ҚР Кодексында көзделген жағдайларды есептемегенде, мемлекетпен біржақты тәртіппен бекітілген бюджетке төленуі тиіс ақшалай төлемдер болып табылады, олар қайтарымсыз және өтеусіз сипатқа ие болады және белгілі бір мөлшерде жүзеге асырылады [11].

Қазақстан Республикасының 2014 ж. қабылданып, 2015 жылдың 1 қаңтарынан бастап күшіне енгізілген Қылмыстық кодексі бойынша салықтық қылмыстық құқық бұзушылықтарға 244 бабында (Азаматтың салық және (немесе) бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді төлеуден жалтаруы) және 245 бабында көзделген (Ұйымдарға салынатын салықты және (немесе) бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді төлеуден жалтару) қоғамдық қауіпті іс-әрекеттер жатқызылады. Олар өздерінің қол сұғу объектілерінің, яғни жеке және заңды тұлғалардың салықтарды төлеуі бойынша қатынастардың белгілерінің ұқсастығына сәйкес жеке топқа біріктірілген. Берілген қатынастардың

субъектілері болып бір жағынан, салық төлеушілер табылатын болса, екінші жағынан салық органдары тұлғасындағы мемлекет табылады.

Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексінің (Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 29 қазандағы № 375-V Заңымен қабылданаған) 2-бабында кәсіпкерлік ұғымының құқықтық анықтамасы берілген ол бойынша: «Азаматтардың, оралмандардың және заңды тұлғалардың мүлікті пайдалану, тауарларды өндіру, сату, жұмыстарды орындау, қызметтер көрсету арқылы таза кіріс алуға бағытталған, жеке меншік құқығына (жеке кәсіпкерлікке) не шаруашылық жүргізу немесе мемлекеттік кәсіпорынды жедел басқару құқығына (мемлекеттік кәсіпкерлікке) негізделген дербес, бастамашыл қызметі кәсіпкерлік болып табылады.

Кәсіпкерлік қызмет кәсіпкер атынан, оның тәуекел етуімен және мүліктік жауапкершілігімен жүзеге асырылады» [12].

Жоғарыда айтылғандардың негізінде салық қылмыстылығы дегеніміз, белгілі бір аумақта берілген уақыт аралығында жасалған немесе жасалатын, мүліктік зиян келтіретін салық қылмыстарының жиынтығы ретінде көрініс табатын жаппай әлеуметтік-құқықтық құбылыс деп тұжырым жасауға болады.

Салықтық қылмыстардың қоғамдық қауіптілігі экономикалық қызметті жүзеге асырудың қағидаларын бұзудан, әркімнің заңды түрде белгіленген салықтарды, алымдарды және өзге де міндетті төлемдерді төлеуі туралы конституциялық міндеттерін қасақана орындамаудан көрініс табады. Осылардың барлығы ақыр аяғында елдің бюджетіне ақшалай қаражаттардың түспей қалуына әкеп соғады.

Теңдік және әлеуметтік әділеттілік қағидаларының бұзылуына алып келеді, себебі бір тұлғалар барлық салық ауыртпалықтарын мойындарына алса, өзгелері салық төлемедің есебінен негізсіз байиды және мемлекеттің қорғауын, оның қызметінің нәтижелерін, әлеуметтік игіліктерін тегін пайдаланады. Қаражаттарын салық салудан жасыру көп жағдайларда қылмыстылықты қоректендіреді, ұйымдасқан қылмыстылықтың қаржылық базасының қызметін атқарады, көлеңкелі экономиканың дамуына алып келеді.

Өкінішке орай, соңғы жылдары отандық салық төлеушілер салық салу объектілері мен табыстарын жасырудың барынша құйтырқы тәсілдерін тәсілдерін қолдануда, салық қызметтеріне бұрмаланған мәліметтер беру оқиғалары тым жиі кездесе бастады. Салықтық төлемдерден жалтарудың құралдары ретінде (міндетті түрде салық төлемдерін есептеуге алып келетін салықтардың өздерін немесе өзге де төлемдерді) әдейі төлемей немесе оларды төлеуді кешіктіру қолданылады.

Олар көп реттерде – іскер әріптестердің тарапынан міндеттемелердің бұзылуына, есеп айырысу шоттарында қаражаттың болмауы тәрізді және т.б. «объективтік мән-жайларға» сілтеме жасаулармен ұштастырылады. Қазіргі уақытта біздің қолымыздағы бар мәліметтерге қарағанда, 2017 жылдың қорытындысы бойынша елімізде барлығы 316 мың 418 қылмыс жасалған.

Тергеу мәліметтеріне жүгінер болсақ, 2017 жылы қылмыстардың нәтижесінде келтірілген материалдық шығындар 314 млрд 698,9 млн теңгені құраған олардың 58,1% меншікке қарсы қылмыстарға қатысты болса, экономикалық қызмет өрісіндегі қылмыстардан келген материалдық шығын жоғарыда аталған жалпы соманың 35,1% құраған.

Салықтық қылмыстармен күрес жүргізудің қаншалықты маңызды екендігіне көз жеткізу үшін мына көрсеткіштерге көз жүгіртелік. Егер 2013 жылы салықтардан түскен түсім 3,5 трлн. теңге болып ол бюджеттің кіріс бөлімінің 67,8% құраған болса, 2014 ж. 3,66 трлн. -62%; 2015 ж. 3,32 трлн. – 54, 3%; 2016 ж. 4,28 трлн. – 55,8% құраған. 2017 жылы бюджеттің кіріс бөлігінде салықтық түсімдер 4,79 трлн. теңге көлемінде жоспарланған бұл жалпы кірістің 50,2% құрауы тиіс болған. Дамыған елдердегі салық түсімдері бюджеттің кіріс бөлігінің 80-90% құрайды. Қарастырылып отырған қылмыс объектісінің ерекше маңызды екендігін ескере отырып, ҚК 244;245 баптарында көзделген қылмыстар үшін негізгі жазамен бірге мүлікті тәркілеу жазасын да міндетті түрде енгізген дұрыс болар еді деп ойлаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н. Ә. Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру. Электронды ресрес [// egemen.kz/article/](http://egemen.kz/article/)

2. Верин В. П. Преступления в сфере экономики. Серия «Российское право: теория и практика». Учебно-практическое пособие. – М.: Дело, 2009. – 201 с.
3. Қазақстан Республикасының Конституциясы – Астана: Елорда, 2015. – 56 б.
4. Стерилов Ю. Н. Нарушение налогового законодательства и юридическая ответственность. – Воронеж. 2005. – 218 с.
5. Худяков А.И. Налоговые правонарушения. – Алматы: Баспа, 1997. – 157 с.
6. Жестков С.В. Планирование и уклонение от уплаты налогов//Бизнес Класс, 2007, № 2. С. 60-65.
7. Оспанов М.Т. Қазақстан Республикасында салықтарды басқару жүйесін жетілдіру. – Алматы: Білім, 2006. – 189 б.
8. Налоги и налогообложение / под ред. И.Г. Русаковой, В.А. Кашина. – М.: Финансы, 2009. – 214 с.
9. Алауханов Е.О. Ахмедин К.Т. Салық қылмыстары: күрес жүргізу және алдын алу аспектілері. Оқулық құрал. – Алматы, 2008. – 141 б.
10. Кучеров И.И. Налоговые преступления. Учебник– М.: ЮрИнфор, 1997. – 151 с.
11. Қазақстан Республикасының Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы (Салық кодексі). (2017 жылғы 25 желтоқсандағы № 121-VI Заңымен қабылданып, 01.01.2018 бастап қолданысқа енгізілген) // Электронды ресурс <http://adilet.zan.kz>.
12. Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодесі (Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 29 қазандағы № 375-V Заңымен қабылданған) // Электронды ресурс <http://adilet.zan.kz>.

AKHMETOVA ASSEM ALTYNBEKOVNA

PhD student

Al-Farabi Kazakh National University

ZULFIYA MAZHITOVNA BAIMAGAMBETOVA

PhD of the Department of International law

Al-Farabi Kazakh National University

THE PROBLEM OF DEFINING THE CONCEPT OF "GRAIN" IN INTERNATIONAL LAW

Түйін. Мақала «астық» ұғымын анықтаудың терминологиялық мәселесіне арналған. Зерттеу пәні «астық» ұғымының мәні мен мазмұнын ашу болып табылады. Қазақстан Республикасын қоса алғанда, астық экспорттаушы негізгі елдердің заңнамалық актілеріне салыстырмалы талдау жүргізілді.

Түйін сөздер: заң терминологиясы, астық, заң ұғымдары, астық саудасы, халықаралық сауда құқығы.

Резюме. Статья посвящена терминологической проблеме определения понятия «зерно». Предметом исследования является раскрытие сущности и содержания понятия «зерно». Проведен сравнительный анализ законодательных актов основных стран-экспортеров зерна, включая Республику Казахстан.

Ключевые слова: юридическая терминология, зерно, юридические понятия, торговля зерном, международное торговое право.

Summary: The article is devoted to the terminological problem of defining the concept of "grain". The subject of the study is the disclosure of the essence and content of the concept of "grain". A comparative analysis of legislative acts of the main grain exporting countries, including the Republic of Kazakhstan, was carried out.

Key words: legal terminology, grain, legal concepts, grain trade, international trade law.

Investigating the problem of international legal regulation of grain trade, first of all it is necessary to define this concept. It should be noted that during the regulation of any relationship, the first and important stage is an accurate understanding of the subject of regulation. Most researchers emphasize the importance of terminology in law. As K. V. Kashanina notes "concepts carry a greater charge of theoretical energy than other elements of legal norms, since they contain information about the designated objects in a concentrated form" [1, p. 38]. Therefore, before conducting any specific research, it is necessary to determine exactly what will be meant by an appropriate concept of any relationship governed by law.

E. V. Vaskovsky emphasizes that in order to understand the rule of law, it is necessary to establish the meaning of individual words that form this rule directly, since by understanding the individual elements of speech, an accurate understanding of the main meaning is carried out [2]. Thus, in legal science, each word must have a certain terminological value and, accordingly, contain an exact meaning.

In accordance with the semantic content of the concepts, it should be noted that the terms in jurisprudence are more important than all other elements of legal norms. It follows that without a precise definition of the term "grain", further analysis and study of problems and issues directly related to the regulation of grain trade at both the international and national levels will be impractical.

The purpose of the article is to study the definition of the concept of "grain" and reveal the essence of this concept. It requires careful studying, since when certain relations related to grain arise, it is necessary to know exactly what the legislator means.

There are several interpretations of "grain" in both literature and legal acts. Based on the above, it is believed that it is necessary to analyze the definition of "grain" through the study of explanatory and encyclopedic dictionaries, to conduct a comparative analysis on the basis of legislative acts of the Republic of Kazakhstan, Australia, Argentina, Canada, the United States of America, the Russian Federation and international agreements of universal and regional character.

The dictionary of the Russian language of S. I. Ozhegov defines grain in a narrow sense as "fruit, seed of cereals", as well as "seeds of bread grains" [3, p. 188]. Similarly, this term is interpreted in the explanatory dictionary of S. A. Kuznetsov with the clarification that in addition to the seed of cereals, grain is defined as the

seed of plants [4]. These authors note that the definitions “cereals”, or rather “bread grains” are characteristic of grain.

However, according to the definition of grain formulated by T. F. Efremova, grain is not only the fruit of cereals, but also the seed of legumes [5]. This definition interprets the broader concept of the term.

The intended use of grain is noted in the terminology of English dictionaries. Thus, in the Cambridge dictionary, grain refers to the seed or seeds of the species of plants that are used in food [6]. The Oxford dictionary takes into account the food component of the grain, interpreting it as small solid seeds of food plants such as wheat, rice, and others, or a single seed of such plant [7]. Thus, according to international academic dictionaries, grain is a plant seed suitable for use in food.

According to the thesis of the candidate of legal Sciences G. Saifulov: grain is an object of modern civil law and it as “a movable item defined by generic characteristics, free in circulation (with the exception of certain types of grain crops), not belonging to the land plot and having dangerous properties (flammable and explosive)” [8].

V. V. Rau does not give the concept of grain, but believes that “the main grain crops on our planet are currently corn, the share of which in the global grain production is already more than 35%, rice and wheat. Next in importance are barley and rye” [9].

T. V. Akhmadulina and V.M. Raspopov classify grain crops into food crops (wheat, rice) and feed crops (corn, barley, sorghum, millet, oats, rye), noting that the main cultivated crops are corn, wheat and rice [10].

The interpretation of grain in the legal acts of the main grain exporting countries, including the law of the Republic of Kazakhstan “on grain” would be observed in this article [11]. Table 1 contains definitions of the term “grain” in accordance with the current legislation of the Republic of Kazakhstan, the Russian Federation, the United States of America and Canada [12] [13] [14].

Table .

The interpretation of grain in the legal acts of the main grain exporting countries

Country	Republic of Kazakhstan	The Russian Federation	The United States of America	Canada
The name of the legal act	Law of the Republic of Kazakhstan of 19.01.2001 N 143-II “on grain”	Federal law of the Russian Federation of 05.12.1998 N 183-FZ (ed. of 23.07.2008) “On state supervision and control over the quality and safety of grain and products of its processing”	United States Grain Standards Act of 1916	Canada Grain Act R.S.C., 1985, c. G-10
Definition	grain – the fruits of cereals, legumes and oilseeds used for food, seed, feed and technical purposes	grain – seeds of cereals, legumes and oilseeds used for food, feed and technical purposes	the term “grain” means corn, wheat, rye, oats, barley, flaxseed, sorghum, soybeans, mixed grain, and any other food grains, feed grains, and oilseeds for which standards are established under this law	grain means any seed designated by regulation as a grain for the purposes of this Act

According to the 1988 Interstate Standard regulating the procurement and supply of grain, developed by the Ministry of bread products of the USSR, grain is the fruit of cereals used for food, feed and technical purposes [15]. Thus, it is believed that the similarity of definitions of grain from Kazakhstan and Russian sources is due to the fact that the above-mentioned document was taken as a basis.

The definition of grain in accordance with the laws of the United States of America and Canada is limited, since most of the responsibility for the interpretation of the term lies with a special body. This leads to the fact that further investigation of the definition of grain raises doubts about the possibility of applying a particular variety of cereal to the grain.

Jasper Womach does not give the concept of grain, but believes that grains can be classified in various ways. Rice and wheat are classified only as food grains and course or forage grains are used only for feed purposes, but cereals are both food and forage grains. Thus, wheat, maize, grain sorghum, barley, oats, highland

cotton, rice, soybeans and other oilseeds are regulated by the U.S. farm Act of 2002 and, accordingly, are eligible for business loans as covered agricultural commodities [16].

It should be noted that the laws of key grain suppliers such as Australia and Argentina do not contain the concept of grain. For example, the Australian-New Zealand Code of Food Standards classifies grain into "whole grain" and "whole meal" [17]. The Argentine Food Code groups grains, flour, and derivatives into a single definition as "grains, seeds, or edible grains of herbs: rice, oats, barley, rye, corn, wheat, and others" [18]. Thus, this concept is not clearly defined; moreover, the list of grain products is not exhaustive.

Next, it should be considered the concept of grain in the framework of regional agreements. Thus, in the legislation of the European Union, grain is treated only by the branch of agricultural law and means "grain from which only part of the end is removed, regardless of the characteristics obtained at each stage of grinding" [19]. This means that the definition of grain in European law will only apply to agricultural relations within the European Union.

According to the technical regulations of the Customs Union "on grain safety", grain means "the fruits of cereals, legumes and oilseeds used for food and feed purposes" [20]. In that way, the definition of the Eurasian economic Union strictly specifies the purpose of using grain.

The international legal level is characterized by the identification of the concepts of "grain" and "cereals". Thus, the 1995 Grains Trade Convention contains the following: "grain" or "grains" means barley, maize, millet, oats, rye, sorghum, triticale and wheat, and their products, and such other grains and products as the Council may decide [21]. It follows that the international legal definition of the term "grain" also includes products from grain, which is not always typical for the targeted use of grain. Based on this, it can be argued that the interpretation of this term causes the complete dependence of the definition of grain on the decisions of the International Grain Council.

Generalizing and summarizing the above, it should be noted that when using the concept of "grain" should take into account the scope of this term. International trade in grain is governed by the 1995 Grains Trade Convention; therefore, when using the term "grain" it is necessary to understand the definition given by this Convention and the decisions of the International Grain Council.

REFERENCES

1. Кашанина Т.В. Правовые понятия как средство выражения содержания права // Советское государство и право. – 1981. № 1. – С. 36-44.
2. Васильковский Е.В. Цивилистическая методология. Учение о толковании и применении гражданских законов. – М.: ЮрИнфоР, 2002. – 508 с.
3. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка : 80 000 слов и фразеологических выражений. 4-е изд., доп. – М.: ООО «А ТЕМП», 2006. – 944 с.
4. Кузнецов С.А. Большой толковый словарь русского языка. Первое издание. – СПб.: Норинт, 2000. – 1534 с.
5. Ефремова Т.Ф. Современный словарь русского языка три в одном: орфографический, словообразовательный, морфемный: около 20 000 слов, около 1200 словообразовательных единиц. – М.: АСТ, 2010. – 699 с.
6. Кембриджский толковый словарь онлайн. [Электронный ресурс]. URL: <https://dictionary.cambridge.org/> (дата обращения 25.12.2019).
7. Hussey R. Oxford Dictionary of Accounting. 2nd ed. – Oxford: Oxford University Press, 1999. – 359 p.
8. Сайфулов И.Г. Правовое регулирование оборота зерна в России: дис. ...канд. юр. наук: 12.00.03 / Сайфулов Искандер Габдельхатович. – Самара, 2006. – 204 с.
9. Рау В.В. Зерновой сектор России в условиях ВТО // Проблемы прогнозирования. 2015. №1. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zernovoy-sektor-rossii-v-usloviyah-vto> (дата обращения: 13.01.2020).
10. Ахмадулина Т.В., Распопов В.М. Особенности развития современного мирового рынка зерна // Международная экономика. 2018. №3. [Электронный ресурс]. URL: http://www.elibrary.az/docs/jurnal/jm2018_300 (дата обращения: 13.01.2020).
11. Закон Республики Казахстан «О зерне». [Электронный ресурс]: Закон Республики Казахстан от 19 января 2001 года № 143-ІІ «О зерне». Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа свободный: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z010000143>. (Дата обращения: 13.01.2020).

12. Федеральный закон Российской Федерации О государственном надзоре и контроле за качеством и безопасностью зерна и продуктов его переработки. [Электронный ресурс]: Федеральный закон Российской Федерации от 05.12.1998 N 183-ФЗ (ред. от 23.07.2008) "О государственном надзоре и контроле за качеством и безопасностью зерна и продуктов его переработки. Доступ из Информационно-правового сайта нормативно-правовых актов Российской Федерации «Законы, кодексы и нормативно-правовые акты в Российской Федерации». Режим доступа свободный: URL: <https://legalacts.ru/doc/federalnyi-zakon-ot-05121998-n-183-fz-o/>. (Дата обращения: 13.01.2020).
13. The United States Grain Standards Act (USGSA) of 1916 (P.L. 64-190). – 37 p. [Electronic resource.] URL: <https://www.agriculture.senate.gov/imo/media/doc/United%20States%20Grain%20Standards%20Act> (дата обращения: 13.01.2020).
14. Canada Grain Act R.S.C., 1985, с. G-10. [Electronic resource.] URL: <https://lois-laws.justice.gc.ca/eng/acts/G-10/FullText.html> (дата обращения: 13.01.2020).
15. Зерновые культуры. Технические условия. Сборник национальных стандартов : [сборник]. – М. : Стандартинформ, 2010. – 10 с. – (Национальные стандарты).
16. Jasper Womach. Agriculture: A Glossary of Terms, Programs, and Laws, 2005 Edition. – The Library of Congress, 2005 -282 p. [Electronic resource.] URL: <http://www.congress.gov/erp/lists/ag glossary.html>] (дата обращения: 13.01.2020).
17. Food Standards Australia New Zealand. Australia New Zealand Food Standards Code, Standard 2.1.1 Cereal and cereal products; Food Standards Australia New Zealand: Barton, Australia, 2015. [Electronic resource.] URL: <https://extranet.who.int/nutrition/gina/fr/node/8312> (дата обращения: 13.01.2020).
18. Código alimentario Argentine: disposiciones higiénicas, sanitarias, dentales y comerciales sobre la identificación de alimentos, aprobadas por el decreto 141/1953. [Electronic resource.] URL: <http://www.fao.org/3/Y4893S/y4893s0a.htm> (дата обращения: 13.01.2020).
19. Regulation (EU) No 1308/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 establishing a common organization of the markets in agricultural products and repealing Council Regulations (EEC) No 922/72, (EEC) No 234/79, (EC) No 1037/2001 and (EC) No 1234/2007. (OJ L 347 20.12.2013, p. 671) [Electronic resource.] URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:02013R1308-20190101> (дата обращения: 13.01.2020).
20. Технический регламент таможенного союза 015/2011 «О безопасности зерна». [Электронный ресурс]. URL: <http://www.eurasiancommission.org/ru/act/techreg/deptexreg/tr/Pages/bezpoZerna.aspx>. (дата обращения: 13.01.2020).
21. Конвенция о торговле зерном 1995 года. [Электронный ресурс]: Конвенция о торговле зерном 1995 года. (Лондон, 7 декабря 1994 г.). Доступ из Информационной системы «Юрист – Параграф Online». Режим доступа ограниченный: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1026090#pos=0;0. (Дата обращения: 13.01.2020).

РОЛЬ МЕДИАЦИИ В РАЗРЕШЕНИИ ПРАВОВЫХ КОНФЛИКТОВ

***Түйін.** Бұл мақалада жанжалдарды шешудегі медиацияның артықшылықтары, және Қазақстан Республикасында медиация проблемалары туралы айтылады.*

***Түйінді сөздер:** медиация, дауларды шешу, қақтығыстар.*

***Аннотация.** В данной статье говорится о преимуществах медиации при разрешении конфликтов, и проблемах осуществления медиации в РК.*

***Ключевые слова:** медиация, урегулирование споров, конфликт.*

***Summary.** This article talks about the benefits of mediation in resolving conflicts, and the problems of mediation in the Republic of Kazakhstan.*

***Keywords:** mediation, dispute resolution, conflict.*

В своем Послании «Рост благосостояния казахстанцев: повышение доходов и качества жизни» Президент Республики Казахстан отметил актуальные вопросы социально-экономического развития страны и задачи по дальнейшему повышению благосостояния народов Казахстана[1].

Важнейшей особенностью современного мира является усложнение социальных отношений, расширение пространства для возникновения споров, конфликтов. За последние годы изменилось отношение людей к защите своих прав. Если раньше они безропотно принимали указание властей (полиции, прокуратуры), теперь они начинают все активнее отстаивать свои права. За активной гражданской позицией стоят жизненные интересы. Решение споров посредством медиаторов позволяет удовлетворить интересы сторон по взаимному согласию. В качестве неоспоримого преимущества данного института является пристальное внимание и теоретиков – исследователей и правоприменителей. Распространение альтернативных способов разрешения конфликтов и судебных споров – одно из необходимых условий, способствующих совершенствованию отечественной правовой системы. Данной точки зрения придерживаются ряд авторов. По мнению В.И. Захаровой, медиация представляет собой систему, позволяющий субъектам успешно поддерживать процесс коммуникации[2]. Ц. А. Шамликашвили обозначает место медиации в классификации способов разрешения споров[3]. Важно отметить, что в медиации отсутствуют состязательность и императивность.

Развитие института медиации в Казахстане позволяет разрешать споры и конфликты во всех сферах общественной жизни, начиная от семейных правоотношений, заканчивая трудовыми, гражданскими, экономическими и другими разногласиями. Медиация становится самостоятельным явлением казахстанской правовой действительности. В этом смысле медиацию можно рассматривать в качестве комплексного межотраслевого института, который объединяет нормы, регламентирующие отношения, связанные с урегулированием гражданских (в широком смысле) споров в рамках примирительной процедуры.

Происхождение медиации берет начало еще со второй половины двадцатого столетия в Соединенных Штатах Америки. Потом уже постепенно она начала распространяться и в странах Европы начиная с Англии.

В истории Казахстана прототипом медиации являлись суды биев, которые путем переговоров с конфликтующими сторонами разрешали споры примирением. Историко-правовой анализ обычного права казахов позволяет более глубоко изучить различные аспекты в области суда биев. Институты обычного права, регулирующие правовые отношения, отражали дух и мировоззренческие аспекты народной жизни. При осуществлении правосудия можно заметить некую схожесть тех же самых биев с медиаторами.

Сам суд проводился публично и только в словесной форме, во всех случаях допускался защитник. Бии в формальном отношении никем официально не избирались и не утверждались. Значение их решений было основано на частном авторитете, причем решение могло быть единоличным, если стороны принадлежали к одному роду с бием и сами пожелали одного судью. В материалах Л.Ф.Баллюзека отмечается следующее: “Обязанность судьи лежит на так называемых биях. Это звание в сознании

народном принадлежит тем немногим, которые с природным умом и даром красноречия соединяли в себе глубокие познания в коренных обычаях народа и в исторических о нем преданиях”.

Во многих случаях, наряду с решениями судов биев, имущественные споры «определялись старцами» имеющими нравственный авторитет но не судебную власть. Развивая эту мысль, Жалыбин С.М. прямо указывает, что суд аксакалов выступает как суд чисто народный, действующий по древней традиции и обычаям. [4,с.126].

Функции, цели и задачи у них практический одинаковы. Исходя из этого, можно полагать что медиация для нас не такая уж и новизна.

Рассмотрев вопрос о месте медиации среди иных механизмов разрешения юридических дел, можно утверждать, что все признанные государством способы урегулирования и разрешения правовых споров следует рассматривать во взаимосвязи и взаимодействии в рамках единой системы, основной целью функционирования которой является обеспечение беспрепятственной реализации субъективных прав путем предупреждения, урегулирования и разрешения правовых споров.

Поскольку медиация нацелена на принятие сторонами взаимовыгодного решения, то стороны могут прибегнуть к данной процедуре на любой стадии конфликта – как при возникновении предположений для спорной ситуации, так и на этапе судебного разбирательства.

Несмотря на то что закон РК «о медиации» был принят 28 января 2011года, роль медиации в урегулировании гражданско-правовых споров недооценена должным образом. Об этом говорит осведомленность граждан о самой медиации как таковой[5].

Актуальность проблемы правового просвещения населения Республики Казахстан в плане степени знания о практическом применении медиации и вообще о ее существовании неоспорима. Людям надо дать осознать всю серьезность намерения государства помочь своим гражданам как можно более гуманно разрешать свои конфликты. Ведь если взглянуть в статистику, после медиации к соглашению приходят 82% конфликтующих сторон по всей стране. Такой высокий показатель лишний раз доказывает насколько эффективна и жизнеспособна медиация в нашей правовой среде. И вопросы типа как «уживется ли медиация у нас?» должны автоматический отпадать.

В статье социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к обществу всеобщего труда президент Н. А Назарбаев четко и ясно говорит, что надо развивать институт медиации в нашей стране, и что надо создавать структуры медиации в национальных крупных и частных компаниях. И это своевременно. Ведь в таких развитых странах как Соединенные Штаты Америки, Китай, Австралия и Великобритания до 30% всех споров разрешаются при помощи медиации. Глава государства предлагает уделить должное внимание работе по созданию и использованию процедур медиации в сфере трудовых отношений. А где как не в нашей стране нуждаются в правовом сдвиге в лучшую сторону в сфере трудовых отношений?!

Практика зарубежных государств наглядно показывает, что при завершении процедуры медиации стороны сохраняют теплые отношения, какие у них были до конфликта, нежели после судебного процесса.

Суть медиации в этом и проявляется, в улучшении человеческих отношений. Суть гуманизации Казахстанской системы правосудия получила новое, довольно прогрессивное средство для примирения сторон конфликта. Процедура внедрения медиации требует целых ряд мер, стимулирующих внедрение медиативных процедур, по большей части перед обращением в суд и на начальной стадии подготовки дела к судебному разбирательству. Медиация содействует задаче этого начального этапа, а именно, заключению медиативного соглашения, что собственно повлияет на снижение нагрузки на суд, процессуальной экономии и оперативному и справедливому урегулированию спора.

Проведя анализ медиации в Казахстане можно прийти к выводу, что непопулярность такого эффективного института, является его недостаточная или неправильная пропаганда. Мы пришли к выводу, что законодательство в этой области нуждается в совершенствовании.

Необходимо обратить внимание, на то, что в целях повышения уровня информированности населения о процедуре медиации, при консультировании юристы должны проводить разъяснительную работу со сторонами по всем категориям дел, в сфере гражданских, семейных, трудовых правоотношений, а также по уголовным делам связанных с преступлениями небольшой и средней тяжести, находящимся в их производстве.

Дело в том, что если профессионал в сфере «конфликтологии» предлагает иной выход из сложившейся ситуации в лице медиации, то у простого гражданина будет больше доверия к данной процедуре.

Пропаганда медиации в средствах массовой информации. Создание специальных рубрик посвященных данной теме. Снятие социальных видеороликов, представляющих медиацию. Выпуск журналов и газет освещающих институт медиации. Людям нужно на подсознательном уровне заложить, что сам факт выбора медиации, это уже половина победы.

Социально уязвимым слоям населения бесплатно предоставить услуги медиатора, за счет государственного бюджета. Такая мера крайне необходима для привлечения населения. Так почему бы не применить его во благо общества.

Это безусловно подтолкнет всех предпринимателей разрешать свои разногласия путем проведения медиации, если учесть что в гражданском судопроизводстве, если сторонами являются юридические лица, то государственная пошлина составляет 3% от взыскиваемой суммы.

Внедрение медиации как обязательной учебной дисциплины в высших учебных заведениях. Похожий метод уже применяется в такой развитой Европейской стране как Германия, и следует заметить весьма успешно. В этой стране медиация гармонично встроена в систему правосудия. И медиаторы работают непосредственно в судах, ощутимо разгружая судебную систему. Необходимо, что данная дисциплина изучалась во всех факультетах, так как чтобы стать профессиональным медиатором не обязательно иметь юридическое образование, достаточно чтобы оно было высшим. Это существенно отобразится на качестве и количестве отечественных профессиональных медиаторов в положительную сторону.

Обязательность наличия соглашения на обслуживание в центре медиации при получении лицензии на коммерческую деятельность. Аналогичная модель института медиации на данный момент существует в Сингапуре. Такое решение многократно увеличит степень востребованности медиаторов и их центров. Как известно если есть спрос, то будут и предложения.

Проведение право разъяснительных лекции на тему «медиация-альтернативное решение спора» во всех компаниях и организациях как минимум два раза в год. Во первых, это выгодно для работодателя, так как если работники будут «выяснять отношения» с начальством при помощи медиатора в неформальной и конфиденциальной обстановке, то организация сохранит свой престиж. Во-вторых, это выгодно и для работника. Так как широко известный факт, то, что даже выигранное дело в суде, в тех случаях когда истцом является работник, а ответчиком является работодатель, не гарантирует того, что в скором будущем работника не уволят, и вполне на законных основаниях.

Увеличение полномочий нотариуса, и добавление к ним такой функции как оказание юридической помощи в качестве медиатора. Такое расширение функции нотариуса значительно увеличит количество медиаторов. Эта привилегия данная нотариусу существует в той же самой Германии. Правила проведения медиации нотариусом в этой стране закреплены в нормативных правовых актах, которые регулируют порядок осуществления нотариусом своих профессиональных обязанностей. Соответственно внести дополнения в закон «о медиации», в части определений прав и обязанностей нотариуса в качестве медиаторов.

Таким образом, развитие медиации в Республике Казахстан, рассматривается одной из приоритетных направлений повышения эффективности системы разрешения и урегулирования правовых споров.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Назарбаев Н.А. «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» Послание Президента Республики Казахстан. Астана, 2012 Официальный сайт Президента РК <http://www.akorda.kz/>.
2. Захарова В.И. Медиативные средства деловых коммуникаций // Коммуникология 2014 №4
3. Шамликашвили Ц.А. Медиация как альтернативная процедура- М.,2010-160с.
4. Материалы по обычному казахскому праву / сост.: Т.М. Кулытеев, М.Г. Масевич, Г.Б. Шакеев. – Алматы, 1998. – 168 с.
5. Закон Республики Казахстан от 28 января 2011 года №401-VI ЗРК « О медиации» Алматы: Юрист, 2011

СПОСОБЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ СУБЪЕКТОВ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Түйін. Бұл мақалада кәсіпкерлердің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау туралы айтылады. Мақалада кәсіпкерлік заңнаманың нормалары, кәсіпкерлік қызметті құқықтық реттеу мәселе лері және кәсіпкерлердің құқықтарын қорғаудың тиімділігін арттыру мәселелері талданады.

Түйінді сөздер: құқықтарды қорғау, медиация, дауларды шешу.

Резюме. В данной статье говорится о защите прав и законных интересов предпринимателей. Анализируются нормы предпринимательского законодательства, вопросы правового регулирования предпринимательской деятельности и проблемы повышения эффективности защиты прав предпринимателей.

Ключевые слова: защита прав, медиация, урегулирование споров.

Summary. This article discusses the protection of the rights and legitimate interests of entrepreneurs. The article analyzes the norms of entrepreneurial legislation, the issues of legal regulation of entrepreneurial activity and the problems of increasing the effectiveness of protecting the rights of entrepreneurs.

Keywords: protection of rights, mediation, dispute resolution.

В современный период развития экономики Казахстана становится все более очевидным то, что предпринимательство является одним из глобальных системообразующих факторов свободной экономики и рыночного механизма хозяйствования. В свою очередь, создание экономических, политических, правовых и других условий для свободного предпринимательства, дальнейшее развитие в целом национальной экономики и ее интеграция в международную торговлю подразумевают создание конституционно-правовых основ экономической системы, характеризующихся постоянством, устойчивостью и непоколебимостью.

Конституционное право человека и гражданина на занятие предпринимательской деятельностью в Республике Казахстан основывается на конституционных свободах и правах человека, где провозглашается право каждого на свободу предпринимательской деятельности, свободное использование своего имущества для любой законной предпринимательской деятельности, не запрещенной законом [1].

Очевидным является факт, что предпринимательство не может развиваться без активного участия и поддержки государства, которое нельзя рассматривать как антипод рынку. Соотношение публичных и частных интересов при правовом регулировании предпринимательской деятельности должно выражаться в стимулирующем воздействии, которое предоставляет возможность субъектам предпринимательства эффективно развиваться и при этом обеспечивает государственные потребности в финансовых ресурсах.

Предпринимательская деятельность в Республике Казахстан осуществляется при полной государственной поддержке. Так, осознавая тот факт, что именно малое предпринимательство является основным формирующим фактором рыночной экономики, поскольку способствует культивированию и распространению предприимчивости, привлекает к себе много деловых людей, открывая тем самым широкий простор для тех, кто склонен к предпринимательской деятельности, государство осуществляет всестороннюю поддержку частного предпринимательства, руководствуясь при этом следующими принципами:

- приоритет развития малого предпринимательства перед всеми другими видами предпринимательской деятельности;
- комплексная государственная поддержка малого предпринимательства;
- доступность инфраструктуры поддержки малого предпринимательства и осуществляемых мер для всех субъектов малого предпринимательства;
- международное сотрудничество в области поддержки и развития малого предпринимательства.

В настоящее время государственным аппаратом проводится значительный объем работы по обеспечению поддержки, функционирования и защиты законного предпринимательства. Однако несмотря

не имеющейся положительный опыт в анализируемой сфере, к сожалению предприниматели в повседневной жизни продолжают сталкиваться с различными нарушениями их прав и свобод, среди которых: неправомерные действия со стороны должностных лиц государственных органов; пробелы в законодательстве требующие внесения соответствующих изменений и дополнений; незаконные действия третьих лиц, которыми наносятся вред предпринимателям.

Предметом защиты в сфере предпринимательской деятельности являются нарушенные или оспариваемые права и законные интересы лиц, осуществляющих подобную деятельность.

Изучение вопросов правовой защиты субъектов предпринимательской деятельности обусловлено несколькими обстоятельствами объективного и субъективного порядка. Поскольку при осуществлении защиты прав субъектов предпринимательской деятельности затрагиваются частные и публичные интересы. Проблема защиты прав субъектов предпринимательской деятельности в условиях рыночной экономики заключается в том, что необходимо в рамках закона эффективно и квалифицировано защитить интересы лица, осуществляющего предпринимательскую деятельность.

В частности, для малых предприятий актуальны проблемы создания здоровой конкурентной среды с более крупными компаниями, поскольку в большинстве случаев у малых предприятий нет ни сил, ни средств противостоять недобросовестной конкуренции, приобретающей в последнее время все более жесткие формы. Совершенствование нормативно-правовой базы, направленной на развитие и поддержку предпринимательства в РК и создание условий для добросовестной конкуренции необходимо для развития этого сектора экономики.

И.В. Романковой справедливо отмечено, что предприниматель это ключевая фигура в свободном рыночном хозяйстве. При условии совершенного рынка и полной конкуренции предприниматель, работая для себя, одновременно приносит пользу всему обществу. Поэтому общество должно преодолеть негативные последствия административно-командного регулирования хозяйственной жизни, прийти к полной всесторонней поддержке предпринимательства в стране[2, с.6].

Защита прав предпринимателей и их охраняемых законом интересов осуществляется в предусмотренном законом порядке, т.е. посредством применения надлежащей формы и способов защиты. Защита прав является одним из важнейших принципов.

С.В. Белых способы защиты гражданских прав подразделяет на три большие группы. К первой группе – вещно-правовые – относится истребование имущества из чужого незаконного владения; устранение нарушений, не связанных с лишением владения. Иногда в их числе называют и такой способ защиты, как признание права собственности[3, с.85].

К формам внесудебной защиты прав и интересов предпринимателей следует отнести: самозащиту; претензионный порядок урегулирования споров; разрешение заявлений и жалоб органами исполнительной власти в порядке подчиненности; нотариальную защиту; предоставление защиты путем осуществления прокурорского надзора; третейское разбирательство. При этом, по мнению С.В. Белых, в настоящее время рамки внесудебной формы правовой защиты заметно расширены. При нарушении прав и законных интересов предпринимателей применяются в равной мере как судебные, так и внесудебные формы защиты прав предпринимателей.

Защита прав и законных интересов предпринимателей является одним из важнейших принципов не только предпринимательского, но и гражданского права.

Право на обращение в суд конкретных субъектов предпринимательской деятельности (право на предъявление иска) возникает только после принятия сторонами мер по непосредственному урегулированию спора в претензионном порядке.

Предъявляя претензию, один субъект предпринимательской деятельности указывает другому на совершенные им неправомерные действия (бездействие), которые нарушают его права и ущемляют законные интересы. В претензии сторона договора, чьи права или законные интересы нарушены, обращается к контрагенту с требованием об устранении последним выявленных нарушений, опираясь на положения законодательных или иных нормативных правовых актов и (или) договора, заключенного между ними. В этом и состоит смысл любой претензии – самостоятельно урегулировать спор или разногласия между сторонами договора, предоставить нарушителю возможность добровольно устранить нарушение и удовлетворить требования, изложенные в претензии, с тем, чтобы не возникало необходимости для обращения в суд. Претензионная работа направлена на устранение отрицательных последствий.

Одной из составляющих механизма юридических гарантий конституционных прав и свобод является право на судебную защиту прав, свобод и законных интересов личности. Согласно Конституции РК (п.2 ст.13), право на судебную защиту принадлежит каждому гражданину, иностранному гражданину, лицу без гражданства и гарантируется государством.

В новых экономических условиях роль и значение судебной защиты прав и законных интересов предпринимателей существенно возрастает, так как защита их прав и законных интересов осуществляется преимущественно в судебном порядке.

Исследованию проблемы права на судебную защиту уделено значительное внимание в целом ряде работ ученых-юристов, однако в литературе отмечается отсутствие единства взглядов по значительному кругу различных аспектов этой проблемы.

Право на судебную защиту разными учеными рассматривается по-разному. Одни ученые право на судебную защиту рассматривают в качестве охранительного. Другие включают это право в состав процессуальных прав. Третьи право на судебную защиту включают в группу основных прав по защите других прав и свобод. И данный перечень далеко не исчерпывающий. Постараемся рассмотреть эти разные взгляды ученых, с тем, чтобы выяснить его сущность.

Необходимо отметить, что в теории права судебная защита рассматривается как составная часть правоохранительной функции государства.

Однако, по мнению О.А. Ершова, в правовом государстве усиление влияния судебной власти, ее обособление от правоохранительных органов, выделение в самостоятельную ветвь государственной власти неизбежно приводят к перерастанию судебной защиты прав граждан в самостоятельную государственную функцию[4, с.27].

Роль судов общей юрисдикции в возможности постоянной и каждодневной защиты конституционного права человека и гражданина на предпринимательскую деятельность как по вопросам рассмотрения споров между самими предпринимателями, так и возможности обжалования в суд неправомερных действий органов управления и должностных лиц, признания недействительными о нормативных актов, первостепенна.

По мнению В.Ф. Яковлева, при обращении субъектов предпринимательской деятельности в суд имеются проблемы, связанные с обеспечением доступности правосудия. Эти же проблемы существуют и в Казахстане. Это, во-первых, загруженность судов делами, находящимися в судопроизводстве. Загруженность судов влияет на быстроту рассмотрения дела. По мнению В.Ф. Яковлева, для ускорения рассмотрения дела необходимо больше использовать примирительные процедуры. Во-вторых, для обращения в суд государство не обеспечивает содействие гражданину в получении юридической помощи. Услуги юридических консультаций, адвокатов платные и не все могут позволить себе эту помощь. Большая часть населения – малоимущие. Они лишены правовой помощи, следовательно, судебной защиты[5, с.89].

В настоящее время суды формируются и осуществляют свою деятельность на основании конституционного закона «О судебной системе и статусе судей РК», а порядок рассмотрения споров судами регламентирован Гражданским процессуальным кодексом РК.

Судебный контроль в этой сфере является одним из важнейших элементов в системе рационального функционирования всех органов власти. Под законностью правовых актов понимается принцип, метод и режим, при котором осуществляется строгое и неукоснительное исполнение и соблюдение субъектами, издающими правовые акты, требований, предъявляемых: к компетенции; к форме; к содержанию; к процедуре издания правового акта.

В юридической литературе отмечается, что термин «экономические споры» является не определенным и не поддается однозначной оценке. Гражданский процессуальный кодекс КР не раскрывает этого понятия, а лишь приводит примерный перечень экономических споров.

Во-вторых, предприниматели, в отличие от граждан, объективно не могут ждать окончания бесконечных судебных процессов, поскольку для них время – это деньги, и неопределенность в отношениях с партнерами грозит им значительными финансовыми издержками, что предопределяет более краткие сроки рассмотрения экономических споров.

В-третьих, экономическое судопроизводство, в отличие от гражданского, строится только лишь на документальной базе, при которой иные доказательства, в частности, свидетельские показания не имеют важной значимости.

Защита прав и законных интересов предпринимателей зависит от организации рассмотрения спора. Порядок разрешения спора, как было отмечено выше, подробно регламентируется Гражданским процессуальным кодексом РК.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что возможность реализации конституционного права на судебную защиту признана в качестве действенной гарантии правового статуса личности. Анализ конституционных норм показывает, что право судебной защиты признается в качестве основополагающего права (гарантии). Судебная защита является, таким образом, правовым средством наиболее эффективной реализации прав предпринимателей на предпринимательскую деятельность.

Защита нарушенных или оспариваемых прав субъектов предпринимательства может осуществляться в ином порядке, согласно ст. 303 Предпринимательского кодекса Республики Казахстан, защита прав субъектов предпринимательства может осуществляться в следующих формах, в арбитраже; посредством применения медиации; в порядке партисипативной процедуры[6].

Указанные формы защиты прав предпринимателей, на наш взгляд, в полной мере относятся к практике Республики Казахстан. Но особую роль в защите прав, по нашему мнению, в качестве самозащиты, играют объединения предпринимателей РК путем создания профессиональных союзов, ассоциаций, советов.

Национальная палата предпринимателей – это казахстанская некоммерческая самоуправляемая организация, с целью формирования благоприятных условий для развития предпринимательства на основе эффективного партнерства бизнеса и власти. Наряду с продвижением общих интересов инвесторов и предоставлением своим членам соответствующей информации и консультаций, миссией НПП является создание привлекательного инвестиционного климата в Казахстане путем продвижения необходимых законодательных актов и эффективных деловых методов, совместной работы с Правительством Республики Казахстан, а также различными местными и иностранными организациями.

Анализ норм Конституции РК, закрепляющих права и свободы человека, показывает, что каждый человек имеет право на восстановление нарушенных прав компетентными судами.

В юридической литературе указываются также основные способы самозащиты, обеспечивающие защиту интересов от возможных посягательств. Они включают: юридические средства (ведение бухгалтерского учета, проведение инвентаризации, охрана предприятий подразделениями вневедомственной охраны, хранение денежных средств в банках, защита чести, достоинства и деловой репутации и т.д.); технические средства (использование специальных средств, оборудования, средства, препятствующих несанкционированному доступу к источникам информации и т.д.); физические средства (для охраны жизни и здоровья предпринимателя и его сотрудников создаются службы охраны и т.д.); организационные средства (устанавливается режим работы, пропускной режим и т.д.). Также существуют и другие способы урегулирования споров.

Согласно ГПК РК законодательством установлен для определенной категории дел досудебный порядок урегулирования, либо он предусмотрен договором. Такие дела могут быть переданы на рассмотрение суда лишь после соблюдения этого порядка.

Удостоверяя сделки, свидетельствуя верность копий документов и совершая иные нотариальные действия, нотариусы не используют состязательную форму процесса и принцип публичности, а совершают нотариальные действия только единолично, устанавливают юридические факты, как правило, на основании письменных доказательств. Соответственно нотариальная форма защиты имеет бесспорный характер.

Нотариальная защита прав и охраняемых законом интересов предпринимателей может осуществляться:

а) посредством юридического подтверждения и закрепления гражданских прав в целях предупреждения их возможного нарушения в будущем (удостоверение бесспорных прав и фактов, свидетельствование документов и т.д.);

б) посредством защиты уже нарушенного права, например, при выдаче исполнительной надписи, при предъявлении чека к платежу и удостоверении неоплаты чеков и т.д.

В защите прав и законных интересов предпринимателей большая роль отводится прокурорскому надзору. Осуществляя свои функции, органы прокуратуры обеспечивают соблюдение законности и правопорядка в экономической сфере. Одним из рычагов в решении этих проблем, на наш взгляд, является работа органов прокуратуры, направленная на дальнейшее развитие государственной политики

в сфере поддержки инвестиционной и предпринимательской деятельности. Решению поставленных задач во многом способствует действенное осуществление органами прокуратуры надзора за соблюдением законодательства в сфере предпринимательской деятельности.

Для повышения эффективности защиты прав предпринимателей необходимо уделить внимание досудебному урегулированию вопросов взыскания задолженности, путем применения медиативных технологий.

Институт медиации – это эффективный инструмент разрешения споров с участием предпринимателя. Медиация может быть использована в качестве предупреждения корпоративных конфликтов. Медиацию можно применять на стадии корпоративного спора в любых видах корпоративных споров. Также может применяться до инициирования процесса банкротства как эффективное правовое средство предотвращения сложного механизма несостоятельности.

В результате проведенного исследования сформулированы выводы, направленные на решение проблем правового регулирования предпринимательской деятельности.

На основе проведенного исследования следующие выводы:

Согласно ст.2Предпринимательского кодекса Республики Казахстан «Предпринимательством является самостоятельная, инициативная деятельность граждан, оралманов и юридических лиц, направленная на получение чистого дохода путем использования имущества, производства, продажи товаров, выполнения работ, оказания услуг, основанная на праве частной собственности (частное предпринимательство) либо на праве хозяйственного ведения или оперативного управления государственного предприятия (государственное предпринимательство). Предпринимательская деятельность осуществляется от имени, за риск и под имущественную ответственность предпринимателя»

Таким образом, для занятия предпринимательской деятельностью нужны определенные способности и качества. В нашем понимании предпринимательство – особый, новаторский стиль поведения, в основе которого лежит сочетание постоянного поиска новых возможностей, готовность к риску, ориентация на инновации. Поиск новых идей и путей их воплощения в жизнь – основная и одна из самых сложных задач предпринимателя, решение которой требует умения не только творчески мыслить и находить новые решения, но и понимать расстановку сил, действующих в сложившихся обстоятельствах.

Одним из условий, необходимых для эффективного развития предпринимательства, выступает государственное регулирование, основными задачами которого являются формирование законодательной базы для функционирования предпринимательства, обеспечивающей защиту конкуренции, ограничение монополизма и защиту прав потребителей, развитие предпринимательской инфраструктуры, государственную поддержку отдельных видов предпринимательской деятельности прежде всего в общественно-значимых сферах экономики. Государственное регулирование является основным инструментом преодоления неэффективности рынка в большинстве сфер экономической деятельности

При исследовании вопросов защиты прав субъектов предпринимательской деятельности защита прав осуществляется судом, арбитражным судом или третейским судом; посредством применения медиации; в порядке партисипативной процедуры.

Исходя из вышеизложенного, медиацию можно рассматривать как один из элементов системы, а именно как самостоятельный внеюрисдикционный способ урегулирования спора путем переговоров сторон при содействии нейтрального лица – медиатора. Перечислим положительные моменты разрешения корпоративных споров (конфликтов) при помощи медиации:

- содействие сохранению партнерских и иных межличностных отношений, возможность развития деловых отношений в будущем. Если партнерские отношения сохранить уже не представляется возможным или целесообразным (например, при выходе участника из общества), медиация позволяет сделать это мирно и безболезненно;

- более быстрое разрешение спора, чем арбитраж и судебное разбирательство;

- конфиденциальность и добровольность процедуры, в которой стороны не утрачивают контроль над спором на протяжении всего процесса;

- законодательная гарантия исполнения медиативного соглашения в принудительном порядке.

Во взаимоотношениях власти и малого бизнеса необходимы, прежде всего, ясность и прозрачность. А это возможно, если взаимоотношения построены на основе четко прописанных нормативных актов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Конституция РК – Алматы: Жеті жарғы, 2014-40с.
2. Романкова И.В. Проблемы правового регулирования предпринимательства граждан в Республике Казахстан-Алматы, 1997
3. Белых В. С. Отношения в сфере предпринимательства как предмет предпринимательского права //Актуальные проблемы науки и практики коммерческого права: сборник научных статей. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – Вып. 5. – 193 с.
4. Ершова И.В., Иванова Т.М. Предпринимательское право: учебное пособие. – 2-е изд. испр. и доп. – М.: Юриспруденция, 2000. – 416 с.
5. Яковлев В.Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений. Свердловск: №61972С.7,9
6. Предпринимательский кодекс РК <http://www.adilet.kz/>

ҚАЗАҚ ӘДЕТ-ҒҰРЫП ЗАҢЫ МЕН ШАРИАТ ЗАҢЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС –ӘРЕКЕТТЕРДІҢ РЕТТЕЛУІ

Түйін. Мақалада қазақ қоғамында әдет нормалары арқылы реттелетін қатынастар қарастырылған. Көшпелі қоғамындағы қылмыстың кейбір жеке түрлері талданған.

Резюме. В статье, анализируются нормы которые регулируют общественные отношения в казахском обществе. Также рассматриваются отдельные виды преступления по нормам обычного права.

Summary. In the article, norms are analysed that regulate public relations in Kazakh society. Also рассматриваются separate types of crime on the norms of ordinary right.

Қазақ халқының өз алдына тәуелсіз мемлекет болып құрылуына сәйкес өткен тарихымызды, ата-бабамызбен бірге жасасып келе жатқан әдет-ғұрып құқықтарын, оның қалыптасуы мен даму ерекшеліктерін жан-жақты зерттеу мүмкіндіктері туып, оған кең жол ашты. Көшпелі қазақ елінде әдет-ғұрып жол-жоралғылары ғасырлар бойы ереже-заң ретінде қолданылып келді.

Халық мұрасын қайта жандандырып қоғам кәдесіне, келешек ұрпақ мұратына жарату бүгінгі таңдағы зор міндет болып табылады. Өйткені, ата-бабаларымыздың сан ғасырлық тәжірибесіне сүйенбейінше, ұлттық мемлекетімізге талапқа сай қызмет ететін заңдарды шығара қою қиын. Сондықтан оны жете зерттеп, қазіргі заңдарымызға сыналап енгізіп отыруға мән беру керек.

Әдет-ғұрып – қауымдағы адамдардың қарым-қатынасын реттейтін, дағдыға айналып, географиялық, ұлттық, экономикалық факторларға байланысты қалыптасқан, жазылмаған мінез-құлық қағидасы. Әдет-ғұрыптар ру тұрмысының дамуына байланысты ру мүшелерінің арасындағы қарым-қатынасты жөнге салып реттеу үшін, олардың өсіп-өніп, өмір сүруін қамтамасыз ету үшін қажетті құрал ретінде қолданылды. Ол ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, ру мүшелерінің сана-сезіміне ана сүтімен, қауым өмірінің үлгісімен сіңіп, олардың мінез-құлықтарын, іс-әрекетін алға бағыттап отырды. Ру әдеттері барлық мүшелерінің еркін білдіріп, мүдделерін қорғайтын қағидалар танылып, оны мүлтіксіз орындау әрбір ру мүшесінің дағдысына айналды. Олардың түсінігінше ру әдеттерін, салт-дәстүрлерін бұлжытпай орындау табиғи, қалыпты жағдай болып саналды. Рулық қауымның әдет-ғұрыптарына тән белгілер мынадай: ол – барлық ру мүшелерінің еркін білдіреді, ұрпақтан ұрпаққа ауызша ауысады, дағдыға айналып, мүлтіксіз орындалады, қоғамның ой-пікірімен және адамның ой-санасымен қамтамасыз етіледі. Ол құқықтар мен міндеттерді айқын айырмашылығы болмағандықтан, біртұтас жүйе ретінде қалыптасқан. Әдет-ғұрып құқығы қазақ қоғамындағы құқықтың, құқықтық жүйенің жалпы жиынтығы болып табылады [1].

Әуелі отбасынан басталған тәрбие төркіні ұлғая келе ішіндегі қоғамдық тәртіпке ойысқан. Бұл нормалар бірте-бірте көбейе түсіп, салт-дәстүрге, әдет-ғұрып қағидаларына айналды. Адамдардың санасында берік орнығып, қанына, діліне, дініне сіңісті. Әдет-ғұрыптың кең ауқымды өркендеуіне географиялық шексіздіктің де әсері мол болды. Өмірде адам адамға қонақ деген қағида туыстықты, адамдық қасиеттерді қастерлеуге жетеледі. Сөйтіп, қазақ халқының әдет-ғұрып нормалары қалыптаса берген.

Жоғарыда атап кеткен әдет нормалары қазақ қоғамында барлық қатынастарды реттеді. Сол норманың бір саласы қылмыстық құқық.

Біз бұл жерде халқымыздың әдет-ғұрып заңдарында жаза тағайындау мәселелерін қалай шешілді деген сұраққа жауап береміз. Біз осы баяндама аясында жеке даралап жазалау мәселелерінің әдет-ғұрып заңдарымыздағы өзіндік орнына бірнеше мысалдармен эпизодты түрде үңілу мақсатын ұстап отырмыз.

XVIII-XIX ғасырдағы қазақтың дәстүрлі құқығындағы шариғат заң ережелерінің рөлі мен маңызы артпаса, төмендеген. Шариғат заңының кейбір нормалары мен элементтері дәстүрлі құқықтың ережелерімен ұштасып, беки түсті. Қазақтың көшпелі қоғамындағы қылмыстың кейбір жеке түрлері үшін ант беруде шариғат заңы мен қағидаты жеке азаматтарға айтарлықтай ықпал етті.

Шариғат заңының нормалары көбіне дінге қарсы қылмыстарға және отбасы мен неке қатыныстарына байланысты туындаған істерге қолданылғаны тарихи жазба деректерде біршама айтылған.

Қазақтың дәстүрлі құқығындағы әдет-ғұрып ережелерінде шариғат заңының тиянақты түрде орын алуы "Жеті Жарғыда" біршама көрініс тапқан. Бұл аталған заң ережелерінде дінге қарсы қылмыстар, оның ішінде Ислам дінінің қағидаларын бұзған, елге теріс қылық, жаман әдет жұқтыратын діннен безгендерге қолданылатын жаза түрлері де құқықтық норма ретінде бекітілген. "Жеті Жарғы" заңдар ережесін саралап оқыған адам дінге қарсы қылмыстар-дың мән-жайын ашып көрсеткен бірнеше ереже баптарды кездестіреді [2].

Даналық ғибратқа толы дала қағидаларын біртуар бабаларымыз бен ардақты аталарымыз екі-ақ ауыз сөзге сыйдырып, ұрпақтарына ұмытылмас ұлағат ретінде қалдырып кеткен ғой. «Куәлі істі куә табар, куәсізді күмән табар», «Туғанына бүрғаны, биді Құдай ұрғаны», «Жазым іске жаза жоқ», «Жазалы ұрының бір беті қара, жазалы айғақтың екі беті қара» деген нақыл сөздер осы сөзіміздің айғағы іспетті.

Байырғы әдет заңының жүйесінде қылмысты іс жасаған қылмыскер қылмыстың салдарынан туған зардапты толығымен қалпына келтіретін. Бұл заңның көздеген басты мақсаты айыптыны жазалау емес, жазалай отырып қылмысты іс нәтижесінде орын алған зардап пен зиянды орнына келтіру еді. Бүгінгі заң жүйесінде қылмыстыны жазалау бар да, оның қылмысты ісінің нәтижесінде орын алған зардап пен зиянның орнын төлтіру назардан тыс қалады. Оның үстіне қылмысы үшін жазасын алып, қамалып жатқан жазықты жан пайдалы еңбекке тартылмаған қалпы қала береді. Әдет заңының өлшемдеріне салғанда, қылмысты жан жасаған ісін мойнымен көтеріп, қылмысын еңбекпен өтер еді, бүлінген, бүлдірген ісін сол еңбегінің өтеуімен қайтарар еді. Бүгінгі қылмысты қамалып жатып, өзінің тамағын да таба алмайды. Қылмыстының жазасын бұлайша өтеуі, әрине ешкімге де пайдалы емес. Мұның тиімді жолын іздестіруге де ешкім ынталы емес.

Осы тұста нақтылы бір-екі мысал келтіре кеткеніміз жөн болар. «Билер ережесінің» кісі өліміне байланысты 27- бабында былай делінген:

«Әдейі қастандықпен өлтірілген ер құны 100 түйе. Кейбіреуінікі 25 құнан аттан, 25 дөнен аттан, 25 бесті. Бәстесеміз деп, арғы негізі ойланбай өлтірілсе – 50 түйе: 25 құнан аттан, 25 бесті аттан төленеді. Әйел құны ер құнының жартысы. Өкыстан өлгенге құн төленбейді».

28-бапта: өлген барымташыға, ұрыға құн төленбейді.

Егер қылмыс неғұрлым ауыр болса, «Қанға-қан, жанға-жан» принципімен жазалау, ал одан жеңілдеу болса құн талап етілген. Құнды бүкіл руластары болып төлеу сәттері де кездеседі. Басқа қылмыстар үшін тоғыздардан тұратын айыптыр төлеп отырған. Жаза түрлеріне дүре соғу, өлім жазасы, қол-аяқтарын кесу, тас боран ату, қара сиырға теріс мінгізіп, бетіне күйе жағу, байлап қою, сабау және т.б. жатады. Қылмыстық айып өзі мойындағанда, куәлер бұлтартпас дәлелдермен мойнына қойғанда ғана дәлелденді деп есептеледі [3].

Көріп отырсыздар, бұл жерде бір отбасының асыраушысы не азаматы кісі қолынан қаза тапса, өлген адамның құны нақтылай қайтарылады. Яғни, «Билер ережесінің» кесімі бойынша ер азаматтың құны қайтса, ол отбасының моральдық қайғысының орны толмағанымен, материалдық шығыны өтеліп отыр. Мұндай кесім қайғыға ұшыраған отбасына кәдімгідей көмек. Дәлірек айтқанда, қазіргі базар бағасымен есептегенде 1 түйе 25 мың теңге тұратын болса, 100 түйе 2,5 миллион теңге болады.

Ал біздің қолданыстағы Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің адам өліміне байланысты 99-бабын алып қарайық [4].

1.«Адам өлтіру, яғни басқа адамды құқыққа қарсы қасақана қазаға ұшырату сегіз жылдан он бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады».

2. «...Кодекстің 99 баптың 2 тармақшасында қылмыстық топ жасаған, сол сияқты төтенше жағдай кезінде немесе жаппай тәртіпсіздік барысында жасалған адам өлтіру мүлкі тәркіленіп немесе онсыз, он бес жылдан жиырма жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға не өмір бойына бас бостандығынан айыруға жазаланады», – делінген. Жарайды, қылмыскер тиісті жазасын алды делік. Ал, асыраушысынан не азаматынан айырылған отбасына одан келіп-кетер қандай пайда бар?

Міне, бүгінгі кодексімізде ол жағы, яғни айыпкерден жәбірленушіге барлық жағдайларға байланысты материалдық шығынын өтеу көзделмегендіктен, судьяларымыз үкім шығарғанда ол жағын өз беттерінше қоса алмайды.

Осының бәрі еліміздің заң жобасын жасаушы және оны қабылдаушы органдардың алдына үлкен міндет қояды. Мемлекет, халық өмірінің жекелеген салалары бойынша заң жасау да, оны қабылдау да бүгінде үлкен қиындық тудырмайды.

Енді, міне, құқықтық мәдениетіміздің қайта жаңғырулары өміріміздің шынай көрінісіне айналып отыр. Оған дәлел ретінде жер-жерлерде қазақи әдет-ғұрпымыздың қайта тілеуінің бір көрінісі – қазақ тарихында беделді рөл атқарып, талай сыннан өтіп, өміршеңінде көрсеткен – билер кеңесі мен ақсақалдар алқасының пайда болуы. Қазір жергілікті жерде оны шынайы өмірге енгізу әрекеттері жүргізіліп жатыр.

Оған себеп – біріншіден, жалпы би деген атау санамызға әрқашан әділдіктің, шынайылықтың символы ретінде қалыптасқан. Өйткені, би – дала демократиясының көрінісі.

Екіншіден, билер өз қызметінің негізінде халықтың салт-дәстүрін алады. Сондай-ақ бұл игі істердің басы қасында елге беделді, ауылы сыйлаған, өмір тәжірибесі мол ақсақалдар болады.

Үшіншіден, кеңестік кезеңде қазақтың әдет-ғұрып құқығы өткеннің сарқыншағы деп бағаланады және оны жандандыруға рұқсат берілмеді.

Сондықтан бұл әдет-ғұрып сабақтастығы кеңестік кезеңнің 70-жылдарының орта шенінен бастап қайтадан бой көрсете бастады. Бұл қайта құрулар кезеңінің тұсы. Ақсақалдар алқалары мен билері кеңестерін құруға соғыс және еңбек ардагерлері ұйымдары бастамашы болды. Мұндай ұйымдардың ерекшелігі сол, ол ең алдымен қоғамдық тәртіпті нығайтуға ықпал етуші әрі кеңесші органның рөлін атқарады. Ал кейінгі кезде құрылған аталмыш ұйымдар салт-дәстүрге баса көңіл бөліп, халқымыздың әдет-ғұрыптарын қайта түлетуге және оны өздері атқарып жүрген жауапты қызметтің өзегі етіп алуға күш жұмсауда. Осындай игі істердің қасында ұйтқы болып жүргендердің көпшілігі бұрынғының көзін көрген көнекөз ақсақалдар және билік тұтқасын ұстаған ұлтжанды азаматтар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Култелеев Т.М. Уголовное обычное право казахов. – Алматы, 2004. – 312 с.
2. Омарханов Қ. Қазақ елінің дәстүрлі құқығы. – Астана: Елорда, 2003. – 1 кітап. – 280 б.
3. Тултабаев З.Ч. Қазақ әдет-ғұрып заңдарындағы қылмыс пен жаза және оның негізгі институттары: заң ғыл. канд. дис. автореф: 12.00.01. – Алматы, 2007.
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V // kodeksy-kz.com

АУЕШОВА БАГДАТ ТЛЕКТЕСОВНА

заң ғылымдарының кандидаты, доцент

Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті

МЕДИАЦИЯ ИНСТИТУТЫ МЕН ҚАЗАҚ ӘДЕТ ҚҰҚЫҒЫНДАҒЫ БІТІМГЕРШІЛІК ИНСТИТУТЫНЫҢ ТАРИХИ ҚҰҚЫҚТЫҚ САБАҚТАСТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Мақалада қазақ әдет-ғұрып құқығының даму тарихында көрініс тапқан медиация институты қарастырылады. Қазақтың билер сотының қазіргі сот жүйесінен ерекшелігі қарастырылған және «Медиация туралы» Заңның белгіленген қағидаттар мен ережелер талданады.

Резюме. В статье рассматриваются истории развития института медиации по казахскому обычному праву. Анализируются особенности судебной системы и суда биев также установленные принципы и правила в Законе «Медиации» в современности.

Summary. In the article histories of development of institute of mediation are examined on the Kazakh ordinary right. The features of the judicial system and court of biev are analysed the also set principles and rules in Law of "Mediation" in contemporaneity.

Медиация ағылшын тілінен аударғанда mediation – делдал болу дегенді білдіреді. Бүгінде бүкіләлемдік тәжірибеде медиация ірі бизнестерден бастап, ажырасу мен дүниені бөлісу деген сияқты мәселелерге дейін кеңінен қолданылады. Кеңестік дәуірден кейін медиацияны алғаш боп қылмыстық істерді шешу үшін Молдова мен Литва қолданған. Бұл елдердің соңғысы іс жүзінде мұндай тәжірибеден экономикалық тиімділікке қол жеткізген. Ал Қазақстанда билер сотының жүйесі осы медиацияның түптұлғасы боп табылады.

Медиатордың судьядан айырмашылығы – медиатор жанжалға қатысушылармен болатын келіссөздерге белсенді қатыса алады, ал судья мұны жасай алмайды, ол араласпаушылық принципін ұстануға міндетті.

Қазақ елінің мыңдаған жылдардан бері ғасырдан – ғасырға ұласып келе жатқан мемлекеттік билігінде билер сотының алар орны ерекше. Шынайы халықтық үлгіде құрылып, ежелден елдік әдет-ғұрыпқа негізделген дәстүрлі құқық нормаларын берік ұстанған бұл сот жүйесі ұлттық санамыздағы ұзақ жылғы даму эволюциясында тек әділдік пен ақиқаттың айқын көрінісі ретінде мызғымай келді. Ұлтымыздың өзіне тән осындай құқықтық мәдениеті, оның халық алдындағы беделі мен рөлінің жоғары болуына билер сіңірген өлшеусіз еңбекті барлық қырынан танып білу қажет.

Қазақтың билері әділ шешімдерімен елді аузына қаратып, дауласқан екі тараптың да көңілінен шығатын жүйелі билігімен ел құрметіне бөленгендігін айту қажет.

Медиация институтын қолдану қазақ әдет-ғұрып құқығының даму тарихында да көрініс тапты. Атап айтқанда, «Жеті жарғыда» құқық бұзушылықтың орнын күн және айып төлеу арқылы толтыру құқығы бекітілді. Медиаторлар рөлін билер атқарды. Билер сотының тарихи маңызы оның әділдіктің үлгісі ретінде болғандықта. Көшпенді демократияның қажетті шарты ретіндегі жариялылық, ежелгі дәстүрлер мен әдет-ғұрыптық құқықтың нормаларына сәйкес келетін қоғамдық пікір, сондай-ақ, кез келген заңнан жоғары тұратын, әділдік қағидасының берік бекітілуі, – осының барлығы, жұрттың барлығы сенім артқан билер сотын қамтамасыз етіп отырған кепілдіктер болып табылады.

Сот жарысы, адамдар даудың шешімін табу мақсатында келген жерде басталатын болды. Ал олар өздері сенген билерге ғана барды. Олар, халық даналығы мен руханилығының қоймасы саналған, халықтың нағыз бетке ұстарлары болды.

Бітімгершілік және делдалдық Қазақ тарихында қалыптасқан институттар болып табылады. Қазақстандық зерттеушілер Зиманов С.З., Кенжалиев З.Ж., Алимжан К., Культелеев Т.М. және тағы басқалары қазақ қоғамында сот билігі ежелден, сол кездегі қоғамның даулы мәселелерді реттеуге қажеттіліктерін қанағаттандырған, билер сотымен жүзеге асырылғанын айтқан болатын.[1]

Сот төрелігі қазақтарда негізінен құқық қолдану институты емес, бітімгершілік институты ретінде көрініс тапқан болатын. Шешімді жүзеге асыру механизмінің болмауы да тараптардың арасында келісімнің орнауын қажет еткен болатын, себебі тек билікке ғана негізделген сот шешімі орын-

далмай қалуы мүмкін еді. Ру арасында туындаған дауларды шешуге ру аттарынан айыптаушы билер мен қорғаушы билер қатысатын болған, сотта іс қарау «кеңес» және «жүгініс» сияқты мекемелерде қабылданған қағидалардың негізінде жүзеге асырылды. Бірақ сотта істі қарау және іс бойынша дәлелдемелерді зерттеу басталғанша сот дәстүр бойынша келесі жағдайларды ұсынуға міндетті болды:

1) тараптарға бейбіт келісімнің шарттарын – «бітім», «береке»;

2) кешірім жасау, істі ұмыт қалдыруға, және сол арқылы істі сотта қараусыз бейбіт шешу мүмкіндігін – «мәжіліс».

Атақты зерттеуші Л. Баллюзек келесідей айтқан болатын: «соттың алдында міндетті түрде басқалар, яғни дауласушылар үшін бейтарап және беделді тұлғалар арқылы сендіру болу керек, дауласушылар «қазақ» атты бір ұлттық отбасының ұлдары болғандықтан араларында айтыс-тартысқа жол бермеуі үшін...». Егер тараптар дауды бейбіт шешуге келіспесе онда кезек сотқа берілді.[2]

Кейінірек ресми билер соты өздерінің қызметінде қолданған татуластыру шаралары да кейбір авторлардың жоғары бағасын алды. Мысалы зерттеуші И. Козлов билер соттарының «дауласушы тараптардың ар-ұяттарына және бітімшілік рухына» үндеуі билердің әрбір істі қарауларында басшылыққа алатынын айтқан болатын. Қазақтардың әдет-ғұрыптық іс жүргізу құқығы және ежелгінің беделді билерінің сот тәжірибесі, басты мақсаты тараптарды бітімнің қажеттігін түсінуге мәжбүрлеу, көндіру, сендіру болған, дауласушы тараптардың бейбіт келісімдерінің әр түрлері болған – «бітім», «жарасу», «тоқтам» сияқты әдіс-тәсілдерді болған.[3]

Оларға сонымен қатар билердің келесі амалдары мен тәсілдері жатады:

1) Көп жағдайларда маңызды емес істерде ғана емес, сонымен қатар үлкен дауларда: қылмыстық істер мен рулық даулар «қарындас» амалымен шешілген. Қарындас келісімінің басты мақсаты бір рулас және ағайын адамдарды сот алдына апармай татуластыру.

2) Дауды шешудің тағы бір тәсілі «жартылай» немесе «жарып алу» – егер іс бойынша сенімді дәлелдер мен айғақтар болмаса қолданылған.

3) Егер би немес жауапкер жағынан ант берген адам жауапкердің кінәсіз екеніне сенімсіз болса және оның мүддесін қорғауға қажетті негіздерді таппаса, онда олар талапкерге (оның келсімі бойынша) «тарту» жасап істі бейбіт аяқтауға кеңес беруге құқылы болды.

Токсан ауыз сөздің тобықтай түйіні бар» – яғни көп сөзді даулы мәселе қысқа шешіммен аяқталу керек деген мағынаны білдіреді. Бірақ ол шешім сендіре алатындай болу керек, ол туралы биге келесі тезистер ескертіп отырған: «Тілмен түйгенді, тіспен шеше алмас». Билер сотының қаулысы тек сондай болуы тиісті. Ең бастысы, қазақтардың ортағасырлық көшпенді қоғамының басты идеологиясы бойынша, билердің әділ сотының басты мақсаты, олардың қарым-қатынастарының күрделілігі мен шиеленіскендігіне қарамастан, сотқа қатысушы тараптардың татуласуы болды. «Даудың түбі біту» нұсқаушы нормасы болған.

Билер даулы мәселелерді қарау кезінде барынша ашықтық принципті басшылыққа алып, тараптардың мүмкіндігі нешектеу қоймай, екі жақты бітістіруге күш салған. Ел ішіндегі үнемі болып тұратын түрлі дау-дамайларды шеше отырып, қазақтың дана билері кәсіби жағынан шыңдалып, тәуелсіз сот билігіретінде ғасырлар бойы қалыптасты. «Билік айтқан би емес, бітістірген би» деген принципте содан қалса керек. Яғни, билік айтудың мұраты жазықтыны жазалау емес, дауласқан тараптарды бітістіріп, дауды ушықтырмай шешу, ел ішінің бірлігі мен бүтіндігін сақтауға қызмет ету болған.

«Алдыңа келсе адамның құнын кеш», «Иілген басты қылыш кеспейді» деген нақыл сөздер қылмысқа төрелік етуде де кешірімділік орнайтындығын аңғартады. Сондай-ақ «Дау мұраты – бітім» деген ұғым да, билер сотының жазалау мен құн төлету мақсатында емес, әділеттің орнауына қызмет еткендігіне дәлел бола алады.

Мысалы, «Жебенің ұшы» (Әнет бабаның Қалқаманға байлаған байламы), «Жылқының құйрығы» (Кеңгірбайдың Кебекке қиған жазасы) сияқты биліктер бірінші кезекте ел бірлігі мен ұлт тазалығын қорғау үшін қызмет атқарған. «Қол сынса жең ішінде, бас жарылса бөрік ішінде» деп, билер кей майда бұзақылықтарды сыртқа шығармай ауыл, ру ішінде басып отырған.

Қазақ қоғамында билердің даңқы әділ ісімен, тапқыр шешімдерімен ғана артқан. Қара қылды қақ жарған билердің атақ-абыройы бүкіл елге тарап, мындаған шақырымдардан даушылар іздеп келіп, төрелігін сұраған. Сол себепті, билер соты кәсіби тұрғыдан әбден шыңдалған, тәуелсіз сот билігі ретінде сақталып келді. «Тура биде туған жоқ» деген ұғым да осыдан қалса керек.

Қазақты ежелден мәмілегер халық деп атаймыз. Кез келген мәселені келісіммен шеше білгендігін тарихтан, ауыз әдебиеттерінен білеміз. Қазақ халқы үшін бітімгершілік – билік айтудың ең озық өнегесі. Ұлы қазақ даласы билігінің белгілі дара тұлғалары – Төле би, Қазыбек би, Әйтеке билер бастаған дана билердің ел арасындағы кез-келген дауды бітімгершілік жолымен шешіп, халқымыздың бірлігін, ауызбіршілігін, тұтастығын сақтауға үлкен назар аударғаны баршамызға белгілі. «Медиация туралы» заңымыздың аты бөлек болғанымен қазақ халқы үшін жат дүние емес. Бүгінгі жазылған заңға ғана сүйенетін заманда екі жақтың мәселесін мәмігерлік жолмен шешіп берудің ұтымды жолын ойластырып, арнайы заң да қабылданды.

Біздің пікірімізше, қазіргі таңда бірінші кезекте құқықтық, азаматтық құқықбұзушылық қатынастардан туындайтын даулар бойынша соттан тыс реттеп, шешу, соттардан тыс тәртіппен жүргізу институттар жүйесін және оның оң тәсілдері мен тетіктерін дамыту тәжірибесін енгізуді және жүзеге асыруды қолға алған дұрыс. Сот жүктемесінің мейлінше жеңілдетуі мен дауласушы тараптардың өсім салмағын төмендетуі үшін «Медиация туралы» заңның соттан тыс тәртіппен жүргізіліп, шешілу тәжірибесінің оң тәсілдері мен тетіктерін қалыптастыру институтын дамыту қажет.

Қазақтардың әдеп – ғұрып құқықтарының табиғатын анықтай келе, академик Салық Зиманов былай деп жазды: «Қазақтардың құқық әлемі мен құқықтық дүниетанымы тереңде жатыр. Қазақтар және олардың ата-бабалары өмір сүрген Орталық Азия мен Еуразия кеңістігінде сан империялар мен плеуметтік-саяси жүйелер бірін-бірі толассыз алмастырумен болды. [4]

Қазақтың көшпелі қоғамы аясында, оның дүниені және құқықты тануда өзіндік ерекшеліктері болды. Адамгершілік құндылықтарға негізделген дала демократиясының институттары кең құлаш жайған көшпелі қоғамда пікірталас қисындылығының құралы ретінде әділ сот пен шешендік ділмарлықтың рөлін өте жоғары қойып, өзін-өзі басқару еркіндігіне деген ұмтылыс айқын сезілді».

«Сөз шындыққа тоқтайды, пышақ қынына тоқтайды», «Шешендіктің күші шындық», «әділдікке жығылмайтын адам жоқ» деген мақалдардың мағынасында, билердің адамдардың өзара қарым қатынастарында тәртіптілікті реттейтін дәстүр мен әдет-ғұрып заңдарын негізге ала отырып шындықты шешуінің тарихи рөлі зор болды. Қазақтардың әдет-ғұрып дәстүрлі ережелері мен құқықтық күші бар әдет-ғұрып заңдары арасында белгілі бір белгі болған жоқ. Қоғамның саяси өмірінде ел бірлігін сақтау мақсатында билер соты жариялығымен, әділдігі және шешендік данышпандылықтары арқылы екі жақты татуластырумен бітімгершілікке көп мән беріп отырды.

Медиация туралы заң бүгінгі күннің талабы ғана емес, ата-баба салтының жалғасы және дана бабаларымыздан қалған дәстүрден бастау алған, қазіргі қазақ қоғамына жат емес құбылыс деп түсінгеніміз жөн болар. Себебі, Абай атамyzдың қара сөзіндей өрбіген, Әйтеке би, Төле би және Қазыбек би баларымыздың ауызекі шешіміндей пәрменді, адамзатқа ой салатын Жиреншенің саналы шешендік сөздеріне сүйеніп сөз саптау, сол арқылы қара халыққа басу айту исі қазақ баласының табиғатынан бойына сіңген қасиеті емес пе.

Тарихи тағылымнан көрі, батыстандырылған көзқарасқа көп иек артып кеткен қазіргі қазақи қоғамда «Медиация туралы» заңды қолдануға әлі де болса біздің қоғам дайын емес деген пікірлер ілуде болсада кездесіп қалатыны бар. Сондықтан да, бітімгершілік саясаты сонау 16-18 ғасырлардан бері қазақи қоғамда кеңінен қолданылып келе жатқан салт-дәстүріміздің өзегі деп түсінгеніміз дұрыс болар еді. Ал, тарихтан бастау алған, тек қазіргі заман ағымын ескере отырып қабылданған «Медиация туралы» заңның қоғамдық қатынастарды реттеудегі белсенділігін арттыру мәселесі, бүгінгі ұрпақ-біздердің парызымыз болмақ, ендеше, қазіргі қоғамда «Медиация туралы» заң бүгінгі күннің талабы деп айтуға толық негіз бар [5].

Татуластыру рәсімдерінің тарихи-теориялық негіздері әдет-ғұрып құқығында орналасқан, және қазіргі таңда оларды, қазіргі таңдағы құқықтық материяға үйлесімді біріктіре отырып, жаңа сапалық деңгейде қолдануға уақыт келді деп есептейміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Культелеев Т.М. Уголовное обычное право казахов. – Алма-Ата, 1955. С. 180.
2. Баллюзек Л.Ф. Народные обычаи, имевшие, а отчасти и ныне имеющие в Малой Киргизской орде силу закона. Материалы по казахскому обычному праву. Сб.- Алма-Ата, 1948, с.228.

3. Козлов И.А. Обычное право киргизов. Материалы по казахскому обычному праву. Сб. Алма-Ата, 1948. с. 306.
4. Зиманов С.З. Казахский суд биев – уникальная судебная система. – Алматы : Атамұра, 2008. С. 406
5. Медиация туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 28 қаңтардағы № 401-IV Заңы. //www.zakon.kz

АУЕШОВА БАГДАТ ТЛЕКТЕСОВНА

заң ғылымдарының кандидаты, доцент

Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті

МАНҒЫСТАУ БИЛЕРІНІҢ БИЛІК ШЕШІМДЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Мақалада манғыстау билерінің құқық тарихындағы ерекше ролі және шешімдеріндегі гуманизм қағидасы қарастырылған. Маңғыстау өлкесіндегі билердің үлгілі шешімдеріне талдау жасалған.

Резюме. В статье рассмотрены роль биев мангыстау также принцип гуманизма в принятых биев. Анализируются некоторые решения биев региона.

Summary. In the article considered role of biev Mangystau also principle of humanism in accepted biev. Analysed some decisions of biev region.

Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың "Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру" мақаласының тарихи мәні саяси реформа мен экономикалық жаңғыру бағдарламасын қазақстандық қоғамды және әр қазақстандықты рухани жаңғырту арқылы жалғастырады. Тек жоғары білімді және рухани бай халық қана сырты әсерлерді дұрыс қабылдап, оған жауап бере алады. Сондықтанда мақала қоғамдық-саяси және мәдени- тарихи ағартушылық жобалар ретінде бірқатар шаралардан тұратыны өте маңызды. Ұлт көшбасшысы атап көрсеткен бұл шаралар еліміздің дамудың жаңа деңгейіне көтерілуіне өз септігін тигізетініне сенімдімін.

Көшпелі қазақ даласындағы демократиялық биліктің негізгі тұтқасы қазақ билеріне тиесілі болған болатын. Қазақ билері хан билігінің тізгінін тарттырып отырумен қатар елдің ішіндегі үлкенді-кішілі дауларға бітім айтып, оның ушықпай бітіп отыруына үлкен ықпал еткен. Қазіргі тілмен айтатын болсақ, қазақ ішіндегі сот билігі мен сот ісін жүргізу осы билердің қолында болған. Қазақ билерінің билік-шешімдері кезінде елден-елге тарай отырып, бүкіл қазаққа үлгі болған да болатын. Ондай қазақ билерінің аузы дуалы болып, барлық рулы елді осы билікке бойы ұсындырып отырған. Қазақ даласындағы билер сотының бұл сиқыры белгілі ғалым С.З. Зимановтың пайымдауы бойынша мынада: «Билер қоғам назарындағы тұлға болғандықтан, олардың қызметі мен лауазымы ел арасындағы атағы мен даңқ дәрежесіне байланысты белгіленетін. әрбір би атағының өз ортасына ғана емес, дүйім жұртқа жайылғанын қалаған. Ал мұндай мәртебе әкелер саны сүрлеу – ел сеніміне ие болып, үмітін ақтау үшін аянбай қызмет ету»[1]. Айтылған пікірмен келісе отырып, қазақ билерінің кейбір билік-шешімдеріне көңіл бөлуді жөн көріп отырмыз.

«Тарихтан тағылым» деп халқымыз бекер айтпаса керек, өйткені адамзат баласы өткенін білмесе, болашағын болжай алмайды. Біз ата-бабаларымыздың өрлеу-өркендеу дәуірлерімен бірге басынан өткерген қиын-қыстау шақтарынан да сабақ алуымыз керек. Қазақтың тарихында табиғаттан-зұлмат, патшадан-нәубет келген кездер аз емес. Сондықтан біздің әрқайсымыз үшін туған жеріміздің тарихын жете білу аса маңызды.

Ығылман Шөреков ақын айтқандай, «Тарихтап айтпай шешілмес, өткен күннің жұмбағы» [2]. Осындай тарихтың бір беттерінен өзіндік орны бар тұлғаларымыздың қатарында Есен Ермебет би, Мәтжән би Сейт би туралы айтылады. Олар өз заманында Адайдың бас биі атанған, тарихта аты қалған айтулы тұлғалар. Есен Ермебет бидің он бес жасында билікке араласуынан хабардар ете отырып, Ермебеттің сол дәуірде Хиуа ханымен Адай елі үшін тиімді көптеген келісімдер жасайды. Сол келісімдердің бірі Хорезм бойына дихан егіп, егіншілікпен айналысамын деген қазақ үшін еркіндікке қол жеткізеді. Қазақ жеріне келіп мешіт пен медреселерден діни білім алу үшін Хиуалықтарға мүмкіндік беріледі. Осындай екі ел арасындағы дипломатиялық қатынастарда Ермебет би шебер саясаткер екендігін де көрсетеді.

Маңғыстаудың адай руының өз заманының еншісінде өзіндік орны қалыптасқан үш атақты Есен Ермебет, Жары Мәтжан, Сейт би сынды билерінің өшпес мұралары тарихтың беттерінде жазылды. Ермебеттің шешендігі мен билігіне келетін болсақ, Маңғыстау көлемінде бір адам Ермебетке тура қарап сөз айта алмады десек артық болмас еді.

Қазақ ішінде үлгілі билікке айналып кеткен қазақ билерінің шешімдері көп. Соның бірі Есен Ермебет жайында кездесетін деректерден оның Маңғыстаудағы адай руы көтерілісінің белсенді

тарихи тұлғаларының қатарында болғандығын да аңғаруға болады. Иса мен Досан бастаған көтеріліс болған кезде Ресей әскерінің күші көтерілісті күшпен басып тастаған болатын. Досан қараңғы түрмеде азап пен қорлыққа қапаланып өлді. Маяұлы Бәйімбеттің патша үкіметімен арадағы жасалған келісім шарты күшін жойды. Енді біздің ел күшті әскери техникасы бар, мұздай қаруланған Ресей империясына қолдарындағы найза, қылыш, шоқпар, дойыр қамшымен қарсы тұрып ештеңе өндіре алмайтындарына көздері жетіп, «Шарасыздан шалға тидімнің» кейпін киеді. Келісімге шақырған патша үкіметі мен келісімге келіп, шартқа отыру жөніндегі ұсынысты қабылдасқа шарасы да қалмаған елдің ақылгөй үлкендері «бөрі аштығын білдірмей, сыртқы түгін қампайтар» дегендей, халқының мүддесін қорғай алады деген адамдарды іріктеп, оларға өз сенімдерін арқалату үшін елшілерді сайлап қалудың қамын қарастырады. «Елшілікке кім барады?» – деген сауалға ел ішіндегі парасатты ақсақалдар мен билер жиналып, ақылдаса келе «Ең бірінші бас би болып Есен Ермембет барсын, оның ерлігі мен билігі тілінің ұшында еді», – деп халық бір ауыздан Ермембет биді қолдаған болатын. Сөйтіп, патша үкіметімен қырық жалға дейін бір-біріне тимейтін болып, қызыл иттің терісіне мөр бастырып келген екен, – деген деректер кездеседі.[3]

Ермембет бидің: «Заманына адамы сай бола алмаған ел оңбайды. Өмір көшіне ере алмаған елдің ертеңі болмайды» деген сөзі қалған. «Ерекеннің мәмлесі-Алланың мәсіреті» дейді екен оның кемеңгерлігіне риза болған замандасы Мәтжан би. Жары Мәтжан би Ермембет биді қатты құрметтепті. Алқалы жиында, келесі сөз бастарда әуелі: Ермембет би айтқан екен деп, бір-екі ауыз сазбен беташар жасап алып, содан соң барып өз арнасына ауысады екен. Мәтжан: «Менің көже-қарнымды тойдырған бір жер бар, ол – Бесқаланың ойы, Әмударияның бойы; көңіл-қарнымды тойғызған бір адам бар, ол-тіл дарияның көзі, Ермембет бидің өзі» – дейді екен.

Қысқаша билердің үлгілі шешімдеріне талдау жасаудың өзі бізге билердің билік шешімдері ел мүддесін көздеп айтылған тапқыр да, жұмыр шешім екендігін аңғартады. Қазақтың жадысы осындай ел бірлігіне бастайтын үлгілі биліктерді ғасырдан-ғасырға жалғап біздің осы уақытымызға дейін жеткізіп отырған.

Қазақтың билерінің үлгілі билік шешімдері негізінен қазақ әдет құқығының бірден-бір қайнар көздерінің бірі болып табылды.

Шежіре-бейнелеп айтқанда алып бәйтеректің тереңге жібереген тамыры болса, бәйтеректің әрбір жапырағы тереңдегі тамырын нәрімен жайқалтатын заңды түсінік. Адай тайпасының бір-ақ пайызын құрайтын Есен руында да баба ұрпақтарына тән қан қуалаушылық қасиеттің бәрі бар.

Сонымен өнер-өмірдің нақ бейнесі, айнымас сәулесі, ойының қордасы, пікірдің түйіні. Қазақ халқының қай өнері болмасын оның тіршілік тынысына ұқсас, үндес негіз тапқан. Жазу-сызудан гөрі ауызша айтылып, зейінге құйылған, зердеге қордаланған әр аймақтың өнері, тұрмыс-салты, дәстүр-дағдысы өзіне тән. Қазіргі Қазақстанның батысында Маңғыстауды қоныстанған қазақтардың Адай тайпасының ауыз әдебиеті өз алдына даралау көрініс береді. Небір оқиғалар, аңыздар өріліп, шындық атаулымен шендесіп жатады. Әр елдің, әр аймақтың өз сөз ділмарлары, шешендері болғаны ақиқат. Жалпы тілімізде би, шешен сөздері әлдеқашан бірігіп, біртұтас ұғым беріп, кірігіп кеткені айқын. Дегенмен би болу үшін бір ғана сөз шеберлігі жеткілікті болып шықпайды. Би ең алдымен елдің тарихын, дәстүрін, әдет-ғұрпын, ел басынан бұрын-соңды өткен оқиғаларды жүйелеп отыруы бірден-бір қажеттілік.

Адай елінің әр руынан небір айтқыш, тапқыр, көріпкел, суырып салма білгіштер шыққан. Сол тұлғалардың қатарында өзіндік орны бар Ермембет би Мәтжан би Сейт би. Өз заманында ел арасындағы мәмлелер мен дау-жанжалдардың әділ шешімін, төрелігін көрсеткен билер ұрпақтар жадында мәңгі сақталмақ.

Маңғыстау өлкесіндегі бір кездері қазақ жеріне тіпті, көршіліс жатқан елдерге "өз өмірінде де, өнерінде де өрнегімен ел есінде қалған тарихи тұлғалар" екенін дәлелдей отыра Қазақтың үш биімен тең келетін Ермембет бидің Мәтжан бидің Сейт бидің айтқан сөздерін қоғамдағы ащы шындыққа қарсы ашық пікір айта алатын тұлғалар екенін дәлелдеуге болады.

Қазақтың құқықтық өмірінде билердің орны ерекше болған. Олардың шешімдерін зерделеу – құқықтық өткенімізді толыққанды тануға мүмкіндік береді. Қазақ билерінің шешімдерін үлгілік (прецеденттік) құқық деп бағалау – бүгінгі үйреншікті үрдіс. Шын мәнінде, қазақ билері шешімдерінің үлгілік мәні құқықтың осы түріне деген қалыптасқан көзқарастан өзгешелеу еді. Шешендік сөздер тек билер туындысы деген пікір айтқан Сәкен Сейфуллиннің «пәлен бидің сөзі екен деген сөздің көбін осы

бидің өз жанынан шығарған сөзі деп бекіте айту қиын. Өйткені, бір бидің сөзін екінші бір би жаттап алып, өзінікі қылып айта берген. Осы күні бір рудан «пәлен би айтқан екен» деген сөздерді тексеріп келсең, ол биден талай жыл бұрын басқа бір би айтқан сөз болып шығады» деген тұжырымын елемей өту жаңсақтық. Аталар сөзі деп көне мақалмәтелге сүйену сонау түркі дәуірінен бастау алатын әдет. Дей тұрғанмен, халқымызда билер атабаба сөзін қолданып, нақты дауды өзінің қара басының пайдасына қарата шешушілерге жол бермеген. Ондай кезде билер «молданың айтқанының бәрі шариғат емес, атабабаның айтқанының бәрі қатып қалған қағидат емес» деп, істі нақты жағдайға байланысты әділ шешуге тырысқан.

Қазақ даласындағы билердің дауды шешу кезінде нақты белгіленген заңдар болмаса да өздерінің әділдік қағидаларын бетке ұстап, халқына, ұлтына деген патриоттық сезімдерімен жасаған істерін байқауға болады, осындай сезімдер бүгінгі соттардың судьяларынан да кездесетіні рас.

Еліміздің тарихындағы билер институтының маңызы ерекше. Сол бір топтан озған жүйріктердің ел басқару істерін бұл күнде тәуелсіз Қазақстан тағдырында қайта жаңғыртып пайдаланса, нұр үстіне нұр болар еді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Зиманов С.З. Казахский суд биев – уникальная судебная система. – Алматы : Атамұра, 2008.
2. Көпбол Демесінұлы: «Адай тарихын екімың жылдықтан әрі іздеу керек» //abai.kz.
3. Манғыстау мұралары.//qamba.info.mangghystaw-muralary

БИЖАН НҮРЛАН РАБХАНҰЛЫ

заң ғылымдарының кандидаты
Халықаралық гуманитарлық-техникалық университеті

ЕСКЕНДЕРОВА ГАЗИЗА ТЕЛҰОЖАЕВНА

Халықаралық гуманитарлық-техникалық университеті

БЕКІМБЕТОВ ТҮГЕЛ БЕКБАЙҰЛЫ

Халықаралық гуманитарлық-техникалық университеті

ТОХАНОВА Р.Ж.

заң ғылымдарының магистрі
М. Әуезов атындағы ОҚМУ

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ҚЫЛМЫСТАРЫНЫҢ АЛДЫН АЛУДАҒЫ ПРОКУРОРДЫҢ РОЛІ

***Түйін.** Мақалада авторлар сыбайлас жемқорлық қылмыстарының алдын-алудағы прокурордың ролін қарастырған.*

***Резюме.** В статье авторы рассматривают актуальные вопросы уголовного права в сфере предупреждения коррупционных преступлений.*

***Summary.** The authors addressed topical issues of criminal law in the prevention of corruption crimes. The competence of the prosecutor's office in the prevention of economic crimes is disclosed in depth.*

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев атап өткендей: «Сыбайлас жемқорлық – бұл ғаламдық мәселе, одан әлемнің бірде-бір мемлекеті, бірде-бір саяси жүйе, бірде-бір саяси тәртіп қорғалған емес». Қазіргі отандық әдебиеттерде: «Сыбайлас жемқорлық – (латын тілінен «corruptio» – пара беріп сатып алу, құқық бұзу, құлдырау деген мағынаны білдіреді) деп қоғамдық және саяси қызметкерлердің, лауазымды тұлғалардың сатқындығын, оларды сатып алуды, яғни саяси, экономикалық, әскери және тағы басқа да салалардағы қызметкерлердің қолындағы билігінің мүмкіндіктерін және қызмет бабын жеке басын байыту мақсатында пайдалануын айтады». А.Н. Ағыбаевтың пікірінше: «Сыбайлас жемқорлық – бұл кез-келген лауазымды тұлғаның өзіне және тағы басқаларға заңсыз жолмен пайда әкелу мақсатында жасаған қылмысы.

Күрделі, қатпары көп құбылыс ретіндегі сыбайлас жемқорлықтың тарихы өз ғұмырының ұзақтығы жөнінен адамзат өркениетінен кенже емес. Оның пайда болуы алғашқы таптық қоғамдар мен мемлекеттік құрылымдар қалыптасқан уақыттар қойнауына жетелейді. Мемлекеттік қызмет жүйесіндегі сыбайлас жемқорлық туралы жазбаша мәліметтердің ең алғашқыларын Көне Бабырдың б.з.б. XXIV ғасырдағы мұрағаттарынан көруге болады. Патша Лағаша Уруакина шенеуніктер мен соттардың жүгенсіз әрекеттеріне тыйым салу мақсатымен мемлекеттік басқару ісін реформалағаны мәлім.

Ежелгі Латынның белгілі нақылы былай дейді: «Do ut facies» – «Істету үшін беремін». Сыбайлас жемқорлық – әлеуметтік феномен, қоғам мен қоғамдық қатынастар туындысы. Сыбайлас жемқорлықтың пайда болуы мен өмір сүруі қоғамдық және шаруашылық қызметтегі басқару функциясының жекеленуі сәтінен бастап мүмкін болады. Өйткені, нақ осы жағдайда лауазым басшыда қоғам, мемлекеттік мүддесі үшін емес, жеке басы үшін ресурстарды пайдалану және шешім қабылдау мүмкіндігі болады. Сонымен, сыбайлас жемқорлық өте ерте уақытта туған және қазіргі күніде бар күрделі әлеуметтік-саяси құбылыс ретінде көрінеді – сыбайлас жемқорлықтың көрініс беру формаларының өзгеру барысында оның ауқымы тарылмайды.

Мемлекеттік машинаны ұйымдасқан қылмыстың қолдануы мемлекеттік өкілеттілікті жекеменшікке айналдыру амалы ретінде тікелей сыбайлас жемқорлықпен байланысты. Гегель былай деп жазды: «Мемлекеттік биліктің жеке индивидум иеленген үлесі – жалпыға ортақ биліктің жоғалтқаны деген сөз». Ол аз десеңіз, индивидтер мен қылмыстық құрылымдар биліктің өздері иеленген бөлігіне сүйене

отырып, мемлекетке, азаматтық қоғам институттарына, оның құндылықтарына шабуылға шығады. Сыбайлас жемқорлық мәселесін шешпей, мемлекеттік басқарудың міндеттерін сәтті орындау мүмкін емес.

Сыбайлас жемқорлық феноменін түсінуге қатысты сан түрлі әдістемелік ыңғай-бағыттар бар. Оны ежелден-ақ түрлі – әлеуметтік, саяси, криминологиялық, құқықтық аспектілерде қарастырған.

Осылайша, Платон мен Аристотель сыбайлас жемқорлықты саяси категорияға жатқызды. Н. Макиавелли оны мемлекеттің азаматтық ізгілікті бұзатын жалпы сырқатының белгісі санады, Ш. Монтескье оны нәтижесінде жақсы саяси тәртіп немесе жүйе жарамсызға айналатын дисфункциональдық ретінде сипаттады.

БҰҰ Бас Ассамблеясының 34-сессиясы құжатарында сыбайлас жемқорлыққа мынадай анықтама берілген: «Лауазымды басшының өз қызмет өкілеттігі саласындағы қызметтік ережені бұзатын да, бұзбайтында түрде сыйлық берушілердің мүддесі үшін кез келген формадағы әрекеті немесе әрекетсіздігі».

Қазақстанның сыбайластыққа қарсы БҰҰ конвенциясы мен қылмыстық әрекеттен түскен кірістерді тәркілеу және алу, анықтау, қайтару жөніндегі Еуропа конвенциясына қосылу үшін аса қажет. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте халықаралық ынтымақтастық және құзыретті органдар мен шетел мемлекеттерінің арнайы қызметтерінің өзара қарым-қатынасы тиімді тәсіл болып табылады. 2005 жылы жемқорлыққа қарсы іс-әрекет етудің Ыстамбұл жоспарына сәйкес Париж қаласында Қазақстандағы жемқорлыққа қарсы әрекет ету төңірегінде қолданылып жүрген құқықтық-заңдылық базасын талқылауға, оны халықаралық стандарттарға жақындату бойынша ұсыныстар әзірлеуге арналған Кеңестік топтың төртінші кездесуі болып өтті. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының “Жемқорлық үшін қылмыстық жауапкершілік” (Страсбург, 1999 жылы 27 қаңтар), Жемқорлыққа қарсы БҰҰ конвенциясы (2003 жыл 31 қазан), “Қылмыстық жолмен алынған кірістерді тәркілеу, айналдыру туралы” (Страсбург, 1990 жыл 8 қараша) халықаралық Конвенцияға қосылу жөніндегі жұмыс одан әрі жүргізілуде. Жоғарыдағы халықаралық нормативтік құқықтық актілерді жүзеге асыруда еліміздегі заңнамалармен бағдарламалардың арасындағы байланысты табу қажеттігі туындауда. Елбасының жемқорлыққа қарсы күресте алға қойған міндеттер мен мақсаттарды жүзеге асыру үшін барлық құқық қорғау және мемлекеттік органдардың, сонымен қатар барлық қоғамдық бірлестіктердің, үкіметтік емес ұйымдардың, бұқаралық ақпарат құралдарының тығыз қарым-қатынасы мен кешенді әдістері қажет.

Кез-келген мемлекет, қылмыстылықтың, оның ішінде сыбайлас жемқорлық қылмыстарының алдын алуда құқық қорғау жүйелерін қолданатыны анық. Ол жүйеде прокуратура органдарының орны ерекше.

Жалпы прокуратураның тарихына тоқталасын болсақ, Ресейде прокуратураны құру Петр І-нің дәуірінде басталған болатын. Ол, мемлекетті басқару реформасы үрдісінде заңдардың орындалуын қадағалайтын және мемлекеттік қазынаға қол сұғушылармен күресетін аппарат қажеттігі туралы шешімге келген болатын. Ресей ғалымы А.Я. Сухаревтің пікірінше: «Үлкен мемлекетті жаңарту мен қайта құруды бастамас бұрын, Петр І-і алдыменен басқарудың мықты тәртібі және біріңғай еріктік негізінде ресей жерлерін бекітетін, ұйымдастырыламын елдіктің фундаментальді тірегін қалыптастырды. Ұлы реформатор прокуратураны, қолайлы жағдайда басқару жүйесін мақсатты жай ғана құрумен емес, империяның аумағында, жергілікті және орталықтағы билік шенеуніктерінің тазалығы, заң мен тәртіптің біріңғайлығымен қорғай бекітетін мемлекет күшімен байланыстырған болатын».

Патша Александр ІІ-мен Бас-Прокурор Н.В. Муравьевтың басқаруымен комиссия құрылып, прокурорлық қадағалауды күшейтіп, қатаң қаралайтын органға айналдырумен алты ай айналысқан болатын.

Қазақ ССР-ның прокуратурасы Қазақ орталық атқару комитетінің 2-шақырылымында 13.07.1922 жылығы 3-сессиясындағы Қаулысымен құрылып, «Прокуратура туралы» Ережесі бекітілген болатын. Басқа республикалардағыдай прокуратураны юстицияның халық комиссары басқарды. Бірінші прокурор болып 02.08.1922 ж. бастап Бекмухамметов Шафхат қызмет атқарған. Одан кейінгі жылдары прокуратура тізгінін Атаниязов Мурзагул, Нурмаков Ныгмет, Иралин Нуртаза Боранбаев Канай, Мамбеев Садуакас, Садуакасов Жанайдар, Айтмағанбетов Шаймардан ж.т.б алған.

ҚР Конституциясының 83-бабына сай еліміздің прокуратурасы мемлекет атынан Республиканың аумағында заңдардың, Қазақстан Республикасы Президенті жарлықтарының және өзге де нормативтік құқықтық актілердің дәлме-дәл әрі біркелкі қолданылуын, жедел іздестіру-қызметінің, анықтау мен тергеудің, әкімшілік және орындаушылық іс жүргізудің заңдылығын жоғары қадағалауды жүзеге асырады, заңдылықтың кез келген бұзылуын анықтау мен жою жөнінде шаралар қолданады, сондай-ақ Республика Конституциясы мен заңдарына қайшы келетін заңдар мен басқа да құқықтық актілерге наразылық білдіреді. Прокуратура сотта мемлекет мүддесін білдіреді, сондай-ақ заңмен белгіленген жағдайда, тәртіпте және шекте қылмыстық қуғындауды жүзеге асырады.

Сондықтан, біз криминогендік жағдай келесідей айқын екі факторлы топтар бойынша сипатталатынымен қорытындыға келеміз:

– Сыртқы (қылмыстылыққа қатысты) криминогендік факторлар – экономикалық, әлеуметтік-саяси, құқықтық, ұйымдастырушылық, әлеуметтік-психологиялық, техникалық, медико-әлеуметтік, экологиялық және басқа да түрлері;

– Қылмыстылықтың ішкі факторлары – қылмыстың қайталануы (рецидив), кәсібилік, қылмыстық ұйымдастырушылық, криминалдық дәстүрлер[14].

1994 жылдары бірнеше авторлар қылмыс деп – өзінің өткен және болашақ орны бар жағымсыз үдерістің жиынтығын атап өткен.

«Мемлекет функциясы» түсінігіне қатысты академик М.Т. Баймахановтың көрсеткен құқықтық категория анықтамасын талдап көрелік. Ол, мемлекеттің функциясы ретінде, қоғам мен оның мүшелерінің, мемлекеттің мүдделерін дамытудағы бағыттарын қамтамасыз етеуді сипаттайтын, қоғамдық өмірдегі орган қызметінің әлеуметтік пен маңызын айқындайтын негізгі бағыттарын түсінеді[1].

Прокуратура функциялары да мемлекеттің функцияларымен тығыз байланыста, әсіресе заңдылық пен тәртіпті қамтамасыз ету функциясымен ерекшеленеді. Сондықтан, құқықтық «функция» санаты арқылы оның қызметінің құрылымы, мазмұны, шегі мен басқа да ерекшеліктері айқындалып, ынталандырылады. Теорияда прокурорлық қадағалаудағы прокуратура функциясының біркелкі түсінігі жоқ, ол аталған сұрақты талқылауда шынайы көзқарастармен қарау мүмкіндігімен негізделеді.

В.В. Ключков, мақсаты мен міндеттері айқындалатын, прокуратураның маңызы мен әлеуметтік бағытын белгілейтін, заңнамамен бекітілген қызметіне сай келетін салалардағы қатынастарды прокуратура күзіреттілігімен жүзеге асыратын прокуратура қызметінің негізгі бағыттарындағы прокуратура функциясын, мемлекет пен құқық функциясының байланысы ретінде түсінуді ұсынады[2].

В.П. Рябцев пікірінше, өзіне белгіленген күзіреттілік пен құқықтық құралдарын қолдана отырып, шешетін міндеттерін сипаттаушы прокуратураның әлеуметтік бағытта белгіленген функциясы айқындалатын қадағалаушы орган қызметі. Прокуратура қызметінің ең тиімді талаптарының бірі – функцияларының ішкі өзара тәуелділігі мен өзара шарттылықтары[3].

М.С. Шалумов прокуратура функциясын, спецификалық билік күзіреттіліктерін пайдалана отырып, нақты міндеттемелерді жүзеге асыруда оның алдына қойылған заңдылықтың басымдылығын, заңдылықтың бірлігі мен оны нығайтуды, азаматтың, адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғауды, және де мемлекет пен қоғам мүдделерін қорғауды, қамтамасыз ету міндеттерінің құқықтық статусымен айқындалатын түсінеді[4].

В.Г. Бассарабов прокуратура функциясын келесідей түсінікте талқылайды: «прокуратура функциясы – заңдылықтың басымдылығын, заңдылықтың бірлігі мен оны нығайтуды, азаматтың, адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғауды, және де мемлекет пен қоғам мүдделерін қорғауды, қамтамасыз ету мақсатында белгіленген қызмет түрлерін орындауда әлеуметтік шартталаған, заңмен белгіленген өкілеттіліктері бар, мемлекеттік-құқықтық механизмінің элементі ретіндегі прокуратура органы мен мекемесінің қызметі»[5].

Д.И. Байтукбаев аталған функцияны, заңмен реттелген белгілі бір саладағы, еліміздегі заңдылық пен тәртіпті нығайту бойынша прокуратураның бірегей мақсаттарын орындауға бағытталған құқықтық қатынастардағы дербес тікелей мақсаттарын, спецификалық өкілеттіліктерін, құқықтық құралдарын жүзеге асырудағы тәсілдерін сипаттайтын прокуратура органдарының қызметін айқындайды[6].

Сондықтан, жоғарыда келтірілген прокуратура функциясын анықтауға қатысты пікірлерде оның қызметіндегі заңдылықты қамтамасыз ету фактісіне шоғырландырады.

Прокуратураның функциясы мен оның мемлекеттік құқық шаралары жүйесіндегі орны туралы түсінікті талдауда біздің пікірімізше алдыменен «функция» терминінің түсінігіне тоқталған абзал. Ғылымның ғылымы болып табылатын философияда «функцияны»:

1) басқа немесе жалпы жүйеге қатысты әлеуметтік жүйе элементтерінің қызметтік ролі;

2) қоғам жүйесінің жоғарғы деңгейдегі немесе оның топтары мен мүгедектерінің әлеуметтік мүдделеріне қатысты қажеттілігін орындаудағы әлеуметтік институт анықтаған роль – деп түсіндіріледі. Бұл орайда мемлекет пен оның органдарының функциясы, құқық функциясы[7].

Лингвистикалық түсінікте «функция» термині міндет, қызмет түрлері деген мағына береді[8].

Құқық және мемлекеттің жалпы теориясында мемлекеттік орган функциясының түсінігі, жүктелген міндеттемелерді орындаудағы оның құқықтары мен міндеттері жүзеге асырылатын қызметінің бөлек түрі деп берілген.

Дегенмен, ҚР «Прокуратура туралы» заңында нақты прокуратураның «функциясы» термині анықтап көрсетілмеген. Прокуратура органдарының функциясы толық көлемде Қазақстан Республикасының Конституциясында белгіленген. Біздің көзқарасымыз бойынша прокуратураның функциясын ең жоғарғы заңдық күші бар нормативтік құқықтық актімен бекітілуі мен статусы жоғары ҚР «Прокуратурасы туралы» заңда жүзеге асырылуы, дамуы прокуратураның маңыздылығын айқындайды.

Посткеңестік кезеңдегі мемлекеттерінің басым көпшілігіндегі (Әзербайжан, Беларусь, Қырғыз, Молдова, Тәжікстан, Түркменстан, Өзбекстан республикалары және Ресей Федерациясы) прокуратураларындағыдай Қазақстан прокуратурасы функциясының негізін құрушы – Республика Конституциясы мен заңдарының дәлме-дәл әрі біркелкі қолданылуын қадағалау функциясы болып табылады. Басқа ТМД елдерінде (Армения, Грузия, Украина республикаларында) прокуратураның басты функциясы болып қылмыстық қудалау танылады.

Сонымен қатар ескеретіні, құқықтық жүйеде аса ерекшеленетін, дүниежүзілік масштабта аналогы жоқ, конституциялық деңгейдегі заңмен бекітілген қазақстандық прокуратураның жоғарғы қадағалау өкілеттілігі мен Бас Прокурорға берілген құзіреттілік – Қазақстан Республикасының Конституциясына қайшы келген заңдарға наразылық білдіру. Ол, Қазақстан прокуратурасының конституциялық функциясының барлығын атап өтуге негіз береді. Бұл ҚР Ата заңның 83-бабында нақты көрсетілген[9]. Аталған функция өз құрылымы мен қызметінің мазмұнына қатысты өте күрделі және құқықтық қатынастардың барлық салаларына қолданылады.

Прокуратураның көпвекторлы қызметі ең жоғарғы қадағалау функциясының бірнеше түрлеріне бөлінуін айқындағанымен, қадағалауды жүзеге асыруда құқықтық қатынастардағы салалар ерекшеліктеріне қарамастан, әрқайсысы өздерінің барлық құрылымдық бөлімдерінде толық және дербестік функциясын сақтап қалады.

Келтірілген функцияның құрылымын негіздеу мақсатында академик М.Т. Баймахановтың көзқарасын саралап өтсек. Академик өзінің фундаментальді зерттеулерінде, «мемлекеттік орган функцияларының» жүзеге асырылуы кезінде бір-бірінен аз не көп бөлігі дифференциацияланатынын (бөлінетінін) атап өткен. Ол, органның жалпы функциясының бір бөлігі, кейбір кездерде ұсақ түрлерінің жиынтығы болуы керек[10].

Прокурор функциясы негізгілерінің бірі болып, Ата заңымызда көрсетілген мемлекет атынан Республиканың аумағында заңдардың, Қазақстан Республикасының Президенті жарлықтарының және өзге де нормативтік құқықтық актілердің дәлме-дәл біркелкі қолданылуын қадағалау функциясы танылады.

Сонымен, барлық қадағалау функциясының жалпы прокурорлық қадағалаудағы пәні, мемлекеттік орган билігіндегі лауазымды тұлғалардың, шаруашылық субъектілерінің, ұйымдардың шешімдері азаматтардың, қоғам мен мемлекет құқықтары мен мүдделеріне қатысты болса, шешімінің заңдылығын тексеру; заң бұзушылықты және оның себептерін жою, бұзылған құқықтарды қалпына келтіру және кінәлі тұлғаларды жауапкершілікке тарту болып табылады. Сонымен қатар, әртүрлі саладағы әрбір функция түрлерінің өзіндік пәндері болады. Ол, прокуратура органдары спецификалық қызметінің белгілі бір саласындағы құқықтық қатынастарымен түсіндіріледі.

Сонымен қатар, механизмінің заңнамалармен толық қамтамасыз етілмегендіктен, прокуратура дербес бірнеше функцияларды өз деңгейінде жүзеге асыра алмауында. Олар: заңнамаларды түсіндіру; заңшығару қызметіне қатысу; құқық қорғау органдарының қылмыстылықпен күрес саласындағы прокуратураның координациялау; халықаралық-құқықтық қызметіндегі жұмыстары.

Прокуратура органдарының функциясын анықтауда ғалымдардың бірнеше көзқарастары бар. Мысалы, жоғарыда көрсетілген функциялардан басқа, кейбір авторлар дербес функциясына прокуратура органдарына азаматтардың арыздарын қарау мен шешімін қабылдауды[11], [12]; ескерту-профилактикалық жұмыстарына прокурорлардың қатысуын[13]; талдауды да[14] жатқызады. Бұл пікір мемлекеттік-құқықтық теория позициясынан дәлелденбеген.

Г.С. Сапарғалиевтің прокуратурада функцияның барлық келесі: 1) Қазақстан Республикасының Президенті жарлықтарының және өзге де нормативтік құқықтық актілердің дәлме-дәл біркелкі қолданылуын қадағалау, 2) Конституцияға қайшы келетін заңдар мен басқа да құқықтық актілерге наразылық білдіру, 3) сотта мемлекеттің мүдделерін қорғау түрлері бар деген көзқарасы дау туғызады[15]. Біздің көзқарасымыз бойынша аталған классификация ҚР Конституциясының 83-бабында прокурорларға берілген өкілеттіліктерді толық ашып отырған жоқ. Атап айтар болсақ, жедел-ізвестіру қызметіндегі, анықтау мен тергеуде, әкімшілік және орындаушылық іс жүргізудегі заңдылықтардың жоғары қадағалауды, заңдылықтың кез-келген бұзылуын анықтау мен жою, заңмен белгіленген жағдайларда, тәртіпте және шекте қылмыстық қуғындау шараларын прокурорлармен жүзеге асырылуы туралы функцияларына құқықтық баға берілмеген. Дегенмен, осы орайда Г.С. Сапарғалиевтің, Конституциядағы адам және азамат құқықтары мен бостандықтары кепілінің мызғымастығындағы заңдылықтың қамтамасыз етуде Президентке ықпал ететін ҚР прокуратурасы маңызды құралы болып табылатын, мемлекеттің механизміндегі оның орны мен ролі жайында теориялық сұрақтарын қалыптастыруда қосқан ерекше үлесін айта кету керек. Сондықтан Қазақстан Республикасының прокуратурасы Президентке ғана есеп береді, Конституцияның негізінде өз құзіреттілігін жүзеге асырады[16].

Кейбір ғалымдармен прокуратура функцияларының классификациялануы профессор В.В. Ключковтың ғылыми еңбегінде келтірілген[17]. А.Д. Берензонмен функциялар бағыттармен классификацияланады: қадағалау, криминалистикалық, криминологиялық, координациялық, заңшығарушылық және құқықтық тәрбие.

Бас прокуратураның жанынан қаржылық мониторингтің мемлекеттік орган уәкілдігін құруды қажет етеді. Сонымен аталған заңды қабылдау және қаржылық мониторинг органын құру.

Ендігі жерде қазіргі таңның өзекті мәселелердің бірі болып табылатын, мақаланың тақырыбын айқындау және оның алдын-алу мақсатында келесідей ұсынған өзгерістерді талқылай отырсақ.

ҚР Қылмыстық кодексінің 366-бабының бірінші бөлігіндегі, жалпы парақорлыққа байланысты жоғарыда аталған үш бап бойынша субъектілеріне қатысты олардың атқаратын қызметі мен құзіреттілігіне қатысты саралануын ұсынысымыз. Яғни, құзіреттілігі ұлттық заңмен реттелген қатардағы мемлекеттік қызметкер мен конституциялық заңмен реттелінетін судьяны, депутаттың, Премьер-министрдің ж.т.б қылмыстық құқық бұзушылығы мен олардан туындайтын зардаптар мөлшерлерінің ерекшеліктерін ескере отырып, соңғы субъектілерді жауапкершілікке тартуды баптың басқа жаңа бөлігіне енгізу керек.

Сонымен қатар, аталған бап бойынша ірі мөлшерде пара алудың түсінігі Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 311-бабының ескертуінде 500 айлық есептік көрсеткіштен асатын ақша соммасы (1 060 500 теңге) бағалы қағаздың, өзге де мүліктің не мүліктік сипаттағы пайданың құны ірі мөлшердегі пара деп танылаған болатын. Алайда, қазіргі таңдағы қолданыстағы Қылмыстық кодексте бұл 3 000-нан асатын, 10 000 айлық есептік көрсеткішке дейінгі (яғни, 6 363 000-нан 21 210 000 теңгеге дейінгі) сомманы құрап отыр. (ҚР ҚК-нің 3-бабы 1-бөлігі 38-тармағы). Заңшығарушымен не себепті аталған қылмыстық құқық бұзушылықты жасаған тұлғаларға мұндай жеңілдіктің жасалғаны белгісіз. Оны мемлекеттегі нарықтық талаптардың өзгеруімен, не қылмыстық құқық бұзушылықтарға бой алдырған субъектілердің әлеуметтік жағдайының нашарлауымен екенін түсіндіру қиын.

– Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл заңын тиімді де ұтымды қолдану, оның халық арасында дұрыс қабылданып, өз еріктерімен, мүлтіксіз орындалуына, қазіргі таңдағы заңнамалардың орындалмауы лауазымды тұлғалар актілеріндегі заңдылықтың әділеттілік қағидатымен ұштаспауында. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың негізгі қағидаттарында «Әділеттілік» қағидатының жоқтығы онымен күресу жолдарын тежейтіндігінде. Заңның негізінде және әділ шешім қабылдау барысында ғана, қоғамның негізгі мақсаттары мен міндеттерінің орындалуына әкеп соғады. Сонымен қатар, «Қоғамда сыбайлас жемқорлыққа төзбестік ахуалын қалыптастыру» жүргізіліп жатқан күрсетін мақсаты, міндетті емес, қағидаты болуы керек. Себебі, ол қоғамның алдына қойған межесі, алар белесі

емес, ол – қоғамда сыбайлас жемқорлықты жою. Ал, сыбайлас жемқорлыққа төзбестік ахуалы мақсатқа жеткенге дейінгі күрестегі қағидаттарының бірі болуы тиіс.

– ҚР Қылмыстық кодексінің 369-баптың 3-бөлігін саралаушы белгілері ретінде «адамдар тобының алдын ала сөз байланысуымен», «ірі мөлшерінде», «бірнеше рет»-деп, ал 4-бөлігіне: «жауапты мемлекеттік лауазымды адамның», «аса ірі мөлшерінде» және «оларды қылмыстық топпен жасаса»-деп өзгертулер мен толықтырулар енгізу қажет.

– Мемлекеттік не жергілікті өзін-өзі басқару органдарында болып табылмайтын коммерциялық және өзге де ұйымдардағы қызметтік өкілетті теріс пайдаланған тұлғалар Қазақстан Республикасының 1997-жылғы 16-шілдедегі Қылмыстық кодексінің 228-бабы сай осындай іс – әрекеттері үшін қылмыстық қудалау тәртібі бойынша осы бапқа ескертпелерді ескере отырып жауап беруге жататын. Қазіргі қолданыстағы қылмыстық заңнамада бұл қылмыстық құқық бұзушылықты 250-баппен сараланып, оны Коммерциялық және өзге де ұйымдардағы қызмет мүдделеріне қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар, яғни 9-тарауға енгізілген. Сонымен қатар, бұл қылмыстық құқық бұзушылықты сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтары қатарынан алынып тасталынған. Дұрыс емес, қайта қосу керек. Себебі, сыбайлас жемқорлық қылмыстарының санын азайту арқылы емес, оны туындататын барлық іс әрекеттерге халықтың төзбеушілік қағидатымен тәрбиелеу арқылы сыбалас жемқорлықпен күресу керек.

– ҚР Қылмыстық кодексіндегі құқық бұзушылықтарының басқа да түрлерін сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар қатарына енгізу қажеттігі қазіргі күннің талабы болып отыр. Атап айтқанда олар келесілер: ҚР Қылмыстық кодексінің 17-тараудағы (Сот төрелігіне және жазалардың орындау тәртібіне қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар) 412-бап (Көрнеу кінәсіз адамды қылмыстық жауаптылыққа тарту), 413-бап (Қылмыстық жауаптылықтан көрінеу заңсыз босату), 414-бапты (Көрінеу заңсыз ұстап алу, күзетпен қамауға алу немесе күзетпен ұстау), 415-бап (Айғақ беруге мәжбүрлеу), 416-бап (Дәлелдемелерді және жедел-ізвестіру материалдарын бұрмалау), 418-бап (Көрінеу әділетсіз сот үкімін, шешімін немесе өзге де сот актісін шығару), 422-бап (Жалған айғақтар беруді немесе айғақтар беруден жалтаруды, жалған қорытынды беруді не қате аударуды параға сатып алу немесе оларға мәжбүрлеу), 432-бап (Қылмысты жасырып қалу), сонымен қатар 16-тараудағы (Әскери қылмыстық құқық бұзушылықтар) 453-бап (Қызметке салғырт қарау).

– 1997-жылдың 2-шілдеде сыбайлас жемқорлыққа қатысты қабылдаған кезде аталған қылмыстардың басым көпшілігі сыбайлас жемқорлық қылмыстарына жатқызылған болатын және де бұлардың барлығы лауазымды тұлғалардың өздерінің қызметтік бабын, нормативтік құқықтық актілерімен берілген күзіреттіліктерін заң шеңберінен шыға, бұза отырып, жасалатындығында.

– Сондай-ақ, Әскери қылмыстық құқық бұзушылықтардағы қызметтік жалғандық жасау іс-әрекеттері үшін қылмыстық жауаптылық туралы жаңа бап енгізіп, жаза тағайындалуы керек деп есептейміз.

– ҚР Қылмыстық кодексінің 432-бабына (Қылмысты жасырып қалу) 2-бөлігін адамдар тобының алдын ала сөз байласуымен, ірі мөлшерде зиян келтіргені, бірнеше рет жасағаны; 3-бөлігін аса ірі мөлшерде зиян келтіргені, қылмыстық топпен жасағаны; 4-бөлігін жауапты мемлекеттік лауазымды атқарған адамның жасаған іс-әрекетін енгізіп, жаза тағайындау қажет.

– Келтірілетін зиян-зардаптарына байланысты сыбайлас жемқорлық қылмыстық құқық бұзушылықтары туралы айыптаумен ұласқан жала жабу мен көрнеу жалған сөз жеткізген тұлғаға жауапкершілікті ҚР ҚК-нің 130-бабының 3-бөлігі мен 419-бабының 3-бөлігінен бөлек бап ретінде қарастырып және де сыбайлас жемқорлық қылмыстық құқық бұзушылықтар қатарына жатқызу керек.

– Еліміздің қазіргі таңдағы әлеуметтік және экономикалық дамуы, азаматтардың әлеуеттік деңгейі, халақаралық аренадағы Қазақстанның имиджі, қоғамдық өмірдің барлық салаларында заңдылықтың мемлекеттің өкілетті органдарымен қамтамасыз етілуімен байланысты. Бұл орайда, құқық бұзушылықты қадағалау мен талдау аса маңызды роль атқарады. Нормативтік құқықтық актілердің біркелекі орындалуының қадағалануы прокуратура қызметкерлерінің өкілеттілігі болып табылады.

– Бұрын және қазіргі таңда да заңды не көлеңкелі экономикалық қызметпен тығыз байланыстағы, әртүрлі әлеуметтік топтардың өкілдері болып табылатын, халықтың басым көпшілігі айналысатын – экономикалық қылмыстар. Дәл осы қылмыстылықтың жағдайын көрсете отырып, жасырын түрінде қалып қояды;

– Ұйымдасқан, экономикалық қылмыстармен ұштасқан – сыбайлас жемқорлық қылмыстары. Сипаты өзгеріп отыратын бұл саладағы күрсеті күшейту және барлық уақытты жүргізіп отыру қажет.

– Тіркелген қылмыстардың деңгейі мен тенденциясын көрсетіп отыратын – жалпы қылмыстылық;

– Бұдан бөлек біз осы барлық түрлеріне негіз бола алатын, қылмыстылықтың негізгі себептері мен шарттарының бастауы – криминофамилистикалық қылмыстарды ұсынамыз. Отбасында туындаған кикілжіңнен, мемлекет, қоғам және отбасы арасындағы пайда болған, шешілмеген проблемалардың жағымсыз үдерістерінің барлық қылмыстылыққа әсері болып табылады.

– Экономикалық саладағы арнайы прокурорлар дайындау қажет. Яғни білімі мен біліктілігі бар прокурорлар болуы керек

Құқық қорғау органдарының дәстүрлі формадағы қылмыстылықпен күресте маңызды тәжірибелері бар және бірінші кезектегі мақсаты болып жаңа қылмыстылық түрлерімен күресуге дағдылау жатады[15].

В.Н. Кудрявцев: Қылмыстылықпен күресті одан да күрделендіретін белгісі ретінде, оның айқындалғандардың бірі болып табылатын жиілігі мен көптілігінен басқа, өзгеріп отыратынына көңіл аударады. Ғалымның пікірінше: Қылмыстылықтың өзгеріп отыруы, әлеуметтік-тарихи шығуының, адамдардың күнкөріс жағдайларының, қоғамдық психология мен адамгершіліктің өзгеріп отыруымен түсіндіріледі[16].

2004-2005 жылғы дүниежүзілік экономикалық форумымен жүргізілген бәсекелестер жағдайының мәліметтеріне сай, 117-мемлекеттің ішінде Қазақстан 61-ші, ал макроэкономикалық даму деңгейі бойынша Кеңес одағының бұрынғы барлық елдерін оза отырып 40-орында болған. Бәсекелестікке бейімділік индексіне сәйкес 2006-2007ж.ж. біздің мемлекетіміз 56-шы орынға табан тіреген болатын. 1990-жылдары аталған рейтингтің 109-шы орынында болған. Сол кездері, Украина мен Ресей мемлекеттері 75 және 84 позицияда болатын. Уақытысында бұл фактілер дүниежүзінің бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіруге мүмкіндік берген болатын. Ал, қазіргі таңда аталған белесті игеріп, 30 елдің қатарына кіруді меже етіп қойдық.

Жоғарыда көрсетілген заңнамаларға енгізілетін толықтырулар өз орнын нормативтік құқықтық актілерден алатын болса, қылмыстылықтың алдын алудағы негізі мақсаттарға жетеміз деген үміттеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сухарев А.Я. Историческая судьба российской прокуратуры: Научно-публистический очерк. М.:НОРМА, 2001. 24с. с.4-5; Российский прокурорский надзор: Учебное пособие/под ред. д.ю.н., проф. А.Я. Сухарева. М.:НОРМА, 2002.384 с.с.354-355.
2. Басков В. Прокурорский надзор. М., 1997.с.18.
3. ҚР Президентінің 20.09.2002ж.«Құқық саясатының тұжырымдамасы туралы» Жарлығы.
4. Жанузаков Л. Проблемы состояния законодательства Республики Казахстан о прокуратуре в части противостояния коррупции. Алматы: Юрист,№8, 2007.с.22.
5. Бахтыбаев И.Ж. Концептуальные основы деятельности прокуратуры Республики Казахстан по обеспечению законности.Алматы:ЖЕТІ ЖАРҒЫ»,2008.с.120-121.
6. ҚР Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексі. Алматы.ЮРИСТ, 2001ж.
7. Голик Ю.В., Коробеев А.И. Преступность – планетарная проблема. (К итогам ХІКонгресса ООН по предупреждению преступности и уголовному правосудию).СПб.: Юридический центр Пресс, 2006. 215 с. С.125.
8. Лунеев В.В. Эпоха глобализации и преступность. М.: Норма, 2007. 272 с. С. 37.
9. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстанның 2030 жылғы стратегиясы» Қазақстанның жаңа даму кезеңінде Жолдауы. 2007ж.//www.zakon.kz.
10. Криминология./Под ред. проф. А.И.Долговой. М., Норма, 2001,с.75;Алексеев А.И. Криминология. М., 2005. и др.
11. Васильев В.С. Причинность преступлений и статистические закономерности // Криминальная ситуация на рубеже веков в России/Под ред. Проф. А.И. Долговой. М.: Криминологическая ассоциация. 1999.276 с. с.64.
12. Кудрявцев В.Н. Стратегии борьбы с преступностью. М.: Юрист, 2003. 352 с. С. 49.
13. Преступность, статистика, закон./Кол.авт. М.: Криминологическая Ассоциация, 1997. 224с. С. 49.
14. Криминогенная ситуация в России на рубеже ХХІвека/Под.общ.ред.А.И. Гурова. М.: ВНИИ МВД России, 2000. 96с. С.18.

15. Преступность, статистика, закон/Кол.авт. М.: Криминологическая Ассоциация, 1997. С. 10.
16. Кудрявцев В.Н. Указ.соч. С.12.
17. Проблемы общей теории права и государства. Указ. соч. С.651.
18. Марченко М.Н., Мачин И.Ф. История политических и правовых учений: М.: Высшее образование, 2005. 495с. (Основы наук). С. 31.
19. Алексеев А.И., Овчинский Б.С., Побегайло Э.Ф. Российская уголовная политика: преодоление кризиса. М.: Норма, 2006. 144с.с. 78.
20. Преступность, статистика, закон/кол.авт. М.: Криминологическая Ассоциация, 1997. С.10.
21. ҚР «ҚР Қылмыстық, Қылмыстық іс жүргізу және Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодекстерге заңсыз есірткі айналымы саласындағы жауапкершілік сұрақтары бойынша өзгерістер мен толықтырулар туралы» 27.06.2008ж. заңы//www.zakon.kz.
22. Казахстанская правда, 10 ноября 2007г. Антончева С. Лучше оценка – за результат.
23. Баймаханов М.Т. Избранные труды по теории государства и права. Алматы: Әділет, 2003. 710 с. с. 16-17.
24. Клочков В.В. Функции прокуратуры: понятие, соотношение с деятельностью, классификация//Прокуратура. Законность. Государственный контроль: Сборник научных трудов. М.:Манускрипт, 1995. 143 с. с.5-7.
25. Рябцев В.П. Прокурорский надзор:Курс лекций. М.:Норма, 2006. 288с. с.73.
26. Шалумов М.С. Проблемы функционирования Российской прокуратуры в условиях формирования демократического правового государства.
27. В.Г. Бассарабов Прокурорский надзор: Учебник. М.: ТК Велби, изд-во Проспект, 2006. 536 с. с. 114.
28. Байтукбаев Д.И. Правовой статус и функции прокуратуры в системе органов государственной власти Республики Казахстан. Дисс... д.ю.н. Алматы 2002. 127 с. с.55.
29. Философский энциклопедический словарь. М., 1983. с. 658,751.
30. Ожегов С.И. Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. 4-е изд., дополненное. М.: А ТЕМП, 2004. 944 стр. С.585.
30. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Алматы., ЮРИСТ. 2017. С.32
31. Баймаханов М.Т. Избранные труды по теории государства и права. Алматы: Әділет, 2003. 710 с. с. 278.
31. В.Г. Бассарабов Прокурорский надзор: Учебник. М.: ТК Велби, изд-во Проспект, 2006. 536 с. с. 119.
33. Прокурорский надзор: Учебник / В.Н. Григорьев, А.В. Победкин, В.Н. Яшин, В.Н. Калинин. М.: Эксмо, 2006.496с.с.410.
34. Винокуров Ю.Е. и др. Прокурорский надзор: Учебник/ Под ред. Ю.Е. Винокурова. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Юрайт. 2001. 352с. с321.
35. Мелкумов В.Г. Деятельность прокуратуры: функции, задачи, основные направления, стадии//Межвузовский сборник. Свердловск, 1981. С51.
36. Сапарғалиев Г.С. Конституционное право Республики Казахстана: Академический курс. Изд. 3-е, с доп. Алматы: Жеті жарғы, 2007.544.с. С.458-462.
37. Сапарғалиев Г.С. Конституционное право Республики Казахстана: Академический курс. Изд. 3-е, с доп. Алматы: Жеті жарғы, 2007.544.с. С.457.
38. Клочков В.В. Прокуратура. Законность. Государственный контроль: Сборник научных трудов. М.:Манускрипт, 1995. 143 с. с.3-17.

БИЖАН НҮРЛАН РАБХАНҰЛЫ

заң ғылымдарының кандидаты
Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университеті

АЙДАРБЕКОВ К.А.

М.Сапарбаев атындағы ОҚГИ

БЕКІМБЕТОВ ТҮГЕЛ БЕКБАЙҰЛЫ

заң ғылымдарының кандидаты
Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университеті

ЦОЙ ВИКТОРИЯ АНАТОЛЬЕВНА

заң ғылымдарының кандидаты
Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университеті

КРИМИНОФАМИЛИСТИКАДАҒЫ ҰЙЫМДАСҚАН ТОП МҮШЕЛЕРІНІҢ ҚЫЛМЫСТАРЫ БОЙЫНША ЖАЗА ТАҒАЙЫНДАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

***Түйін.** Мақалада авторлар криминофамиликадағы кәсіби қылмыстық топ мүшелерінің қылмыстары бойынша жаза тағайындау мәселелерін қарастырған.*

***Резюме.** В статье авторы рассматривают проблемы при назначении наказания за преступления совершенных лицами профессиональной преступной группой в криминофамилистике*

***Summary.** In the article the authors consider the problems of sentencing for crimes committed by persons of a professional criminal group in criminofamistics*

XX-ғасырдың 40-жылдарынан кейін ұзақ уақыт бойы айтылмай келген «кәсіби қылмыстылық» туралы отандық криминологтар елімізде пікірлерін ашық түрде сөз қозғауға мүмкіндік алды. Кейінен мәлім болған жағдайлардан соң оны ұйымдасқан қылмыстылыққа жатқызса да болады. Ресей мемлекетінде бұл сұрақтағы зерттеулерді заң ғылымдарының докторы, профессор А. Гуров жүргізген болатын. «Родина», «Огонек» журналдары мен «империя страха» кітабінде танымал мақалалары жарық көрген. Мамандар мен қарапайым оқырмандардың оны қабылдаулары әрине әр түрлі болған. Оқылықтардағы «Кәсіби қылмыстылықтың криминологиялық ерекшеліктері» тарауы тек 1994-жылы ғана (Кузнецова мен Минковскийдің редакциясында 312-332беттер) пайда болды[1]. Соңғысында (Кудрявцев пен Эминовтың редакциясымен 233-256беттер) ол «Кәсіби қылмыстылық және оның алдын алу» атауда болды[2]. Екі тарауда А. Гуровпен дайындалған болатын. Аталған тақырып бұрын соңды талқыланбаған деп айтуға келмейді. Ол туралы қоғамдық өмірде болып жатқан жағдайлармен не қылмыскер тұлғасымен де танысуға болатын. Әрине, бұл қылмыстылықтың өмірі туралы ауысша да жазбаша да жарияланбаған еді. Бірақ, кез келген адам қоғамдық көліктердің кіре берісінде әмиянды басқаның қолы жетпейтін жерге жасырып қою керек екенін бәрі біледі.

Кітаптардан, көркем филімдерден, криминология тарихынанбізге сонау XIX-шы ғасырдың соңында Париждың құпия полициясы кәсіби қылмыскерлерді (икемділігі және кәсібилігімен жүйелі түрде ұрлық, алаяқтықпен және басқа да меншікке қарсы қылмыстарды жасайтын) айқындап берген; «кәсіби қылмыскерлер» түрлері құқықбұзушылықтың классификацияларына 1897 жылы Гейдельберг [3] халықаралық кеңесінің съезінде бөлінген болатын (оның негізі белгісі болып алған бетінен қайтпау, өзінің іс әрекеттерінен және игерген белгілі бір икемділігінен бас тартпау табылды); Ч. Ломброзо қылмыскердің бұл түрін бөліп атап өткен; Ресейде біраз құқықтанушылар, оның ішінде С.Познышев и И.Фойницкий «кәсіби» терминін қолдануға қарсы шыққан болатын; оларды тағы да «үйреншікті тұлғалар», «қайтпайтындар», «жүйелі түрде жасайтындар», «түзелмейтіндер» ж.б. деп те атайтын.

Аталған қылмыстылықтың тарихынан көтеріліске дейінгі Ресейде ғалымдар:

– «кәсіби» қылмыскерлер болмаған, бірақ оларға мүлікке қарсы қылмыстардың кейбірін жасайтын тұлғаларды жатқызатынын;

– олармен күрес әр түрлі әдістерде жүргізілгенін (таңба басудан бастап, оларды іздеуші арнайы топтарға, құрықтау ж.т.б дейін) атап өткен.

– кәсіби қылмыскерлер барлық құқық бұзушылардың аз ғана бөлігін құрайтындығын зерттеулер дәлелдегенін;

– әртүрлі криминалды мамандандырылуыдың саны («қылмыскерлер әлемінде» өзінде -25, олардың құрамында тонаушылар, қонжықтар-сейфтерді бұзушылар, ерштер-дүкен тонаушылар фармазон-щиктер-алаяқтар ж.т.б);

Елдегі саяси және әлеуметтік жағдайлардың өзгеруіне байланысты, және техниканың дамуына да қатысты қылмыскерлерде де «мамандықтар» аса көбейе бастады. Жоғарыда аталған кітап авторлары кәсіби қылмыстылықтың спецификалық түрлерін отандық криминалды ортаға, ал формалды емес топтарды «қылмыс әлеміне жатқызуды» басып кесе атуда бір пікірде.

Ендігі жерде «кәсіби қылмыстылықтың» жалпы теориясына тоқталсақ.

Төмендегі таблицаны жалпы түрде кәсіби қылмыстылықтың, ал жекеше түрде криминалды мамандығы ретінде төрт белгісін қарастырамыз.

Түбегейлі талдай отырып, әр бір қылмыстық мамандығына бұл белгілерді қолдана отырып анықтауға болады:

№	Мамандық белгілері	Криминалды мамандық белгілері
1	2	3
1.	Еңбек қызметінің түрі	Қылмыспен айналысуың тұрақты түрі (мамандырылуы) Оның көрсеткіші болып арнайы қылмыстың қайталануы болып табылады, бірақ барлық уақытта ол қылмыстық-құқықтық сипатта бола бермейді. Мысалы; алаяқтық пен қалта ұрлығының тұлғалары қылмысты тыңғылыұты дайындықпен жасайды, әрине латентті. Келесі көрсеткіші ретінде бірнеше рет қайталануы қарастырылады. Бұл жерде бір топтағы қылмыстардың ұзақ мерзімде қайталануы, барлығының жиынтығы емес, екеуінің айырмашылығы ретінде уақыт мерзімдеріндегі қылмыстық әрекеттері. Және де оны «қылмыстық өтілім» деп атайды. Кәсіби қылмыскерлер жұмыс істемейтін де болады. Олар жұмыс істеуді «хобби» деп есептейді. Кез келген бір қызметте формальді түрде тіркеліп тұрады, бірақ онда жұмыс істемейді. Жұмысты өзінің қылмыстық істеріне жағдай жасау ретінде қолданады.
2.	Дайындық кезеңі	Көсіптік түсінік пен дағдылар (машығу) Әрбір кәсіби қылмыскер тандап алған қылмыс түрі бойынша біліктілігінің дәрежесі мен ерекшелігінің, оны игере алу мүмкіндігінің негізінде өзінің нақты бір мамандығына тереңдете дайындалады (яғни машықтанған дағдыларын, арнайы дайындалған айла тәсілдерін, білімін, арнайы сөздерді, белгілерді ж.т.б қолдана отырып). Кез келген көсіптегідей қылмыстылықта да еңбекті кәсіби деңгейде бөлу айқындалады. Дайындық, криминалды тәжірибеден, жаңа тәсілдері мен жіберген қателіктермен жұмыс істеп, жаңашаландырудан тұрады. Мамандар келесідей ең негізгі деген қылмыстық квалификацияларды бөліп көрсетеді: қалта, пәтер, дүкен ұрылары, көліктерді айдап әкету, антиквариаттарды ұрлаумен айналысатындар (мұның әрқайсысында оншақты мамандықтарға бөлінеді). Мысалы, қалта ұрылары әр түрлі жерлерде қылмыс жасайды (жер бетіндегі қоғамдық көліктерде, метроларда, базарларда ж.т.б). Осы ұрлықтың өзінің жасалу түрлеріне қатысты бірнеше (техникалық құралдардың көмегімен, бір бірін жасыру арқылы ж.т.б); көмекші төмен дәрежедегі мамандықтар (ұрлап берген затты алып кету) жәбірленушінің назарын басқаға алаңдатушы ұры, жаңадан келгендерді үйретуші ж.т.б). Ресейде қалта ұрылары аса көсібилігімен ерекшеленетін. Олардың қылмыстарын ашу – 0-ден 3%-ға дейін ғана. Үй, пәтер тонаушылары да үлкен жетістіктерге жетіп отырған. Алаяқтарда 40-қа жуық мамандардың деңгейлері бар. Олардың ішінде кең тараған түрлері шулерлер, оймақшылар және қуыршақтылар. Кейбір оқулықтарда пайдақорлық-зорлық қылмыстарында аса көсібилігімен рәкетирлерді атап көрсеткен. Бұл жөнінде ғалымдардың да, қылмыскерлердің де арасында пікірталастықтар жоқ емес. Қылмыстың бұл түрін криминалды мамандықтардың ішінде ең төмені, себебі тобымен әрекет етеді, жеке дербес көсібилігі жоқ, табандылық пен ержігітке қатысты қасиеттердің орнын тартып алу мен күш көрсету басады. Кәсіби қылмыскерлер рәкетирлермен қатынастары нашар және оларды мойындамайды, жа-старды оларға бой түзетпейді. Экономикалық саласында да қазірдің өзінде қылмыстар 200-ге жуық түрімен жасаланып жа-тыр. Оның әрқайсысы арнайы білім мен дағдыны талап етеді. Қылмыс әлеміндегі бұл заңсыз қызметтер осы слаларда мамандардың көбеюіне байланысты артуда. Киллерлер – жалдамалы кісі өлтіру институты қалыптасып, тұрақтанған. Қазіргі таңда бұл тізімге ешбір кідірместен «кәсіби террористер» мамандығын кіргізуге болады.

1	2	3
3.	Материалды табыстар табу (немесе күнкөріс көзі)	Қылмыстар күнкөріс көзі болып табылады. Бұл орайда күнкөріс көзі негізгі ме, әлде қосымша ма? Дегенмен маңызды. Сондай-ақ, қылмыс бастапқы капиталды құру көзі де. Кәсіби қылмыскерлердің арнай қорлары «общактар» мен «көмек кассалары» бар екені барлығына мәлім
4.	Тұлғаның әлеуметтік-кәсіби ортамен байланысы	Тұлғаның әлеуметтік-кәсіби ортамен белгілі бір байланысы. Бұл байланыстың қылмыскер мен ол ортаның біріге отырып жасайтын әрекеттері туралы екендігін айқындап алайық. Аталған байланыстарды қалыптастыруда дәстүрлердің, заңдардың және басқа да жүріс тұрыс ережелерінің маңызы зор. Олардың әрекеттері бүкіл елге шектелуі не таралуы мүмкін. Кейбіреулері түзеу колонияларында әрекет етер, кейбіреулері ол жерден басқа аймақтар, ал көбісі универсалды. Яғни, ұлттық дәстүрлер мен жергілікті әдептеріне қатысты ерекшеленеді. Бұл белгілерге қосымша элементтерге кіретіндер: Арнайы сөз сөйлеу әдісі (жаргон) жалпы қылмыстық, түрмелерде қолданатын не арнайы-кәсіби түрлері. Лақап аттар жүйесі (система кличек), құпия түрде оларды барлық уақытта айту міндетті емес екендігін және қысқажә мінездеме беру не тұлғаның аты жөні тегінен екенін айта кету керек. Мысалы: Барасадзе Гиви Александрович, 1928 г.р., лақап аты “Гиви” и “Ата”; Гранин Константин Леонидович, 1967 г.р., лақап аты “Кот”; Илларионов Юрий Юрьевич, 1965 г.р., лақап аты “Ларик”; Мамотин Сергей Александрович, 1949 г.р., лақап аты “Сергея Мамота” ж.т.б; татуировкалар – бас бостаныдығынан айыру орындарындағы сотталғандардың 75-95%-ы татуировка жасатқандар. Бұл сурет те (композиция) болуы мүмкін. Сөйлемдер, мысалы: («Незабуду мать родную»; сөйлемдердің бас әріптері «Кот» – коренной обитатель тюрьмы); бұғының суреті мен «Солтүстік» сөзі. Татуировкалар дененің барлық жеріне жасалынуы мүмкін және беттеріне де. Оны күштеп жасатқызатындары да бар. Мамандар оны жаңа және ескі деп те бөледі. Сондай-ақ, өзіндің жүріс тұрыстары, өлеңдері ж.т.б.

Өзірге кәсіби қылмыстылықтың дифинициясы нақты анықталмаған. Ғалымдар бұл салада жұмыс атқарғанша, оны жалпы қылмыстылық жиынтығына кіретін, кәсіби қылмыскерлер табысының негізгі қайнар көзінен айыру мақсатында қылмыстылықтың жеке дара түрі ретінде айқындайық. Кузнецова и Миньковскийдің редакциясымен жазылған оқулықта оның кең ауқымдағы мағынасымен танысуға болады.

Кәсіби қылмыстылық:

– қылмыс әлемінің дәстүрлері мен әдептері ежелден келжатыр. Олардың тұрақтылығын олардың әлеуметтілігі мен психологияларымен түсіндіріледі. Полициямен байланыста болмаған кез келген азамат тергеу изоляторларында қалыңдасуға болмайтынын, қадірі жоқ тұлғалармен сөйлесуге болмайтыны ж.т.б; кәсіби қылмысының басталуы мен оның даму кезеңдері туралы көмелетке толмаған кезден бастап біледі;

– кәсіби қылмыстылыққа әсер ететін әлеуметтік себептерімен айқындалады. Оның ішінде: қатынастарды айқындаудағы қарама қайшылықтар; кейбір әлеуметтік және жасампаздық институттарының төмендеуі; құқық қорғау органдарымен кәсіби қылмыстылықтың қоғамға қауіптілігін өз деңгейінде бағаламауы (қазіргі таңда құқық қорғау органдары жұмыстарының әдістері мен тәсілдері теориялық та, материалдық жағынан да дайындықтары төмен). РФ ПМ-де жедел ұйымдастыру аппаратындағы қызметкерлердің 90%-ы 3 жылға дейін ғана еңбек өтілімдері барлар ғана. Бұл проблемалар біздің республикамыздағы құқық қорғау органдарының да орын алатыны анық.

Әрине алдын алумен алдын ала дайындалған, машықтанған арнайы адамдар айналысуы керек. Мүмкін ол тофтология болуы қажет те шығар, дегенмен, кәсіби қылмыскерлермен оданда мықты кәсіби мамандар жұмыс істегені абзал. Егер құқық қорғау органдарының қызметкерлері алда болса, сонда ғана жақсы жетістіктерге жетер. Жұмыстағы ауырлықтың басым көпшілігі заңшығарушыға, Ішкі Істер Министрлігіне, оның ішінде сотталушылармен жұмыс істейтіндерге түспек. Бірақ, оларға әрбір қоғам мүшесі көмектесуі тиіс. Шекара қызметкерлері тарапынан құқық қорғау органдарына қандай көмек көрсетуге болады. Оның көлемі қызметкердің қызмет орнына, лауазымына қатысты болмақ. Кәсіби қылмыстылықпен байланысты сұрақтарды дұрыс түсіну, лауазым иесінің құрамындағы қарасты қызметкерлермен жұмысты дұрыс жүргізудің кепілі болады. Оның себептері мен салдарының пайда болуын, жалған тартымды қылмыстылық пен жалған өмірдің соңы неге апаратынын, қылмыскерлердің

әлеуметтік-кәсіби ортамен белгілі бір байланысын, олардың өмірінің соңы немен бітетінін түсіндіре алсаңыз қылмыс әлемінің дәстүрлері мен әдептерінің тарауына шектеу қойылуына, қарамғыңыздағы қызметкерлерге қылмыскерлердің кері әсер етуін (қызметке келгенге дейінгі тамыр алған және одан кейінгі кезде) шектеу болар еді.

Шекарадағы қадағалау өткізу пункті порттарында қызмет атқаратындар (өуе, өзен, теңіз және темір жол вокзалдарында) кәсіби қылмыскерлермен тығыз байланыста жұмыс істеуге келеді. Бұл жерде алаяқтар, ұрылар, жезөкшелер, жеңгетайлар, олардың кәмелетке толмаған «көмекшілері» ж.т.б. болады. Қарамағыңыздағы қызметкерлердің аталған тұлғалармен қарым қатынастарын қолдан келгенше азайту керек; жедел іздестіру шараларымен криминогенді ошақтарды жоюға шара көру қажет; дәлелдемелерді жинай қылмыстық әрекеттерін әшкерелей отырып, заң шеңберінде жауапкершілікке тарту керек. Бұл үшін Жедел іздестіру шараларын, Қылмыстық іс жүргізу құқығын, қылмыстық құқығын, әкімшілік құқығын, Криминалистиканы әрине Криминологияны оқыту қажет.

Ұйымдасқан қылмыс туралы келеі тарауда сөз қозғамастан бұрын, оның құрамына кімдер кіретіндігі туралы бірер мәлімдеме жасалса. Бәрінен бұрын мұнда «қылмыс әлемінің басты тұлғалары» үлкен қызығушылық танытатыны айдан анық. Қылмыс әлеміндегі бұл негізгі институттың негізі кеңес үкіметінен бастау алады. Оның шығу тарихы белгілі бір кәсіби мүддені қалыптастырады.

1931-жылдың 8-наурызында №108/65 бұйрықпен милиция құрамындағы қылмыс әлемімен байланыстағы қызметкерлерді анықтау мен тазарту шаралары жүргізіле бастады.

Осы бұйрықта аталған шараларды жүзеге асыру барысында милиция органының аппаратына енгізілген қылмыскерлермен байланыстағы тұлғалардың заңсыз әрекеттерін айқындауда, пролетариатқа және шаруаларға жақын адамдарды қатыстыру ұсынылған. Қызығы сол, тәжірибедегі қызметкерлер бұл бұйрықты орындауда қылмыскерлерді халық жаулармен күресте қолдану мүмкіндігін біржақты талқылаған.

Бірақ, бір осал тұсына мән беру қажет болатын. Жедел іздестіру мен милиция қызметкерлеріне қылмыскерлермен қандайда бір келісім шартқа түруға және заңмен нақты белгіленген шеңберден шығуға қатаң тиым салынатын еді. Қорытындысында милиция орагының қызметкерлері қылмыс әлемін зерттемеді де зерттеуге ниет арқанда емес, сондықтан қылмыстың ниетте ұрылардың топтары және қылмысты қайталап жасалынуы туралы жалпылама тұрғыда аз мәліметтер алған болатын. Жедел ұйымдастыру шараларын етене еніп кету мақсатында қылмыс әлемінің өкілдерімен байланыс құру мүмкіндігі отанға опасыздық жасаумен пара пар еді.

Бұл операциялармен, қылмыстылықпен күресу әдістерін дайындау мен ендіру функционалды міндеттемелеріне кіретін қылмыстық іздеу бөлімі айналысатын еді.

1929 жылы бұрынғы Кеңес Одағында тұлғалардың жаппай жаңа репрессияға ұшырауына байланысты бас бостандығынан айыру мекемелері толып кеткен.

Әрине, ондағы жазасын өтеушілер келіспеушіліктерінің қауіпі туындады. Оны жою үшін лагерлерде кәсіби қылмыскерлер тарапынан құқық қорғау органдарына жұмыс істейтін агенттерді тартып алу жұмстары жүргізілді. Оларға саясатпен айналысуға, сотталғандарға қоқан лоқылық көрсетуге, қатардағы сотталушыдан артық меншіктерді алуға рұқсат етілмеді. Бірақ, сотталғандарды ұстау режимінде: олар жұмыс істемейтін, хабарламалар жинау және керекті адамдармен кездесу үшін лагерлерде еркін жүріп тұру сияқты жеңілдіктер берілді. Оларды «блатнойлар» кейінен «блатари» деп атаған. Өзін өздері «қылмыс әлемінің тұлғалары» (воры в законе) деп атайтын болды. Олар, «заңда» (в законе) деген терминді, қылмыс әлемінің заңымен беделді деп танылған және ол заңдарды өзі де ұстанатын деген мағынада түсінді. Бірақ, ол солай болады ма? Көрсетіліп отырған (вор) сөзі еңбекпен түзеу мекемелері қызметкерлеріне жағымсыз мағынада қабылданады. Ол түзеу мекемелеріндегі «жулик», «зэк» деген сотталушыларға қатысты сөздер сияқты. Ал, «в законе» сөзінің құқық қорғау органдарының агенттері деген мағынада және оларға түзеу мекемелерінде еркін жүруге, сезінуге мүмкіндік беретін. Қазіргі кезде мұндай мағынада оларды жаппай сотталғандар қатарынан бөлек қарау мен қандай мақсатта олардың белін қарау туралы өкінішке орай естен шығарылған.

Мұны өмір шындығы ретінде бәрі біле бермейді. Соғыс алдындағы жылдары қауіпсіздік қызметі бұларды тұрақтандырып оларды қорғаштай бастаған. Әр бір беделдінің артында берілген тапсырманың мінсіз орындалуы тиіс еді.

Бірнеше мысал келтірілсе жеткілікті:

– «Кеңес Одағы космонавтикасының атасы» болып саналатын С.П. Королевтың артында қылмыс әлемінде «Батя» есімді беделдісі тұрған. Расындада өзінің тонын беріп қатты боранды күні өлімнен

сақтап қалған. Бұны кеңпейілділік деп атауға болама, егер жедел қызмет органы қызметкерімен «Профессор» (лақап аты Королев) үшін басымен жауап беретіндігі туралы тапсырма берілсе;

– соғыстың басталуынан екі жыл бұрын қылмыс әлемінің «съезді» әскерилерді тонамау туралы тапсырма алды. Кез келген уақытта, кез келген жерде, мейлі мас не мас күйінде болмасын әсекрилер дивизия штабындағыдай қауіпсіз болды. Мұны Отан қорғаушыларға деген құрметтеушілік деп айтуға келермеді? Жоқ, артында (НКВД) жедел қызметі тұрған, қылмыс әлемі беделділерінің бұйрығы болатын.

40-жылдарға қарай қылмыс әлемінің әрекеттері өзгере бастады. Қылмыс әлемінің беделділері ұстанатын және өз өмірлерінде басшылыққа алатын криминалды тәжірибеде қалыптасқан жүріс тұрыстың қағидаттары айқындалған болатын. Ең басты қағидат – саясатқа араласпау еді. Бірақ, ол ондай бағытта емес еді. Джоба Иоселиани (37 жасында 8-сыныптың партасына отырып, 39-да институтқа түсіп, диссертация қорғап, өнер танудан профессор және Грузия парламентінің депутаты болған, қылмыс әлемі беделділерінің бірі, 2.10.1995ж. Э. Севернадзенің тақтан құлатуда «Мхедриони» әскери қозғалысының лидері болған) бір сұхбатында өзінің пікірін: «Қылмыс әлемінің дәстүрлерін нығайту – кеңес үкіметіне қарсы күрестің жалғыз формасы болған» деп білдірген (Московские новости, №67, 1-8 қазан 1995ж.).

Ол қылмыс әлемінің дәстүрлерін келесідей баяндайтын: «... лагерде ешқандай ұлтқа бөлінбейді. Адамды айуанға не басқаға теңеуге қатаң түрде рұқсат етілмейді... Қылмыс әлемінің беделдісі түрмеде өмір сүруге болмайды – олжерден қашуға тиіс. Бірақ, бостандықта да оған көп жүруге болмайды. Маған біреу туралы айтатын: Оны өлтіру керек. Қалай, неге? Ал, ол болса бостандықта үш жыл болды жүргеніне деп айтады. Демек, төл құжат алуы тиіс, тіркелуі керек, жұмысқа орналасады... Беделділерге жұмыс істеуге қатаң түрде тиым салынатын. Әскерде де міндетін өтеуге рұқсат жоқ.

Бірақ, бұл бұрын болатын. Ал, қазіргі кезде олар үлесте отыратын болды. Ол кезде үлесте отыру деген болмаған. Проблемеларды шешуде ақша алатын болса, сол сәтте-ақ өлтіретін. Және де – өлтіруге болмайтын, ол үшін бірденнен қылмыс қоғамынан шеттетілетін. Егерде ол қорғанған болса ғана... Кісі өлтіретіндерді адам қатарына санамайтын. Ал, қазір болса... оларды батыстың бір ганстеризм түсінігінде талқылайды. Жақсы бастаманың кезі кетіп барады».

Әрине, бұл беделдінің сөзіндегі кереғарлықты байқамау мүмкін емес. Өлтіруге болмайды, егер не үшін болатындығын тізіп шығатын болса аз уақыт жетпейтін сияқты. Және де ол өзінің қолында басқаның қанымен шайуды ұмытып кетпеген болар.

Қазіргі күні қылмыс әлеміндегі беделділердің екінші буынын «бұрынғылар», «әділдер», «дәстүр ұстанғыштар», «насихаттаушылар» деп те атайды. Олардың бұрынғылары мен тәжірибелілерін «родской», «бродяга» деп аталады, олардың ең басты ерекшеліктері ешнәрседен қорықпау, есте сақтау қабілеттіліктері өте жоғары және қылмыс әлеміндегі проблемаларды шешуде дәстүрлерді ең жоғарғы дәрежеде қолдану болып табылады. Бұл беделділерге тәуелсіздік, қылмыс әлеміндегі татулық, билікке деген өшпенділік және де бастарына толық бостандық, өз қарамағында ақымақтарды жолатпау. Ресей ғалымдары Кеңес Одағы құлағаннан кейін және қайта құру кезеңі қалыптасқаннан соң қылмыс әлеміндегі жаңа буындағы беделділердің әрекеттері, олардың заңдары, классификациясына талдау жасау қиындық туындататынын атап өтеді. Оларды, «модернистер», «апельсиндер» (беделдерін түзеу мекемлерінде қалыптастырған жаңа піскен беделділер). Бұл кавказ нәсілдестер басымдылық танытатын, қоқан лоқшылық, рәкет, сатып алушылық ж.т.б әдістерін қолданатын, саяси тәсілдерін құқық қорғау органдары мен мемлекетпен күресте қару ретінде қолданатын реформаторлар; «лаврушниктер» – беделділіктері сіңірген еңбегіне сай келмейтіндер (олардың көбісі «әділ беделділерге» қарағанда бас бостандығынан айыру мекемелерінде аз болған не тіпті болмаған), яғни беделділікті ақшаға, сатып алу арқылы немесе қылмыс әлеміндегі жанашырларының таныстық арқасында алғандар. Соңғыларының саны әсіресе 1990-жылдары артты. Бұл беделді алу онай екен деген түсініктер пайда болады.

Осы жерде олардың кейбіреулері ұлттық белгілеріне қатысты бөлінетіндігі айқындалады. Кавказ беделділерінің өкілдерін «пиковая масть» деп атайды. Олар беделділердің өкілеттіліктерін өздерінен алып тастамастан, бірінші болып отбасылық жағдайларын құра бастаған. Көлеңкелі шаралар оларға үлкен табыс әкеледі деген пікірмен түсіндіріледі. Ол табыстарды сенімді қолдарға табыстау, оларды көлеңкелі өндіріске сала отырып, қолдану мен капиталды көбейту қажеттігі туындаған. Мұнда тек отбасылық жағдайғы туысқандық байланыс пен міндеттемелер ғана оған кепіл болуы маңызды.

Көптеген аймақтарға «Өгей әкелердің» өң және теріс әсерлері болатын. Табысты көптеп тауып баю ыждахаттылығы Кавказдағы отбасылық кландарының арасындағы бәсекелестіктің ушығуы Кавказдағы және Закавказьедегі ұлтаралық соқтығыстарына әкеп соқтырды.

Беделділердің тактикасын өзгертуінің мысалы ретінде 1988жылы «ағайын Тенгиздің» (Чичинадзе Тенгиз Гурманович, 1962ж.т.) «Барлық сотталғандарға арнуын» келтіруге болады. Бұның өзі қылмыскерлер дәстүрлерін бұзады, себебі криминалды ортаның орны мен тактикасын ашық баяндауында. Бұл «Қала мен бейбітшілікті» құруға бағытталған арнауудағы негізгі ой келесіні білдіретін: «... қызылдар өзара қырылысып жатқанда елдегі билікті қолға алу керек, бірінші кезекте – құқық қорғау органдарына қылмыс әлемінің айтқандарын орындату керек»...

Өкінішке орай, құқық қорғау органдары, әрине мемлекет те қылмыс әлеміндегі ыдырау кезеңін, олардың кемшіліктерін оңтайлы түсында тиімді қолдана алмады.

Ресейде қадағалауға келмейтін жаңаша келбеттегі кәсіби қылмыс әлемі – «ұйымдасқан қылмыстылық» пайда болды.

Кәсіби қылмыстылықтың заңсыз іс-әрекеттерінен келтірілетін зардаптарды саралай келе, келесідей жаза түрлерін ұсынамыз.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 265-бабы

Трансұлттық қылмыстық қоғамдастық құру және оған басшылық ету, сол сияқты оған қатысу

1. Трансұлттық қылмыстық қоғамдастық құру, сол сияқты оған басшылық ету – мүлкі тәркіленіп, он бес жылдан жиырма жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

2. Трансұлттық қылмыстық қоғамдастыққа қатысу немесе тәуелділігін пайдалана отырып адамдарды қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауға тарту – мүлкі тәркіленіп, он жылдан он бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

3. Трансұлттық қылмыстық қоғамдастыққа қатысу немесе әйелді, жүкті әйелді, есі кіресілі-шығасылы немесе психикалық ауытқуы бар адамдардың тәуелділігін пайдалана отырып қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауға тарту – мүлкі тәркіленіп, он бес жылдан жиырма жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

4. Осы баптың бірінші немесе екінші бөліктерінде көзделген, адам өзінің қызмет бабын пайдалана отырып жасаған іс-әрекеттер – мүлкі тәркіленіп, он жеті жылдан жиырма жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кузнцова мен Минковский «Кәсіби қылмыстылықтың криминологиялық ерекшеліктері», М.-1994, 312-332б.
2. Кудрявцев пен Эминов, «Кәсіби қылмыстылық және оның алдын алу», М.- 1995, 233-256б.
3. Криминология. Учебное пособие под ред. С.Е. Вицина и В.А. Уткина. – М., 1999.

ДАЙРАБАЕВА Г.М.

педагогика ғылымының кандидаты

Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті

ТҮРҒАРАЕВ М.Б.

заң ғылымдарының кандидаты

Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті

ИМАНБЕРДИЕВ С

аға оқытушы

Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті

АЙДАРБЕКОВА К.Ж.

құқық магистрі

Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті

ЭКОНОМИКАЛЫҚ КОНТРАБАНДАМЕН КҮРЕСУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Бұл мақалада ҚР Заңнамасы бойынша контрабанданың алдын алу мәселелері қарастырылған.

Резюме. В этой статье рассмотрено проблемы предупреждения контрабанды по законодательству РК.

Summary. This article deals with the problems of prevention of smuggling under the legislation of the Republic of Kazakhstan.

Қазіргі кезде ерекше теориялық және тәжірибелік қызығушылықты контрабандамен күресуге бағытталған шаралар туғызады, себебі олар құқықтық мемлекеттер құру, қоғам мен тұлғалардың мүдделерін қорғау аспектілерімен экономикалық және әлеуметтік тұрғыдан байланысты. Контрабандамен байланысты қылмыстардың қауіптілігі соңғы жылдары өсті. Себебі ол ұйымдастырушылық және масштабтық сипатқа ие болып, қоғам мүдделеріне елеулі зиян келтіруде.

Қазақстан Республикасының Конституциясында – «Қазақстан Республикасында мемлекеттік меншік пен жеке меншік танылады және бірдей қорғалады. Меншік міндет жүктейді, оны пайдалану сонымен қатар қоғам игілігіне де қызмет етуге тиіс. Меншік субъектілері мен объектілері, меншік иелерінің өз құқықтарын жүзеге асару көлемі мен шектері, оларды қорғау кепілдіктері заңмен белгіленеді» – деп көрсеткен [1, 21 б.].

Осыған байланысты Қазақстан Республикасының азаматтары шетел мемлекеттерге заңды жолдармен баруға және заңға қайшы келмеген жағдайда түрлі тауарлар немесе басқа да құнды заттар әкелуге және оны кедендік шекарадан алып өтуге құқылы. Бірақ, кейбір жағдайларда осындай әрекеттер заңсыз жолдармен жасалынады және ол мемлекеттік мүддемізге, экономикамызға өз залалын тигізеді.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 30 сәуір 1999 жылғы Пленумының «Контрабанда үшін қылмыстық жауапкершілік жөніндегі заңдарды қолдану тәжірибесі туралы» [2, 5б.] атты №3 қаулысында – тауарларды немесе басқа құнды заттар мен нәрселерді кедендік шекара арқылы заңсыз алып өту контрабанда деп танылады – деп, анықтама берілген. Сонымен қатар осы қаулыда экономикалық контрабанда мен айналыстан алынған заттардың немесе айналысы шектелген заттардың контрабандасының объектілері жөнінде түсіндірме берген. Ол бойынша егер экономикалық контрабанда болатын болса – мемлекеттік экономикалық мүддесіне залал келетінін, ал айналыстан алынған заттардың немесе айналысы шектелген заттардың контрабандасы болатын болса – қоғамдық және мемлекеттің қауіпсіздік мүддесіне залал келетіні көрсетіліп, олардың объектілері арқылы ажыратылатыны айтылған.

Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексінің 209-бабында «Экономикалық контрабанда» қылмысы көрсетілген. Ол баптың бірінші бөлігінде.

Қазақстан Республикасы кедендік шекарасынан кеден бақылауын жанай немесе одан жасырын, не құжаттарды немесе кедендік теңдестіру құралдарын алдап пайдалану арқылы тауарларды немесе өзге де заттарды, осы кодекстің 250-бабында көрсетілгендерін қоспағанда, не декларацияланбаумен немесе декларациялаумен ұштасқан кедендік шекарадан өткізуге тиым салынған немесе өткізу шектелген, кедендік шекара арқылы өткізудің арнайы ережелері белгіленген тауарларды, заттар мен құндылықтарды ірі мөлшерде өткізу – екі жүзден бес жүз айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде немесе сотталған адамның екі айдан бес айға дейінгі кезеңдегі жалақысының немесе өзге де табысының мөлшерінде айыппұл салуға, не төрт айдан алты айға дейінгі мерзімге қамауға, не бір жылдан екі жылға дейінгі мерзімге түзеу жұмыстарына не жүз айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салына отырып немесе онсыз үш жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланатыны көрсетілген. Осы баптың екінші бөлігінде осы әрекеттерді:

а) бірнеше рет жасаса

б) лауазымды адам өзінің қызмет бабын пайдаланып жасаса

в) кеден бақылауын жүзеге асырушы адамға күш қолдана отырып жасаса – мүлкі тәркіленіп немесе онсыз екі жылдан бес жылға дейінгі мерзімде бас бостандығынан айыруға жазаланатыны көрсетілген.

Үшінші бөлігінде: осы бірінші және екінші бөліктегі әрекеттерді ұйымдасқан топ жасайтын болса – мүлкі тәркіленіп, үш жылдан сегіз жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланатыны көрсетілген [3, 74 б.].

Бұл жерден байқайтынымыз қылмыстық заң бойынша экономикалық контрабанданың бірінші, екінші бөлігінде көрсетілген әрекеттер орташа ауырлықтағы, ал үшінші бөлігінде көрсетілген қылмыстық әрекеттер ауыр қылмыстар қатарына жатқызылғандығын көреміз.

Қазақстан Республикасы өзінің ішкі және сыртқы саясатының құрамдасы бөлігі болып табылатын біртұтас кеден саясатын жүзеге асырады. Бұл кеден саясатын орталық мемлекеттік өкімет органдары жүргізеді, яғни Қазақстан Республикасының кеден органдары жүргізеді. Олар біртұтас жүйені құрайды және оған мына төмендегілер кіреді:

– Қазақстан Республикасының орталық кеден органы

– кеден басқармалары

– кедендер

– кеден күзеттері.

Құқық қорғау органдары болып табылатын бұл біртұтас жүйе Қазақстан Республикасы үкіметі бекіткен ережелер негізінде жұмыс істейді.

Экономикалық контрабанда қылмысын тергеу барысында кеден аумағы мен кеден шекарасы мағыналарын білу қажет, өйткені контрабанданың өзі тауарларды немесе басқа құнды заттарды, нәрселерді кедендік шекарадан заңсыз алып өту болып табылады.

1995 жылғы 20 шілдедегі Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан Республикасы кеден ісі туралы» [4, 2 б.] Заң күші бар Жарлығына 1999 жылғы 16-шілдедегі және ең соңғы 2002 жылғы 9 тамыздағы өзгертулері бойынша қабылданған Заңына сәйкес «Қазақстан Республикасы кеден аумағына Қазақстан Республикасының құрлықтағы жері, аумақтық сулары, ішкі сулары және олардың үстіндегі әуе кеңістігі жатады. Қазақстан Республикасының кеден аумағында периметр бойынша шектелген еркін кеден аймақтары мен еркін қоймалардың орналасуы мүмкін. Қазақстан Республикасы кеден аумағының шектері, сондай-ақ еркін кеден аймақтары мен еркін қоймалардың периметрі кеден шекарасы болып табылады» – деп көрсетіп кеден аумағы және кеден шекарасы түсініктерін берген. Құқықтық статистика және арнайы есеп комитеті басқармасының Орталық көлік аймақтары бойынша жасалынған экономикалық қылмыстары жайлы келтірілген есептеріне сәйкес экономикалық қылмыстардың түрлері бойынша ҚР ҚК 209 бабына сәйкес Экономикалық контрабанда 2014 жылдың 10 айында -21%, 2015 жылдың 10 айы-19% құрап -9,5 пайызға төмендеген. 2016 жылдың 10 айы және 2017 жылдың 10 айларындағы салыстырмалы аймақаралық экономикалық қылмыстар туралы мәлімет:

– Авиациялық көлік аймағы бойынша -5(былтырғы 5);

– Ақмола көлік аймағы бойынша-19(10)- 90% жоғарылаған;

– Жезқазған көлік аймағы бойынша -2(8)-75% төмендеген;

– Қарағанды көлік аймағы бойынша- 13(17)-23,5% төмендеген;

– Көкшетау көлік аймағы бойынша -8 (13)- 38,5% төмендеген;

- Павлодар көлік аймағы бойынша- 13(19)-31,6% төмендеген;
- Солтүстік Қазақстан көлік аймағы бойынша 16(7)-128,6% жоғарылаған.

Экономикалық контрабанда әсіресе нарық заманында экономика мен нарықтық қатынастардың дамуына орасан көлемде нұқсан келтіріп отыр. Экономикалық контрабандамен айналысатындарға дүние-мүлкі тәркіленіп, жеті жылға дейін бас бостандығынан айыру жазасы белгіленсе де, бұл қылмыс түрімен айналысатындар саны азаяр емес.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. ҚР Конституциясы 30.08.1995. (2007 жылғы 21 мамырдағы өзгертулермен толықтырылған).
2. ҚР Жоғарғы Сот Пленумының жинағы «Контрабанда үшін қылмыстық жауапкершілік жөніндегі заңдарды қарау тәжірибесі туралы» 30.04.1999.
3. ҚР Қылмыстық Кодексі, Алматы 2014ж.
4. ҚР кеден ісі туралы заңы, Алматы 2014ж.

ДАЙРАБАЕВА Г.М.

педагогика ғылымының кандидаты

Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті

ШЕРИМКУЛОВА Г.Д.

заң ғылымдарының кандидаты

Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті

БАЙТЕРЕКОВА К.Б.

аға оқытушы

Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті

АЙДАРБЕКОВА К.Ж.

құқық магистрі

Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті

КОМПЬЮТЕРМЕН ЖАСАЛАТЫН ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ АЛДЫН АЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

***Түйін.** Бұл мақалада ҚР қылмыстық заңнамасы бойынша компьютерлік қылмыстық құқық бұзушылықтар қарастырылды.*

***Резюме.** В этой статье рассмотрено компьютерные уголовные правонарушения по уголовному законодательству РК.*

***Summary.** This article deals with computer criminal offenses under the criminal legislation of the Republic of Kazakhstan.*

Компьютерлік қылмыстардың барлық түрін дерлік болдырмауға болады. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, осы мәселелерді шешу үшін құқық қорғау органдары түрлі алдын алу шараларын қолдануы тиіс. Бұл жағдайда алдын алу шараларын қылмысты ашуға, олардың тудыру себебін жою, қылмысты жасауға ықпал ететін жағдайларды анықтауға бағытталған қызмет деп түсіну керек. Біздің елімізде компьютерлік қылмыстардың алдын алу әдістері мен құралдарын әзірлеумен криминалистика ғылымы айналысады. Қылмыстарды жасау және оларды ашу кезіндегі қылмыстық-релеванттық ақпараттар және осыларға негізделген қылмыстарды ашу, тексеру және алдын алу әдістерінің заңды қозғалысы туралы ғылым. Анықтамадан көрініп тұрғандай, қылмысты ескерту криминалистика әдістемесінің ең маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

– құқық қорғау объектісі ретінде ақпараттық технологиялардың негізгі компоненттерінің заңды анықтамасын береді.

– Осы объектілерге меншік иесінің құқықтары мен міндеттерін орнықтырады және бекітеді.

– Ақпараттық технологиялар құралдарының қызметінің құқықтық режимін анықтайды.

– Нақты субъектілердің ақпараттық нақты бір түріне қол жету категорияларын анықтайды.

– Мәліметтер мен ақпараттардың құпиялылық категориясын орнықтырады.

– «Құпия ақпарат» терминін анықтау және оның жағынан қолдану шегарасын береді [1, 36].

Осындай заңдар батыс елдерінде 20 жылдан аса уақыт бар. Бұл заңнаманың осы сала бойынша шешуші аккорды деп компьютерлік қылмысқа қылмыстық жауапкершілікті орнықтыратын 1996 жылы тамызында қабылданған РФ қылмыстық кодексін санауға болады. Мұндағы ақпарат – қылмыстық істер – құқықтық органдар нысаны.

2. Компьютерлік қылмыстарды ескертудің ұйымдастыру – техникалық шаралары.

Батыс елдеріне қолданылатын шаралар мәліметін қарастырамын. Менің көзқарасым бойынша дамыған шетелдерде қолданылатын компьютерлік қылмыстарды ескертудің ұйымдастыру – техникалық

шараларының ішіндегі дұрыстарын жекелей қарастырамыз.

Қазіргі кезде компьютерлік қылмысты ескерту шараларының 3 негізгі тобын көрсете отырып, бірден мағынасын да аша кетеміз.

1. Құқықтық

Компьютерлік қылмысты ескертудің бұл тобына бөрінен бұрын компьютерлік саладағы заңға қарсы әрекеттерге қылмыстық жауапкершілік орнықтыратын заң нормалары жатады. Егер тарихқа жүгінсек, осындай типті бірінші нормативтік-құқықтық акт америка штаттары Флорида мен Аризонада 1978 жылы қабылданғанын көреміз. Бұл заң «Computer crime act of 1978» деп аталды. Сонан кейін Американың барлық штаттарында осындай заң қабылданды. Бұл құқықтық акттар заңның ары қарай компьютерлік қылмысты ескерту шараларын жүзеге асырудағы түбегейлі негізі болды.

Біздің көршілес мемлекетіміз – Ресейге келсек, онда бұл бағыттағы алғашқы қадам деп «ЭЕМ және мәліметтер базасы программасын құқықтық қорғау туралы» 1992 жылдың 23 қыркүйегінде қабылданған Федералдық заңын санауға болады. Осындай заң шетелде 5-10 жыл бұрын қабылданған. 20 және 25 қаңтар күні 1995 ж. Федералды жиналыс 2 заңды сәйкес қабылдады: «байланыс туралы» және «Ақпараттар туралы ақпараттарды информатикалау және қорғау туралы». Бұл құқықтық акт бұл бағыттағы алға басу қадамы болды, олар:

Бұл елдердегі компьютерлік қылмыстардың алдын алуға жетекшілік жасау қазір келесі бағыттар бойынша:

- 1) басқару процедураларының компьютерлік қауіпсіздік талабына сай келуі;
- 2) компьютерлік залдар мен компьютерлік жабдықтарды техникалық қорғау мәселелерін әзірлеу;
- 3) мәліметтерді өңдеу стандарттары компьютерлік қауіпсіздік стандарттарын әзірлеу;

Компьютерлік қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында кадр саясатын жүзеге асыру. Мысалы, АҚШ ұлттық стандарттар бюросы компьютерлік желілерге қойылатын базалық қауіпсіздік талабын әзірледі. Оның ішінде:

– жарамдылық-санкцияланған қол жеткізуді қамтамасыз ету үшін желі жарамды екендігіне кепілдік береді;

– бақыланатын қол жеткізу-желі тек санкциясы бар міндеттерді шешу үшін санкциясы бар пайдаланушыға қол жеткізуді қамтамасыз ететініне кепілдік береді:

– қорғалғандық-санкцияланбаған өзгерістер мен жоюдан мәліметтерді сақтау;

– құпиялылық-санкцияланбаған ашудан мәліметтерді сақтау;

– идентификациясын, берілген мәліметтер сапасы, мәліметтердің берілу уақыты мен ұзақтығы қамтамасыз етілетініне кепілдік береді;

Осы берілген талаптардың негізінде төмендегі критерийлердің жауап беретін сәйкес техникалық бақылау механизмдері жасалды:

1) тұтастық – механизм дұрыс жұмыс істеуіне кепілдік беретін базалық сенімділік

2) тексеру мүмкіндігі – компьютерлік техника құралдарына қол сұғу және жүйелердің қауіпсіздігі мәселесіне қатысты басқа да жағдайлары әрекеттерін ашу және тексеру ісінде маңызы бар ақпараттарды жазу мүмкіндігі

Осы шараларды іс жүзіне асыру нәтижесінде төмендегілерге мүмкіндік ашылды:

– компьютерлік техника құралдарына (КТҚ) физикалық қол жеткізуді бақылау;

– аппараттық КТҚ электрлік магниттік сәулеленуін бақылау;

– КТҚ-ға мүмкін болатын қауіпті бақылап, әрбір әрекет-талпыныстарды жазып алу (мониторинг әдісімен)

Жоғарыда келтірілгендерге қарай отырып, шетелде ақпаратты қорғаудың мақсаттары мен негізгі ережелері ресейліктердің базалық позициясының қатарына сәйкес келеді:

а) ақпараттың шығып кетуі, ұрлануы, жоғалуы, бүлінуі және өзгертілуін болдырмау;

б) жеке тұлғаға, қоғам мен мемлекетке түсер қауіпті болдырмау;

в) ақпаратты санкциясыз жою, модификациялау, бүлдіру, көшіру, блоктау әрекеттерін болдырмау, ақпараттық ресурстар мен жүйелерге заңсыз кілігудің басқа да қалыптарын болдырмау;

г) құжатталған ақпараттардың меншік нысаны ретіндегі қызметінің құқықтық режимін қамтамасыз ету;

д) мемлекеттік құпияны және құжатталған ақпарат құпиялылығын сақтау;

е) ақпараттық процестер мен оларды әзірлеу кезінде ақпараттық жүйені өндіру мен қолдануда, ақпараттық технология және соларды қамтамасыз ету құралдарын қолдануда субъектінің құқығын

камтамасыз ету [2, 136].

Компьютерлік қылмысты ескертудің сол немесе басқа да ұйымдастыру шараларын қолдану әдістері бойынша мамандар төмендегі үш негізгі топты көрсетеді:

- 1) ұйымдастыру;
- 2) техникалық
- 3) кешенді (екі алғашқы топтың жекелей әдістерін өзіне сәйкестендіре отырып)

КТҚ қорғаудың ұйымдастыру шаралары өзіне келесі ұйымдастыру шараларының жиынтығын қамтиды: ақпараттық процестің барлық стадиясына қатысатын персоналды іріктеу, тексеру және нұсқау беру; қатардан шыққан ақпараттық нысандарды қалпына келтіру жоспарын әзірлеу; КТҚ программалық-техникалық қамтамасыз етуді ұйымдастыру; нақты КТҚ қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша тұлғаның тәртіппен жауапкершілігін арту; компьютерлік жүйенің қызмет етуі кезіндегі құпиялық режимін жүзеге асыру; нысандарды физикалық қорғау режимін қамтамасыз ету т.б., т.с компьютерлік жүйе қауіпсіздігі сұрағымен айналысушы мамандардың пікірінше, ұйымдастыру шаралары ақпаратты сақтаудың тиімді құралдарының бірі, бір мезгілде ол одан ары қарай қорғау жүйесін жасайтын іргетас болады.

Отандық қылмыстық істердің материалдарын талдау ісі компьютерлік қылмыстарды жасауға ықпал еткен негізгі себептер мен жағдайлар көп ретте былай болғанын көрсетеді:

1) қаржы операцияларын жүзеге асыру процесінде бастапқы бухгалтерлік құжаттардың қашықтықтан беруі үшін автоматтандырылған желілерді автономды немесе жұмысшы стансасы сапасында қолданатын компьютерді басқару (клавиатура) пультіне қызметкерлердің бақылаусыз қол жеткізуі.

2) Қызмет көрсетуші персонал әрекетін бақыламау, ол қылмыскердің 1п. Көрсетілгендей қылмыс жасау құралы ретінде ЭЕМ-ді еркін қолданушы мүмкіндік береді.

3) Кіргізілетін ақпараттың сәйкестігі мен дұрыстығын тексеруді қамтамасыз ететін, бақылаушы қорғанысы жоқ программалық қамтамасыз етудің төменгі деңгейі;

4) Пайдаланушының дұрыс идентификациясының жеке биометрикалық параметрлер бойынша қамтамасыз етпейтін жұмысшы стансасы мен оның программаларының санкциясыз қол жеткізуден қорғаудың парольдық жүйесінің жеткіліксіздігі;

5) Коммерциялық ақпараттардың құпиялылығы, құпия режиміне және компьютерлік техника құралдарына санкциясыз қол жеткізуден қорғау жағынан оның қауіпсіздігіне жауап беретін қызметтегі адамның болмауы

6) Машиналық ақпарат түрінде болатын қатаң қаржы есептері құжаттарына қызметкерлердің категориясына қарай қол жеткізу жағдайының болмауы

7) Коммерциялық және қызметтік құпияны жария етпеу, дербес мәліметтер мен басқа да құпиялы ақпараттарды таратпау жайында қызметкерлермен келісім-шарттың болмауы [3, 236].

Мұнда, тәжірибе көрсеткендей, КТҚ қауіпсіздігінің шараларының тиімділігін арттырудың ең сенімді құралдары нақты ұйымдарда қолданылатын қорғаудың нақты ұйымдастыру – техникалық шараларымен жұмыс істеуші персоналын таныстыру және оған оқыту, үйрету.

Техникалық шаралар арнаулы мақсаттағы түрлі қондырғыларды қолдану деген сөз.

– тоқтаусыз қуат алу көзі;

– аппараттардың экрандық құрылғыларын, өткізгіш байланыс линиялары және компьютерлік техника орналасқан бөлме;

– телефониялық кешенді қорғау құрылғылары;

– өрттен сақтандыру құрылғысы;

– компьютер порттарын қорғау құралдары.

Компьютерлік қылмысты тергеу процесінде мәліметтерді өңдеу кезеңін орнықтыруда қайсыбір өзгерістер енгізілгендігін, ЭЕМ-ді қолданғандағы бухгалтерлік ЭЕМ-де құрастырылған алғашқы және бухгалтерлік құжаттардағы интеллектуалды түрде алмастыру белгілерін, жедел жадыны тасығыштарда зерттеу арқылы есептеу қызметкерлерінің компьютерлік қылмысты жасауға қатыстылығын әшкерелеу, сондай-ақ ЭЕМ-ге сәйкес мәліметтерді енгізген тұлғаларды да т.б. Менің ойымша, бұл мақсаттар үшін сот-бухгалтерлік сараптама өндіргісінің әдістемесін қолдануға болады, ол зерттеу бар.

Қорыта келе айтатынымыз, компьютерлік қылмысты жасау әдістері көп және барған сайын көбеюде. Бұл компьютерлік техника құралдарының жетілу шамасына қарай жүреді. Ал компьютерлендіру шет мемлекеттермен немесе көршілес мемлекетіміз Ресейге қарағанда әлі де төмен деңгейде, алайда даму барысында. Әсіресе, компьютерлік қылмыстан жапа шегушілер жоғарыда атап өткеніміздей: заңды тұлғалардың (мекеме, ұйымдар мен меншіктің барлық түрлеріндегі кәсіпорын т.б.) компьютерлік қызмет көрсетуі кең қолданылуда. Сондықтан бұл еімізде нағыз проблема болмай тұрғанда оны алдын алу керек және шешу керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне түсінік. Авторлар тобы, ЖШС «Издательство «Норма-к», 2014ж.
2. Криминология. Авторлар ұжымы. Қазақстанның криминологиялық ассосация, ЖШС «Издательство «Норма-к», 2014ж.
3. Криминология. Алауханов Е.О. «Жеті жарғы» ЖШС 2005ж.

ЖУМАБАЕВА ГАЛИЯ АМАНГЕЛЬДИНОВНА

ҚОХУ PhD докторанты

С ии. С. Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті

САГИЕВА ГАЛИЯ КАДЫРБАЕВНА

аға оқытушы

КУАТБЕК Г.К.

магистр

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯСЫНДА АҚПАРАТТЫҢ ЕРКІН АЛУЫНА ЖӘНЕ ТАРАТЫЛУЫНА ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАР

Түйін. Бұл мақалада Қазақстан Республикасының қылмыстық-құқықтық саясатында жеке өмірге қолсұғылмаушылықты қамтамасыз ету проблемалары қарастырылады.

Кілт сөздер: БАҚ, қылмыстық-құқықтық, қолсұғылмаушылық, заңсыз, журналист, мәлімет, мағлұмат.

Резюме. В данной статье рассматриваются проблемы обеспечения неприкосновенности частной жизни в уголовно-правовой политике Республики Казахстан.

Ключевые слова: СМИ, уголовно-правовые, неприкосновенность, незаконность, журналист, информация.

Summary. This article deals with the problems of ensuring the inviolability of private life in the criminal law policy of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: media, criminal law, immunity, illegality, journalist, information.

Сонымен, азаматтың өзінің құқықтары мен мүдделеріне қатысты құжаттармен, шешімдермен және ақпарат көздерімен танысуының конституциялық құқығы Қазақстан Республикасы ҚК 154-бабымен қорғалады. Бұл қылмыс азаматтардың өзіне тікелей қатысты ақпаратты алу құқығын қамтамасыз етудегі қоғамдық қатынасқа қиянат жасайды. Осы қылмыстың заты: жәбірленушіге беруден бас тартылған ақпарат болып табылады. Ақпарат ретінде жәбірленушінің құқығы мен мүддесін қозғайтын заңмен белгіленген тәртіп бойынша жиналған құжаттар мен материалдарды түсінуге болады. Қылмыстың объективтік жағы мынадай іс-әрекеттердің, ең болмағанда, біреуін жасауды негіздейді:

а) ақпаратты беруден заңсыз бас тарту;

б) азаматқа толық емес ақпарат беру;

в) азаматқа көпе-көрінеу жалған ақпарат беру, сондай-ақ азаматтың құқығы мен заңды мүдделеріне зиян келтіру түріндегі зардаптың түсуі [1].

Іс-әрекет пен түскен зардаптың арасындағы себептік байланысты анықтау қажет етіледі.

Ақпаратты беруден заңсыз бас тарту әрекет (арызға бастарту туралы бұрыштама соғу) немесе әрекетсіздік (ақпаратты беруде өзінің міндеттерін орындамау) арқылы жазбаша немесе ауызша нысанында көрінуі мүмкін. Ақпаратты толық емес беру азаматтың құжаттар мен материалдардың жартысымен ғана танысуын білдіреді. Көпе-көрінеу жалған ақпарат беру азаматқа шындықпен сәйкес келмейтін мәліметгі хабарлауды білдіреді.

Қылмыс құрамы – материалды. Қылмыс, азаматтың құқығы мен заңды мүдделеріне зиян келтірген сәттен бастап аяқталған деп саналады.

Субъективтік жағы тікелей қасақаналықпен сипатталады. Кінәлі, өзінің азаматтық құқықтары мен бостандығын тікелей қозғайтын белгіленген тәртіппен жиналған құжаттар мен материалдарды беруден заңсыз бас тартатынын не оған толық емес немесе көне-көрінеу жалған ақпарат беретінін, өзінің әрекеттерімен азаматтардың құқықтарымен заңды мүдделеріне зиян келтіруі мүмкіндігін алдын ала біледі және оны келтіруді тілейді немесе саналы түрде жібереді не бұған немқұрайды қарайды. Бұл жағдайда себебі меі мақсаты сан алуан болуы мүмкін жек көру, кек алу, қызғану, көре алмау және т. б. Қылмыстың субъектісі – азаматқа берілуге міндетті ақпаратты иеленуші лауазымды тұлға ғана болады. [4]

Қазақстан Республикасының «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» заңына сәйкес, Қазақстан Республикасы заңында көзделген жағдайлары қоспағанда, ақпараттарды іздестіру, алу және тарату шектелуге жатпайды. ҚК155-бабында қарастырылған қылмыс баспасөз және басқа да бұқаралық ақпарат құралдары бостандығына қиянат жасайды.

Қылмыстың объективтік жағы – журналистің заңды кәсіптік қызметіне оны ақпарат таратуға не оны таратудан бас тартуға мәжбүрлеу арқылы кедергі келтіретін әрекеттерден көрінуі мүмкін. Журналистің заңды кәсіптік қызметіне келтіретін кедергілерге мыналарды жатқызуға болады: цензураны жүзеге асыру; редакцияның кәсіптік дербестігін бұзу және қызметіне кедергі келтіру; бұқаралық ақпарат құралдарының қызметін заңсыз тоқтату немесе қысқарту; ақпараттарды алуда және сұрауда редакция құқығын бұзу; тиражды немесе оның жартысын жоюмен тең заңсыз алу; журналиспен байланысқа және оған ақпарат беруге, мемлекеттік, әскери, коммерциялық немесе езге де арнайы қорғалатын құпияларды қоспағанда шектеу қою.

Бұл кедергі келтіру мүмкіндігі нысанының тізбегі толық деп табылмайды. Барлық аталған және журналистің заңды кәсіптік қызметіне кедергі келтіретін басқа да әрекеттер, егер де кедергі келтіру журналисті ақпарат таратуға не одан бас тартуға мәжбүрлеу арқылы жүзеге асырылған жағдайда ғана осы қылмыстың объективтік жағын құрайды.

Журналисті ақпарат таратуға не одан бас тартуға мәжбүрлеу ретінде, қандай да бір күштеу, мүлікті бүлдіру немесе оны жою, сондай-ақ күш қолданамын деп қорқытуды қоспағанда, әсер ету тәсілдерінің сан алуан екендігін түсінуге болады.

Жоғарыда талқылап кеткен мәселелерімізге тұжырымдай келсек, жалпы ақпарат алу мен тарату проблемасы көзіргі таңда заң саласында тек Конституциялық құқықтың ғана зерттеу нышаны емес екендігін байқадық. Шындығына келсек өзіміз талқылып кеткеніміздей ақпаратты қорғау ең негізгі әрі тікелей зертеу саласы болып есептелетін Азаматтық құқық пен Қылмыстық құқықтың қызметі десекте қателеспейміз, себебі ақпаратты қорғау кең ауқымды құбылыс, ал мұның өзі ата заңымыз Конституциядан өрісін табады. Демек, ақпаратты қорғауды жүзеге асыру жалғыз Конституциямен ғана шектеліп қоймай Конституция негізінде құрастырылған заңдармен атап айтқанда ҚР Азаматтық кодексі, ҚР Қылмыстық кодексі сондай-ақ басқа да нормативтік құқықтық актілермен қорғалатынын түсінуіміз қажет. Сондықтан деп ойлаймыз ақпаратты қорғау мәселесі өте күрделі процесс. Бұлай айтуымыздың өзі бұл саланы жалғыз заңгерлер ғана емес, қоғамдағы түрлі маман иелері зерттеп келеді. Мәселен, жоғарыда талқылап кеткеніміздей «ақпарат» сөзінің өзі не «мәлімет», не кейде «мағлұмат» түрінде кездеседі. Былайша қарасақ бұндай сөздер әр түрлі мағына беретін секілді көрінеді, оларды орысшаға аударғанның өзінде «ақпарат – информация», «мағлұмат – сведение» – деген мағына білдірсе «мәлімет – сводка» – деген аударманы білдіреді екен. Енді біздің ойымызша, заңгер ретінде бұл сөздер қалай аталмаса да «ақпарат» түрінде қабылдағанымыз жөн сияқты, себебі «ақпарат» терминінің өзі кең және сондықтан бұл ұғымға «мағлұматта», «мәліметте» кіріп кетеді.

Енді өз мәселемізге келер болсақ, ақпаратты қорғау қай жағынан да болмасын Азаматтық құқықтық па, не Қылмыстық құқықтық па Бұқаралық ақпарат құралдары туралы заңдарды бұзды ма жауапкершілікке тартылатыны белгілі.

Бұқаралық ақпарат құралдары туралы заңдарды бұзғаны үшін жауапкершілік негіздерін былай құрастырған жөн деп есептейміз:

1. Азаматтардың немесе ұйымдардың (мемлекеттік органның, азаматтардың қоғамдық, шығармашылық, ғылыми, діни не өзге де бірлестігінің және заңды тұлғалардың) ар-намысы мен қадір-қасиетіне нұқсан келтіретін, шындыққа сәйкес келмейтін мәліметтерді тарату, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы сотқа ықпал жасау Қазақстан Республикасының заң актілерінде көзделген жауаптылыққа әкеп соғады.

2. Бұқаралық ақпарат құралдары туралы заңдарды бұзу үшін мемлекеттік органдардың және өзге де ұйымдардың оған кінәлі лауазымды адамдары, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралының иесі, таратушысы, бас редакторы (редакторы), таратылған хабарлар мен материалдардың авторлары жауапты болуы керек.

3. Бұқаралық ақпарат құралының меншік иесі, бас редакторы (редакторы) Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысын күштеп өзгертуді, оның тұтастығын бұзуды, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіруді, соғысты, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-таптық және рулық артықшылықты, қатыгездікті, зорлық пен порнографияны насихаттап, үгіттейтін хабарлар мен

материалдарды таратқаны үшін, олардың алынған көздеріне қарамастан, Қазақстан Республикасының заң актілерінде белгіленген жауаптылықта болады.

Ал шындыққа сәйкес келмейтін мәліметтерді тарату үшін жауапкершіліктен босатылатын реттерге мыналар жатуы керек:

Бұқаралық ақпарат құралында шындыққа сәйкес келмейтін мәліметтерді таратқаны үшін:

1) егер бұл мәліметтер ресми хабарлар мен құжаттарда айтылған болса;

2) егер олар жарнама және ақпарат агенттіктерінен немесе мемлекеттік органдардың баспасөз қызметінен алынса;

3) егер олар өкілді органдар депутаттарының, мемлекеттік органдардың, ұйымдардың лауазымды адамдарының және азаматтардың ресми сөйлеген сөздерінің сөзбе-сөз қайталанып берілуі болса;

«Қылмыстық заңнаманы бұдан әрі гуманизациялау және қылмыстық үдерістегі заңдылық кепілдемелерін күшейту туралы» заңды қарастыру жұмыстарды басталды. Желтоқсан айында ҚР Парламенті осы заңды қабылдады. Тұлғаны жемқорлық қылмыс жасаған деп айыптаумен байланыссыз жала жабу мен қорлауға қатысты әкімшілік преюдиция институты енгізілген. 129-бап (Жала жабу) және 130-бапқа (Қорлау) өзгертулер енгізілген. Осылайша, 129- баптың 2 бөлігінде (БАҚ арқылы жала жабу) сотталған адамның екі айдан бес айға дейінгі кезеңдегі жалақысының немесе өзге табысының мөлшерінде айыппұл салудың орнына материалдық шығындарды екі еселі өтеу туралы ұсыныс жасалған, алты айға дейінгі мерзімге қамауға алу түрінде жазалау алып тасталынған. Қоғамдық және түзету жұмыстары, бас бостандығын шектеу және айыру түріндегі жазалаудың барлық қалған түрлері бұрынғы күйінде қалдырылған. Журналистік қауымдастықтың жала жабу мен қорлауды қылмыс санатына толық жатқызу туралы ұсыныстарын заңға енгізілмеді.

Бірқатар проблемалар "Қазақстан Республикасының ақпараттық қауіпсіздігінің 2016 жылға дейінгі тұжырымдамасы туралы" Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 14 қарашадағы № 174 Жарлығында белгіленген. Онда ақпараттық қылмыстың (киберқылмыс) таралуы, оның ішінде ұйымдасқан трансұлттық қылмыстық топтардың қызметі маңызды проблема болып отыр [3].

Киберқылмыс ерекшеліктері олардың өте жоғары латенттілігі болып табылады. Осының салдарынан, қазіргі заманғы ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалана отырып, ресми тіркелген қылмыстар нақты жасалған қылмыстардың аз ғана бөлігін құрайды. Ақпараттық қылмысқа қарсы күрес құқық қорғау органдарынан және арнайы қызметтерден шет елдердің арнайы қызметтерімен және құқық қорғау органдарымен бірлескен үйлестірілген іс-қимылдарды жүргізу жолымен барабар жедел ден қоюды талап етеді. Ақпараттық қылмыстарға қарсы іс-қимылды құқықтық қамтамасыз етудің қазіргі жай-күйі пайдаланылатын құқықтық тетіктердің жеткіліксіз келісілуімен, оларды дамыту және жетілдіру жөніндегі заңнамалық бастама субъектілері қызметінің фрагментарлығымен, тиімділігінің жеткіліксіздігімен, құқықтық нормалардың қарама-қайшылығымен, құқықтық статистиканың жетілмегендігімен сипатталады. Тұжырымдамада бүгінгі күннің шындығы заңнаманың қолданыстағы нормаларын жеке заңнама саласына бөлуді талап етеді деп айтылған. – ақпараттық құқық, сыни ақпараттық инфрақұрылымды қорғау мәселелері бойынша заңнаманы әзірлеу, ақпараттық құқық бұзушылықтардың жекелеген түрлерін қылмыстық жазаланатын әрекеттерге жатқызу мәселелері бойынша қолданыстағы заңнамаға өзгерістер енгізу, сондай-ақ ақпараттық-коммуникациялық желілерде авторлық құқықты сақтау мәселелерін қосымша құқықтық регламенттеу, дербес деректерді қорғау мәселелерін реттейтін заңнаманы жетілдіру талап етіледі., Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделерінің сақталуын қамтамасыз ету үшін ақпараттық қауіпсіздік және Мемлекеттік құпияларды қорғау саласындағы халықаралық құқықтық нормаларды жетілдіру. Сондай-ақ басқа мемлекеттер, трансұлттық корпорациялар, түрлі бейресми құрылымдар тарапынан, оның ішінде әлеуметтік желілер арқылы қоғамдық санаға жасырын әсер етуді анықтау және болдырмау жөнінде мақсатты саясат жүргізу, бұқаралық ақпарат тарату жүйесі арқылы терроризм идеологиясының, діни және этникалық экстремизмнің, сепаратизмнің және басқа да қоғамға қарсы көріністердің таралуына қарсы іс-қимылды жандандыру талап етіледі.

Жоғарыда көрсетілген бірқатар баптарда бұқаралық ақпарат құралдарын немесе ақпараттық-коммуникациялық желілерді пайдалана отырып жасалған әрекет тұжырымдамасы пайдаланылады. Алайда, Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 23 шілдедегі № 451-і "бұқаралық ақпарат құралдары туралы" Заңына сәйкес (2013.08.01.берілген өзгерістер мен толықтырулармен) бұқаралық ақпарат құралы ұғымы интернет-ресурстарды қамтиды. Ал бұрын сайттар деп аталған интернет-ресурстар Интернет деп аталатын ғаламдық ақпараттық-коммуникациялық желіде орналастырылады. Жоғарыда көрсетілген қылмыстық құқық бұзушылықтарды жасаудың өзге де тәсілі, белгілі бір ақпаратты сайттар-

да орналастыру арқылы басқа – көрінбейді. осылайша, бұл жағдайда біз жоба авторларының қолданған "ақпараттық-коммуникациялық желілерді пайдалану" термині Қазақстанда барлық сайттар БАҚ-қа теңестірілгендігінің арқасында "бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалану" терминімен қамтылған [4].

Жалпы, бүгінгі таңда қалыптасқан халықаралық тәсілге сәйкес киберқылмысты келесі санаттарға бөлуге болады:

Компьютерлік жүйелер мен деректердің құпиялығына, тұтастығына және қол жетімділігіне қарсы қылмыстар ("СІА-қылмыстар" деп аталатын), соның ішінде:

– заңсыз қол жеткізу, мысалы, бұзу, алдау және өзге де құралдармен;

– компьютерлік деректерді заңсыз ұстап қалу;

– деректерді зақымдау, жою, сапасын нашарлату, компьютерлік деректерді өзгерту немесе бұғаттау;

– компьютерлік жүйенің жұмыс істеуіне елеулі кедергілер жасауды қоса алғанда, жүйенің жұмыс істеуіне әсер ету, мысалы, Қызмет көрсетуден бас тарту түріндегі негізгі ақпараттық инфрақұрылымға бөлінген шабуылдар жолымен;

– құрылғыларды заңға қарсы пайдалану, яғни, мысалы, өндіру, сату немесе "СІА-қылмыс жасауға арналған бағдарламалардың, құрылғылардың және өзге де құралдардың қолжетімділігін қамтамасыз етуге бағытталған өзге де әрекеттер».

Компьютерлік жүйелердің көмегімен жасалған қылмыстар, соның ішінде:

– компьютерлік технологияларды пайдалана отырып жасалған алаяқтық және алаяқтық;

– деректер мазмұнымен байланысты қылмыстар, атап айтқанда – балалар порнографиясы, балаларды қанаушылық және жыныстық зорлық-зомбылық, нәсілдік, ксенофобия, сондай-ақ кеңес беру, арандату, нұсқау және қылмыс жасауға ұсыныс жасау арқылы жәрдемдесу, өлтіруден бастап және зорлау, азаптау, диверсия және терроризммен аяқталады. Осы санатқа кибер-қорқытып алу, қорқыту, жала жабу, интернетте жалған ақпаратты тарату, он-лайн құмар ойындар жатады;

– авторлық және сабақтас құқықтарды бұзумен байланысты қылмыстар, мысалы, компьютерлік бағдарламаларды, аудио/бейне және басқа да сандық формадағы түрлерін, сондай-ақ деректер базасын және кітаптарды заңсыз жаңғырту және пайдалану.

Киберқылмыстың негізгі құралдары мен инфрақұрылымы зиянды бағдарламаларды, бот-желілерді, домендерді заңсыз пайдалануды, тауарлар мен қызметтерді ұсынатын көлеңкелі экономиканы қамтиды. Әлеуметтік желілер мен бұлтты Компьютерлік қызметтер киберқылмыс үшін жаңа негіздер мен құқық қорғау органдары үшін жаңа проблемалар жасайды.

Алаяқтық-бұл жеке мемлекеттердің тәжірибесінде жиі хабарланатын киберқылмыс. Атап айтқанда, ол ұрланған дербес деректердің (фишингті және ақпаратты ұрлау үшін әлеуметтік инжинирингтің басқа да әдістерін пайдалана отырып), төлем карталарының, он-лайн-банкінг шабуылдарының көмегімен жасалған алаяқтық, шот нөмірін, жаппай маркетингті, аукциондарды және сенімге қиянат жасаудың өзге де түрлерін, инвестициялық алаяқтықты, сондай-ақ пирамиданы және өзге де желілік схемаларды заңсыз пайдалану.

Осылайша, тиісті қылмыстық-құқықтық нормаларды жетілдіру бойынша одан әрі тиімді жұмыс істеу үшін ең алдымен ғаломтор желісінің барлық субъектілерінің өзара іс-қимыл ерекшелігін көрсету үшін қажетті ұғымдық аппаратты жазу қажет. Заң жобасында осы ұғымдық аппарат құрылғаннан кейін ғаломторды ҚР аумақтық юрисдикциясын анықтау қажет. ҚР құқықтық базасын ғаломтор желісіндегі қатынастарға арналған халықаралық құқық көздерімен үйлестіру және киберқылмыстарға қарсы күрес саласында шет елдермен заңнамалық үндестіру қажет. Сондай-ақ ақпараттық делдалдардың заңмен тыйым салынған немесе үшінші тұлғалардың құқықтарын бұзатын ақпаратты таратқаны үшін жауапкершілік шекарасын анықтау және заңнамада ақпараттық делдалдар мен үшінші тұлғалардың өзара іс-қимыл жасау рәсімін іске асыру қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі – "Әділет" АҚЖ adilet.zan.kz/kaz/docs/K970000167
2. Бұқаралық ақпарат құралдары туралы - "Әділет" АҚЖ adilet.zan.kz/kaz/docs/Z990000451
3. Қазақстан Республикасы ақпараттық қауіпсіздігінің 2016 жылға adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000174
4. Комментарий к уголовному кодексу РФ. Под ред. Скуратова Ю.И., Лебедева В.М. Москва, 1996 г 22 – 29 стр.

КАПСАЛЯМОВ К.Ж.

профессор кафедры «Национальное и международное право»
университет «Туран-Астана»

КАПСАЛЯМОВА С.С.

доцент кафедры «Теории и истории государства и права, конституционного права»
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

АККУЛОВ Р.Т.

старший преподаватель кафедры «Национальное и международное право»
университет «Туран-Астана»

ИСТОРИКО-ПРАВОВЫЕ ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ПРАВ ДЕТЕЙ В ОТЕЧЕСТВЕННОМ ПРАВЕ

Түйін. Осы мақалада қазақ әдеттегі құқықтағы балалардың құқықтары институтының пайда болуының тарихи-құқықтық мәселелері қарастырылады. Мақала авторлары балалардың нақты құқықтарының заңды мазмұнына тікелей талдау жасады, оның алдында Қазақстан қоғамындағы баланың жағдайын құқықтық реттеу тарихын зерттеу жүргізіледі.

Түйін сөздер: балалардың құқықтарын қорғау, "Жеті жарғы" әдеті құқығы, аменгершілік институты, би соты, баланың құқықтық мәртебесі.

Резюме. В настоящей статье рассматриваются историко-правовые вопросы возникновения института прав детей в казахском обычном праве. Авторами статьи произведен непосредственный анализ юридического содержания конкретных прав детей, которому предшествует исследование истории правового регулирования положения ребенка в казахстанском обществе.

Ключевые слова: защита прав детей, обычное право "Жеті жарғы", институт аменгерства, суд биев, правовой статус ребенка.

Summary. This article discusses the historical and legal issues of the institution of children's rights in the Kazakh customary law. The authors of the article made a direct analysis of the legal content of specific rights of children, which is preceded by a study of the history of legal regulation of the position of the child in Kazakhstan society.

Key words: protection of children's rights, customary law "Zheti Zhargy", Institute of amengerstva, court biev, the legal status of the child.

Настоящая статья публикуется в связи с реализацией Ректорского гранта Университета «Туран-Астана» на тему: «Проблемы правового обеспечения национальной идеи «Мәңгілік ел» по защите прав детей».

В Казахстане развитие института прав детей своими корнями уходит в далекое историческое прошлое. Предпринятый нами краткий исторический анализ зарождения указанного института в нашем государстве основан на материалах опубликованных в XVIII – XXI веках в Казахстане и России.

Изучение общественных явлений требует соблюдения принципа историзма. Суть диалектико-материалистического историзма заключается в рассмотрении объектов как целостных систем, возникших в определенных условиях, в результате действий соответствующих причин. Такие объекты со временем претерпевают накапливающиеся, необратимые изменения, в ходе которых реализуются некоторые тенденции их развития и открываются различные перспективы их будущих состояний. В каждом случае важно понять, как то или иное явление возникло, какие главные этапы прошло в своем развитии, и с этой точки зрения смотреть, чем оно стало теперь и может стать в будущем [1, с.67].

В ст. 1 Конституции Республики Казахстан провозглашены приоритет прав и свобод человека, решимость создания демократического общества и правового государства [2].

О приоритете прав личности в начале XX века указывал В.Д. Плетнев: "Я поставил, личность в центре общества и через всю историю пытался проследить ее значение для устройства, организации и жизни суда. А так как влияние личности и общества теснейшим образом сплетаются между собой,

я постарался указать значение надлежащей организации юстиции для развития солидарности между людьми" [3, с.8].

Дети являлись неперенными участниками общинных праздников, включавших в себя обрядовые игры, пляски, пение, жертвоприношения. Родовая община поручала старшим, умудренным опытом людям знакомить молодое поколение с обрядами, традициями и историей рода, с религиозными верованиями, воспитывать у младших почитание старших и умерших. Большое место в воспитании нравов и поведения детей занимало устное народное творчество: предания, песни и др. Переходу юношей и девушек в полноправные члены рода предшествовала специальная подготовка под руководством самых авторитетных и мудрых людей. Она заканчивалась посвящением, состоявшим из публичных испытаний, в которых проверялась готовность молодежи к выполнению обязанностей взрослого члена родового общества [4, с.10].

Историками доказано, что уже в условиях первобытного строя сложилась своеобразная система нормативного регулирования, ориентированная, прежде всего на ограничения. Появление норм поведения (в особенности норм-табу), выводилось из необходимости сдерживания биологических инстинктов. Система социальных ограничений безграничной свободы человека складывалась по законам природы и была необходимым условием его выживания [5, с.244, 316].

Казахские тайпалары VIII века содержали в себе следующие перечни писанных законов: 1) "Аксақалдар ережесі", 2) "Ата-баба жолы", 3) "Жөн-жосықтар".

В городах Яссы и Сауране часто проводились сборы Советов биев, где обсуждалась и давалась надлежащая, принципиальная оценка действующим и принимаемым законам казахов. На Совете биев, также производилось утверждение новых законов. При Алаш хане в одном из таких Советов было принято решение о разделе территории казахов на три жуза. Это был единственный путь для разрешения ряда назревших социально-политических и экономических проблем. Следует подчеркнуть, что во всех трех жузах действовали одни законы и существовал единый институт суда биев, это является свидетельством единства обычаев, традиций, образа жизни, языка жузов. А исходя из изложенного общности принципов обычного права – как справедливости при решении судебной тяжбы, гуманизма (отсутствие смертной казни или пытки), уважения чести и достоинства, равные права сторон защиты и обвинения, состязательности, устности судопроизводства и т.д.

В середине XV века в период образования Казахского ханства, Бухарские ишаны и казы, начали агитацию казахов с тем, чтобы они забыли законы "Ежелгі жарғы", а руководствовались только принципами законов шариата. Пытались поднять коран выше законов обычного права казахов. Однако казахский народ долгое время не воспринимал основы законов шариата, так как кочевой образ жизни казахов их обычаи и традиции не отражали этих особенностей в шариате. К тому же принципы "Адата" и глубокая вера в "Аруак" были более гуманнее, роднее и ближе для казахского народа.

Зная хорошо все указанные проблемы Касым хан, в целях разрешения сложившейся политико-правовой ситуации, не отрицая законов шариата, учитывая чаяния народа вновь усиливает законы "Жарғы". Он выносит на обсуждение Совета биев предложения о реформе казахских древних законов. Общественность с огромным одобрением и радостью восприняла данный закон и назвала его – "Қасым ханның қасқа жолы".

Значительные дополнения в конце XVI – начале XVII веков в закон "Қасым ханның қасқа жолы" внес Есим хан. Его закон был назван "Есім ханның ескі жолы". Указанные законы действовали параллельно взаимодополняя друг друга. Усиление власти хана и султанов не отразилось на принципах анализируемых законов. Действовали все те же гуманные для того времени принципы обычного права.

В конце XVII века Тауке хан, учитывая сложившееся к этому времени тяжелейшее экономическое и политическое положение в Казахском ханстве, проводит одну из самых крупных правовых реформ в государстве, названную в истории "Жеті жарғы". Конечным результатом этой правовой реформы было принятие единого сборника законов казахского обычного права – "Жеті жарғы" [6, с.21-26]. В него вошли все законы ранее действовавшие на территории государства.

Реализация закона "Жеті жарғы" оказала неоценимую помощь в восстановлении законности, согласия и мира в государстве, способствовало прекращению междоусобных войн.

Данный закон применялся на всей территории Казахстана до Октябрьской революции начала XX века.

Корни "Жеті жарғы" глубоко уходят в нормы обычного права и содержат в себе принципы древних обычаев и традиций тюркских народов, имевшихся в ранних многочисленных законах – "Ақсақалдар ережесі", "Билер шешімі", "Жөн-жосықтар" и др., а также в законе Чингиз Хана "Ясы".

Огромный вклад в развитие казахского права внес Абай Кунанбаев. Он произвел научный анализ содержания закона "Жеті жарғы" и в целях приведения их в соответствие с социально-экономическими и политическими реалиями зарождающегося в стране капитализма, в мае 1885 года на проходящий в Шарде чрезвычайный Совет биев представил проект законодательной реформы в казахском ханстве. Это был исторический документ полный новых правовых идей [7]. Указанный закон был утвержден 14 января 1886 года под названием "Билер ережесі" и содержал в себе 74 статьи [8, с.61-84].

Абай Кунанбаев был за то, чтобы в государстве был независимый судья, который исполнял свои обязанности пожизненно.

Анализируя законы "Жеті жарғы" и "Билер ережесі", необходимо отметить, что судебный процесс биев содержал в себе логическую систему принципов уголовного судопроизводства, которые в своем большинстве имеют соотношение с ныне действующими общими условиями и принципами судопроизводства республики.

Характеризуя данный период развития права у казахов, и сравнивая его с репрессивным правом Российской империи времен судебной реформы 1864 года Ч.Ч. Валиханов приходит к следующему выводу: "Мировой суд, несмотря на большую разницу в частностях, в общей идее и по практической цели своей имеет много общего с судом биев у киргиз, только мировой суд изобилует большими формальностями и имеет более бюрократических атрибутов". По нашему мнению, продолжает Ч.Ч. Валиханов, "суд биев – это не удивительно, если принять во внимание аналогию высшего развития с низшим, – имеет некоторые преимущества перед судом мировым, по крайней мере в отношении киргиз. Мы бы сказали абсолютное превосходство, если б не боялись, что нас могут заподозрить в преувеличении [9, с.92-93].

Обращают на себя внимание особенности регулирования усыновления (удочерения) в обычном праве казахов, строго регламентировавшем правовое положение детей, бытовавших в степи механизмов нравственно-культурной регуляции, соотносимых с современными социальными институтами.

Так, на протяжении веков существовал институт амангерства: в случае смерти главы семьи его вдова должна была выйти замуж за братьев или других близких родственников своего мужа – амангеров. Целью данной формы брака было желание сохранить имущество семьи от дробления и оставить детей в общине отца.

А.У. Таналинова отмечает, что человек у казахов был прочно консолидирован и неотъемлем от своего рода, что характерно и для института аменгерства. Так, например, следует учитывать, что родовая принадлежность детей умершего родственника считалась важным моментом права кочевой цивилизации, так как именно из их числа, в конечном счете, и состояло родовое общество, именно они делали род более сильным, богатым и влиятельным. Для этого было крайне необходимо, чтобы молодая вдова оставалась со своими несовершеннолетними детьми, хозяйством и имуществом среди родственников мужа. В силу этих обстоятельств, близкие родственники умершего старались воспользоваться правом левирата [10, с. 32].

«В случае смерти отца и матери дети обоего пола остаются на попечении их ближайших родственников, – гласило Ереже (постановление) Чрезвычайного съезда народных судей Усть-Каменогорского и Семипалатинского уездов от 17 августа 1896 г., – по смерти матери все дети остаются при отце, а по смерти отца дети обоих полов остаются при матери только в том случае, если она выходит замуж за одного из родственников своего мужа, но если она выходит не за родственника мужа, то малолетние дети женского пола остаются при ней и в этом случае мать должна уступить ближайшим родственникам своего покойного мужа часть из калыма, который уплачивается за ее просватанных дочерей. Дети же мужского пола, получив из имущества отца наследуемые им части, остаются у ближайших родственников его» [11, с. 125].

Х.А. Арғынбаев отмечал, что левират делает семью покойного объектом собственности родственников мужа и рода, однако это относится, прежде всего, только к имуществу. Сама вдова теоретически сохраняла свободу выбора нового мужа как внутри рода покойного мужа, так и вне него, так как продолжала оставаться объектом опеки со стороны родственников прежнего рода». Вдове, не желающей выйти замуж за ближайшего брата умершего, предоставляется выбор между несколькими

родственниками, причем она дает маленький подарок тому, который имел ближайшее право, и за которого она не пожелала выйти. Уйти к своим родственникам вдова, имеющая детей, без согласия родственников мужа, не может. Однако даже если обычай и сохранял свободу выбора нового мужа за женщиной, не принуждая ее к замужеству за аменгера, а также не исключая тот факт, что вдове разрешалось выйти замуж за постороннего, необходимо учитывать, что в последнем случае она лишалась родительских прав на детей, а ее избранник платил калым аменгеру [12, с.24-25].

При более внимательном рассмотрении, замечает А.У. Таналинова, в случае выхода замуж вдовы за постороннего, дети со своей долей имущества оставались у родственников отца, а вдова имела право распоряжения всем своим приданым, кроме скота. Причем, она имела право оставить только детей женского пола, в то время как мальчики вместе со своей долей наследства оставались у старшего брата отца. Данное обстоятельство объясняется следующим образом: обычно в казахских семьях сыновья считались продолжателями рода, а внуки и правнуки от них пользовались правом членов отцовского рода, в то время как внуки от дочерей считались членами другого рода и семей. По этой же причине наследство дочерям выделялось в половинной доле по сравнению с наследованием детьми мужского пола [10, с. 32-33].

Таким образом, вдова имела право распоряжаться имуществом покойного мужа только до достижения сыновьями совершеннолетия и при условии проживания среди его родственников, в то время как именно дети становилась не только продолжателями рода, но и основными наследниками. Личные интересы женщины отступали на второй план перед интересами всей общины. Согласно материалам по казахскому обычному праву, собранным чиновниками Оренбургской пограничной комиссии в 1846 году «дети, оставшиеся после отца с матерью, состоят под опекой ее мужского пола до 15 лет, а женского – до выхода в замужество, если только мать до того времени откажется от замужества. Напротив, если она еще при малолетстве детей пожелает вступить в другой брак, то дети поступают вместе с наследным имуществом под опеку ближайших родственников мужа ее, также до совершеннолетия».

Н.И. Гродеков приводит такой пример: если у умершего осталось четыре сына и жена, то все имущество делят на 5 частей и мать со своей долей может остаться у одного из сыновей. Если же вдова не хочет нового замужества и пожелает жить у своего отца, то она может получить кибитку и 1/8 часть оставшегося имущества [13, с. 46]. Также по свидетельству Н. Изразцова, вдове выделяли в пожизненное владение немного скота, юрту и часть оставшегося имущества в том случае, если она стара и не имела детей или имела одних только дочерей. Если по смерти мужа вдова не выйдет замуж, – продолжает он, – то вступает в права умершего и распоряжается всем: растит детей, заботится о них и скоте, женит сыновей, выдает дочерей и распоряжается имуществом так неограниченно, как распоряжался бы ее муж при жизни [14, с. 69].

По казахским обычаям, дети младших братьев по отношению к старшим приходились детьми, а дети старших братьев по отношению к младшим – старшими братьями. Поэтому малолетние дети умершего близкого родственника должны были всегда находиться под покровительством старших родственников. Данный принцип социальной организации общества был вызван к жизни особенностями исторического опыта адаптации кочевников к экстремальным природным условиям обширной зоны степей и связанной с ними традицией вертикального способа передачи собственности. Наряду с этим следует учитывать и обстоятельство, согласно которому в условиях кочевого образа жизни женщине с детьми чрезвычайно трудно вести хозяйство самостоятельно. Женщины и дети всегда нуждались в поддержке со стороны рода. А институт аменгерства по своей природе был направлен на сохранение целостности семьи, являясь одним из многих способов, которым казахи оберегали свой род и собственность. Относительно правового положения женщины, необходимо отметить, что за женщиной признавалось право свободного выбора нового мужа, вплоть до права вдовы не вступать в новый брак, посвятив себя воспитанию детей. В случае отсутствия детей, вдова имела право наследовать 1/8 часть имущества мужа. Безусловное право вдовы на часть наследственного имущества сохранялось и в случаях наличия только дочерей, старости и нетрудоспособности вдовы, отсутствия близких родственников умершего. Таким образом, главная цель института аменгерства вытекала из гуманистических соображений: не оставлять детей умершего родственника сиротами, а вдову без поддержки, не допустить их уход в другой род, сохранить семейную собственность. Следовательно, вдова, обретала в большинстве случаев статус второй или третьей жены, продолжая полноценную жизнь в составе рода, а ее дети становились полнокровными братьями или сестрами детей нового мужа [10, с. 34].

Другим институтом, существовавшим в казахском обществе, являлся полигамный брак.

Одной из причин распространения полигамного брака в казахской степи явились ранние браки детей, совершавшимися по инициативе родителей без учета интересов брачующихся. Казахи решали судьбу своих детей (получали калым за дочерей или платили его за невестку при женитьбе сына) еще тогда, когда дети находились в колыбели. По шариату брачным возрастом для девочек является 9 лет, для мальчиков – 12 лет. Это установление получило широкое распространение и в Казахстане. В казахских аулах и кочевьях участились случаи выдачи замуж девочек в возрасте 12-13 лет. Бывали случаи ранних браков мужчин 13-15 лет. Однако уже в 20-х годах XX века браки между несовершеннолетними встречались довольно редко. Сватание детей в раннем возрасте объяснялось стремлением родителей поддерживать близкие связи между двумя родами. До десятилетнего возраста, когда обычно принято заключать договор о калыме, обстоятельства еще могли перемениться, и девочка имела возможность выйти замуж за другого человека. Поэтому договоры о женитьбе, заключаемые до десятилетнего возраста хоть и встречались, но юридически считались недействительными [15, с.47]. По древним обычаям, установленным при хане Тауке, брачный возраст для мужчин определялся в 15 лет, а для женщин в 16 лет. С течением времени обычай сватовства детей в раннем возрасте утратил обязательную силу, чего нельзя сказать о другом древнем обычае, связанном со степенями родства, в которых брак запрещался.

Однако по прошествии времени, достигнув брачного возраста (вступление в брак считалось возможным с 15 лет), молодой человек, вступивший в брак по исключительному соглашению между родителями, имел возможность вступить в новый брак, основанный на собственном волеизъявлении, взяв в жены токал -молодую жену. По-мнению А.К. Гейнса «живущие в достатке любимых дочерей своих в младшие жены никогда не отдают, т.к. жены эти не пользуются уважением в семействе и самое родство через них не имеет той ценности, как с семейством первой жены» [16, с.85]. Напротив, первая жена – байбише – занимала достаточно высокое положение в семье. По наблюдениям Н. Гродекова младшие жены оказывали особое уважение и непереносное послушание старшей жене. Каждая жена со своими детьми имела самостоятельную юрту и скот. Старшая же жена – байбише оставалась в основном хозяйстве мужа, совместно с которым владела и распоряжалась всем его имуществом [13, с.26].

В заключении статьи необходимо отметить, что возникновение, формирование и развитие правового положения детей в казахском обычном праве авторы характеризует как гуманный для своего времени. Так, в случае смерти главы семьи его вдова должна была выйти замуж за братьев или других близких родственников своего мужа – амангеров. Таким образом, главная цель института аменгерства вытекала из гуманистических соображений: не оставлять детей умершего родственника сиротами, а вдову без поддержки, не допустить их уход в другой род, сохранить семейную собственность. Следовательно, нормы казахского обычного права решали социальный вопрос – вдова, обретала в большинстве случаев статус «токал», продолжая полноценную жизнь в составе рода, а ее дети становились полнокровными братьями или сестрами детей нового мужа.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Фукс С.Л. Очерки истории государства и права казахов XVIII и первой половины XIX вв.: Дис. ... докт. юрид.наук: 12.00.01. – М.,1948. – 231с.
2. Конституция Республики Казахстан. Принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 23.03.2019 г.). – Алматы: «Жеті жарғы», 2019. – 97 с.
3. Плетнев В.Д. Основные принципы военно-уголовного процесса в связи с главными основаниями общесо. – СПб., 1908. – 215 с.
4. Гринин Л.Е. Государство и исторический процесс. Эпоха формирования государства: Общий контекст социальной эволюции при образовании государства. – М., 2007. – 272 с.
5. История первобытного общества. Общие вопросы / Под ред. М.И. Шахновича. – М., 1983. – 583 с.
6. Өсерұлы Ғ. Жеті жарғы. – Алматы: Жеті жарғы, 1995. – 194 б.
7. Кунанбаев А. Жеты жарғы. Произведения: В 2 т. – Алма-Ата, 1968. – Т.2. – 847 с.
8. Өзбекұлы С. Абай және адам құқы. – Алматы: Жеті жарғы, 1995. – 132 б.
9. Валиханов Ч.Ч. Записка о судебной реформе // Собр. соч.: В 5 т. – Алма-Ата, 1985. – Т.4. – 461 с.
10. Таналинова А.У. Становление, развитие и современное состояние прав женщин в Казахстане (теоретико-правовое исследование): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Алматы, 2009. – 151 с.

11. Қазақ әдет-ғұрып құқығының материалдары / Құраст.: З. Кенжалиев және т.б. – Алматы: Жеті жарғы, 1996. – 208 б.
12. Аргынбаев Х.А. О некоторых пережиточных формах брака у казахов // Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1978. – С.23-29.
13. Гродеков Н.И. Киргизы и кара-киргизы Сыр-Дарьинской области. – В 2 т. – Ташкент, 1889. – Т.1. – 52 с.
14. Изразцов Н. Обычное право «адат» киргизов Семиреченской области // Этнографическое обозрение. – 1897. – № 3. – С. 68-75.
15. Жакипова А.Ж. Развитие семейно-брачных отношений в Казахстане. – Алма-Ата, 1972. – 216 с.
16. Гейнс А.К. Собрание литературных трудов. – Т.1. – СПб., 1897.-597с.

КОБЕГЕНОВА Г.Ж.

аға оқытушы

«Құқықтану» кафедрасы

III. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті

ӨНДІРІСТІК КООПЕРАТИВ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗАНДЫ ТҮЛҒА НЫСАНЫ РЕТІНДІГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Мақалада өндірістік кооперативтің тарихи дамуы, құқықтық мәртебесі, мүшелерінің қызметін кәсіпкерлік ретінде бағалайтыны туралы қарастырылған.

Түйінді сөздер: заңды тұлға, коммерциялық заңды тұлға, өндірістік кооператив, кәсіпкерлік қызмет.

Резюме. В статье рассматривается историческое развитие производственного кооператива, правовой статус, оценка деятельности его членов как предпринимательства.

Ключевые слова: юридическое лицо, коммерческое юридическое лицо, производственный кооператив, предпринимательская деятельность.

Summary. The article deals with the historical development of the production cooperative, the legal status, the evaluation of the activities of its members as an enterprise.

Keywords: a legal entity, commercial entity, production cooperative, business

Еліміз егемендік алғаннан кейін жүзеге асырыла бастаған экономикалық, әлеуметтік, саяси реформалардың оларды жүргізуді қамтамасыз етуге қабілетті құқықтық базаны талап еткені түсінікті. Осындай объективті қажеттілік 1994 жылы Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің (жалпы бөлімі) қабылдануына себепші болды, соның негізінде белгілі бір тұрақтылық мен айқындылыққа ие болған заңды тұлғалардың жүйесі қалыптаса бастады. Азаматтық кодекске сәйкесті түрде қабылданған заң актілерінің тұтастай қоржыны заңды тұлғалардың жекелеген нысандарының құқықтық мәртебесін айқындап берді.

Дегенмен, коммерциялық заңды тұлғалардың, атап айтар болсақ, олардың өзіндік ерекшелікке ие болатын болатын нысаны өндірістік кооперативтің құқықтық мәртебесі туралы зерттеулер отандық азаматтық-құқық ғылымында тиісті деңгейде әлі де болса жүзеге асырылмаған деп айтуға болады.

Кооперация құбылыс ретінде ұзақ тарихи даму жолынан өтті. XIX ғ. басында ағылшын утопист-социалисі Роберт Оуэн өнеркәсіп иесі бола жүріп, еңбек адамдарының тұрмыс-тіршілігіне бақылау жасады және олардың адам төзгісіз ауыр жағдайын қалай жеңілдетуге болатындығы туралы ойлана бастады. Өзінің нақты жүзеге асырылуы барысында шынайы табысқа жетпегендігіне қарамастан Р. Оуэннің идеялары Англияда кеңнен тарала бастады. Ондаған жылдар өте келе сол ғасырдың қырықыншы жылдары ағылшынның шағын өнеркәсіпті қаласы Рочдэлде өздерін Оуэннің ізбасарлары деп санайтын жұмысшы-тоқымашылар тобы алғашқы кооперативті құрып, өз ұстаздарының өсиетін жүзеге асыра бастады.

Экономикалық немесе кәсіпкерлік қозғалыс ретіндегі кооперация кеңестік дәуірдегі ғылымда XX-ғасырдың 20-жылдары жүргізілген жаңа-экономикалық саясат және өзінің бастауын СОКП ОК Апрель (1985 жылғы) Пленумынан бастау алады деп есептелінетін «қайта құру» кезеңінде барынша белсенді түрде зерттеле бастады. Алайда, сол кездердегі жүзеге асырылған зерттеу жұмыстарының басым көпшілігі экономикалық, көп жағдайларда – саяси сипаттарға ие болғандығын айту қажет.

1988 жылдың 26 мамырында қабылданған «КСРО –дағы кооперация туралы» КСРО Заңы да өзінің сипаты бойынша құқықтықтан да, идеологиялық құжатқа көбірек ұқсағандығын атап көрсету қажет. Аталған заңның преамбуласында «Бұл Заң... КСРО-дағы социализм құрылысының қазіргі кезеңіне қатысты кооперация туралы лениндік идеяларды дамыту негізінде кооперативтер қызметінің экономикалық, әлеуметтік, ұйымдастырушылық және құқықтық жағдайларын айқындайды...» деп көрсетілген. Сол себепті аталған Заңға сәйкес кооперативті заңды тұлғаның дербес нысаны ретінде емес, экономиканың мемлекеттік секторынан бөлек сол кезде бірден-бір мүмкін болған әлдеқандай антипод ретінде ғана қарастыруға болады.

Дей тұрғанмен, тұтастай алғандағы Кеңес Одағында да, сондай-ақ Қазақстанда да шағын және орташа кәсіпкерлік іргетасының ең алғашқы қадалары нақ осы кооперативтерден бастау алғандығын атап көрсету керек. Кооперация туралы 1988 жылығы Заң өзінің барынша идеологизацияға ұшырауына

карамастан экономиканың мемлекеттік және колхоздық-кооперативтік секторларының құқықтық жағынан тең тұрғыда өзара әрекеттестігін қамтамасыз етуге бағытталды және нақты жұмыс жасаған нормативті құжат болғандығын атап көрсеткен дұрыс, ол туралы біздің еліміздегі кооперация қозғалысының дамуының қарқындылығына көз жүгірте отырып, айтуға болады. 1990 жыл біздің еліміздегі кооперация қозғалысының барынша шырқау шыңы болды, сол кезде Қазақстандағы кооперативтік кәсіпорындар мен ұйымдардың саны 15 мыңға жетіп, оларда 300 мыңнан астам адам жұмыс жасады. Олардың басым көпшілігі құрылыс саласында (31,4 пайызы) қызмет атқарды. 12 пайыздан астамы халық тұтынатын тауарлар өндірісінде, оннан бірі – ауыл шаруашылығында жұмыс жасады. Кооперативтер республикадағы тауарлар өндіру мен қызмет көрсетудің ширегінен астамын жүзеге асырды. Шынтуайтқа келгенде, кооперативтердің басым көпшілігі айналыс өрісінде ерекше белсенділік көрсетті. Бұл өз кезегінде халық тарапынан наразылық туғызып сол себепті «Кооперация туралы» заңға түзетулер енгізуге тура келді. Ол түзетулер кооперативтердің қызметін реттеу және сатып-алу-өткізумен айналысатын кооперативтердің салық төлеу тәртібін қаталдандыруға бағытталды. Нәтижесінде олардың іскерлік белсенділігі барынша баяулап, заңды тұлғалардың өзге нысандарына басымдық беріле бастады.

Қазіргі уақытта өндірістік кооператив фигурасы экономикалық, саяси зерттеулер үшін бұрығыдай қызығушылық танытпайтындығы рас. Қазіргі таңда өндірістік кооператив – коммерциялық заңды тұлға нысандарының бірі ғана болып табылады. Сонымен бірге ол, коммерциялық заңды тұлғалардың өзге нысандарымен салыстырғанда кәсіпкерлер үшін барынша аз қызығушылық туғызатын нысаны болып қалып отыр.

Солай дегенмен, қазіргі уақытта елімізде жүзеге асырылып жатырған экономикалық реформалар шағын және орта бизнестің одан әрі дамытылуын көздейді, ал өндірістік кооператив оның бір нысаны болып қала бермек. Қайткен күнде де өндірістік кооператив нарықты тауармен және қызмет көрсетулермен тез толтыруға, аймақтық монополизмді шектеуге, бәсекелестікті дамытуға, ғылыми-техникалық прогресс жетістіктерін өндіріске енгізуге, экспорттық әлеуетті арттыруға қабілетті және барынша икемді нысан ретіндегі өзінің маңыздылығын ешқандай жоғалтпағандығын атап көрсеткіміз келеді.

ҚР АҚ-нің 33-бабы 1-тармағына сәйкес ...меншік, шаруашылық жүргізу немесе жедел басқару құқығындағы оқшау мүлкі бар және сол мүлікпен өз міндеттемелері бойынша жауап беретін, өз атынан мүліктік және мүліктік емес жеке құқықтар мен міндеттерге ие болып, оларды жүзеге асыра алатын, сотта талапкер және жауапкер бола алатын ұйым заңды тұлға деп танылады.

ҚР АҚ-і Қазақстан Республикасының заңнамасында алғашқы рет заңды тұлғаларды коммерциялық және коммерциялық емес деп екі топқа бөлді. Олардың біріншісіне Азаматтық кодекстің 34-бабына сәйкес негізгі мақсаты пайда табу болып табылатын коммерциялық ұйымдар жатады. Коммерциялық емес ұйымдар пайда табуды осындай мақсат ретінде қарастырмайды және өз қызметтерінің нәтижесінде алынған таза кірісті немесе пайданы өз қатысушылары арасында бөліске салмайды. Коммерциялық ұйымдардың шеңбері белгілі бір шамада шектеулі немесе жабық болады: олар тек мемлекеттік кәсіпорын, шаруашылық серіктестік, акционерлік қоғам және өндірістік кооператив нысандарында ғана құрыла алады. Осыған орай, Г.Е. Авилов «Кодексте жүзеге асырылған коммерциялық ұйымдар нысанын «тазалау» тек формалдық-құқықтық тұрғыдан ғана емес, экономикалық тұрғыдан алғанда да прогрессивтік мәніске, маңызға ие болатындығы күмән туғызбайды нарықтық экономика жағдайында азаматтық құқықтық қатынастардың субъектілік құрамының айқын болмауы өте қауіпті себебі ол мемлекетті және қоғамды қоса алғандағы тұлғалардың барынша кең шеңберінің құқықтары мен мүдделерінің бұзылуына жағдай туғызады» – деп атап көрсетеді [1, 177 б.]. Сонымен қатар, ҚР АҚ-де коммерциялық емес ұйымдардың нысандары да көрсетілген, дегенмен, олардың тізбегі ашық: олар заңнамада қарастырылғаннан өзгеше нысандарда да құрылуы мүмкін.

Өндірістік және тұтыну кооперативін салыстыра отырып, өз пікірін тұжырымдаған В.А. Рахмилович «Өз мүшелерінің материалдық және өзге де қажеттіліктерін қанағаттандырумен қатар (шындығын айтқанда, тұтыну кооперативін өндірістік кооперативтен ажыратудың негізгі белгісі және осыған байланысты АҚ тұтыну кооперативтерін коммерциялық емес ұйымға жатқызады.) АҚ 116-бабының 5-бөлігі тұтынушы кооперативтерге кәсіпкерлік қызметпен айналысуға тек тікелей рұқсат етіп қоймай; сонымен бірге одан алынған табысты кооператив мүшелері арасында бөліске салуды императивті түрде міндеттейді (АҚ 50-бабына сәйкес комерциялық ұйымдардың айырымдық белгісі

болып табылады)... ұйымдарды коммерциялық және комерциялық емес деп бөлу барлық жағдайларда олардың ұйымдастырылу-құқықтық нысанына тәуелді болмай, іс жүзінде тіптен өзге белгілермен айқындалатындығы, кооперативтер мысалынан аталған жағдай барынша айқын байқалады» – деген пікірі назар аударуға тұрады [2, 93 б.].

Қазақстанның азаматтық заңнамасында тұтыну кооперативіне қатысты алғанда осындай екі-үшдайлық жоқ. АҚ-тің 108-бабына сәйкес...қатысушылардың материалдық және өзге қажеттерін қанағаттандыру үшін өз мүшелерінің мүлікті (үлестік) жарналарын біріктіру арқылы жүзеге асырылатын азаматтардың ерікті бірлестігі тұтыну кооперативі деп танылады.

Осы берілген құқықтық анықтаманы біз онша сәтті шыққан деп айта алмаймыз, себебі тұтыну кооперативі біріктіру жолмен жүзеге асырылатын «бірлестік» деп түсіндіріледі. Берілген бапта кооперативпен алынған таза табысты оның мүшелері арасында бөлудің мүмкіндігі бекітілмеген, сол себепті оның қызметінің коммерциялық емес бағытқа ие болатындығы туралы ешқандай күмән болмауы тиіс.

Өкінішке орай, жекелеген әдебиеттерде Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес келмейтін пікірлер де кездесіп қалады. Мәселен, А.Х. Лобков кәсіпкерлік қызметтің ұйымдық-құқықтық нысандары арасында нақ осы тұтыну кооперативтерін де атап көрсетеді [3, 31 б.].

Өндірістік кооперативтің құқықтық жағдайы Азаматтық кодекспен және «Өндірістік кооператив туралы» заңымен анықталып келген болатын. Осы орайда, өндірістік кооператив қызметінің жекелеген жақтарын реттейтін нормалардың (жарғының мазмұны, мүліктік мәселелер, басқару, мүшелік бойынша мәселелер, өндірістік кооперативтің таратылуының мәселелері) Кодекске енгізілуін дұрыс деп тануға болмайтын сияқты.

ҚР АҚ-нің 96-бабының 1-бөлігіне сай «Азаматтардың бірлескен кәсіпкерлік қызмет үшін мүшелік негізде олардың өз еңбегімен қатысуына және өндірістік кооператив мүшелерінің мүліктік жарналарын біріктіруіне негізделген ерікті бірлестігі өндірістік кооператив деп танылады».

Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінде бекітілген өндірістік кооперативтің осынау азаматтық-құқықтық анықтамасы, біздің ойымызша, жекелеген кемшіліктерге ие. Анықтаманың мазмұнына қарағанда, өндірістік кооператив мүшелерінің қызметі кәсіпкерлік болып табылады. АҚ-тің 10-бабының 1-бөлігіне сәйкес кәсіпкерлік дегеніміз – меншік түрлеріне қарамастан, азаматтар мен заңды тұлғалардың, тауарларға (жұмысқа, қызметке) сұранымды қанағаттандыру арқылы таза табыс табуға бағытталған, жеке меншік құқығына (жеке кәсіпкерлік) не мемлекеттік кәсіпорынды шарушылық жүргізу немесе оралымды басқару құқығына (мемлекеттік кәсіпкерлік) негізделген ынталы қызметі. Кәсіпкерлік қызмет кәсіпкердің атынан, оның тәуекел етуімен және мүліктік жауапкершілігімен жүзеге асырылады. Басқа сөздермен айтқанда, кәсіпкерлік қызмет – бұл кәсіпкердің өз атынан, өзінің мүліктік жауапкершілігімен, өзінің тәуекел етуімен жүзеге асырылатын бастамашыл немесе заң тілімен айтқанда ынталы қызметі болып табылады. И.В. Романкованың берген анықтамасы бойынша «кәсіпкерлік дегеніміз субъектімен дербес, өзінің бастамасы бойынша, өзінің тәуекел етуімен табыс табу мақсатында жүзеге асырылатын шаруашылық жүргізудің түрі» [4, 45 б.].

Осыдан кейін, өндірістік кооперативтің мүшелері кәсіпкерлік қызметті жүзеге асырады ма, олар кәсіпкер болып табылады ма? – деген сұрақтардың жауабы айқын көрінетіндей. Біздің ойымызша, төмендігідей негіздер бойынша бұның жауабы теріс болуы тиіс:

– өндірістік кооперативтің мүшелері кооперативпен өндірілетін немесе алынатын тауарларды, орындалатын жұмыстарды немесе көрсетілетін қызметтерді өткізу туралы келісім-шарттық қатынастарға тікелей қатыспайды;

– кооператив мүшелерінің үшінші тұлғалар алдындағы мүліктік жауапкершілігі негізгі емес субсидарлық болып табылады. Сонымен бірге, олардың қосымша жауапкершілігі жарғымен немесе заңмен бекітілген көлеммен шектеледі;

– өндірістік кооператив мүшелерінің қызметі және соған сәйкесті түрде олардың үшінші тұлғалармен қатынас барысында әрекеттері заң тұрғысынан алғанда дербестік сипатқа ие болмайды. Мәселен, егер әңгіме кооператив мүшесі және үшінші тұлға арасындағы қатынастар туралы болса, олардың біріншісі, яғни өндірістік кооператив мүшесі өзінің еңбектік міндеттемелерін орындау барысында (мысалы, мердігерлік шарт бойынша кооператив мүшесінің үшінші тұлғаның тапсырысы бойынша жұмысты орындауы), бұл жұмыстарды тиісті түрде атқармағанда жауаптылықты осы жұмысты тікелей атқарған кооператив мүшесі емес кооперативтің өзі көтерді. Бұл ереже ҚР АҚ-нің

362-бабында бекітілген: борышқордың міндеттемесін орындау жөніндегі лауазымды адамдарының немесе өзге қызметкерлерінің әрекеттері борышқордың әрекеттері болып табылады. Егер азамат жұмыстарды өз бетімен орындауға мердігер болатын болса, тіптен өзгеше жағдай қалыптасады. Міне, нақ осы жағдайда оның қызметі кәсіпкерлік ретінде қарастырылуы мүмкін, бірақ, бұл кооперативке мүше болуға ешқандай қатысты емес, себебі кооператив емес, нақ осы азамат, шарттағы тарап ретінде танылады.

Кооператив мүшесінің оның жоғарғы органы – кооперативтің жалпы жиналысындағы қызметін талдау да бізді нақ осындай нәтижеге алып келеді. Әрине, үшінші тұлғаларға қатысты әлдебір шешімдерді қабылдай (немесе қабылдамай тастай) отырып (мысалы, кооператив төрағасымен жасалған келісімшартты бекіте отырып) кооператив мүшесі қызметті жүзеге асырады. Алайда бұл қызметтің нәтижесінде құқықтар мен міндеттер кооператив мүшелерінде емес, заңды тұлға ретіндегі кооперативтің өзінде пайда болады 37-баптың 1-бөлігіне сәйкес заңды тұлға тек заңнамалық актілер және құрылтайшы құжаттарға сәйкес әрекет ететін өзінің органдары арқылы ғана азаматтық құқықтарға ие болады және өзіне міндеттемелер алады.

Бұл қорытынды практикалық тұрғыдан алғанда да маңызды деп ойлаймыз. Егер біз, өндірістік кооператив мүшелерінің қызметін кәсіпкерлік ретінде бағалайтын немесе танитын болсақ, онда оларға Қазақстан Республикасының 2015 ж. 29-қазандағы Кәсіпкерлік кодексінің талаптарын қоюға тиіс боламыз, ал бұл болса, дұрыс мағынамен қайшылыққа келіп ғана қоймайды сонымен бірге құқықтық тығырыққа да әкеліп тірейді. Өндірістік кооперативтің заңды анықтамасы мәселесіне қайта орала отырып, ол «азаматтардың бірлескен кәсіпкерлік қызмет үшін... ерікті бірлестігі» екендігін атап көрсетейік. ҚР Кәсіпкерлік кодексінің 32-бабының 1-бөлігіне сәйкес, бірлескен кәсіпкерлікті жеке тұлғалар (дара кәсіпкерлер) тобы өздерін ортақ меншік құқығымен тиесілі мүлік негізінде, сондай-ақ мүлікті бірлесіп пайдалануға және (немесе) оған иелік етуге жол беретін өзге де құқыққа орай жүзеге асырады. Бірлескен кәсіпкерлік кезінде жеке кәсіпкерлікпен байланысты барлық мәмілелер бірлескен кәсіпкерліктің барлық қатысушылары атынан жасалады, ал құқықтар міндеттер олардың атынан алынады және жүзеге асырылады.

Осы аталған кодекстің 32-бабының 2-бөлігінде бірлескен кәсіпкерліктің келесі нысандары қарастырылған: ерлі-зайыптылардың ортақ бірлескен меншігі негізінде жүзеге асырылатын ерлі-зайыптылардың кәсіпкерлігі; шаруа қожалығының ортақ меншігі немесе жекешелендірілген тұрғынжайға ортақ бірлескен меншік негізінде жүзеге асырылатын отбасылық кәсіпкерлік; жеке кәсіпкерлік ортақ үлестік меншік негізінде жүзеге асырылатын жай серіктестік.

Осылайша, өндірістік кооператив мүшелерінің қызметі бірлескен кәсіпкерлікке жатқызылмайды (және жатқызыла алмайды да), себебі өндірістік кооператив дербес жеке-дара меншік иесі болып табылады сол себепті, ортақ бірлескен меншік туралы ешқандай сөз болуы мүмкін емес. Сондықтан кооперативтің нақ өзі кәсіпкерлік субъектісі болып табылады оның мүшелері кәсіпкерлік қызметті жүзеге асырмайды. Сондықтан Азаматтық кодекске және «Өндірістік кооператив туралы» заңға тиісті түзетулер енгізілгенше, бұл мәселеге нақ осы тұрғыдан келген дұрыс болады деп ойлаймыз, ал өндірістік кооперативті оның мүшелерінің жеке еңбектік қатысуының және олардың мүліктік жарналарын біріктірілуінің негізінде құрылатын коммерциялық заңды тұлға ретінде қарастыру қажет.

Өндірістік кооператив жекелеген авторлардың бағалауынша «экономикалық тұрғыдан алғанда жеткілікті тиімді және демократиялық» сонымен қатар өзге нысандарымен салыстырғанда өзіндік ерекшеліктерге ие болатын нысан болып табылады [5, 8 б.].

Өндірістік кооперативтің негізгі ерекшеліктері мынада:

- оған тек жеке тұлғалар ғана мүше бола алады және олардың саны екіден кем болмауы тиіс;
- кооперативтің қызметіне мүшелерінің жеке еңбегімен міндетті түрде қатысуы;
- жарғылық капиталға қойылатын талаптың болмауы;
- құрылтай шартына талаптардың қойылмауы;
- оның мүшелерінің құрамы өзгерген жағдайда өндірістік кооперативтің мемлекеттік тіркеуден қайтадан өтуіне талаптардың болмауы;
- өндірістік кооператив мүшесінің өзінің пайының көлеміне тәуелсіз түрде жоғарғы органда дауыс беру барысында бір дауысқа ие болуы;
- оның мүшелері арасында бөліске түсетін өндірістік кооперативтің табысының көлемінің (жалпы ереже бойынша) пайдың көлеміне емес, олардың жеке еңбегімен қатысуына тәуелді болуы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Авилов Г.Е. Хозяйственные товарищества и общества в Гражданском кодексе России. В кн. Гражданский кодекс России. Проблемы, теория, практика: Сборник памяти С.А. Хохлова / Отв. Ред. А.Л. Маковский; Исследовательский центр частного права. – М.: 1998. – 205 с.
2. Гражданское право России. Курс лекций. Часть первая / Под ред. О.Н. Садикова. – М.: Юридическая литература, 1996. – 367 с.
3. Лобков А.Х. «Гардероб бизнеса богат какой «костюм» выбрать? – Казахстан: экономика и жизнь, 1996. № 4. – С. 31-34.
4. Романкова И.В. Проблемы правового регулирования предпринимательства граждан в Республике Казахстан. – Алматы: Университет «Туран», 1996. – 125 с.
5. Ермаков В.И., Реморенко Т.А. Производственный кооператив. – Алматы: НУ «Центр обслуживания предпринимателей», 1999. – 58 с.

КУЛБАЕВА МАЙЯ МУРАТОВНА
старший преподаватель кафедры «Правоведение»
КГУТИ им. Ш.Есенова

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ОБ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ЗАВЕДОМО ЛОЖНОЕ СООБЩЕНИЕ ОБ АКТЕ ТЕРРОРИЗМА

***Түйін.** Автор мақалада терроризм актісі туралы көрінеу жалған хабарлағаны үшін қылмыстық жауаптылық туралы қылмыстық-құқықтық нормаларды жетілдіру мәселелерін зерттеген, сот-тергеу тәжірибесіне сүйене отырып ҚР ҚК 273-бабының әрекет етуін талдаған, сондай-ақ берілген мәселені шешудің заңды жолдарын ұсынған.*

***Түйін сөздер:** терроризм, жалған хабарлама, қылмыстық заңнама, қылмыстық жауапкершілік.*

***Резюме.** В статье автор исследует вопросы совершенствования уголовно-правовых норм об ответственности за заведомо ложное сообщение об акте терроризма, опираясь на судебную и следственную практику анализирует действие статьи 273 УК РК, а также предлагает законодательное решение данной проблемы.*

***Ключевые слова:** терроризм, ложное сообщение, уголовное законодательство, уголовная ответственность.*

***Summary.** In the article, the author investigates the issues of improving the criminal law on responsibility for knowingly false report on the act of terrorism, based on judicial and investigative practice, analyzes the effect of article 273 of the criminal code, and offers a legislative solution to this problem.*

***Key words:** terrorism, false reporting, criminal law, criminal liability*

Проблема заведомо ложного сообщения об акте терроризма является одной из актуальных проблем современного уголовного права, так как деяние выступает в качестве акта психологического воздействия преступника для достижения определенной цели посредством устрашения общества, должностных лиц и отдельных граждан. Значительное количество заведомо ложных сообщений о террористическом акте совершается лицами школьного возраста, вероятно, ввиду того, что правоохранительные органы не регулярно и не в полном объеме ведут предупредительную работу среди лиц указанной возрастной категории.

К числу негативных последствий совершения заведомо ложного сообщения о террористическом акте относятся нарушение и дезорганизация деятельности правоохранительных органов, службы спасения и скорой помощи, территориальных органов внутренних дел, комитета национальной безопасности, прокуратуры Республики Казахстан. Игнорирование компетентными органами информации о террористическом акте может привести к более тяжким последствиям. В частности, в случае реально заложенного взрывного устройства произошел бы взрыв, в результате которого погибли бы люди, нарушилась бы инфраструктура населенного пункта, поэтому на проверку таких сигналов правоохранительными органами затрачивается много времени и усилий. Именно поэтому в ст. 273, расположенной в гл. 10 «Уголовные правонарушения против общественной безопасности и общественного порядка» УК РК 2014 г., предусматривается уголовная ответственность за заведомо ложное сообщение об акте терроризма. Несмотря на криминализацию деяний, сопряженных с заведомо ложным сообщением об акте терроризма, система составообразующих этого преступления до настоящего времени остается дискуссионной и не имеет надлежащего закрепления на законодательном уровне.

Актуальность данной темы вызвана тем, что в последние годы в стране участились случаи ложных сообщений о готовящихся взрывах, заложенных взрывных устройствах в местах большого скопления людей, в государственных и муниципальных учреждениях и организациях.

Именно в этой связи зарубежное уголовное законодательство, в отличие от отечественного, предусматривает более суровое наказание за заведомо ложное сообщение об акте терроризма. Например, уголовным законом Азербайджана за данное преступление предусмотрено лишение свободы на срок до семи лет. Очевидным в настоящее время является и то, что для казахстанского государства особенно важна разработка эффективных мер по предупреждению заведомо ложного сообщения об акте терроризма. Исследование нормативных правовых основ противодействия преступлению-

ям, предусмотренным ст. 273 УК РК, доктринальных источников, посвященных этой проблематике, практике применения ст. 273 УК РК, свидетельствует о несовершенстве уголовной политики в отношении заведомо ложного сообщения об акте терроризма.

Учитывая вышеизложенное, проблема уголовной ответственности за заведомо ложное сообщение об акте терроризма является актуальной, требует дальнейшего обсуждения и изучения.

По юридической конструкции состав преступления, предусмотренного ст. 273 УК РК, относится к так называемым формальным, и данное преступление является оконченным после доведения до соответствующего адресата заведомо ложной информации о готовящемся террористическом акте. Общественная опасность заведомо ложного сообщения о теракте заключается, прежде всего, в нарушении нормального ритма жизни, создании экстремальной ситуации, отвлечении значительных сил и средств органов МВД, КНБ, администраций различных учреждений от основной деятельности на проверку сообщения и принятия мер предупредительного характера для спасения людей. Последствия, наступившие в результате такого ложного сообщения, на квалификацию рассматриваемого деяния не влияют.

В 69% изученных уголовных дел совершение рассматриваемого преступления не повлекло за собой каких-либо существенных последствий. Данное обстоятельство обусловлено во многом тем, что состав преступления является формальным, и общественно опасные последствия устанавливаются не в каждом случае, как не влияющие на квалификацию содеянного. Более того, ни в теории, ни в практике уголовного права не выработаны унифицированные подходы по определению ущерба, причиненного данным преступлением, что приводит зачастую к тому, что указанные обстоятельства вообще не устанавливаются. В качестве примера, когда совершение преступления не повлекло за собой существенных последствий, можно привести следующий.

В. со своего сотового телефона сообщил оператору службы «102» заведомо ложное сообщение об акте терроризма, а именно, что он готовится взорвать магазин ЗАО «К.» при помощи имеющегося при нем динамита. В связи с этим дежурной частью были приняты необходимые меры по проверке данного сообщения. В результате был осуществлен выезд следственно-оперативной группы. В ходе осмотра помещений магазина каких-либо взрывных устройств и взрывчатых веществ обнаружено не было. Таким образом, В. своими действиями дезорганизовал деятельность магазина, органов правопорядка, отвлек силы и средства МВД на проверку ложного сообщения о готовящемся взрыве и причинил МВД материальный ущерб на сумму 20767 тенге.

Все это свидетельствует о необходимости дифференциации уголовной ответственности за совершение заведомо ложного сообщения о теракте, зависимости от наступивших общественно опасных последствий в результате совершения такого преступления. По данному вопросу в теории представлены определенные точки зрения. Так, М.А. Караджаев предлагает ст. 273 УК РК дополнить ч. 2 в следующей редакции: «Заведомо ложное сообщение о готовящемся взрыве, поджоге или иных действиях, создающих опасность гибели людей, повлекшее нарушение функционирования организаций здравоохранения и объектов энергоснабжения – наказывается...» [1, С.43]. По мнению автора, М.А. Караджаев слишком узко описал последствия данного преступления, за совершение которого следует ужесточить уголовную ответственность. С нашей точки зрения, в рассматриваемом контексте следует использовать словосочетание «тяжкие последствия», как наиболее полно и верно характеризующие описанные выше последствия заведомо ложного сообщения об акте терроризма. Указанное словосочетание используется законодателем в ч. 3 ст. 285 УК РК («Злоупотребление должностными полномочиями») и в п. «в» ч. 3 ст. 286 УК РК («Превышение должностных полномочий») в качестве квалифицирующего признака данных составов преступлений. Согласно разъяснениям Верховного Суда РК под «тяжкими последствиями» понимаются последствия в виде причинения значительного материального ущерба, причинения смерти по неосторожности, самоубийства или покушения на самоубийство потерпевшего и т.п.; крупных аварий и длительной остановки транспорта или производственного процесса, иного нарушения деятельности организации.

Таким образом, автором сделан вывод, согласно которому в целях дифференциации уголовной ответственности необходимо дополнить ч. 2 ст. 273 УК РК таким квалифицирующим признаком, как причинение «тяжких последствий», под которыми следует понимать причинение значительного материального ущерба, причинение смерти по неосторожности и т.п.; последствия в виде крупных

аварий и длительной остановки транспорта или производственного процесса, иного нарушения деятельности организации.

Анализ судебно-следственной практики показал, что в 73% случаев предусмотренное ст. 273 УК РК преступление совершается лицом единолично, а соответственно, в 27% случаев рассматриваемое преступление совершается группой лиц по предварительному сговору Так, Р. и И., будучи в состоянии алкогольного опьянения, находились в квартире И, где распивали спиртные напитки совместно с ранее знакомым М. В это время у Р. и И. из хулиганских побуждений возник совместный преступный умысел, направленный на заведомо ложное сообщение о готовящемся взрыве. Реализуя задуманное, Р. произвела звонок на абонентский номер «03» службы и сообщила заведомо ложные сведения о заложенной бомбе в подвале жилого дома № 1, после чего, продолжая свои преступные действия, с находящегося в комнате квартиры N телефона произвела второй звонок на абонентский номер «03» службы и сообщила заведомо ложные сведения о готовящемся взрыве в подвале жилого дома № 2. После этого И., реализуя преступный умысел, взяла у Р. трубку находящегося в комнате квартиры телефонного аппарата и сообщила диспетчеру службы заведомо ложные сведения о готовящемся взрыве в подвале жилого дома № 3.

В доктрине ранее высказывались мнения о необходимости закрепления в ст. 273 УК РК такого квалифицирующего признака, как совершение преступления группой лиц по предварительному сговору [2, с.81]. В соответствии с ч. 2 ст. 35 УК РК преступление признается совершенным группой лиц по предварительному сговору, если в нем участвовали лица, заранее договорившиеся о совместном совершении преступления. Обычно сговор касается места, времени и способа совершения преступления. Эта форма соучастия может сочетаться как с соисполнительством, так и соучастием в тесном смысле, т.е. с разделением ролей, однако в последнем случае должно быть не менее двух соисполнителей. Очевидно, что преступление, совершенное в соучастии, имеет большую общественную опасность, чем преступление, совершенное одним лицом. Такая форма соучастия повышает опасность совершенного преступления и учитывается законодателем в качестве отягчающего (квалифицирующего) обстоятельства.

Таким образом, учитывая повышенную общественную опасность совершения заведомо ложного сообщения о теракте группой лиц по предварительному сговору, а также значительную распространенность этого преступления (криминологическая обусловленность), в целях дифференциации уголовной ответственности и усиления борьбы с групповой преступной деятельностью, представляется целесообразным дополнить ч. 2 ст. 273 УК РК таким квалифицирующим признаком, как «совершение преступления группой лиц по предварительному сговору».

Изучение судебной практики показало, что виновным лицам, совершающим заведомо ложное сообщение об акте терроризма, в подавляющем большинстве случаев назначается наказание, не связанное с изоляцией от общества. В большинстве случаев лжетеррористы приговариваются не к реальному лишению свободы, а к условному (только 48 лиц из 232 были осуждены к реальному лишению свободы, причем на срок менее одного года). На основании этого можно сделать вывод, что применение наказаний более мягких, чем лишение свободы, способствует повторному совершению данного преступления.

Так, можно привести следующий пример, когда виновному лицу было назначено лишение свободы условно.

М., находясь в состоянии алкогольного опьянения по месту своего проживания, с установленного в квартире стационарного телефона, умышленно, не обладая какой-либо информацией о готовящемся акте терроризма, позвонил по телефонному номеру экстренной службы – милиции «02» и сделал помощнику оперативного дежурного по службе «02» дежурной части УВД по г. Астана заведомо ложное сообщение о готовящемся взрыве, сообщив, что взорвут плотину, при этом не уточнив, какую именно. В результате проверки данной информации сотрудниками УВД по Акмолинской области был произведен осмотр гидроузла (плотины), но никаких взрывных устройств на территории данной плотины обнаружено не было. В дальнейшем М. свою вину в совершении преступления полностью признал, в связи с чем уголовное дело в отношении него было рассмотрено в особом порядке принятия судебного решения, в результате чего 5 апреля 2016 г. суд г. Пензы назначил ему по ст. 273 У РК наказание в виде 1 года лишения свободы. В соответствии со ст. 73 УК РК наказание постановлено считать условным с испытательным сроком 1 год

По нашему мнению, наказание, предусмотренное санкцией ст. 273 УК РК, не адекватно общественной опасности данного преступления. «По словам представителей Министерства внутренних дел РК, «телефонные террористы» не только наносят экономический и моральный вред, но и могут стать причиной человеческих жертв. Один час работы сапера на объекте стоит около 150000 тенге, а один час работы сотрудников правоохранительных органов по проверке ложного сообщения о теракте обойдется, как минимум, в 15000 тенге. Ежегодный ущерб государству от «телефонных террористов» превышает 100 млн. тенге.

По мнению отечественного законодателя, заведомо ложное сообщение о теракте следует относить к преступлениям небольшой тяжести, несмотря на то, что данное преступление нарушает нормальную деятельность правоохранительных органов, МЧС и других служб, обеспечивающих безопасность государства, а также причиняет материальные затраты, связанные с проверкой сообщения о преступлении. В свою очередь, сообщение о заведомо ложном акте терроризма на заводе, фабрике наносит также материальные затраты, связанные с упущенной выгодой. Единственными критериями изменения общественной опасности преступления являются характер и степень общественной опасности. Это обосновывается тем, что именно общественная опасность отражает социальную сущность преступления. Свое консолидированное выражение характер и степень общественной опасности получают в тяжести преступления, т.е. в его общественной опасности. Таким образом, на основании всего вышеизложенного, в целях перевода ст. 273 УК РК из категории преступлений небольшой тяжести в категорию преступлений средней тяжести, представляется необходимым изменить санкцию ст. 273 УК РК в сторону ее ужесточения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Караджаев М.А. К вопросу об уголовно-правовых и криминологических аспектах исследования проблем заведомо ложного сообщения об акте терроризма // Теория и практика общественного развития. -2015. -№ 3. -С. 43.
2. Коновалова А.Б. Террористический акт в форме угрозы и заведомо ложное сообщение об акте терроризма как проявление информационного терроризирования. Киров, 2008. -210 с.

ҚАПСӘЛЯМОВ Қ.Ж.

«Ұлттық және халықаралық құқық» кафедрасының профессоры
«Тұран-Астана» университеті

ҚАПСӘЛЯМОВА С.С.

«Мемлекет және құқық теориясы және тарихы, конституциялық құқығы»
кафедрасының доценті
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ

АТАМБАЕВ Қ.Д.

«Ұлттық және халықаралық құқық» кафедрасының аға оқытушы
«Тұран-Астана» университеті

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРЫ ТУРАЛЫ ІСТЕР БОЙЫНША ІС ЖҮРГІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Осы мақалада кәмелетке толмағандардың істері бойынша қылмыстық сот ісін жүргізу мәселелері ашылады. Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу жөніндегі мемлекеттік саясаттың бағыттарының бірі білім беру саласындағы заңнаманы жетілдіру, оның дәл және біркелкі қолданылуын тиісінше бақылау мен қадағалауды қамтамасыз ету болып табылады.

Түйін сөздер: тергеу ерекшеліктері, жасөспірімдер қылмысы, кәмелетке толмаған күдіктіні ұстау, дәлелдеу ерекшеліктері, күзетпен ұстау ерекшеліктері.

Резюме. В настоящей статье раскрываются вопросы уголовного судопроизводства по делам несовершеннолетних. Одним из направлений государственной политики по профилактике правонарушений среди несовершеннолетних, детской безнадзорности и беспризорности является совершенствование законодательства в области образования, обеспечение надлежащего контроля и надзора за его точным и единообразным применением.

Ключевые слова: особенности расследования, подростковая преступности, задержание несовершеннолетнего подозреваемого, особенности доказывания, особенности содержания под стражей.

Summary. This article deals with the issues of criminal proceedings in juvenile cases. One of the directions of the state policy for the prevention of juvenile delinquency, child neglect and homelessness is the improvement of legislation in the field of education, ensuring proper control and supervision of its accurate and uniform application.

Key words: features of investigation, juvenile delinquency, detention of a minor suspect, features of proof, features of detention.

Осы мақала балалар құқығын қорғау бойынша "Мәңгілік ел" ұлттық идеясын құқықтық қамтамасыз ету мәселелері тақырыбында "Тұран-Астана" университетінің ректор грантын іске асыруға байланысты жарияланады.

Жасөспірімдердің жастық ерекшеліктеріне қарай заң шығарушы кәмелетке толмаған күдіктіден және айыптаушыдан жауап алу уақытының ұзақтығы мен тәуліктің күндізгі уақытын белгілей отыр.

ҚПК 535 – бабының 2 – тармағына сәйкес кәмелетке толмаған күдіктіден жауап алу тәуліктің күндізгі уақытында жүргізіледі және үздіксіз 2 сағаттан артық, ал жалпы алғанда – күніне 4 сағаттан артық жалғастырылмауға тиіс емес. Кәмелетке толмаған оның шаршаған жағдайда жауап алу осы уақыт аяқталмай – ақ тоқтатылуы тиіс. Заңшығарушы белгіленген шектеулерді халықаралық – құқықтық құжаттардың ұсынысы негізінде белгіленген.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстары туралы істерді жеке іс жүргізуге бөлу.

Кәмелетке толмағанға қатысты істі жеке іс жүргізуге бөлу туралы заң талабының мақсаты болып кәмелетке толмағандардың ісі бойынша іс жүргізуді тездету қылмысқа қатысушы ересек адамдардан шектету, істің жағдайларын толық анықтау үшін жағдай жасау, бұған заң ерекше көңіл аударуды белгілеп отыр.

Істі жеке іс жүргізуге бөлу мәселесін шешу үшін келесі мағлұматтар жиналуы керек: кәмелетке толмаған қандай қылмысқа қатысқандығы және әрбір жағдайда оның қандай рөлде болғаны туралы. Егер ересек адамдар мен бірге қылмыстық жауаптылыққа бірнеше кәмелетке толмағандар тартылатын болса, онда істі жеке іс жүргізуге бөлу мәселесі барлығын бірге немесе жеке – жеке шешіледі. Тәжірибеде ересек адамдардың қылмыстық іс әрекеттерінің кейбір эпизоттарын немесе көмекші ретінде болған болса кәмелетке толмағаның ісі жеке іс жүргізуге бөлінеді [1, 88-93 бб.].

Кәмелетке толмаған айыптаушыға қатысты, материалдары әлі жеке іс жүргізуге бөлінбеген істі сотпен нақты тергелуге және қаралуға жатуы қажет, және де ересек айыптаушылардан бөлек болу үшін шара қолдануы керек.

Кәмелетке толмағандарға қатысты жеке іс жүргізуге бөлу істің жағдайын жан жақты және объективті зерттеу үшін айтарлықтай кедергі жасауы мүмкін болатын жағдайларда ересектермен қоса бір іс бойынша жауапқа тартылған кәмелетке толмаған күдіктіге ҚПК-нің 56 тарауы қолданылады.

Кәмелетке толмағандарға бұлтартпау, мәжбүрлеу шараларын қолдану. Кәмелетке толмағанды қамау.

Қылмыстық іс жүргізу заңы кәмелетке толмағандарға байланысты бұлтартпау шараларын ерекше тәртібін қолданады (ҚПК 541 бабы). Қылмысты жасады деген кәмелетке толмаған күдіктіні ұстау ҚПК 128 бабы бойынша тек қана ауыр немесе аса ауыр қылмыс жасағанда ғана болуы мүмкін.

Баланың құқықтары жөніндегі Конвенцияның 37 бабына сәйкес «Баланы ұстау, қамау немесе түрмеге қамау заңдарға сәйкес жүзеге асады және тек қана соңғы шара ретінде және қысқаша уақыт мерзіміне ғана қолданады».

Ұсталған адамды анықтау органына немесе алдын ала тергеу органына әкелгеннен кейін 3 сағаттан аспайтын мерзімде тергеуші немесе анықтаушы ұстаудың негізі мен дәлелдері, жері мен уақыты (сағаты мен минутын көрсете отырып), жеке тінтудің нәтижелері, сондай-ақ хаттама жасалған уақыт көрсетілетін хаттама жасайды.

Қылмыс жасады деген сезік бойынша ұсталғандар уақытша ұстау изоляторында ұсталады. Қылмыс жасады деген сезік бойынша ұсталған адамдарды қамауға ұстаудың тәртібі мен ережелері заңдармен белгіленеді. («Қылмыс жасаған күдіктінін қамау тәртібі мен ережелері туралы ҚР Заңының 30, 32 баптарына сәйкес»).

Бұл жерде басты мәселе кәмелетке толмағандардың басқа ұсталғандардан бөлек ұстау және ересек адамдарға қарағанда кәмелетке толмағандарға ұстау режимінің жеңілдететін қолданады.

Ұстау кезінен бастап 24 сағаттың ішінде күдіктіге қатысты қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасы қолдануға тиіс немесе ол босатылуға жатады. (ҚПК 133 -бабының 2- тармағы).

Бұлтартпау шарасының ен ауыры қамауға алу болып табылады және ол соттын шешімі арқылы қолданылады. Және де тек заңмен екі жылдан артық мерзімге бас бостандығынан айыру түріндегі жаза көзделген қылмыс жасалғандығына, күдіктіге қатысты қолданады.

Кәмелетке толмағанға бұлтартпау шарасы ретінде тек қана ерекше жағдайларда, яғни ауыр немесе аса ауыр қылмыс жасағанда қолданады.

Балалардың құқықтары жөніндегі Конвенцияның 37 бабына сәйкес «Кез келген бостандығынан айырылған бала гуманды қаралуға және оның жасындағы тұлғалардың қажеттіліктерін есепке ала отырып, оның тұлғасының абыройын қадірлеуге. Яғни осыған сәйкес, кез келген бостандықтан айрылған бала ересек адамдардан бөлек ұсталуы керек, және де өзінің жанұясымен хат алысу және кездесу арқылы байланыс жасау құқығы болуы міндетті».

Осыған байланысты қамауға алу қолданылған тұлғалар уақытша изоляторларда немесе тергеу изоляторында ұсталады. Кәмелетке толмағандар бөлек ұсталады (ҚПК 541 бап 4 тармақ). Ұстаудың тәртібі мен ережелері заңмен белгіленген «қылмыс жасаған күдіктінін қамау тәртібі мен ережелері туралы ҚР Заңының 30, 32 бабына сәйкес», 1999 жыл 14 – желтоқсандағы № 630 Ішкі Істер Министірінің бұйрығымен бекітілген ІІМ тергеу изоляторының ішкі тәртібі 25, 26 тармақтары.

Іс бойынша сотқа дейінгі іс – жүргізу кезінде қамауға алудың мерзімі 2 айдан аспайды, ерекше жағдайларда 6 айдан аспайтын мерзімге ұзартылуы мүмкін.

Балалар құқықтары жөніндегі Конвенцияның 5 – бабына сәйкес «Оған қарсы айыптауды дереу оған хабарлау, егер қажет болған жағдайда оның ата – анасы немесе заңды қамқоршылар арқылы хабарлау және өзін қорғауды ұйымдастырғанда және жүзеге асырғанда құқықтық және басқа да көмек алуы қамтамасыз етілуі керек».

Осыған байланысты, кәмелетке толмаған күдіктіні, айыптаушыны қамауға алуда немесе ұстауда оның ата – анасы, заңды өкілдері немесе жақын туыстары болмаса қылмыстық іс – жүргізу органы оларды дереу кәмелетке толмағандарға қатысты қолданған ұстау мен қамау туралы жүзеге асыру өндірісінде қылмыстық ісі бар органы қайда орналасқаның хабарлау керек.

Кәмелетке толмағанды қорғауына беру.

Кәмелетке толмағандарды ата–анасының, қамқоршыларының, қорғаншылығының немесе басқа да сенімге ие адамдардың, сондай ақ ол тұрып жатқан арнаулы балалар мекемесі әкімшілігінің қарауна беру аталған адамдардан біреуінің кәмелетке толмағанының тиісті мінез құлқы мен оның қылмыстық процессті жүргізуші органың шақыруы бойынша келуін қамтамасыз етуін өзіне қабылдайтын жазбаша міндетемеден қабылданудан тұрады (ҚПК 144- бабының 1- тармағы). Қарауға беру халықаралық – құқықтық құжаттармен ұсыныс жасайды, өйткені бұл шара қамауға альтернатива ретінде, яғни отбасында немесе арнаулы мекемеде қарауы (кәмелетке толмағаның тәртібін) қадағалауда болады.

Бұл бұлтартпау шарасын қолдану негізінен арнайы мақсаттарды көздемей, сонмен қоса тергеліп жатқан уақытта уақытша тәрбиелеу шарасы ретінде де қолданады.

Қылмыстық іс – жүргізуді жүргізуші тұлға қарауға беру сұрақтарды шешу үшін, олар кәмелетке толмағандардың ата – анасының және басқада адамдардың қарауына беру тек олардың жазбаша өтініштері бойынша ғана жүзеге асырылады. Ал жабық балалар мекемесінің (арнайы мектеп) басшыларынан келісім керек жоқ, олар осындай тапсырмадан бас тартуға немесе келіспеуге құқықтары жоқ.

Қарауды жүргізу туралы міндеттемені мекеме басшысы немесе құзыреттенген лауазымды тұлға өз мойнына алады. Мекеменің ішкі тәртібіне сәйкес мекеме әкімшілігі осыған байланысты қажетті шара қолдануға құқылы (жасөспірім артынан күнделікті қарау жүргізу үшін белгілі бір тәрбиешіге тапсыруына беру, оның басқа адамдармен кездесуі және сыртқа шығудың шектелуі және тағы басқа).

Кәмелетке толмағанды қарауға беру қаулы арқылы рәсімделеді. Қаулыда кәмелетке толмағанның тұлғасымен байланысты осы шараны қолдану негізі, оның айыпталып отырған қылмысының сараптамасы оның өмір сүру жағдайы мен тәрбиесі көрсетілуі тиіс. Кәмелетке толмағанды қарауға беру туралы шараны шығарған орган немесе тұлға, кәмелетке толмағанға бұл шара не үшін қолданатыны және жауапкершілігі түсіндіріледі.

Қарауға қабылдау туралы қолхат алынады, бұл жерде қолхат берген тұлға кәмелетке толмаған қашып кетпейтіне, шындықты анықтауға кедергі жасамайтыны туралы, қылмыстық іс әрекетпен айналаспайтындығы туралы, отбасында, оқу және жұмыс орында өзін дұрыс ұстайтыны туралы жағдайды қамтамасыз етуге міндеттенеді [2, 41 б.].

Қарауына қабылдау туралы қолхат алынып қойылған кезде ата-аналарға, қамқоршыларға, қорғаншыларға, арнаулы балалар мекемелері әкімшілігі өкілдеріне кәмелетке толмаған сезік келтірген немесе ол айыпталған қылмыстық сипаты туралы және қарауына алу жөніндегі өздеріне қабылдаған міндеттерін бұзған жағдайдағы олардың жауаптылығы туралы хабардар етіледі.

Қарауына кәмелетке толмаған берілген адамдарға олар қабылдаған міндеттемелерін орындамаған жағдайда ҚПК 145- бабы 5 – тармағы және 160- бабында көзделген бұлтартпау шаралары қолданылуы мүмкін.

Егер ата-аналары, қамқоршылары және қорғаншылары күдіктіні сотқа немесе тергеуге келуін өзінің ауруына, қолы бос болмауына, кәмелетке толмағандармен нашар қарым-қатнаста болуына байланысты өзінің міндеттемелерін орындай алмаса, олар бұл міндеттемелерден бас тартуға құқылы.

Кәмелетке толмаған тұлғалардың істері бойынша сот талқылауының ерекшеліктері.

Кәмелетке толмағандардың істері бойынша объективті, жан-жақты және

толық сот талқылауын өткізу көп жағдайда осы категориядағы істің сот тергеуінің жүргізуіне және эффективті ұйымдастыруына байланысты.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстары туралы істерді талқылаған кезде сотпен тактикалық ғылыми тұжырымдамалар және ұсыныстар қолданылады. Мысалы, ҚПК талаптарына сәйкес сот тергеуі айыптау қортындысын жариялау мен басталады.

Төрағалық етуші сотталушыдан оған айыптаудың түсінікті – түсінікті емес екенін сұрайды, оған айыптаудың мәнін түсіндіреді және оның тағылған айыпқа өз көз қарасын сотқа хабарлау ниетінің бар жоғын анықтайды.

Одан кейін сот дәлелдемелерді зерттеудің тәртібін белгілейді. Қандай айғақтарды бірінші зерттеуге және тындауға – кәмелетке толмаған сотталушының, жәбірленушіні немесе куәләрді? Іс бойын-

ша қанша сотталушы және қылмыстық топта басшылар барма, кімді бірінші тындау керек? Бұндай сұрақтарды қылмыстық процессуалдық заң шешпейді. Бірақта бұл сұрақтар сот тергеуіне жатқызылады.

«Сот тергеуі» түсінігінің өзі бар фактілерді бірнеше зерттеу әдістерді және тәсілдерді қолдануды, арнайы тактикалық қолдануды негіздейді. Сондықтан, сот тергеуі, оны тактикалық әдістерді және тәсілдерді қолдануды заң шығарушы қылмыстық іс жүргізудің бөлінбес бөлігі ретінде мойындайды. Кәмелетке толмағандардың қылмыстары туралы істері бойынша сотпен қолданатын арнайы тактикалық тәсілдерді шығару қажеттілігі, мынаған негізделеді, яғни сот талқылауы алдын ала тергеудің шығарған қортындыларын бекіту немесе жоққа шығару ғана емес, ол қылмыстық іс жүргізудің басты және ең шешуші рөл атқарады және өзіне тән мақсаттары бар [3, 72 б.].

Осы стадияның орталық бөлігі – сот тергеуі – бұл істің барлық жағдайларын толық, жан жақты, тәуелсіз және объективті зерттеу.

Сот тергеуі негізгі мақсаты ретінде іс бойынша барлық дәлелдемелерді сотпен зерттеу болып табылады.

Сот талқылауында қолданатын және сот тергеуі жүргізуіне жататын тактикалық ұсыныстары, іске байланысты объективті шындықты анықтау, орнату үшін, істің барлық жағдайларын толық, жан жақты және объективті зерттелуін заңды және негізделген болуын қамтамасыз ету керек.

Және де сол уақытта сот талқылауында объективті шындықты орнататын кез келген тактикалық ұсыныстарды қолдана бермейді, тек қана заңмен және этика талаптарына сәйкес жүзеге асыру керек.

Қылмыстық процессуалдық заң кәмелетке толмағандардың қылмыстары туралы істері бойынша олардың жастық және психологиялық ерекшеліктеріне, өмірлік тәжірибиесінің аздығы эмоционалды тұрақсыздығы, өзінің әрекетінің қоғамдық қауіпті екенің және олардың ауырлығын түсінбеуіне байланысты сот өндірісін ерекшелігін белгілейді.

Кәмелетке толмаған тұлғалардың істері бойынша үкім шығарған кезінде сот шешетін мәселелер.

Кәмелетке толмағандарға қатысты әділеттілікті жүзеге асыруға байланысты, БҰҰ Минималды стандарт ережесінің 17.1 пунктсіне сәйкес «ықпал ететін шараны тандаған кезде, құзыретті орган келесі принциптерді басшылыққа алуы керек: а) ықпал ететін шара құқық бұзушылықтың ауырлығына және жағдайларына ғана емес, сонымен қоса кәмелетке толмағанның жағдайы мен қажеттілігін және қоғамның қажеттілігін ескере отыра сәйкестендірілуі қажет; б) кәмелетке толмағанның жеке бостандығын шектеу мәселесін толық шешілуінен кейін және шектеу мүмкіндігінше ең аз мөлшерге дейін апарылуы керек; с) кәмелетке толмаған құқық бұзушыны жеке бостандығынан айыруға болмайды, егер ол ауыр әрекет жасағаны бойынша кінәлі деп табылса, басқа тұлғаға күш көрсету арқылы немесе басқа құқық бұзушылықты бірнеше рет жасағанда және басқа әсер ету шарасы болмаған жағдайда бас бостандығынан айыруға болады; д) кәмелетке толмағанның ісін қараған кезде оның сәтті болуы басты негіздейтін фактор болуы керек».

Кәмелетке толмаған сотталушыға қатысты сотпен үкімді шығарған кездегі мәселені ҚР Жоғарғы Сотпен қаралған еді. Олар №15 19.10.2001 ж. ҚР Жоғарғы Соттың нормативті қаулысында, №1 30.04.1999 ж. ҚР Жоғарғы Сот Пленумының қаулысында, №6 22.04.2005 ж. Жоғарғы Соттың нормативті қаулысында қарастырылған.

Осы жоғарыда аталып кеткен сұрақтарды қою сот ҚР ҚК берілген бас бостандығынан айырмай жазаны тағайындау туралы және жазадан босату туралы мәселені шешуге тиіс.

Осы көрсетілген сұрақтардың шешілуі істің барлық материалдарын есептей отырып жүзеге асыруы керек. Бұл жерде кәмелетке толмаған жас жеңілдететін жағдай ретінде басқа жеңілдететін және айырататын жағдайларымен қарастырылуы керек.

ҚР ҚК 52 бабына сәйкес: кәмелетке толмағандарға сот жаза тағайындау кезінде қылмыстың сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесі айыпкердің жеке басы, сонымен бірге оның қылмыс жасағанға дейінгі және одан кейінгі мінез-құлқы, жауаптылық пен жазаны жеңілдететін және айырататын мән жайлар, сондай-ақ тағайындалған жазаны сотталған адамның түзелуіне және оның отбасының жағдайы ескеріледі.

ҚР ҚК 53 бабына сәйкес: айыпкердің кәмелетке толмауы қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жай болып табылады.

Кәмелетке толмағанды қылмыстық жазадан босату мүмкін егер оның оны жасаған қылмысы жеңіл және орташа ауырлықтағы қылмыс категориясына жататын болса жүзеге асады.

Бірінші рет жеңіл және орташа қылмыс жасаған кәмелетке толмаған қылмыстық жаза қолданбай – ақ түзетілуі мүмкін деген тұжырымын қылмыс жасаған іс әрекетінің мазмұнына және оның тұлғасына байланысты алынған мәліметтерге негізделуі мүмкін.

Қылмыстық жазалау және тербиелік ықпал етудің мәжбүрлеу шарасының қолданудың екеуінің біреуін тандау, негізінен кәмелетке толмаған тұлғасының мінезіне, тәрбиелеу және өмір сүру жағдайына, қылмыс жасау себебі мен ниетіне байланысты.

Бас бостандығынан айыру жазасына кірмейтін келесі жазалар: айыппұл; белгілі бір қызметінен немесе белгілі бір лауазымды болу құқығынан айыру, қоғамдық жұмыстарға тарту; түзеу жұмыстары; бас бостандығын шектеу;

Кәмелетке толмағандарға мүлікті тәркілеу қолданылмайды. Егер бабтың санкциясы тәркілеуді қосымша жазалау ретінде міндетті болса, онда сот ҚК 81 бабына сілтеме жасай отырып, қолданбау керек.

Кәмелетке толмағанды шартты түрде соттау ҚК 63 бабына бойынша жүзеге асады. Бұл жағдайда сот қабылдаған шешім туралы арнайы мемлекеттік органға хабарлайды және сотталғанның тәртібіне бақылау жасауды жүзеге асыруды міндеттейді және басқарады.

Сот кәмелетке толмағанның бас бостандығынан айыру жазасын қолдану, оның түзелуі қоғамнан оқшаулану кезінде жүзеге асатын болса ғана қолданылады.

Бұл жағдайда ҚК 48 бабына сәйкес ересектерге тағайындалатын бас бостандығынан айырудың мерзімдерінен он сегіз жасқа толмай қылмыс жасаған тұлғаларға тағайындалатын бас бостандығынан айыру мерзімінің өзгешелігі ол он жылдан, ал аурлататын мән-жайлары бар кісі өлтіру үшін – он екі жылдан аспауы тиіс. ҚК 48 бабы 3 бөлімінде ең төменгі шегі ретінде 6 ай көзделгенің ескере отырып, заң бұл мерзімді кәмелетке толмағандарға қатысты, әрине, ол заңмен белгіленген тәртіппен түзеу жұмыстарына тартуды немесе бас бостандығын шектеуді бас бостандығынан айырумен аустырған жағдайда 6 айдан кем болмау мүмкін екендігін ескеру керек.

Заңға сәйкес 14-тен 18-ге дейінгі жаста кішігірім ауырлықтағы қылмысты алғаш рет жасаған тұлғаларға бас бостандығынан айыру тағайындалмайды.

Он сегіз жасқа толмаған тұлғаларға бас бостандығынан айыруды түрмеде өтеу қолданылмайды. Кәмелетке толмаған тұлғаны он сегіз жасқа толған кезінде тәрбиелеу колониясынан еркектерге арналған колонияға ауыстыру құқықтық атқару заңымен реттеледі.

Тұлғамен бірнеше қылмыс жасалған болса, бірінші – 18-ге толмаған, келесілері – кәмелетке толған кезінде болса, сот біріншіден тұлғаның 18 дейінгі жасаған қылмыстары үшін жаза тағайындайды, ал одан кейін кәмелетке толған кезіндегі қылмыстары үшін ҚК 81-бабына сәйкес басқа жаза тағайындайды. Түпкілікті жаза ҚК 58 бабындағы нормалар арқылы жүзеге асады.

ҚК 13 -бабының 4- бөліміне сәйкес он сегіз жасқа толмаған адамның жасаған қылмысы үшін соттылығы, сондай-ақ ҚК белгіленген тәртіп бойынша алынып тасталған немесе жойылған соттылық қылмыстың қайталануын тану кезінде ескерілмейді. Сонымен қоса егер соттылығы алынбаса немесе жойылмаса онда ҚК 11-бабына сәйкес бұл қылмыс бірнеше мәрте жасалған немесе екі немесе одан да көп рет сотталған тұлғаның қылмыс жасауы деп саналады.

Кәмелетке толмағанға қатысты істі сот талқылауы, алдын ала тергеу стадиясында қылмыстық жауапкершіліктен жәбірленушімен татуласуына байланысты босатылуы мүмкін.

Кәмелетке толмағанға қатысты татуласу институтының қолдану ерекшелігі 21.06.2010 ж. ҚР Жоғарғы Сотының нормативті қаулысында берілген.

Жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату мынадай негіздер болғанда жүзеге асырылады:

а) кінәлі тұлғамен қылмыс бірінші рет жасалуы;

б) кінәлі тұлғаның істеген іс әрекеті ауыр емес немесе орташа ауырлықтағы қылмыс категориясына жатса;

в) тұлғаның жәбірленушіге келтірілген зиянның өтеуі;

г) қылмыс жасаған тұлғаның жәбірленушімен татуласуына байланысты.

Осы айтылған негіздердің біреуі болмаған жағдайда татуласу жүзеге аспайды.

Кінәлі тұлғаның зиянды өтеуі болып кез-келген қылмыспен жәбірленушіге келтірілген зиян табылады: моральдық, мүліктік және физикалық, бұл жерде тек қана нақты шыққан шығындар емес,

сонымен қоса қосымша шығындар: сотта немесе алдын ала тергеуге қатысуға байланысты шығындар, сонымен қоса өкілге кеткен шығынды қоса отырып өтеуі тиіс.

Зиянды өтеу – ұрланған мүлікті қайтаруымен, ақшалай компенсациялауды төлеумен, дәрі-дәрмек алумен, санаториялық-курорттық жолдамалар алуымен, жәбірленушіден кешірім сұраумен және басқада заңмен шектелмеген нысанда жүзеге асыруға болады.

Егер екі жақта зиянның өтелу көлеміне байланысты келіспеушілік болса, онда татуласу болған жоқ деп санай беруге болады.

Зиянның орның толтыру реалды болуы керек. Жәбірленушінің зиянды орның толтырудан өз еркімен бас тарту, кінәлі тұлғаның жәбірленушінің алдында зиянның орның толтыру міндетінің жүзеге асырмаған деп саналмайды және тараптардың татуласуына кедергі болмайды.

ҚК 68 – бабын қолдануда кім зиянды: кінәлі тұлғаның өзі немесе оның сұрауы бойынша тұысқандары немесе басқа тұлғалармен немесе ұйымдардың өтеуі маңызды емес.

Татуласу туралы мәселені анықтау, алдын ала тергеу және соттың бірінші инстанциясында ғана жүзеге асады.

Татуласу кінәлі тұлғаға қарсы қозғалған қылмыстық істі тоқтату туралы сұрауында білдіреді. Жәбірленушінің сұрауы жазбаша арызда немесе алдын ала тергеу стадиясының жауап алу хаттамасында немесе сот отырысы хаттамасында белгіленуі тиіс [4, 54 б.].

Қылмыстық құдалау және сот органдары татуласу процессіне араласуға құқықтары жоқ, олар тек қана жәбірленуші және кінәлі тұлғаға татуласу құқығы түсіндіріледі.

Кінәлі тұлғаның кәмелетке толмаған жәбірленушімен татуласу тек қана заңды өкілдің рұқсатымен жүзеге асады.

Егер жәбірленуші жас бала (14 толмаған) болса онда оның татуласу құқықтарын заңды өкілдері қолданады.

ҚПК 38 – бабы 1-тармағына сәйкес сот, прокурор, сондай-ақ прокурордың келісімімен тергеуші немесе анықтау органы тиісті жағдаяттар болған кезде жәбірленушінің күдіктімен ымырласуына байланысты ҚР ҚК көзделген ақтайтын өзге де жағдаяттар бойынша адамды қылмыстық жауаптылықтан босата отырып, қылмыстық істі қысқартуға құқылы. Ол тек қана басты сот талқылау аяқталғаннан кейін жүзеге асады.

Заңмен бекітілген кәмелетке толмағандар істерін жүргізу тәртібі істі дұрыс шешуге жәрдемдеседі, сот әділдігін жүзеге асырудың сапалылығына, сот қателерін жоюға, жасөспірімдерге тәрбиелік-алдын алушылық әсер етуге оң ықпал жасайды.

Бұл органдардың тәрбиелік-алдын алу жұмысы, ең алдымен, оның қылмыстылық пен жастар арасындағы басқа да құқық бұзушылықтың алдын алу шаралары жүйесінің элементі екендігіне байланысты.

Сот ісін жүргізудің мазмұны бойынша қорғаушылық типіне (репрессивтіліктен айырмашылығы) жатады. Сот барлық сатыларда айыптау функциясынан айрылған.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексінде ұсынылған прогрессивтілік пен адамгершілік, оның мазмұнында бұрынғы заңнамадан ерекше ережелер жатқандығымен анықталады, олар:

1. Соңғы кездері отандық заң ғылымында кәмелетке толмағандардың қылмыстарының мәселесі толығымен зерттеліп жатыр. Алайда, кәмелетке толмағандардың қылмыстарды жасауының ұғымына заңнамалық анықтама берілмеген, алайда көптеген ғалымдардың пікірлері әр алуан. Сол себептен, кәмелетке толмағандардың қылмыстарды жасауының ұғымына авторлық анықтаманы ұсынамыз.

2. Диссертациялық жұмыс аясында «әшкерелеу» ұғымы қолданылды. Себебі, қазақстандық заң ғылымының аясындағы зерттеулердің көп бөлігі орыс тілінде жүргізіліп келеді. Алайда, сыбайлас жемқорлықтарды анықтау мәселесін қарастырғанда «әшкерелеу» сөзін «анықтау» сөзінің орнына қолдану қажет. Орысшасы «выявление коррупционных преступлений» болса, қазақшасын «сыбайлас жемқорлық қылмыстарды анықтау» деп жазуға болмайды. Өйткені, қылмыстық іс жүргізу заңнамасында «анықтау» ұғымы кездеседі оның орысша аударымы «дознание». Аталғандай мәселелер заңнамалық, тәжірибелік бағытта өз қайшылықтарын туғызып отыр.

3. Кәмелетке толмағандардың қылмыстарының тиімді әшкерелеу үшін тиянақты жиналған дәлелдемелік база себепші болады. Сол себептен, солардың қылмыстарын әшкерелеуге бағытталған жедел-іздістіру шараларын жүзеге асру барысында дәлелдемелерді жинауда қолданыстағы құқықтық

актілер нормаларын, ведомстволық құжаттардың аясынан шықпай жедел-іздігіру шараларын жүзеге асыру керек.

4. Кәмелетке толмағандардың қылмыстарының тиімді тергеу процесі қылмыстық істің барлық сатыларында тергеу әрекеттерін жүргізуде қолданылатын тактикалық амалдар мен тәсілдердің жиынтығы екені тұжырымдалады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Капсәлямов К.Ж., Капсәлямова С.С. Уголовно-процессуальное право РК. Особенная часть. Судебные стадии и особые производства: Учебник. 4 – том / под ред. профессора К.Ж. Капсәлямова. – Алматы: Эверо, 2019. – 184 с.
2. Нұрмашев Ү.Ө. Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу құқығы: Оқу құралы. – Алматы: Жеті жарғы, 2008. – 368 с.
3. Шапинова А.С. Новое уголовное законодательство и проблемы ответственности и наказания несовершеннолетних правонарушителей // Известия Академии наук МОН РК. – 1999. – № 1. – С.71-76.
4. Оспанов С.Д. Актуальные проблемы уголовного судопроизводства (теория и практика). – Алматы: АэиП, 2002. – 172 с.

МЕЙІРБЕКОВА Г.Б.

«Құқықтану» кафедрасының қауымдастырылған профессоры
Абай атындағы ҚазҰПУ

АЛЫШУРАЗОВА А.А.

«Құқықтану» кафедрасының аға оқытушысы
Абай атындағы ҚазҰПУ

АМРЕЕВА И.С.

«Құқықтық пәндер» кафедрасының аға оқытушысы
«Қайнар» Академиясы

АЗАМАТТЫҚ ІСТЕР БОЙЫНША ТАРАПТАР АРАСЫНДА СОТ ШЫҒЫНДАРЫН БӨЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Мақалада сот шығындарын және олардың түрлерін, мемлекеттік бажды төлеу тәртібі, мөлшері, ставкалары, мемлекеттік баж төлеушілер туралы ережелердің орындалуын қамтамасыз етуді құқықтық реттейтін заңнамалардың өзекті мәселелерін зерттейді. Азаматтық іс бойынша сот шығындарынан туындайтын құқықтық қатынас бұл теориялық қана емес, сондай-ақ тәжірибелік те маңызға ие. Бұл өз кезегінде іс жүргізуге байланысты шығыстарды дұрыс түсінуге, заңнамалық тұрғыда дұрыс құқықтық реттеуге алып келеді.

Сонымен бірге, мақалада сот шығындарының түрлерінің, міндеттерінің сан алуандығына қарай қазіргі заң бойынша іс жүргізу шығыстарының орындалуын қамтамасыз етуге жалпы түсінік беру, сот шығындарын өндіріп алуды реттейтін заңнамаларды жетілдіруді зерттеу болып табылады.

Түйінді сөздер: Сот шығындары, мемлекеттік баж, талап қою бағасы, іс бойынша шығыстар, Салық кодексі, сот, тараптар, адвокат, өкіл, сарапшы, маман.

Резюме. В статье рассматриваются актуальные вопросы правового регулирования судебных расходов и их видов, порядок уплаты государственной пошлины, размер, ставки, положения о государственной пошлине. Правовые отношения, возникающие из судебных издержек гражданского судопроизводства, имеют как теоретическое, так и практически одинаковое значение. Это, в свою очередь, приводит к правильному пониманию затрат, связанных с разбирательством, и правомерному правовому регулированию.

Кроме того, в статье рассматривается совершенствование законодательства, регулирующего сбор судебных издержек, и дается общий обзор обеспечения соблюдения процессуальных расходов в соответствии с действующим законодательством в зависимости от разнообразия судебных издержек и обязанностей.

Ключевые слова: Судебные расходы, госпошлина, цена иска, издержки связанные с производством по делу, налоговый кодекс, суд, стороны, адвокат, представитель, эксперт, специалист.

Summary. The article discusses current issues of legal regulation of court costs and their types, the procedure for paying state fees, size, rates, provisions on state fees. Legal relations arising from the legal costs of civil proceedings are of both theoretical and almost identical importance. This, in turn, leads to a correct understanding of the costs associated with the proceedings and to legal regulation.

In addition, the article discusses the improvement of legislation governing the collection of legal costs, and provides a general overview of ensuring compliance with procedural costs in accordance with applicable law, depending on the variety of legal costs and obligations.

Key words: Legal expenses, state duty, price of the claim, costs associated with the proceedings, tax code, court, parties, lawyer, representative, expert, specialist.

Азаматтық процесстік құқық қатынасы – құқықтық ғылым саласының негізгі іргетасы. Оның өміріміздегі рөлінің маңызы мынада – азаматтық істер бойынша қоғамдық немесе құқықтық қатынастарды реттеу және сот әділдігін жүзеге асыру бұған тікелей байланысты. Сот әділдігін тек сот қана жүзеге асырады. Бұл Қазақстан Республикасының Ата заңында 75- баптың 1 – тармағында айқын көрсетілген [1].

Қазақстан Республикасының құқықтық реформасы мен мемлекеттік бағдарламаға сәйкес соңғы жылдары бірнеше азаматтық іс жүргізуге қатысты заңдар қабылданды. Ол әсіресе азаматтық іс жүргізуге енгізілген жаңа өндіріс – оңайлатылған (жазбаша) іс жүргізу және сол өндіріс бойынша сот шығыстарын қамтиды.

Барлық әлеуметтік институттар сияқты, сот төрелігі өзінің жұмыс істеуін материалдық қамтамасыз етуді талап етеді, бұл сөзсіз сот төрелігін ұстауға жұмсалатын шығыстарға әкеп соғады. Азаматтық іс жүргізу заңнамасы сот жүйесінің жұмыс істеуін материалдық қамтамасыз етудің элементі болып табылатын сот шығыстары институтын бекітеді.

Сот шығындары – бұл азаматтық процестің жалпы бөлігінің іс жүргізу құқықтық институты. Бұзылған құқықтар мен мүдделерді қорғау үшін сотқа жүгінетін кез келген тұлға мемлекеттік баж төлеу немесе оны кейінге қалдыру туралы өтініш беру қажеттілігімен бетпе-бет келеді. Сот талап арызды (арызды) қабылдау кезінде мемлекеттік баждың төленгенін тексереді, бөліп төлеу, мемлекеттік бажды төлеуді кейінге қалдыру туралы, сот шығыстарын және тағы басқа да шығындарды тараптар арасында бөлу туралы мәселені шешеді.

Қазақстан Республикасы Азаматтық процестік кодексінің 102-бабына сәйкес сот шығыстарының құрамына мемлекеттік баж және сот шығындары кіреді. Заңнамаға оңайлатылған (жазбаша) іс жүргізу тәртібін енгізе отырып, заң шығарушы негізгі мақсатпен сот, сондай-ақ азаматтық процеске қатысушылардың қаражаты мен уақытын іс жүргізу үнемдеуін ғана емес, сот төрелігінің қолжетімділігін арттыруды да, тараптардың сот шығындарын барынша азайтуды да көздеген [2].

2015 жылғы Азаматтық процестік кодексі 1999 жылғы Азаматтық іс жүргізу кодексімен салыстырғанда, сот шығындары мәселелеріне көп көңіл бөлгеніне қарамастан, іс жүзінде көптеген даулы мәселелер әлі де кездеседі. Оңайлатылған (жазбаша) іс жүргізуде қаралған істер бойынша сот шығындарын өтеу мәселесі ерекше өзекті болып табылады.

Мемлекеттік баж төлеу – азаматтық іс бойынша сот шығындарын өтеудің нысаны болып табылады. Мемлекеттік бажды төлеу тәртібі, мөлшері, ставкалары, мемлекеттік баж төлеушілер туралы ережелер салық заңнамасымен белгіленеді («Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» Қазақстан Республикасы Кодексінің 79-тарауының 1-тармағы (Салық кодексі) [3].

Тапсырыс бойынша іс жүргізу жағдайында өтініштерді қабылдау кезінде сұрақтар туындамайды, өйткені мемлекеттік бажды төлеу мөлшері мен тәртібі 2015 жылғы Азаматтық процестік кодекске өзгертулер енгізілмеген. Сонымен, 10-тармақтың 1-тармағына сәйкес, Салық кодексінің 535-бабы сотқа сот бұйрығын шығару туралы өтінішпен жүгінген кезде мүліктік шағымдар үшін белгіленген ставкалардың 50 пайызынан мемлекеттік баж төлеу қажет. Сот ісін жүргізудегі мемлекеттік баждың төмендетілген мөлшері сот ісін жүргізу тәртібімен несие берушілердің сотқа жүгінуін ынталандыру мақсатында белгіленеді.

Оңайлатылған (жазбаша) іс жүргізу тәртібінде өтініштер берген кезде мемлекеттік баж төлеу сот ісін қарау жағдайлары сияқты мөлшерде жүзеге асырылады.

Қолданыстағы Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінде Оңайлатылған рәсімге жататын істердің толық тізімі реттелген. Бұл категорияларды екі топқа бөлуге болады.

Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінің 145-бабында ақшаны өндіріп алу туралы талаптарда, егер талап қою бағасы заңды тұлғалар үшін 700 айлық есептік көрсеткіштен (АЕК), ал жеке кәсіпкерлер мен азаматтар үшін 200 АЕК-тен аспаса, іс оңайлатылған тәртіпте қаралатындығы жазылды. Адвокаттар мұндай істерді кішігірім шағымдарды қарастырады. Алайда, егер олардағы талаптар жауапкердің ақшалай міндеттемелерін белгілейтін талап қоюшы ұсынған құжаттарға, сондай-ақ келісімшарт бойынша берешекті растайтын құжаттарға негізделсе, талап қою бағасына қарамастан қарауға болады.

Екінші топқа ҚР АПК-нің 145-бабы 1-тармағының 3-тен 12-тармақшасына дейінгі істер жатады. Барлық осы санаттағы істер, олар бойынша оңайлатылған (жазбаша) іс қозғау тараптардың осы сотқа дейінгі реттеуде бұрын қол жеткізген келісімді орындауға әкелетін дауды сотқа дейін шешуге қатысушылардың бірінің өтініші бойынша жүргізілетіндігімен қисынды түрде біріктірілген.

Егер өтінішті талап қою бағасы заңды тұлғалар үшін 700 айлық есептік көрсеткіштен (АЕК), ал жеке кәсіпкерлер мен азаматтар үшін 200 АЕК-тен аспағанына сәйкес берген кезде ҚР Азаматтық процестік кодексінің 145-бабында мемлекеттік бажға қатысты сұрақтар туындамайды, содан кейін осы баптың 1-бөлігінің 3-12-тармақтарында көзделген талаптарға сәйкес те солай болады. Азаматтық процестік кодексінің 145-ші бабы бойынша судьяларға шағымдардың мемлекеттік баж сомасы қалай төленетінін анықтау қиынға соғады.

Мысалы, Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінің 145-бабында, заңда белгіленген немесе келісімде көзделген жағдайларда сотқа дейінгі реттеу тәртібімен жасалған дау-

ларды (жанжалдарды) медиация тәртібімен реттеу туралы келісімді орындау туралы іс жеңілдетілген (жазбаша) тәртіпте қаралуға жатады.

Сондықтан, «Медиация туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 27-бабына сәйкес, келісімді орындаудан жалтарған жағдайда, мүдделі тұлға сотқа келісім бойынша міндеттемелерді жеңілдетілген түрде жазбаша нысанда орындау туралы өтінішпен жүгінуге құқылы [4].

Демек, талап қоюшы сотпен келісім бойынша жауапкер қабылдаған міндеттемені орындау туралы өтінішпен жүгінуге керек. Бұл жағдайда, бітімгершілік келісімді орындауға мәжбүрлеу туралы талап немесе соманы өндіріп алу туралы талап (егер мәселе соманы қалпына келтіруге қатысты болса) талап етілуі керек пе? – деген сұрақтар туындайды. Талаптардың дұрыс тұжырымдалуы мемлекеттік баж мөлшеріне әсер етеді. Мұндай даулардағы сот практикасы әлі дамымаған. Іс жүзінде, оңайлатылған іс жүргізу тәртібінде Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодекстің 145-бабы 1-бөлігінің 1) және 2) тармақшаларында көрсетілген жағдайлар ғана қаралады.

Бірақ осы санаттағы жағдайларда төленетін мемлекеттік баж мөлшерін анықтауда қиындықтар байқалады. Оңайлатылған іс жүргізу үшін мемлекеттік бажды төлеу шығындарын өтеу Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінің 109-бабына сәйкес жүзеге асырылады, оған сәйкес сотпен оның пайдасына шешім қабылданады, екінші жағынан, іс бойынша барлық сот шығындары шешіледі. Егер талап ішінара қанағаттандырылса, шығындар талапкерге сот қанағаттандырған талаптардың көлеміне пропорционалды түрде, ал жауапкерге талап қоюшы қабылданбаған талаптардың бөлігіне пропорционалды түрде беріледі.

Әрине, іс жүргізу барысында мемлекеттік бажды төлеу бойынша шығындар борышкерден талапкердің пайдасына (тиісті растамамен), жауапкерден талапкердің пайдасына жазбаша түрде талап арыз қанағаттандырылған (ішінара қанағаттандырылған) жағдайда өндіріледі. Аталған сұрақтардың нормативтік (тек нарықтық қана емес), яғни кешенді түрде реттелуі бұл салада іс жүргізу (процессуалдық) нормалары, салық құқығының нормалары, адвокаттар қызметін ретке келтіруші заңнама нормалары басшылыққа алынуы керек екендігін көрсетеді. Өкілдің көмегіне ақы төлеу жөніндегі шығындарды өтеу ережелері ҚР АПК 111-ші бабында анықталған. Бұл баптың Кодекстің 110-шы бабының ережелеріне сәйкес келетіндігін байқауға болады: пайдасына шешім шығарылған тарапқа процеске қатысқан оның өкілінің көмегіне төленген шығындарды сот басқа тараптан алып (өндіріп) береді.

Іс жүзіндегі шығындар тек өкілдің көмегіне төленген ақыдан басқа оның (өкілдің) жол жүру шығындарын және т.б. құрайды. Әдетте мұндай шығындарды өтеу талап етілмейді, бірақ өкілдер оларға төленген ақы есебінен ол шығындарды өздері өтейді. Ақшалай талап бойынша бұл шығындар қойылған талаптың қанағаттырылған бөлігінің он процентінен аспауы тиіс.

Заң консультациясының (жеке адвокаттық кеңсесінің) адвокаты сотта заң көмегін тегін көрсетуі мүмкін. Алайда оның «көмегінің тегіндегі» (заңмен көзделген жағдайларда) тек оның клиентін ғана (мысалы талапкерді) адвокаттық қызметінің шығындарын төлеу міндетінен босатуды білдіреді. Ал қарсы тарапқа бұл ереже таралмайды. Сонымен, егер адвокат заң көмегін тарапқа тегін көрсетсе, сот осы бапта аталған шығындарды адвокат бөлген заң консультациясының, кеңсесінің пайдасына немесе келісім-шарт бойынша жұмыс істеуші адвокаттың пайдасына өндіреді [5].

Істі сотта қарауға байланысты сот шығындары – бұл сарапшыларға, куәгерлерге, аудармашыларға төленетін сома, дәлелдерді жергілікті жерде қарау, адвокаттардың және заң көмегін көрсететін басқа адамдардың (өкілдердің) қызметтеріне ақы төлеу, басқа шығындар істе сотта қарауға байланысты іске қатысушы адамдар шеккен шығындар.

Бұйрық өндірісінде іс қағаздарын жүргізуде іс жүзінде шығындар мемлекеттік баждарды аудару үшін алым түрінде алынады. Оңайлатылған (жазбаша) іс жүргізуде сот ісімен салыстырғанда, кейбір ерекшеліктермен сот шығындары өтеледі.

Азаматтық іс жүргізу заңнамаларында іс бойынша шығыстарды іс жүзінде тек сот шығындары ғана көтереді. Оңайлатылған өндіріс өкілдері үшін шығындарды өтеу институты көптеген мәселелерді алға қояды. Бүгінгі таңда ғылыми қауымдастықтың бұл мәселені біртұтас доктриналық түсінуі ғана емес, сонымен бірге бірыңғай сот практикасы бар [6].

Оңайлатылған (жазбаша) іс жүргізуде қосымша шешім шығару даулы мәселе болып табылады, өйткені ҚР АПК-нің 236-бабының 2-бөлігіне сәйкес қосымша шешім іске қатысушы адамдарға хабарлана отырып, сот отырысында шығарылады. Егер іс ҚР АПК-нің 277-бабының 3-тармағы бойынша

тоқтатылса (төрелік соттың сол тараптар арасындағы дау, сол зат туралы және сол негіздер бойынша қабылданған шешімінің болуына байланысты), жауапкердің шығындарын қалай өтеуге жататыны туралы мәселе практикада туындаған. Ал ҚР АПК-нің "Сот шығыстары" деген 8-тарауында бұл мәселе реттелмеген.

Қосымша шешім шығару сот шығындарын өтеу туралы мәселені қарай отырып, соттар ұқсас жағдайларда жеңуші Тарапқа осы сот шығындарын өтеу үшін әр түрлі сомаларды береді. Мұндай жағдайды еңсеру үшін Жоғарғы Соттың сот шығыстары жөніндегі нормативтік қаулысына өзгерістер енгізу қажет, ол өтеу шектерінің ақылға қонымдылық критерийлерін барынша айқындай алатындай, осы мәселені реттейтін іс жүргізу заңнамасының нормалары бағалаушы болып табылатындығын ескере отырып шешуге болады. Мәселені осындай реттеу оны соттардың шешуін едәуір жеңілдетеді және өкілдің қызметіне ақы төлеуге байланысты шығыстарды өтеуге үміткер тараптың жағдайын едәуір жеңілдететін болар еді.

Қосымша шешім шығару жеңілдетілген жағдайда сот шығындарын өтеу туралы мәселені қарастыра отырып, соттар осындай жағдайларда жеңген тарапқа осы түрді өтеу үшін беріледі, сондай-ақ соттардың ҚР Азаматтық процестік кодексінің оңайлатылған (жазбаша) іс жүргізу туралы ережелерін қолдануы мәселелері бойынша ҚР Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысын шығару қажеттілігі туралы пікірімді білдіремін. Нормативтік қаулы қабылдау жолымен нормаларды олардың мазмұны мен негізгі принциптеріне сәйкес іс жүзінде қолдануды түсіндіре отырып, бар олқылықтарды толтыруға болады. Азаматтық процесті теория жүзінде жүргізетін оқытушы ретінде, оңайлатылған (жазбаша) іс жүргізу институтын қолдану азаматтық тәртіппен қаралатын істердің саны ұдайы ұлғайған жағдайда, істі қарау процесін оңтайландырып, жеделдетіп, соттардың жұмысын едәуір жеңілдетеді деп санаймын.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз (2007.21.05. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен) – Алматы, Жеты Жарғы- 2018
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі 31.10.2015. – Алматы: ЮРИСТ, 2017. – 234 б.
3. Салық және Бюджетке төленетін басқада міндетті төлемдер туралы (Салық кодексі) Қазақстан Республикасының Кодексі 2017 жылғы 25 желтоқсандағы № 120-VI ҚРЗ.- <http://adilet.zan.kz/kaz/>
4. Медиация туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 28 қаңтардағы № 401-IV Заңы.- <http://adilet.zan.kz/kaz/>
5. Тараптар арасында сот шығындарын бөлу қалай жүргізіледі?/adilet.gov.kz
6. Салтанат Абишева Ақтау қаласы №2 сотының бас маманы Сот шығындары// tumba.kz/tinis/

МЕЙІРБЕКОВА Г.Б.

«Құқықтану» кафедрасының қауымдастырылған профессоры
Абай атындағы ҚазҰПУ

ЖАРБОЛОВА А.Ж.

мемлекет және құқық теориясы мен тарихы,
конституциялық және әкімшілік құқық кафедрасының
қауымдастырылған профессоры
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

ЕРЛІ-ЗАЙЫПТЫЛАРДЫҢ ОРТАҚ МЕНШІГІНДЕГІ ҮЛЕСТЕРДІ АНЫҚТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Мақалада ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін бөлу кезіндегі жауапкершілік негіздерін және олардың орындалуын қамтамасыз етуді құқықтық реттейтін заңнамалардың өзекті мәселелерін зерттейді.

Бұл өз кезегінде ерлі-зайыптылардың ортақ меншіктегі мүлік бойынша міндеттемелердегі жауапкершілік негіздерін дұрыс түсінуге, заңнамалық тұрғыда дұрыс құқықтық реттеуге алып келеді.

Қазіргі заман талабындағы ерлі-зайыптылардың ортақ меншікті бөлуде жауапкершілік түрлерінің, міндеттерінің сан алуандығына қарай қазіргі заң бойынша оның орындалуын қамтамасыз етуге жалпы түсінік беру, оны реттейтін заңнамаларды жетілдіруді зерттеу болып табылады.

Түйінді сөздер: меншік, ортақ меншік, ортақ бірлескен меншік, шаруа қожалығы, ата-ана, бала құқығы.

Резюме. В статье рассматриваются актуальные вопросы законодательства, регулирующие правовые основы ответственности при разделении общего имущества супругов и обеспечение их исполнения.

Это, в свою очередь, приведет к правильному пониманию основ ответственности супругов в обязательствах по имуществу, находящемуся в общей собственности, правильному законодательному правовому регулированию.

В соответствии с многообразием форм ответственности, обязанностей супругов в распределении общей собственности в современных условиях, изучение совершенствования регулирующего его законодательства, дать общее представление об обеспечении его исполнения по действующему законодательству.

Ключевые слова: собственность, общая собственность, общая совместная собственность, крестьянское хозяйство, родители, права ребенка.

Summary. The article deals with topical issues of legislation regulating the legal basis of responsibility in the division of common property of spouses and ensuring their execution.

This, in turn, will lead to a correct understanding of the basics of the responsibility of the spouses in the obligations on the property being in common ownership, the correct legislative legal regulation.

In accordance with the variety of forms of responsibility, duties of spouses in the distribution of common property in modern conditions, the study of improving its regulatory legislation, to give a General idea of ensuring its implementation under the current legislation.

Key words: property, common property, common joint property, peasant economy, parents, child rights.

Қазақстан Республикасы Неке (Ерлі-зайыптылық) Отбасы Кодексінде «Некенің сот тәртібімен бұзылуы кезінде отбасы заңнамаларында көрсетілгендей, ерлі-зайыптылар кәмелетке толмаған балалары өздерінің қайсысымен тұратындығы туралы, балаларды және (немесе) еңбекке қабілетсіз мұқтаж жұбайын күтіп бағуға қаражат төлеу тәртібі, осы қаражаттың мөлшері туралы не ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін бөлу туралы келісімді соттың қарауына ұсына алады. Сот шешімінде ерлі-зайыптылардың некені (ерлі-зайыптылықты) бұзғаннан кейінгі тектері көрсетіледі. 3) кәмелетке толмаған балалардың және (немесе) ерлі-зайыптылардың өздерінің мүдделерін ескере отырып, ерлі-зайыптылардың талап етуі бойынша олардың бірлескен ортақ меншігіндегі мүлікті бөлуге; 4) жұбайынан ақша қаражатын алуға құқығы бар екінші жұбайдың талап етуі бойынша осы қаражат мөлшерін айқындауға міндетті.

Егер мүлікті бөлу үшінші бір адамдардың мүдделерін қозғайтын болса, сот мүлікті бөлу туралы жеке іс жүргізуді талап етуге құқылы [1].

Ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін бөлу көбінесе некені бұзу салдарынан болады және белгіленген ережелер бойынша жүргізіледі. Ол жұбайы қайтыс болған жағдайда да қажет болады: өйткені мұра қалдырушының меншігі болған мүлік ғана мұрагерлік бойынша да жүргізілуі мүмкін. Ерлі-

зайыптылардың ортақ мүлкін бөлу мүмкіндігін некенің бұзылуымен байланыстырмайтындықтан, сот ерлі-зайыптылар арасындағы некенің бұзылмауына байланысты талап арызды қабылдаудан бас тартуға құқылы емес деп көрсетілген. Бұл жағдайда қажеттілік әртүрлі себептерге байланысты болуы мүмкін. Мысалы, жұбайы өз мүлкінің бір бөлігін балаларға сыйлағысы келеді немесе оған жеке борыштарын төлеу үшін қажеттіліктеріне бергісі келеді.

Ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін бөлу себептері отбасылық қатынастардың нақты тоқтатылуы, ерлі-зайыптылардың біреуінің некені бұзу туралы сотқа арыз беруімен шешілуі мүмкін. Осы және басқа жағдайларда ерлі-зайыптылардың құқықтарын негізсіз шектеуге және олардың ортақ меншігін ажырасуды ынталандыра алатын некені бұзуға тәуелді етіп бөлуге болар еді. Сондықтан, заң шығарушы ерлі-зайыптылар мүлікті бөлгеннен кейін де некеде тұратын болады деп болжайды.

Ерлі-зайыптылардың бөлек өмір сүруге құқығы бар және бұл фактінің өзі мүліктік қатынастарға әсер етпейді. Бөлек тұру некені тоқтату ниетімен байланысты болуы қажет. Бірақ өмірде ерлі-зайыптылар отбасылық қатынастарды іс-жүзінде үзген, бірақ ресми ажырасу болмаған және ажырасқанға дейінгі кезеңде ерлі-зайыптылардың біреуі белгілі бір меншік сатып алған жағдай туындауы мүмкін. Сонда мұндай мүлікті ортақ санатқа жатқызу орынсыз болар еді. Алайда, іс жүзінде ерлі-зайыптының қай сәттен бастап отбасылық қатынастарды тоқтатуды шешкенін анықтау екі есе қиын екенін атап өту керек [2, 65 б].

Сот ерлі-зайыптылардың әрқайсысының неке қатынастарын іс жүзінде тоқтатқаннан кейін, бірақ неке бұзылғанға дейін жинаған бөлек мүлкін тануға құқылы. Мүлікті бөлек не бір бөлек тұруды тану үшін жеткіліксіз – ерлі-зайыптылар бөлек тұруға құқылы. Бұл жағдайда даулы мәселені шешу үшін :

- бөлек тұру некені тоқтату ниетімен байланысты болды;

- мүлікті сатып алу көзі ортақ қаражат емес, жеке меншік болады.

Некесі (ерлі-зайыптылығы) бұзылған ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін бөлу туралы ерлі-зайыптылардың талаптарына неке (ерлі-зайыптылық) бұзылған кезден бастап талап-арыз ескіруінің үш жылдық мерзімі қолданылады.

Ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін бөлу кезінде үлестерді айқындау мақсатында, заң егер олардың арасындағы шартта өзгеше көзделмесе, ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін бөлу және осы мүліктегі үлестерін айқындау кезінде ерлі-зайыптылардың әрқайсысының үлесі тең деп танылады.

Егер жұбайлардың біреуі дәлелсіз себептермен табыс таппаса немесе ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін екінші жұбайдың келісімінсіз отбасының мүдделеріне нұқсан келтіріп жұмсаса, сот кәметке толмаған балалардың мүдделерін негізге ала отырып және (немесе) ерлі-зайыптылардың біреуінің мүдделерін негізге ала отырып, ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкіндегі олардың үлестерінің теңдігі негізін ескермеуге құқылы.

Ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін бөлу кезінде ерлі-зайыптылардың ортақ борыштары олардың арасында өздеріне берілген үлеске барабар түрде бөлінеді.

Қазақстан Республикасының отбасы заңнамасында тек «мүлікті бөлу» терминін қолданады. Бұл отбасылық қатынастардағы ортақ бірлескен меншік субъектілері ерлі-зайыптылар ғана болып табылатындығымен түсіндіріледі. Ерлі-зайыптылардан басқа, ортақ меншік субъектілері болып табылатын басқа да, жағдайларда шаруа фермер қожалығында, жекешелендірілген тұрғын үй-жайда, ортақ меншікке қатысушы өз үлесін бөлуді талап ететін болады.

Бұл ережелер ерлі-зайыптылардың ғана, яғни тіркелген некеде тұрған адамдардың бірлескен меншік бөліміне және ерлі зайыптылардың не үшінші тұлғалардың қолда бар және бар мүлкіне жатады.

Көбінесе ерлі-зайыптылар бірлескен меншікті бөлу туралы мәселені өздері шешеді. Дау туған жағдайда бұл мәселе соттың қарауына беріледі. Егер ерлі-зайыптылар ортақ мүлікті бөлу туралы дауды некені бұзумен бір мезгілде шешуді қаласа, онда сот ерлі-зайыптылардың мүлкін бөлу туралы дау үшінші тұлғалардың (мысалы, шаруа (фермер) қожалығының, кооперативтің басқа да мүшелерінің және т.б. құқықтарын бұзылмайтынын анықтайды. Соңғы жағдайларда некені бұзу және мүлікті бөлу туралы талаптарды бір процесте шешуге жол берілмейді және талап қоюдың осы бөлігіндегі дау жеке іс жүргізуге бөлінуі тиіс.

Ерлі-зайыптылардың ортақ мүлікті бөлу туралы дауды қараған кезде сот алдымен бөлуге жататын мүліктің құрамын айқындайды. Бұл үшін ерлі-зайыптылар арасында бөлуге жатпайтын балаларға тиесілі заттар мен құқықтар әрбір жұбайына тиісілі меншік объектілері белгіленеді және бөлінеді.

Соңғыларға балалардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін ғана сатып алынған заттар, балалардың атына салынған салымдар жатады.

Қазақстан Республикасының отбасы заңына сай сот бөлуге жатпайтын мүлікке ерлі-зайыптылар отбасылық қатынастарды тоқтатқан кезде олардың бөлек тұрған кезеңінде сатып алған заттар мен құқықтарды жатқызуға болады. Бұл ерлі-зайыптылардың арасындағы іс жүзінде отбасылық қатынастар үзілген кезде ұзақ уақыт бойы бөлек тұру жағдайлары. Оларға объективті себептерге байланысты ерлі-зайыптылардың бөлек тұру жағдайлары жатпайды: олардың біреуінің ұзақ мерзімді іссапарда, оқуда, әскердегі қызметте және т.б. болуы [3, 15 б].

Сот бөлуге жататын ортақ мүліктің құрамын анықтағаннан кейін ерлі-зайыптыларға тиесілі үлестерді анықтайды. Және балалардың мүдделері мен заңды мүдделерін ескере отырып әрбір ерлі-зайыптыға бөлінетін ортақ мүліктің құрамынан нақты заттарды бөледі. Егер нақты заттарды үлестерге сәйкес бөлу мүмкін болмаса, сот жұбайына ақшалай немесе өзге де өтемақы белгілейді.

Бөлуге жататын бірлескен меншік объектісі ерлі-зайыптылардың біреуі банкке немесе ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкі есебінен өзге де кредиттік мекемеге енгізген салымдар болып табылады. Басқа тұлғалар салымды бөлуге үміткер бола алмайды. Егер үшінші тұлғалар ерлі зайыптыларға өз қаражатын берсе, онда бұл тұлғалар ҚР АҚ жалпы ережелері негізінде өз қаражатын қайтаруды талап етуге құқылы.

Сондай-ақ басқа жұбайдың өз туысының атына, мысалы күйеуінің анасының атына салған салымды бөлуді талап етуге болмайды. Алайда, егер салымға ортақ мүлік болып табылатын қаражат негізсіз енгізілсе, ортақ мүлікті бөлу кезінде екінші жұбайдың үлесін ұлғайту туралы талаптар қойылуы мүмкін.

Ерлі-зайыптылардың салымдарын бөлу кезінде сот жеңіл автомобиль көліктерін сатып алуға салымға және мақсатты салымдарды индекстеуге заң актілерінде көзделген өтемақы төлемдерінің нәтижесінде жинақ мөлшерінің ұлғаюын ескеруге міндетті. Ол еліміздің Қазақстан Республикасының Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушылары туралы Заңымен реттеледі [4].

Қазір тұрғын үй алаңын бөлу және бөлмеу мәселелері үлкен маңызға ие. Ерлі-зайыптыларға бірлескен меншік құқығымен тиесілі тұрғын үйді бөлу көбінесе заттай түрде жүргізіледі және үй бөлінбейтін болғандықтан, ол олардың үлестік меншігіне айналады. Үй-жайларды пайдалану ерлі-зайыптылардың келісімі бойынша немесе сот шешімі бойынша жүзеге асырылады. Соттардың назарын ортақ үлестік меншікке қатысушылардың ортақ мүлікке қатысты өз үлесіне барабар тең құқықтарға ие болғандықтан, сот үлесті заттай бөлу кезінде меншік иесіне тұрғын үйдің және тұрғын емес құрылыстардың, егер бұл құрылыстың шаруашылық мақсатына шамадан тыс зиян келтірмей бөлінуі мүмкін болса, оның үлесіне сәйкес келетін бөлігін беруі тиіс. Сондай –ақ, пәтер алаңын бөлу кезінде әрбір меншік иесі үшін үлес бөлінеді. Бірнеше үлеске бөлінген және бірнеше меншік иесі бар пәтерді коммуналдық деп атауға болады.

Коммуналдық пәтердегі бөлменің меншік иелеріне ортақ үлестік меншік құқығымен осы пәтерде бір бөлмеден артық қызмет көрсету үшін пайдаланылатын үй-жай тиесілі.

Құрылысы аяқталмаған үйді бөлу кезінде ерлі-зайыптылардың өз бөлігінің құрылысын аяғына дейін жеткізу мүмкіндіктері, сондай -ақ үй құрылысына алынған несие бойынша міндеттемелер ескеріледі.

Несиені түпкілікті өтеуге дейін пайданы бөлу некенің бұзылуына байланысты ғана мүмкін болады және ерлі-зайыптылар өздерінің ортақ мүлкінен немесе жеке қаражатынан енгізген қаражатқа сәйкес жүзеге асырылады. Пайлық жарна толық енгізілгеннен кейін пәтер автоматты түрде меншік құқығының мәніне айналады. Оны бөлу оның меншік иесі болып табылатын және осы тұрғын үй алаңын пайдалануға заңды құқығы бар барлық адамдардың мүдделерін ескере отырып, жалпы ережелер бойынша жүзеге асырылады. Осыған ұқсас жекешелендірілген пәтерге ортақ меншік бөлу мәселесі шешілуде. Пәтердегі оқшауланған тұрғын үй-жайды заттай бөлу қиын болғандықтан, сот, егер талапкерге тек тұрғын үй бөлігінен ғана емес, сонымен қатар, қосалқы үй-жайларды, жеке құру жабдығын берудің техникалық мүмкіндігі бар болса, ортақ меншікке қатысушыға тиесілі үлесті бөліп беру мүмкін екендігін түсіндіреді. Мұндай мүмкіндік болмаған жағдайда сот талапкердің өтініші бойынша пәтерді пай бойынша бөлуді ұсынады.

Ерлі-зайыптылар шаруа қожалығының құрамына кіретін жағдайларда, онда олардан және олардың көмелетке толмаған балаларынан басқа ерлі-зайыптылардың шаруа қожалығының меншігіне

кірмейтін ортақ мүлкін бөлу жалпы негіздерде жүргізіледі. Шаруашылықтың ортақ меншігі болып табылатын мүлікті бөлуге белгіленген ережелер қолданылады. Шаруа қожалығына тиесілі жер учаскесі мен өндіріс құралдары оның мүшелерінің бірі шаруашылықтан шыққан кезде бөлуге жатпайды. Шаруашылықтан шыққан адамның осы мүлікке ортақ меншіктегі оның үлесіне мөлшерлес ақшалай өтемақы алуға құқығы бар. Шаруашылық мүлкіне бірлескен меншік құқығындағы шаруашылық мүшелерінің үлестері, егер олардың арасындағы келісімінде өзгеше белгіленбесе, тең деп танылады.

Қазақстан Республикасының заңдарында дәстүрлі түрде ерлі-зайыптылардың ортақ меншігіндегі үлестердің теңдігі принципі қалыптасқан, бұл ерлі-зайыптылардың некедегі тең құқылығы туралы жалпы ережелерге сәйкес келеді.

Некеде тұрған кезеңде үй шаруашылығын жүргізуді, балаларды күтуді жүзеге асырған немесе басқа да дәлелді себептер бойынша дербес табысы болмаған жұбайының еңбегі оның ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкіндегі үлеске құқығының негізі болып табылады.

Ерлі-зайыптыларға олардың бірлескен меншігін бөлу кезінде тиесілі үлестер мінсіз, сондай-ақ заттай мәнде айқындалады. Алдымен мінсіз мәнде жалпы мүлікке меншік құқығындағы үлес анықталады, ол әдетте бір бөлігін құрайды. Содан кейін әрбір жұбайға оның үлесіне сәйкес белгілі бір мүлік бекітіледі.

Сот ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкіндегі үлестерінің теңдігі принципінен шегінуге құқылы. Жұбайдың үлесін ұлғайту үшін онымен бірге тұруға қалдырылған кәмелетке толмаған балалардың мүдделері, оның еңбекке жарамсыздығы, ауруы және тағы басқалары болуы мүмкін, үлесті азайту үшін ерлі-зайыптылардың дәлелсіз себеп бойынша табыс алмауы, ортақ мүлікке ұтымсыз билік етпеуі, алайда соттың үлес теңдігі принципінен ауытқуы негізделуге және сот шешімінде міндетті түрде дәлелді болуға тиіс.

Мүліктік дау болған және неке шарты болмаған жағдайда мүлік ерлі-зайыптылардың келісімі бойынша не болмаса мұндай болмаған жағдайда сот шешімі бойынша бөлінеді. Қазақстан Республикасының азаматтық іс жүргізу заңдарына сәйкес судьялар бірінші сатыдағы сот ретінде ерлі-зайыптылар арасында ортақ тапқан мүлікті бөлу туралы істерді талап бағасына қарамастан қарайды. Мүлікті бөлу туралы даулар бойынша істерді қарау және шешу кезінде заңдық маңызы бар мән-жайлар мыналар болып табылады [5].

- некені мемлекеттік тіркеудің болуы.
- некеде тұру уақыты мен кезеңі.
- мүлікке меншік құқығының пайда болуы негіздері.
- мүліктің құрамы мен түрі.
- оның құны.

– мүлікті бөлуден тең үлестерге ауытқуды негіздеуге болатын мән-жайлар.

– мүлікке үшінші тұлғалардың құқықтарымен ауыртпалық салу. Мүлік борыштар сияқты ортақ болып саналады.

Ерлі-зайыптылардың некеде тұрған ортақ мүлкін бөлу ерлі-зайыптылардың кез-келгенінің талап етуі бойынша жүргізілуі мүмкін. Жеке жағдай-бұл кредитордың ерлі-зайыптылардың біреуінің ортақ мүлкінен өндіріп алу үшін ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін бөлу туралы талап арызы. Қазақстан Республикасының отбасы заңнамалары бойынша ерлі-зайыптылардың біреуінің міндеттемелері бойынша өндіріп алу тек осы жұбайдың мүлкіне ғана қолданылуы мүмкін. Бұл мүлік жеткіліксіз болған жағдайда кредитор борышкердің жұбайының үлесін ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкінен бөліп беруді талап етуге құқылы. Егер ерлі-зайыптылардың біреуі міндеттемелер бойынша алған барлық отбасының мұқтажы үшін пайдаланылғаны анықталса, сот өндіріп алуды жүргізеді. Мүлік жеткіліксіз болған кезде ерлі-зайыптылар олардың әрқайсысының мүлкімен ортақ жауаптылықта болады [6, 52 б].

Сот жарамсыз деп тұрған некеде сатып алынған мүлікті бөлу туралы ерекше айту керек. Бұл жағдайда құқықтық қатынастар неке қиылған кезден бастап жойылады және демек, мұндай ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкі туындамайды. Сондықтан неке жарамсыз деп танылған адамдардың мүлкіне үлестік меншік туралы азаматтық заңнаманың ережелері қолданылады. Үлесті анықтауды еңбек пен ақша қаражатын салуды ескере отырып, сот жүргізеді. ҚР отбасы заңдары заңды некеде тұрған адал жұбайы үшін осы ережеден алып тастау мүмкіндігін көрсетеді, бұл жағдайда сот мүлікті бірлескен ретінде бөлуге құқылы және мұндай жұбайы моральдық зиянды-өтеуге құқылы.

Сондықтан, заңды некеде тіркелген ерлі-зайыптылардың ортақ бірлескен меншігінде болған мүліктер ғана бөлуге жатады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы 2011 жылғы 26 желтоқсандағы Кодексі. – Алматы: ЮРИСТ, 2017. – 168 б.
2. Аманқожаев АА. Отбасы ұғымы, түрлері және некенің құқықтық табиғаты туралы концепциялар // Хабаршы. ДА. Қонаев атындағы университет, 2017. – №3 (24)- 348 б.
3. Есентемирова Б.А. Имущественные отношения супругов: что предпочесть – законный режим или договорный: разъяснения, советы и рекомендации – Алматы: Казахский Гуманитарно-юридический университет, 2015. – 176 с.
4. Қазақстан Республикасының Атқарушылық іс жүргізу сот орындаушыларының мәртебесі туралы 2010 жылғы 4 сәуірдегі Заңы 04.04.2010. – Алматы: Жеті Жарғы, 2017. – 98 б.
5. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі 31.10.2015. – Алматы: ЮРИСТ, 2017. – 234 б.
6. Орынтаев Ж.К., Меирбекова Г.Б. Казакстан Республикасындағы Отбасы құқығы. –Алматы: Акшагыл баспасы, 2013-256 б.

ОМРАЛИ Ж.О.

доктор юридических наук, доцент
Евразийская юридическая академия имени Д.А. Кунаева

МОЛДАХМЕТОВ Е.К.

докторант PhD
Евразийской юридической академии имени Д.А. Кунаева

ВОПРОСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ СУДЕЙСКИХ КАДРОВ

Түйін. Судьялар кадрларының біліктілігін арттыру мәселелері Қазақстан Республикасының сот жүйесін реформалау процесінде орталық орында тұр. Н. Назарбаев қойған бағдарлар сот жүйесі мен судьялардың қызметін ұйымдастыру институттарын кезең-кезеңмен жетілдіру арқылы жаңғыртылған заңнамада өз көрінісін табады. Құқық қолдану тәжірибесінде сот төрелігін іске асыру сапасы судьялардың кәсібилігіне, жұмысқа қабілеттілігіне, адалдығы мен санасына байланысты екені анықталуда, соған қарамастан, Қазақстан судьяларының кәсіби келбеті оқыту, іріктеу процесінде қалыптасады және одан әрі қызмет өткеру процесінде тегістеледі. Осы мағынада соңғы буынды сот реформаларының мақсаты судьялар кадрларының біліктілігін арттырудың жүйелі мүмкіндіктерін құру болып табылады.

Түйінді сөздер: Сот реформасы, сот жүйесін жаңғырту, судья, біліктілік, кандидат, судья корпусын жасақтау.

Резюме. Вопросы повышения квалификации судейских кадров занимают центральное место в процессе реформирования судебной системы Республики Казахстан. Заданные Н.Назарбаевым ориентиры находят свое выражение в модернизированном законодательстве посредством поэтапного совершенствования институтов организации и деятельности судебной системы и судей. В практике правоприменения выясняется, что качество отправления правосудия зависит от профессионализма, работоспособности, честности и сознательности самих судей. Тем не менее, профессиональный облик судей Казахстана формируется уже в процессе обучения, отбора и шлифуется в процессе дальнейшего прохождения службы. В данном смысле целью судебных реформ последнего поколения является создание и совершенствование системных возможностей повышения квалификации судейских кадров.

Ключевые слова: Судебная реформа, модернизация судебной системы, судья, квалификация, кандидат, комплектование судейского корпуса.

Summary. Issues of professional development of judicial personnel occupy a Central place in the process of reforming the judicial system of the Republic of Kazakhstan. The guidelines given By N. Nazarbayev are expressed in the modernized legislation through the gradual improvement of the institutions of organization and activity of the judicial system and judges. In the practice of law enforcement it turns out that the quality of justice depends on the professionalism, efficiency, honesty and consciousness of the judges themselves. However, the professional appearance of judges in Kazakhstan is formed already in the process of training, selection and polished in the process of further service. In this sense, the purpose of judicial reforms of the last generation is to create and improve the system of opportunities for professional development of judicial personnel.

Keywords: Judicial reform, modernization of the judicial system, judge, qualification, candidate, recruitment of the judiciary.

Предыдущий этап судебных реформ 2015-16 гг. среди прочих задач сформулировал одно важнейшее направление – совершенствование института формирования судейского корпуса. В Плане нации 100 конкретных шагов по реализации пяти институциональных реформ, Н. Назарбаев обязывал ужесточить механизм отбора на судейские должности (17 Шаг) [1].

Президент неоднократно и жестко высказывал критику за качество судейских кадров. На VII Съезде судей в 2016 году он указал – вершить правосудие должны только профессионалы с большим опытом и высокими морально-нравственными принципами. «В судах не должно быть ни одного случайного человека» [2].

В Послании народу Казахстана «Рост благосостояния казахстанцев: повышение доходов и качества жизни» от 5 октября 2018 года Елбасы отметил: «Нужно обеспечить качественное развитие и обновление кадров судебной системы, создать стимулы, чтобы судьями стремились стать лучшие юристы» [3].

Обеспокоенность высшего звена государственной власти о состоянии судейских кадров имели под собой твердую почву. Среди недостатков в профессиональной деятельности судей были отмечены:

- утрата навыков профессионального общения с отдельными участниками судебного процесса;
- неумение доступно и логично изложить в судебном акте аргументы, на которых основаны решения и (или) приговоры;

- утрата творческого (аналитического) подхода при рассмотрении дел, приверженность шаблонам, следование путями наименьшего сопротивления др. [4].

Результаты не заставляют ждать. В 2018 году в Высший Судебный Совет поступило более 450 жалоб граждан на действия судей и несогласие с судебными актами. В Судебное жюри при Верховном Суде также поступило около 700 жалоб на действия судей. По результатам проверок жалоб было возбуждено в отношении судей 17 дисциплинарных производств и к дисциплинарной ответственности привлечено 17 судей.

В рамках антикоррупционной деятельности в 2018 году 7 судей местных судов были привлечены к уголовной ответственности (в 2017 году – 2) [5].

На Совещании по вопросам модернизации судебной системы под председательством Н. Назарбаева, состоявшемся 19 ноября 2018 года были обсуждены вопросы дальнейшей модернизации судебной системы в соответствии с обозначенными приоритетами в текущем Послании Президента народу Казахстана. На совещании Н.Назарбаев дал поручение принять соответствующие меры по решению комплексных вопросов в деятельности судебной системы, среди которых выделялись:

- поиск новых подходов к подготовке судейских кадров, их адаптации к современным экономическим реалиям [6];

- ужесточение порядка отбора судей для привлечения к судейской работе высококвалифицированных юристов, компетентных в рассмотрении сложных дел.

Итогом Совещания стало распоряжение Н.Назарбаева подготовить законопроект, направленный на качественное обновление судебных кадров и внесение его на рассмотрение Парламента.

На нынешнем этапе модернизации судебной системы внимание на кадровом вопросе сосредоточено в еще большей степени. В Конституционный закон «О судебной системе и статусе судей», Закон «О Высшем судебном свете» и др. внесен ряд изменений и дополнений, касающихся данного вопроса [7].

Существенным преобразованиям подверглись нормы ст. 29 Конституционного закона РК «О судебной системе и статусе судей» (далее – КЗРК [8]), предъявляемые требования к кандидатам в судьи. До введения изменений и дополнений, приоритет отдавался кандидатам, имеющим пятилетний стаж работы в правоохранительных органах и в аппаратах судов, все остальные претенденты должны были иметь стаж работы по специальности не менее десяти лет. Нынешняя реформа предоставила гражданам Республики Казахстан, отвечающим всем требованиям, предъявляемым к кандидатам в судьи, равный доступ к занятию должности судьи.

В п.6 ст. 29 КЗРК, закреплён новый порядок замещения должности председателя и судьи районного суда и других судов. Эти должности замещаются на конкурсной основе. Э.Б. Мухамеджанов, комментируя нововведения, отмечает, что «данный порядок занятия судебных вакансий более продуман, чем существовавший ранее. Однако заорганизованность вышеописанных процедур не даёт уверенности в их эффективности» [4].

В Национальном докладе о состоянии судейских кадров в Республике Казахстан отмечается, что при новой системе отбора исключается формально-бюрократический подход к кандидатам, делается упор на личностных качествах кандидатов. Однако в связи с тенденцией уменьшения числа лиц, желающих работать судьями, а также ужесточением предъявляемых к ним требований, стало увеличение судейских вакансий, остающихся незаполненными по итогам проводимых конкурсов.

Так, по итогам 2018 года в связи с отсутствием достойных кандидатов признаны несостоявшимися конкурсы на занятие 111 судейских вакансий, в том числе 3-х вакансий судей областных судов, 13 председателей и 95 судей районных судов (в 2017 году признаны несостоявшимися конкурсы на 66 вакансий, в 2016 году - на 15 вакансий). Данная проблема актуализировалась и в связи с текучестью судейских кадров [5].

Изменяющим прежний порядок является режим назначения руководителей судов и председателей судебных коллегий областных судов и председателей коллегий Верховного Суда. Теперь они не могут быть назначены на занимаемую ими должность или аналогичную должность в равнозначных судах более двух раз.

По мнению казахстанских правоведов, «такое решение вопроса должно открыть дорогу и перспективы для других судей и будет стимулировать их к карьерному росту, а это заставит их не только работать над собой, но и привьет навыки самодисциплины и ответственности за выносимые решения и приговоры» [4].

По данному высказыванию можно привести ряд аргументов, в частности из судебной практики зарубежных стран. Например, в Англии и в США для статуса судьи понятие «карьерный рост» не употребляем в принципе. Они не начинают обычно свою карьеру с нижней ступени и не поднимаются вверх к должностям в судах высших инстанций. Судья, который начал карьеру в суде первой инстанции, скорее всего, там и останется.

Судья в этих странах может начать судебную карьеру с любого уровня, в зависимости от своей способности влиять на избирателей или заслужить расположение властей, ответственных за выдвижение кандидатов. Поэтому юрист без какого-либо судебного опыта может стать судьей в суде последней инстанции штата или даже в Верховном суде США [9]. Данный фактор был образно сформулирован выдающимся судьей Верховного суда США Ф.Франкфуртером, ставшим членом суда после 25-летней преподавательской работы: «соотношение предыдущего судебного опыта человека и его годности к осуществлению функций в Верховном суде равно нулю» [10].

По нашему мнению, сам по себе карьерный рост применим к таким сферам, как государственная служба или служба в иных, негосударственных организациях. Для судьи это не показатель, он должен стремиться к иным достижениям, основной их которых является высокое качество отправления правосудия. Однако в Национальном докладе о состоянии судейских кадров в Республике Казахстан отмечается, что: «Районные суды – это самая первая ступень в карьерной лестнице судьи и дальнейшее продвижение на основе принципа судебной меритократии, возможно по двум направлениям:

1) в рамках замещения вакантных вышестоящих судейских должностей – то есть возможность стать судьей областного суда или Верховного Суда;

2) по линии замещения руководящих судейских должностей – председателем районного суда, председателем коллегии или председателем областного суда, председателем коллегии Верховного Суда.

При этом для дальнейшего карьерного роста к кандидатам предъявляются дополнительные требования к стажу юридической и судейской работы. Так, для кандидатов в областные суды необходимо наличие 15 лет юридического стажа или 5 лет судейского, а для судей Верховного Суда – 20 лет юридического стажа и 10 лет судейского» (п.4.3) [5].

При этом с 2019 года для занятия должности судьи областного суда введен, как уже отмечалось, так называемый «боковой вход», когда, минуя районное звено судебной системы, опытный юрист может сразу стать судьей областного суда. Такой подход в Национальной программе назван гибким, значительно расширяющим возможности притока профессиональных кадров в судебную систему [5].

Несмотря на сокращение сроков пребывания в должности председателей, что несомненно является позитивным шагом, судебная реформа обошла своим вниманием давно муссируемую проблему института председателей судов.

Ответственность и независимость – второй камень правосудия, озвученный председателем Верховного суда РК Ж.Асановым по результатам проектного менеджмента в рамках развития новых коммуникативных подходов в 2017 году [11]. Это означает, что на сегодняшний день судьи по-прежнему зависимы – от председателей судов. По данной проблеме нами отмечалось, что судебная система представляет собой централизованную подсистему в механизме государства. Институт председательствующих судей, в данном случае служит наглядным примером. Суть процессуальной фигуры председателя суда сводится, по сути, к созданию иерархической организации суда. Более того, председатели местных и других судов назначаются на должность Президентом РК по рекомендации Высшего Судебного Совета.

Помимо руководства соответствующей судебной инстанцией, на председателя возложена ответственность за правильную организацию работы всего суда в целом. Административная вертикаль, которая строится путем формального либо неформального подчинения судей председателям судов, а председателей судов – председателю высшего суда, а последнего – исполнительной власти, является одной из самых больших угроз независимости суда [12, с.104 -106].

В пп.1 ч.1 ст.20 КЗРК О судебной системе и статусе судей установлено, что председатель Верховного Суда «возглавляет Верховный Суд как высший судебный орган». Это означает прямое вер-

ховное руководство судом, как реализацию управленческой функции, предусматривающее отношения власти и подчинения. Соответственно самыми большими полномочиями обладает председатель Верховного Суда Республики Казахстан. В соответствии с пп. 4-1 ч. 1 ст. 20 КЗРК О судебной системе и статусе судей Председатель Верховного Суда вносит представления о пересмотре судебных актов по основаниям, предусмотренным законом.

Вот, что по этому поводу устанавливают Киевские рекомендации. «Роль председателей судов должна быть строго ограничена следующим образом: они могут выполнять судебские полномочия только в том же объеме, что и рядовые судьи. Председатели судов не должны вмешиваться в процесс принятия судебных решений другими судьями и не должны участвовать в процедурах отбора судей. Также они не должны иметь полномочий в вопросах определения размера зарплаты и вознаграждения судей. У председателей судов могут быть представительские и административные функции, включая контроль над несудебным персоналом судов. Осуществление управленческих функций требует обучения в сфере управления. Председатели судов не должны злоупотреблять своими полномочиями при распределении помещений и других ресурсов суда для оказания влияния на судей (п. 11 Киевских рекомендаций) [12, с.104-106].

По показателю независимости судебной системы Глобального индекса конкурентоспособности (140 стран) Казахстан в 2018 году поднялся на 6 позиций – с 79 на 73 место [5]. Данная позиция во многом обусловлена зависимостью судей от председателей. Э.Б. Мухамеджанов предлагает решить ее таким способом – наделить правом судей соответствующих судов избирать себе руководителей из своего числа, и на ограниченный одним годом срок, по примеру некоторых зарубежных стран [4]. В то же время трудно не согласиться с автором, что «вместо этого реформаторы пошли по пути советской кадровой политики» и предложили еще более бюрократическую модель, при которой создан кадровый резерв на должности председателя районного суда, председателя, председателей судебных коллегий и судьи областного суда, судьи и председателей судебных коллегий Верховного Суда (ст.38-3 КЗРК О судебной системе и статусе судей).

Законодательством предусмотрено, что лица, находящиеся в таком резерве, имеют приоритет при отборе на вышестоящие и руководящие судебские должности. Специальная Комиссия созданная для формирования кадрового резерва, с 2019 года функционирующая при Высшем Судебном Совете действует в качественно измененном порядке формирования и ведения резерва. Отобранные Комиссией кандидаты (резервисты) выносятся на рассмотрение Совета, который, при согласии с предложенными кандидатурами, утверждает такой резерв. По итогам 2018 года в упомянутом кадровом резерве состоял 431 судья.

Отбор и продвижение на должности судей областных судов, судей Верховного Суда, а также на должности председателей районных судов и председателей судебных коллегий областных судов производится Высшим Судебным Советом в конкурсном порядке. При этом Глава государства обладает правом внести представление об избрании кандидата на должность судьи Верховного Суда во внеконкурсном порядке. Данная норма также вызывает настороженность, поскольку составляет элемент вневедомственного подчинения, что идет в разрез с принципом самостоятельности и независимости судебной власти, новыми повышенными требованиями к профессиональному уровню судей. В Верховном Суде могут появиться в качестве судей специалисты, не имеющие опыта судебской работы, не прошедшие строгие жернова отбора.

Законодательство Республики Казахстан, таким образом, формирует институт отбора и продвижения (замещения) на должности судей на конкурсной основе. В зарубежных странах к числу моделей формирования судебного корпуса относятся: назначение судей законодательной властью, назначение органами исполнительной власти, выборы на основе партийной принадлежности, беспартийные выборы судей, выбор на основании заслуг, предполагающий отбор независимой комиссией кандидатов в судьи и представление списка кандидатов уполномоченному для назначения лицу [13, с.370].

На современном этапе большинство европейских стран используют систему конкурсного отбора судей на основании заслуг. Это фактический аналог отечественной системы комплектования судебного корпуса. В системе конкурсного отбора на основании заслуг определяющими факторами являются: требования к гражданству, возрасту, образованию, профессиональному опыту (стажу) кандидата, его состоянию здоровья, деловым и морально-нравственным качествам. Закрепляются также требования, связанные с владением на достаточном уровне языком судопроизводства и прохождением воинской

службы (Литва, Армения). Современное законодательство многих стран Европы демонстрирует достаточно детальный перечень требований к кандидатам на судебские должности, а также запретов, не совместимых с должностью судьи [14].

Оценивая содержание последней судебной реформы, Э.Б. Мухамеджанов видит ее недостаток в наличии двух источников формирования судебного корпуса:

– любой гражданин, отвечающий всем цензам и требованиям закона, приходит в судебную власть на общих основаниях;

– лица, через обучение в Академии правосудия при Верховном Суде.

Автор считает второй путь опасным т.к. у Верховного Суда гипотетически появляется возможность влиять на подбор кадров для обучения в данной магистратуре, что может быть сопряжено с коррупционными правонарушениями, зарождением кастовых основ, семейственности, кумовства в системе судебных органов, сословной розни между судьями. Академия правосудия при Верховном Суде, по мнению Э.Б.Мухамеджанов должна заниматься научными исследованиями, сравнительным правоведением, повышением квалификации судей и сотрудников аппаратов судов и другими вопросами, но она не должна готовить через магистратуру кандидатов в судьи. Подражание системе организации подготовки судей во Франции, Германии и других странах в данном случае не представляется возможным, поскольку для этого в Казахстане не достаточно условий для уважения права, какие действуют у них [4].

В данном смысле следует упомянуть, что Индексе верховенства права (113 стран) Казахстан по итогам 2018 года поднялся на 9 позиций с 73 на 64 место [5].

Таким образом, работа по реализации поручений Н.Назарбаева в сфере судебной системы, и, прежде всего, по повышению доверия граждан к судам и судьям последовательно и целенаправленно продолжается, что находит отклик в ходе судебно-правовых реформ. Тем не менее, анализ законодательства, изменений и дополнений, а также теоретико-правового материала не дает однозначного прогноза о единстве взглядов и действий, проводимых в рамках модернизации судебной системы Республики Казахстан. Имеются например, противоречия системного характера, в котором столкновению подлежат, прежде всего, принцип независимости и самостоятельности судов и судей и политико-правовые основы организации государственной власти. Судебная власть до сих пор не имеет достаточных правовых гарантий своей независимости, и ее развитие проходит многоступенчатую программу реформирования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. План нации – 100 конкретных шагов по реализации пяти институциональных реформ Главы государства Нурсултана Назарбаева (май 2015 года)//ИС «Параграф»//[www/http://online.zakon.kz](http://online.zakon.kz)
2. В Верховном суде ответили на обращение Кривошеева о непрошедших аттестацию судьях//<https://www.zakon.kz/4988672-v-verhovnom-sude-otvetili-na.html>
3. Послание народу Казахстана «Рост благосостояния казахстанцев: повышение доходов и качества жизни» от 5 октября 2018 года// http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nazarbaeva-narodu-kazahstana-5-oktyabrya-2018
4. Мухамеджанов Э.Б. Судебная реформа Республики Казахстан 2019 года//<http://astanazan.kz/?p=1047>
5. Национальный доклад о состоянии судебных кадров в Республике Казахстан//<https://www.zakon.kz/4977181-natsionalnyy-doklad-o-sostoyanii.html>
6. Совещание по вопросам модернизации судебной системы под председательством Главы государства//<http://www.akorda.kz/ru/events/soveshchanie-po-voprosam-modernizacii-sudebnoi-sistemy-podpredsedatelstvom-glavy-gosudarstva>
7. Закон Республики Казахстан от 21 февраля 2019 года № 226-VI «О внесении изменений и дополнений в Конституционный закон Республики Казахстан «О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан»//<https://bestprofi.com/document/2112021439?31&isScroll=true>
8. Конституционный закон Республики Казахстан от 25 декабря 2000 года № 132 «О судебной системе и статусе судей»// <https://bestprofi.com/document/448503603?32§ion=523916935>
9. Власова Г.Б. Судейский корпус в судебных системах зарубежных стран//<https://cyberleninka.ru/article/n/sudeyskiy-korpus-v-sudebnyh-sistemah-zarubezhnyh-stran>

10. Frankfurter F. The Supreme Court in the Mirror of Justice // University of Pennsylvania Law Review. 1957. P.18
11. Судебная система Казахстана: Предложения по совершенствованию//<https://newtimes.kz/obshchestvo/71751-sudebnaya-sistema-kazakhstana-predlozheniya-po-sovershenstvovaniy>
12. Өмірәлі Ж.Ө. Судебная власть в Республике Казахстан. Алматы 2009 г. с.104 -106
13. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности / пер. с фр. В. А. Туманова. – М., 2009, с.370
14. Бурдин Д.А. Современные модели формирования судейского корпуса в зарубежных странах// Право и политика 3 (183) 2015//https://nbpublish.com/library_get_pdf.php?id=32784

ОМРАЛИ Ж.О.

доктор юридических наук, доцент
Евразийская юридическая академия имени Д.А. Кунаева

МОЛДАХМЕТОВ Е.К.

докторант PhD
Евразийской юридической академии имени Д.А. Кунаева

МЕДИЦИНСКОЕ ПРАВО КАК ОСНОВА СПЕЦИФИКИ СУДОПРОИЗВОДСТВО ПО ДЕЛАМ О ПРАВОНАРУШЕНИЯХ В СФЕРЕ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ

Түйін. Соттардың мамандануы – бұл Қазақстан Республикасының сот жүйесінің маңызды талаптар. Осы бағытта одан әрі даму медициналық істер бойынша сот ісін жүргізуді мамандандыруда көрінеді. Алайда, судьялардың кәсіби мамандануын, бұл жағдайда медицина және денсаулық сақтау саласындағы құқықтық қатынастардың ғылыми-құқықтық негіздерінің болмауы қиынға соқтырады. Сондықтан автор қолданыстағы заңнама нормаларын жетілдіру, құқық қолдану практикасының тиімділігін арттыру, сондай-ақ сот төрелігін іске асыру сапасын арттыру үшін негіз ретінде медициналық құқықты дамыту проблемасын өзектендіреді.

Түйінді сөздер: сот ісін жүргізу, медициналық құқық, денсаулық сақтау, соттардың мамандануы, сала, қызметтер, заңнама, денсаулық, кәсіпқойлық

Резюме. Специализация судов – это важное требование судебной системы Республики Казахстан. Дальнейшее развитие в данном направлении видится в специализации судопроизводства по медицинским делам. Однако профессиональная специализация судей, в данном случае, затруднена отсутствием научно-правовых основ правоотношений в области медицины и здравоохранения. Поэтому автор актуализирует проблему развития медицинского права как основы для совершенствования норм действующего законодательства, повышения эффективности практики правоприменения, а также повышения качества отправления правосудия.

Ключевые слова: судопроизводство, медицинское право, здравоохранение, специализация судов, отрасль, услуги, законодательство, здоровье, профессионализм.

Summary. Specialization of courts is an important requirement of the judicial system of the Republic of Kazakhstan. Further development in this direction is seen in the specialization of legal proceedings in medical cases. However, the professional specialization of judges, in this case, is hampered by the lack of scientific and legal foundations of legal relations in the field of medicine and health care. Therefore, the author actualizes the problem of development of medical law as a basis for improving the norms of the current legislation, increasing the efficiency of law enforcement practice, as well as improving the quality of justice.

Keywords: legal proceedings, medical law, healthcare, specialization of courts, industry, services, legislation, health, professionalism.

Тенденция специализации судов как фактор развития судебной системы ставит перед судебским сообществом новые задачи, связанные со специализацией профессиональных знаний и навыков судей в той или иной области. Данное требование согласуется с курсом судебных реформ, направленных на повышение качества отправления правосудия, что невозможно без обеспечения надлежащей профессиональной специализации судей, создания процессуальных основ отраслевого судопроизводства.

Создание специализированных судов было обусловлено переходом страны к новым политико-правовым и экономическим отношениям. Регулирование многих сфер деятельности государства значительно изменилось, так же как изменились сами общественные отношения. В этой связи усилилась и роль суда в защите новых правоотношений, реализации прав и законных интересов граждан и организаций. Усложнение правоприменительного процесса, потребовало от судей глубоких теоретических и практических знаний в области права, профессиональных навыков и специализации в различных сферах общественных отношений. Появились, в частности, категории дел, которых до начала судебной реформы в практике казахстанских судов не было (например, дела о защите прав потребителей, защите интеллектуальной собственности, об оспаривании решений и постановлений государственных органов и должностных лиц и др.) [1, с.106-107].

Специализация судов и судей проводится в тех направлениях, которые заявляют свою актуальность как вид процессуальной деятельности. Ее осуществление связана и с профессиональными по-

знаниями судей в той или иной области общественной деятельности и с определенной технологией судебного процесса, образуемой спецификой отрасли. Характеристики этой специфики составляют:

- 1) толкование и применение норм отраслевого специализированного законодательства, норм специализированных подзаконных актов;
- 2) судебная оценка специфики реализации отраслевого регулирования;
- 3) разрешение коллизий и пробелов специализированного отраслевого регулирования;
- 4) применение норм специализированного отраслевого регулирования в судебном процессе и др.

Выше перечисленные требования деятельности судьи, отправляющего правосудие в специализированном суде, основываются, прежде всего, на всесторонних теоретико-правовых познаниях, а также на теоретико-правовых познаниях особенностей той или иной отрасли, специализируемой в отдельное судопроизводство. Однако потребность специализации судов обуславливается бурным развитием отрасли. В таких условиях теория права не успевает адекватно реагировать на запросы общества к ее полноценной социализации.

Ярким примером может послужить область медицины. В настоящее время вопросы правового регулирования медицинской деятельности характеризуются повышенной актуальностью. Новые экономические отношения обусловили расцвет платной медицины. Обретя возможность конвертации на рынке товаров и услуг, медицина получила ускоренное развитие, образуя совокупность медицинских услуг, предоставляемых учреждениями здравоохранения, фармацевтическими компаниями, врачами и медицинским персоналом.

Более того, биомедицинские технологии достигли нового уровня воздействия на организм человека (искусственное оплодотворение, генная инженерия, трансплантация органов и тканей и т. д.), поставив проблемы их правового регулирования [2].

В СССР система здравоохранения являлась практически закрытой системой: регулирование осуществлялось посредством служебных актов и было скрыто как от пациентов, так и от врачей; здравоохранение финансировалось исключительно государством и, при объявлении всей медицинской помощи бесплатной и доступной, было соответствующим по качеству. Защита своих прав в сфере здравоохранения в таких условиях была чересчур трудоёмка и малоэффективна [3].

В современном казахстанском обществе открытость и доступность рынка медицинских товаров и услуг повлекла за собой повышенный спрос и, как следствие комплекс требований со стороны потребителей. Более того, спрос на такой товар также обусловлен высокой неприходящей целью человечества – иметь развитую и доступную систему здравоохранения. И все бы работало по законам рынка все более развиваясь, однако оказалось, что за товар ненадлежащего качества цена слишком велика – здоровье человека как главная ценность и наиважнейший фактор его существования, а иногда и жизнь людей.

Материалы судебной практики все чаще выявляют проблемы в отрасли здравоохранения. Анализ судебной практики и статистики позволяет констатировать, что в системе здравоохранения произошло значительное отставание фактической действительности от правовой, что вызвало рост медицинских споров и обращений в суд. В процессе судопроизводства по делам о возмещении материального ущерба и морального вреда, рассматриваемых в гражданском порядке и делам о причинении среднего и тяжкого вреда здоровью, рассматриваемых в уголовном порядке, выяснилось, что каждая сторона хочет укрепить свои правовые позиции, в частности, медицинские работники и медицинские учреждения – усилить гарантии невмешательства в профессиональную деятельность медицинских и фармацевтических работников [4], декриминализировать уголовно – наказуемые деяния в сфере предоставления медицинских услуг. А граждане – пациенты – получить гарантированную полным объемом правовой ответственности, квалифицированную медицинскую помощь.

В основе конфликта – опасность причинения жизни и здоровью человека вреда (включая неоправимый вред), во многих случаях, имеющая свою реализацию при совершении халатности, ненадлежащего, небрежного отношения к своим профессиональным обязанностям при оказании медицинских услуг. Названный комплекс профессиональных нарушений обрел уголовно-правовую квалификацию в ст. 317 Уголовного кодекса Республики Казахстан (далее – УК РК) [5] как «Ненадлежащее выполнение профессиональных обязанностей медицинским или фармацевтическим работником» и административно-правовую в ст.80 Кодекса Республики Казахстан об административных правонарушениях (далее – КоАП РК) [6] Несоблюдение порядка, стандартов и некачественное оказание медицинской помощи».

В Кодексе Республики Казахстан «О здоровье народа и системе здравоохранения» от 18 сентября 2009 года № 193-IV ЗРК (далее – Кодекс) [7] также уточняется обязанность медицинских или фармацевтических работников надлежащим образом выполнять свои профессиональные обязанности, уважительно и гуманно относиться к пациентам, руководствоваться принципами медицинской этики и деонтологии (пп 1 п.6, ст.182), а также непрерывно развивать и повышать свой профессиональный уровень, в том числе путем прохождения повышения квалификации каждые пять лет (пп 6 п.1 ст.182). Медицинские работники подлежат обязательной оценке профессиональной подготовленности и подтверждению соответствия квалификации специалистов в области здравоохранения (п.6-1 ст. 182). Эти обязанности корреспондируют правам граждан на возмещение вреда, причиненного здоровью неправильным назначением и применением медицинскими работниками лекарственных средств, изделий медицинского назначения и медицинской техники (пп.6 п.1 ст.88 Кодекса); обжалование действий (бездействия) медицинских и фармацевтических работников в организацию здравоохранения, вышестоящий орган и (или) в судебном порядке (пп.10 п.1 ст.88 Кодекса) и др.

Законодательство Республики Казахстан, тем не менее, не очерчивает стандарты ненадлежащего выполнения профессиональных обязанностей медицинским или фармацевтическим работником. Данная классификация проводится в каждом конкретном случае исходя из непосредственных действий, образующих объективные и субъективные признаки состава преступления. В результате исследуемый комплекс правонарушений порой остается за пределами ст.317 УК РК.

Анализ норм действующего законодательства в исследуемой сфере общественных отношений, таким образом, подтверждает, что специализация судебной деятельности и образование медицинских судов не имеет под собой достаточную нормативно – правовую основу.

По нашему мнению, данная область правоотношений, и тем более становление и развитие медицинского судопроизводства, должны основываться на формировании отечественного медицинского права. Систематизация, институционализация, обобщение и иное научно-правовое исследование вопросов медицины, здравоохранения, фармацевтики и др., на уровне теоретико-правового знания позволит решить важные и определяющие специфику отрасли проблемы, которые пока что препятствуют эффективной судебной защите прав и интересов граждан, качественному отправлению правосудия.

А.В. Тихомиров по данному вопросу отмечает, что «... во-первых, не будучи легализованной отраслью права, де-факто медицинское право уже существует; во-вторых, отсутствие медицинского права в качестве правового института тормозит развитие практики правоприменения» [8].

Важно при этом различать систему норм, регламентирующих правоотношения в области медицины и здравоохранения Республики Казахстан медицинского права. Медицинское право служит теоретико-правовой предпосылкой для формирования норм законодательства о здоровье народа и системе здравоохранения, а также норм уголовного, административного и иного законодательства Республики Казахстан, определяющего режим ответственности за нарушение законодательства о здравоохранении.

Медицинское право, так же как и иные правовые отрасли, призвано углубить, аргументировать и обосновать нормы законодательства. Более того, медицинское право, как отрасль права, должна гармонизировать с иными отраслями в общей системе отечественного права, что должно быть отражено в действующем законодательстве. Медицинское право должно также совершенствовать положения законодательства, используя не только профессиональные познания, изучение статистики и практики правоприменения, но использовать и опираться на общенаучные и частные методы познания в таких областях, как: философия и логика, социология и психология, методы комплексного и системного анализа, клинические, профилактические и иные приемы и методы.

Тем не менее, заимствование знаний из других смежных областей не освобождает от необходимости разработки собственных подходов к изучению правовой действительности [9]. Выработанные наукой медицинского права понятия, положения и выводы должны стать теоретической базой для создания новых правовых норм, регулирующих правоотношения в области медицины и здравоохранения.

Обобщение и систематизация современного медицинского права Республики Казахстан, опираясь на методологию сравнительно-правового анализа, может использовать зарубежный опыт и знания. В данном вопросе целесообразно обратиться к российской теории права, рассматривающей положение медицинского права как отрасли права в российской правовой системе.

Здесь важно, прежде всего, отметить, что мнения российских ученых относительно места норм, регулирующих отношения в области медицины и здравоохранения разделились на два различных подхода. Первый подход, опирается на историю развития отечественного здравоохранения и отражает те характеристики медицины и здравоохранения, которые сложились в СССР при бесплатной медицине. Медицинское право не являлось самостоятельной отраслью права, пополняло отрасль права социального обеспечения. Данные отношения подразумевали обязательное участие специального субъекта – государства, которое обязано предоставлять социальное обеспечение гражданам. Такими полномочиями государства наделялись учреждения здравоохранения, профсоюзы и иные организации, которым были делегированы соответствующие полномочия. Обеспечение граждан в таких правоотношениях осуществляется из специальных фондов, а платная медицина фактически исключалась.

В современных условиях, правоотношения связанные с предоставлением медицинских услуг, гораздо разнообразнее и включают в себя, как оказание медицинских услуг на платной основе, так и бесплатное, оказываемое государством в определенном объеме определенному контингенту больных. В рамках обязательных отчислений, предусмотренных налоговым законодательством Республики Казахстан, граждане Республики Казахстан могут получать бесплатную медицинскую помощь посредством системы медицинского страхования.

В данном смысле, рассматривать медицинское право, как отрасль права социального обеспечения нельзя.

Второй подход рассматривает медицинское право как комплексную отрасль права. Важно отметить, что отличительной особенностью комплексных отраслей права является то, что они «соединяют в себе различные институты профилирующих и специальных отраслей права» [10, с.34].

Одним из основателей данного подхода является Ю.Д. Сергеев, который впервые в своих научных трудах и публичных выступлениях обосновал концепцию медицинского права, как самостоятельной отрасли правовой науки [11, с.54].

Сторонниками данной концепции является А.А. Мохов, считающий, что «масштабность, комплексность и значимость рассматриваемых общественных отношений, регулируемых нормами медицинского (здравоохранительного) права, позволяют говорить о том, что оно может претендовать на звание самостоятельной отрасли права» [12, с.27].

П.И. Литовка предлагает считать медицинское право пограничной комплексной отраслью национального права, структурным элементом российской правовой системы, имеющей свой предмет регулирования и законодательную базу отрасли [13, с.14].

С.Г. Стеценко определяет медицинское право как «комплексную, включающую совокупность правовых норм, регулирующих общественные отношения в сфере медицинской деятельности» отрасль права [14, с.6].

Д.А. Левин отмечает, что «медицинское право – это самостоятельная комплексная отрасль права, система нормативных актов или норм, регулирующих организационные, имущественные, личные отношения, возникающие в связи с проведением санитарно-эпидемиологических мероприятий и оказанием лечебно-профилактической помощи гражданам». Данный подход, по мнению автора, – наиболее обоснован и соответствует реалиям сегодняшнего дня [8].

«Медицинское право, – отмечает И.А. Иванников, – представляет собой совокупность юридических норм, установленных или санкционированных государством, международными организациями, регулирующих общественные отношения в сфере медицинской деятельности» [15, с.9]. Содержание медицинского права, по мнению автора, составляют:

- система медицинского обеспечения;
- право граждан на жизнь, здоровье;
- физическая и психическая неприкосновенности;
- оказание медицинских услуг;
- действия или деятельность медицинских работников в т.ч. по сохранению, представлению последним достоверной информации о диагнозе, динамике заболевания, методах и предполагаемых конечных результатах лечения, обязанностях пациента и т.д.

Однако, по мнению многих правоведов, медицинское право нельзя рассматривать в качестве комплексной отрасли права. Данная позиция основана на продолжающихся в теории права спорах о наличии комплексных отраслей в целом. Так, например, М.Н. Малеина считает: «Было бы неверным называть комплексные образования отраслями права, поскольку в них выражена не дифференциация

однородных норм, а интеграция норм различных отраслей в единой по содержанию и социальным целям сфере деятельности». Не исключая возможности последующего выхода той или иной отрасли права из комплексного образования и обретения качества самостоятельной отрасли права, автор, тем не менее, заключает, что «современное медицинское право такой стадии не достигло» [16].

По нашему мнению, не стоит не считаться со сложностью того комплекса отношений, который включает в себя медицинское право. Отмечая комплексный характер медицинского права О.Н. Козодаева, раскрывают следующие его основания:

- конституционно-определенное право на охрану здоровья и медицинскую помощь;
- общественные отношения, возникающие в сфере медицинской деятельности, регулируются как собственными нормами медицинского права, так и нормами, содержащимися в других отраслях права (трудовое, уголовное, гражданское, административное и др.);

- наличие общих принципов, которые присущи медицинскому праву и характеризуют его содержание; структура медицинского права, содержащая правовые подотрасли, институты и нормы; и др.[16].

Таким образом, заимствуя знания, приемы и методы, положения и выводы различных областей человеческого знания, медицинское право и, образуя комплексный симбиоз, претендует на звание самостоятельной отрасли права. Несмотря на то, что медицинское право в Республике Казахстан, также как и в Российской Федерации еще не признано на уровне отрасли права, накопление указанного объема познаний крайне необходимо в связи с увеличением спорных дел в судах. Больше из них касается предоставления ненадлежащего качества медицинских услуг гражданам. Это самая важная и ответственная область здравоохранения. В отсутствие разработанной научно-правовой доктрины медицинского права, являющегося основой специализированного законодательства, деятельность судей по отправлению правосудия существенно затруднена. Факт выделения отдельного судопроизводства по медицинским делам представляет собой гарантию высокого качества отправления правосудия.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Омірәлі Ж.Ө. Судебная власть в Республике Казахстан. Алматы 2009 г., с.106-107
2. Козодаева О.Н. «Медицинское право: особенности правового регулирования»//Вестник ТГУ. Выпуск 6 (98), 2011 г.// PGlion Institute of Higher Education
3. Медицинское Право// Журнал «Медицинское право: теория и практика»//<https://laws-rus.ru/aliment/meditsinskoe-pravo.php>
4. Введение понятия «медицинский инцидент» и механизма по его определению предлагается в проекте кодекса о здоровье населения, сообщил министр здравоохранения Казахстана Е.Биртанов/<https://www.zakon.kz/4990728-vvesti-ponyatie-meditsinskiy-intsident.html>
5. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 03.07.2017 г.)//«Казахстанская правда» от 9 июля 2014 г. № 132 (27753)
6. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 5 июля 2014 года № 235-V ЗРК (с изменениями и дополнениями по состоянию на 28.10.2019 г.)//https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31577399#pos=5;-155
7. Кодекс Республики Казахстан «О здоровье народа и системе здравоохранения» от 18 сентября 2009 года № 193-IV ЗРК (с изменениями и дополнениями по состоянию на 19.04.2019 г.)// https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30479065
8. Левин Д.А. Медицинское право, как отрасль права <https://cyberleninka.ru/article/n/meditsinskoe-pravo-kak-otrasl-prava>
9. Медицинское право как наука и учебная дисциплина//https://www.pravo.vuzlib.su/book_z410_page_16.html
10. Морозова Л.А. Теория государства и права. – М.: Эксмо, 2008,с.34
11. Сергеев Ю.Д., Мохов А.А. Основы медицинского права России. Учебное пособие, 2011,с.54
12. Мохов А.А. Медицинское право как самостоятельная отрасль национального права России//Современное право, -М., 2003, с.27
13. Сергеев Ю.Д.//Медицинское право. –М., 2006, с.14
14. Стеценко С.Г. Медицинское право: Учебник. – СПб.: Юридический центр «Пресс», 2004,с.6
14. Иванников И.А., Рубанова Н.А. Медицинское право. – М., 2008., с.9
15. Козодаева О.Н. «Медицинское право: особенности правового регулирования»//Вестник ТГУ. Выпуск 6 (98), 2011 г.//Glion Institute of Higher Education

ӨТЕБАЛИЕВА ҚАРЛЫҒАШ ЕРЖАНҚЫЗЫ

Құқықтану кафедрасының оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі
Ш. Есенов атындағы КМТИУ

КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ КЕҢІСТІК

Түйін. Тәуелсіздік алған төрт жылдың (1991-1995 жылдары) өз еркімізбен, өз қалауымызбен көптеген талқылаудан, пікір алысудан соң барып 1993 жылғы және 1995 жылғы халықаралық аренада өз жолымен өркендеуге бағыт алған тәуелсіз мемлекетіміздің Конституцияларын қабылдады.

Түйінді сөздер: Конституция, Конституциялық кеңес, Атрибут.

Резюме. За четыре года независимости (1991-1995 годы) по своему усмотрению, после многих обсуждений, дискуссии приняли Конституцию независимого государства 1993 года и 1995 года, направленную на процветание своим путем на международной арене.

Ключевые слова: Конституция, Конституционный совет, Атрибут.

Summary. In the four years of independence (1991-1995), after many discussions, the Constitution of the independent state of 1993 and 1995, aimed at prosperity in the international arena, was adopted at its discretion.

Keywords: Constitution, Constitutional Council, Attribute.

1993 жылғы Конституцияның жобасын жасайтын комиссияның құрамына республиканың белгілі оқымыстылар, мемлекет қайраткерлері, көптеген белгілі депутаттар кіреді. Өйткені Президент Нұрсұлтан Назарбаев айтқандай, біздің барлығымыз қарапайым еңбекшіден бастап жоғары билікке ие адамдарға дейін Конституция бойынша өмір сүріп жұмыс істейтін өзіміздің тәуелсіз егеменді демократиялық мемлекетімізді құратын боламыз. Сондықтан да болар осы үлкен құқықтық құжатты талқылауға 3 миллионнан астам адам қатысып, олар 18 мыңнан астам ұсыныстар, ескертпелер жасады, ал республика баспасөзінде 500-ден астам үлкілі-кішілі мақалалар жарияланып, теледидар, радио бағдарламаларында талқыланды. Өйткені бүкіл республика халқы бұл Конституцияның мемлекет басқару формасын, оның мемлекеттік органдарын, тәуелсіз мемлекеттің негізгі атрибуттарын белгілеуде, азаматтардың демократиялық құқықтары мен бостандықтарын бекітудегі рөлін жақсы түсінді. Сондықтан да бүкіл республика халқы, әсіресе қазақ халқы Конституция жобасындағы күрделі мәселелерге қатты көңіл бөлді.

Ең үлкен мәселелердің бірі, тәуелсіз мемлекеттің қажетті атрибуттарының негізі -мемлекеттік тіл. Біз 1989 жылы қазақ тілін мемлекеттік тіл деп бүкіл әлемге жариялады. Осыған байланысты бағдарламалар қабылдады. Бірақ тәуелсіз мемлекеттің тұңғыш Конституциясын қабылдау дайындағанына байланысты қазақ тілімен қатар орыс тілі қатар жүргізіледі. [1.] 1995 жылғы 30 тамызда тәуелсіз Қазақстан Республикасы өзінің тәуелсіз жағдайындағы екінші Конституциясын Республикалық бүкілхалықтық референдум арқылы қабылдады. 1995 жылғы Конституциясының өмірге келгеніне себеп болған жағдайлар біріншіден, Президенттік басқару формасын оның ары қарай жетілдіру; екіншіден сот жүйесіне күрделі өзгерістер енгізу; үшіншіден мемлекеттік меншік жүйесіне енгізілетін өзгерістер, төртіншіден, жекеменшік объектілерінің көлемін молайту талаптары болса; бесіншіден, Қазақстан Республикасының жоғары Заң шығару органын, оның формасын және құрылымын өзгерту мәселелері болды. 1995 жылғы Конституция 1993 жылғы Конституцияның көптеген демократиялық принциптерін мұрагерлікпен жалғастырды. Егеменді тәуелсіз мемлекет болған Қазақстан Республикасы барлық азаматтардың құқықтарын, бостандықтарын сақтауды, оларды кеңітіп, байытуды өзінің бірден – бір міндеті деп танып, тек қана қазақ халқының ғана емес, осында тұратын барлық ұлттар өкілдерінің мүдделерін, құқықтарын ешбір шектеусіз бұлжытпай іске асыруды өзінің борышы деп таныды. [2.] С.С.Сартаев бүгінгі күні Республика алаңына барсаңыз біздің тәуелсіз мемлекет болып, дүниежүзі мемлекеттерінің қатарына қосылғанымызды бүкіл әлемге баяндайтын, көкке басын көтерген елу найзаның бойындай келетін зәулім стела тұр. Оның үстінде барыс, барысқа мінген ел қорғайтын азамат тұр. Осы күндері халқымыздың бостандық алған жылын, қажет десеңіз күнін де білдіретінін, көңілге қуаныш сезімін толтыратын ескерткішті көргенде – бұл бостандықтың оңайлықпен келмегендігі, халқымыздың отаршыларға қарсы көтерілген жүздеген ұлт – азаттық қозғалыстары, мыңдаған ереуілдері, халқын бостандық күрестеріне бастаған батырлар мен билердің істері көз алдына

елестегендей болады. Бостандық пен тәуелсіздік осының құнын анықтайды. Бостандық пен тәуелсіздік елдің өркендеуіне ең шешуші негізі.

Тәуелсіздік алған елге бірлік керек. Заманымыздың қиыншылығына қарай – ақылдан ашу бұрын жүрмесін, ашу кернеп жалаң тілді алға салмайық. Әр істеген ісімізде ой қорытындысы, парасаттылық болсын. Әлеуметтік, саяси, экономикалық бостандықты орнықтыру, жаңалыққа жол ашу үшін күбірлі сөзден аулақ болып, дүбірлі ортау істің бабын баптап, халқымыздың қажыр-қайратын жасампаздық арнасына, бағыттап, ел алдындағы парызымызды орындаған абзал. Тәуелсіздіктің, бостандықтың берері мол, алары көп. Бізге адал, ел игілігіне қызмет ететін азаматтарымыз керек. Өсер елдің бірден-бір үрдісі. [1.]

Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары. Республика қызметінің түбегейлі принциптері: қоғамдық татулық пен саяси тұрақтылық; бүкіл халықтың игілігін көздейтін экономикалық даму, қазақстандық патриотизм; мемлекет өмірінің аса маңызды мәселелерін демократиялық әдістермен, оның ішінде республикалық референдумда немесе Парламентте дауыс беру арқылы шешу. Мемлекеттік биліктің бірден – бір бастауы – халық. Халық билікті тікелей республикалық референдум және еркін сайлау арқылы жүзеге асырады, сондай-ақ өз билігін жүзеге асыруды мемлекеттік органдарға береді. Қазақстан Республикасында билікті ешкім де иемденіп кете алмайды. Билікті иемденушілік заң бойынша қудаланады. Халық пен мемлекет атынан билік жүргізуге Республика Президентінің сондай –ақ өзінің конституциялық өкілеттігі шегінде Парламенттің құқығы бар. Республика Үкіметі мен өзге де мемлекеттік органдар мемлекет атынан оларға берілген өкілеттіктері шегінде ғана билік жүргізеді. Республикада мемлекеттік билік біртұтас, ол Конституция мен заңдар негізінде заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөліну, олардың тежемелік әрі тепе – теңдік жүйесін пайдалану арқылы, өзара іс – қимыл жасау принципіне сәйкес жүзеге асырылады. Қазақстан Республикасында Конституцияға сәйкес адам құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі. Адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды, заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады. Республиканың азаматы өзінің азаматтығына орай ие болып, міндеттер атқарады. Конституция еркіндік, теңдік және татулық, бейбітшіл азаматтық қоғам болуымызға, дүниежүзілік қоғамдастықта лайықты орын алуды, болашақ ұрпақ үшін үлкен жауапкершілік пен егемендік құқығымыздың негізі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз;
2. "Біз Конституциялық кеңістікте өмір сүреміз" С.С. Сартаев., 2010 ж.

ӨТЕБАЛИЕВА ҚАРЛЫҒАШ ЕРЖАНҚЫЗЫ
құқықтану кафедрасының оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі
Ш. Есенов атындағы КМТИУ

ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚ ҮШІН ЖАУАПТЫЛЫҚТЫ ЖЕҢІЛДЕТЕТІН ЖӘНЕ АУЫРЛАТАТЫН МӘН-ЖАЙЛАР: СОТ ПРАКТИКАСЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Әкімшілік құқық бұзушылық жасаған адамның кінәсін мойындауы және өкінуі, әкімшілік құқық бұзушылық жасаған адамның Әкімшілік құқық бұзушылықтың зиянды салдарын болғызбауы, келтірілген залалды өз еркімен өтеуі немесе келтірілген зиянды жоюы, сондай-ақ өзге де мән-жайлар.

Түйінді сөздер: әкімшілік құқық, әкімшілік іс жүргізу, әкімшілік құқық бұзушылық, әкімшілік құқық бұзушылық үшін жауаптылық.

Резюме. Признание и раскаяние вины лица, совершившего административное правонарушение, предотвращение лицом, совершившим административное правонарушение вредных последствий административного правонарушения, добровольное возмещение причиненного ущерба или устранение причиненного вреда, а также иные обстоятельства.

Ключевые слова: административное право, административное производство, административные правонарушения, ответственность за административные правонарушения.

Summary. Recognition and repentance of guilt of the person who has committed an administrative offense, prevention by the person who has committed an administrative offense of harmful consequences of an administrative offense, voluntary compensation of the caused damage or elimination of the caused harm, and also other circumstances.

Keywords: administrative law, administrative proceedings, administrative offenses, responsibility for administrative offenses.

Әкімшілік құқық бұзушылық үшін жауаптылықтан жеңілдететін мән-жайлар кінәлі адамның өкінуі, әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін тұлғалардың құқық бұзушылықтың зиянды салдарын болғызбауы, залалды өз еркімен өтеуі немесе келтірілген зиянды жоюы. Әкімшілік құқық бұзушылықты жан толқынысының әсерімен не жеке басының немесе отбасының ауыр мән – жайлары салдарынан жасау. Әкімшілік құқық бұзушылықты кәмелетке толмаған адамның жасауы, жүкті әйелдің немесе он төрт жасқа дейінгі баласы бар әйелдің жасауы, күшпен немесе психикалық мәжбүрлеу нәтижесінде жасау. Әкімшілік құқық бұзушылықты қажетті қорғаныстың заңдылық шарттарын бұзу, құқыққа қарсы қол сұғушылықтан қорғау, ұстап алу, бұйрықты орындау не өкімді орындау барысында және де алғаш рет абайсызда жасаған жағдайда жауаптылықтан жеңілдететін мән – жайлар танылады. Ауырлататын мән – жайларға прокурордың заңды түсіндіргеніне және осыған сәйкес уәкілетті тұлғалардың оның тоқтату талабына қарамастан құқыққа қарсы мінез – қылықты жалғастыру, бұрын біртекті әкімшілік құқық бұзушылық үшін жазаға тартылған, ол бойынша ҚР Әкімшілік кодексінің 61-бабына сәйкес мерзімі өтпеген адамның бір жыл ішінде қайталап жасауы. Кәмелетке толмағандарды әкімшілік құқық бұзушылыққа тарту, кінәлі адамға психикасының ауыр түрде бұзылуынан зардап шегетіні көрінеу белгілі адамдарды не әкімшілік жауаптылық туындайтын жасқа толмаған адамдарды әкімшілік құқық бұзушылық жасауға тарту. Ұлттық, нәсілдік және діни өшпенділік немесе араздық уәжі бойынша, басқа адамдардың заңды әрекеттері үшін кек алу, сондай-ақ басқа құқық бұзушылықты жасыру немесе оны жасауды жеңілдету мақсатында әкімшілік құқық бұзушылық жасауы. Адамға немесе оның жақындарына қатысты осы адамның өзінің қызметтік, кәсіптік немесе қоғамдық борышын орындауына байланысты әкімшілік құқық бұзушылық жасауы, кінәлі адамға жүктілік жағдайда екені көрінеу белгілі әйелге қатысты сондай-ақ жас балаға басқа да қорғансыз дәрменсіз адамға не кінәлі тұлғаға тәуелді адамға қатысты әкімшілік құқық бұзушылық жасау. Дүлей зілзала жағдайларында, алкогольдік, есірткілік немесе уытқұмарлық масаң күйде әкімшілік құқық бұзушылық жасау, әкімшілік құқық бұзушылық үшін ауырлататын мән – жайлар болып танылады. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы істі қарау кезінде Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекспен көзделген хаттамалар іс үшін маңызы бар мән-жайларды анықтайтын дәлелдер мен құжаттар болып табылады. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс бойынша отырыс хаттамасын ӘҚБТК-нің нормаларына сәйкес жүргізу талап етілмейді. Сонымен қатар, егер істі қарау барысында әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс бойынша

шешімге негіз етіліп алынған қосымша дәлелдемелер жинақталған болса олар қаулыда көрсетілуі керек. [3] Қаулыда әкімшілік құқық бұзушылықтың жасалғаны не жасалмағаны, осы адамның оның жасалуына кінәлі не кінәсіз екендігі, оның әкімшілік жауаптылыққа жататындығы не жатпайтындығы, жауапкершілікті жеңілдететін немесе ауырлататын мән-жайлардың бар-жоғы, мүліктік зиянның келтірілгені не келтірілмегені, сот анықтаған мән-жайларды құптайтын дәлелдемелер көрсетілуге тиіс. Іс өндірістен қысқартылатын болса, ондай жағдайда дәлелдемелерден басқа қысқартудың негіздері де көрсетілуге тиіс. Әкімшілік жаза тағайындай заңды тұлғаға өзі жасаған әкімшілік құқық бұзушылықтан сипаты, заңды тұлғаның өзі жасаған әкімшілік құқық бұзушылықтың сипаты, заңды тұлғаның мүліктік және қаржылық жағдайы, әкімшілік жауаптылықты жеңілдететін мән-жайлар және әкімшілік жауаптылықты ауырлататын мән-жайлар ескеріледі. Құқық бұзушының кінәсін жеңілдететін мән-жайлар қатарына әкімшілік құқық бұзушылық жасауды бірінші рет жатқызуы мүмкін; Әкімшілік құқық бұзушылық жасаған адамның кінәсін мойындауы және өкінуі, әкімшілік құқық бұзушылық жасаған адамның Әкімшілік құқық бұзушылықтың зиянды салдарын болғызбауы, келтірілген залалды өз еркімен өтеуі немесе келтірілген зиянды жоюы, сондай-ақ өзге де мән-жайлар. Сот әкімшілік орган қабылдаған қаулының заңдылығын тексере отырып, инспекцияның жауапкершілікке тарту туралы қаулысында жауаптылықты ауырлататын мән-жайларға сілтемелер жоқ екенін анықтады. Бұл жағдайда апелляциялық саты жауапқа тарту туралы қаулыда жазылмаған істің мән-жайын, оның ішінде мекеменің бұрын осындай құқық бұзушылық үшін жауапқа тартылғаны туралы мәліметтерді анықтады. Осы, бұрын ескерілмеген мән-жайлардың негізінде апелляциялық саты әкімшілік органның дау айтылып отырған шешімінің заңдылығы туралы қорытынды жасайды. [1]

Сот практикасын қолданудың біркелкілігі үшін әкімшілік орган қабылдаған шешімнің заңдылығын, онда құқық бұзушылықтың барлық саралау белгілерінің бар-жоғын, осыған ұқсас құқық бұзушылықтар үшін жауапқа тартуға, ауырлататын-жеңілдететін мән-жайларды тексеруге тиіс пе, не сот бірінші де апелляциялық сатыда қаулыда көрсетілмеген мән-жайларды белгілеуге және оларды ескере отырып, даулы қаулының заңдылығы немесе заңсыздығы туралы қорытындыға келуге тиіс екендігі туралы мәселені талқылау қажет. Құқық бұзушылықтың маңызы аздығы күзетілетін қоғамдық қатынастарға елеулі қатер болмаған кезде орын алады. Мысалы, жауапқа тартылатын адамның жеке басы мен мүліктік жағдайы, құқық бұзушылықтың салдарын ерікті түрде жою, келтірілген залалды өтеу сияқты мән-жайлар құқық бұзушылықтың маңыздылығының аз екендігін куәландыратын мән-жайлар болып табылмайды. Бірінші сатыдағы сот әкімшіліктің өтінішін қанағаттандыра отырып, құқық бұзушылық маңызды емес деген қорытындыға келді, өйткені күзетілетін қоғамдық қатынастарға елеулі қауіп жоқ. Апелляциялық саты бірінші сатыдағы соттың қорытындыларымен келісті. Кассациялық сатыдағы сот соттардың қорытындыларын қате деп есептей отырып, қабылданған сот актілерін жойып, маңызы аздығы ерекше жағдайларда ғана және адам жасаған нақты іс-әрекеттің мән-жайларына қатысты орын алуы мүмкін екенін көрсете отырып. Әкімшілікке монополияға қарсы заңнаманы бұзатын келісімді тоқтату туралы, сондай-ақ бәсекелестікті қамтамасыз етуге бағытталған іс-әрекеттерді жасау туралы нұсқама беріледі. Сот ұйғарымды әкімшілік орган белгіленген мерзімде орындамау фактісін анықтады. Жасалған құқық бұзушылықтың сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесін бағалай отырып, соттар жасалған құқық бұзушылықтың маңызы аз екендігі туралы қорытынды жасады. Кассациялық саты монополияға қарсы органның мемлекеттік немесе муниципалдық мұқтаждар үшін тауарларды жеткізуге арналған тапсырыстарды орналастыру саласындағы бақылауды жүзеге асыруға уәкілетті орган ретінде нұсқамасын орындамау жөніндегі әкімшіліктің іс-әрекеті өз салдары адамдарды муниципалдық тапсырысты орналастыруға арналған конкурсқа қатысуға жібермегенін көрсетті, бұл аталған тұлғалардың құқықтарын бұзуға әкеп соқты және бәсекелестікті негізсіз шектеуге әкеп соқты.[1]

Соттардың осы құқық бұзушылықтың күзетілетін қоғамдық қатынастарға қандай да бір қауіп-қатері жоқ екендігі туралы қорытындысы қате болып табылады, өйткені қорғалатын қоғамдық қатынастарға елеулі қауіп-қатер құқық бұзушылықтың қандай да бір материалдық салдарларының туындауынан емес, зиянсыз, әкімшіліктің өзінің жария-құқықтық міндеттерін орындауға немқұрайлы қатынасынан туындайды. Әкімшілік жасаған құқық бұзушылық Мемлекеттік органдардың олардың қызметінің мақсаттарына нақты қол жеткізуіне кепілдік беретін басқару саласындағы қоғамдық қатынастардың федералдық заңнамада белгіленген тәртібіне қол сұғады және демек, қорғалатын қоғамдық мүдделерге елеулі қауіп төндіреді, осыған байланысты маңызы аз деп танылмайды. Әкімшілік құқық бұзушылық жиынтығы деп адамның екі немесе одан да көп әкімшілік құқық бұзушылық

жасауын түсіну керек, олардың әрқайсысы бойынша әкімшілік жауапкершілікке тартудың ескіру мерзімі өтпеген және олардың ешқайсысы үшін әкімшілік жаза салынбаған. Басқарманың құқық бұзушылық созылып кеткендігі туралы дәлелдері, келісім-шарт қолданыстағы болып табылатындығын ескере отырып, сотпен қабылданбады. Құқық бұзушылық сәтінде мерзімдерін есептеу өзгереді, өйткені созылмалы болып табылады мұндай әкімшілік құқық бұзушылық (әрекет немесе әрекетсіздік), орындамаған немесе тиісінше орындамаған жүктелген міндеттерді бұзушыға заңмен белгіленген. Нормативтік құқықтық актіде көзделген міндеттерді онда белгіленген мерзімде орындамау әкімшілік құқық бұзушылық болып табылмайды. Сот аталған құқық бұзушылықты алдын ала бағалаған, заңды тұлға ретінде айыппұл түрінде әкімшілік жауапкершілікке тартылды. Алайда, сот қоғамның жасаған құқық бұзушылық (монополияға қарсы органға хабарламаны ұсынбау) нормативтік құқықтық актіде көзделген міндеттерді белгіленген мерзімде орындамаумен байланысты екенін ескермеді. Бұл құқық бұзушылық өзінің сипаты бойынша оқушылар санатына жатқызылмайды. Тәртіп бұзушының мүліктік құқықтарын шектейтін әкімшілік жазалар қолданылған жағдайда (әкімшілік айыппұл, өтелмелі алып қою және тәркілеу) жазаны орындау аяқталған күн әкімшілік айыппұл түрінде ақшалай өндіріп алуды тағайындау туралы қаулыны ерікті немесе мәжбүрлеп орындату күнімен сәйкес келеді не мүліктік объектіні – әкімшілік құқық бұзушылық жасау құралын немесе нысанасын бұзушыдан иеліктен шығару күніне сәйкес келеді. Белгілі бір мерзіммен есептелетін әкімшілік жазаны қолданған кезде (арнайы құқықтан айыру, әкімшілік қамау және шеттетуден айыру) жазаны орындау аяқталған күн оны тағайындау туралы қаулыда көрсетіледі. Адам әкімшілік жазаға тартылған деп есептелетін мерзімді айқындау кезінде тек әкімшілік теріс қылық жасаудың қайталануы ескеріледі; кез келген өзге құқық бұзушылықты (мысалы, тәртіптік немесе азаматтық-құқықтық) жасау көрсетілген мерзімді есептеуге әсер етпейді.

Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаевтың қазақ халқына ұсынған Бес институционалды реформасы Қазақстанның дамуының басты кепілі. Бағдарламаның бір бөлімі түгелімен заң, сот саласына арналып, сот қызметін заманауи ағымға сай жетілдіру. «100 нақты қадам» Ұлт Жоспарының 16-қадамында азаматтардың сот төрелігіне қолжетімділігін арттыру үшін сот жүйесіндегі инстанцияларды оңтайландыру көзделіп, бес сатылы (бірінші, апелляциялық, кассациялық, қадағалау және қайта қадағалау жасау) сот жүйесінен үш сатылы (бірінші, апелляциялық, кассациялық) сот төрелігі жүйесіне көшу болатын. 2016 жылдан бастап халық сот сатыларына бұрынғыдай бес рет емес, қажеттілігіне қарай үш рет жүгіну құқына ие болды. Бірінші сатыдағы сот аудандық сот болса, екінші немесе апелляциялық сатыдағы сот облыстық сот. Осы сатыда қаралғаннан кейін үкім немесе шешім заңды күшіне енеді. Яғни, азаматтарымыз өз облысының көлемінде екі сатылық сотқа ғана қатысады. Ал, үшінші саты – кассациялық саты бұл жағдайда заңды күшіне енген сот актілерінің заңдылығын тексереді. Үш сатылы сот жүйесіне көшу бүгін ғана ойлап шығарылған нәрсе емес. Оның үстіне, үш сатылы сот жүйесі бұрыннан халықаралық тәжірибеде қолданыста бар. Сондықтан, өзіңіз айтып отырған үш сатылы сот жүйесінің артықшылықтары көп. Біріншіден, сот шешімдерінің шапшаңдығын арттырады. Екіншіден, қарапайым халықты әуре-сарсаңға салмай, сот істерінің созбалаңға салынуына жол бермейді. Сот сатыларының бес сатыдан үш сатыға азаюы апелляциялық сатының рөлін күшейтуге мұрындық болмақ. Бұрын бірінші сатыдағы қаралған істер бойынша ескі заңға сәйкес сот шешімдеріне тараптар шағым немесе арыздарын он бес күннің ішінде берулері қажет болатын, ал қазіргі жаңа заңға сәйкес, бұрынғы он бес күн бір айға ұзартылды.

Әкімшілік жаза – әкімшілік құқық бұзушылық жасалғаны үшін қолданылатын жауапкершілік шарасы. Әкімшілік құқық бұзушылық үшін тағайындалатын жаза әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңнамаларға сәйкес болуы керек. Әкімшілік жаза тағайындау кезінде жасалған құқық бұзушылықтың сипаты, құқық бұзушының жеке басы, оның кінәсінің дәрежесі, мүліктік жағдайы, әкімшілік құқық бұзушылық үшін жауаптылықты жеңілдететін және ауырлататын мән жайлар ескеріледі. Бір тұлға екі, не одан да көп әкімшілік құқық бұзушылық жасағанында, әрқайсысы үшін жеке – жеке жаза қолданылады. Әкімшілік құқық бұзушылықтар жасағаны үшін мынадай әкімшілік жазалар қолданылуы мүмкін. Атап айтсақ; ескерту жасау, әкімшілік айыппұл, әкімшілік құқық бұзушылықты жасау құралы не нысанасы болған затты, сол сияқты әкімшілік құқық бұзушылық жасау салдарынан алынған мүлікті тәркілеу, арнайы құқықтан айыру, рұқсаттан айыру немесе оның қолданылуын тоқтата тұру, сондай-ақ тізілімнен алып тастау, қызметті тоқтата тұру немесе оған тыйым салу, заңсыз тұрғызылып

жатқан немесе тұрғызылған құрылысты мәжбүрлеп бұзу, әкімшілік қамаққа алу, шетелдікті немесе аз азаматтығы жоқ адамды Қазақстан Республикасының шегінен әкімшілік жолмен шығарып жіберу. [3]

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз
2. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексі 2014 жыл 5 шілде №235-V ҚРЗ Кодекске өзгеріс енгізу көзделген – ҚР 03.07.2019 № 262-VI Заңымен (01.01.2020 бастап қолданысқа енгізіледі).
3. Қазақстан Республикасы Әкімшілік іс жүргізу кодексі 2009 жылғы 30 қыркүйегіндегі №1474 қаулысы

ӨТЕБАЛИЕВА ҚАРЛЫҒАШ ЕРЖАНҚЫЗЫ

студент кафедры Правоведение
КГУТИ им. Ш. Есенова

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АДВОКАТА-ЗАЩИТНИКА В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ

Түйін. Адвокатура елдің құқықтық мәдениетінің құрамдас бөлігі болып табылады, сондықтан біз АҚШ пен Франциядағы адвокатураның құрылымын – англосаксондық және романо-германиялық екі түрлі құқықтық жүйенің өкілдерін қарастырамыз. АҚШ-тың қылмыстық процесіне адвокат-қорғаушының қатысу ерекшелігінен бастайық. АҚШ-тың күрделі құқықтық жүйесі, Америка қоғамының өмірін құқықтық реттеудің дәстүрлі жоғары рөлі басқа кәсіби топтармен салыстырғанда адвокат мамандығының ерекше орнын алдын ала анықтайды.

Түйінді сөздер: адвокат-қорғаушы, қылмыстық процесс, алдын ала тергеу.

Резюме. Адвокатура является составной частью правовой культуры страны, поэтому мы рассмотрим устройство адвокатуры в США и Франции – представителей двух разных правовых систем: англосаксонской и романо-германской. Начнем с особенностей участия адвоката-защитника в уголовном процессе США. Сложная правовая система США, традиционно высокая роль правового регулирования жизни американского общества предопределяет особое место профессии адвоката по сравнению с другими профессиональными группами.

Ключевые слова: адвокат-защитник, уголовный процесс, предварительные расследования.

Summary. The bar is an integral part of the legal culture of the country, so we will consider the structure of the bar in the United States and France – representatives of two different legal systems: Anglo-Saxon and Romano-German. Let's start with the specifics of the lawyer – defender's participation in the us criminal process. The complex legal system of the United States, the traditionally high role of legal regulation of the life of American society determines the special place of the lawyer's profession in comparison with other professional groups.

Keywords: defense lawyer, criminal proceedings, preliminary investigations.

Изучение систем адвокатуры в зарубежных странах помогает также прогнозировать развитие института адвокатуры в нашей стране.

Адвокатура является составной частью правовой культуры страны, поэтому мы рассмотрим устройство адвокатуры в США и Франции – представителей двух разных правовых систем: англосаксонской и романо-германской.

Итак, начнем с особенностей участия адвоката-защитника в уголовном процессе США.

Сложная правовая система США, традиционно высокая роль правового регулирования жизни американского общества предопределяет особое место профессии адвоката по сравнению с другими профессиональными группами. Юристы занимают многие ключевые посты в экономике и государственно-политическом механизме США: здесь работает около 60% от общего числа юристов всего мира. Следующие данные свидетельствуют о социально-политической роли обладателей диплома юриста в США: из 42 президентов 25 были юристами; в частности, адвокатами по профессии были А. Линкольн, Ф. Д. Рузвельт, Г. Трумен, Р. Никсон, Б. Клинтон. Свыше половины сенаторов и почти половина членов палаты представителей Конгресса США – юристы. Обладателями дипломов юриста являются половина губернаторов штатов и 40 % дипломатов. Около 45 % лиц, занимавших с 1960-х годов высшие посты в правительстве, были юристами, более 25 % государственного аппарата составляли бывшие адвокаты [1, с. 239].

Термин «адвокатура» применительно к американской правовой системе может обозначать не совсем то, к чему привыкли юристы стран с континентальными правовыми традициями, где под адвокатурой подразумеваются юристы-профессионалы и их добровольные, не связанные с государственными органами объединения, посвящающие себя делу оказания юридической помощи частным лицам и организациям, в том числе защите по уголовным делам и иным формам представительства в судах [2, с. 110].

Вместо коллегий адвокатов, столь знакомых юристам Франции, нашей и других стран, в США исторически сложились иные формы организации тех, кто занимается адвокатской профессией. В большинстве своем они состоят в различного рода ассоциациях практикующих юристов, в которые входят, наряду с теми, кого мы привыкли называть адвокатами, юристы иного профиля, к примеру,

работающие в прокуратуре, полиции, в качестве юрисконсультов – владельцы и сотрудники фирм, обслуживающих бизнес. В каждом штате существуют свои ассоциации юристов. Есть объединения, сфера действий которых выходит за пределы одного штата и даже может охватывать всю страну. К числу последних относится широко известная Американская ассоциация юристов (*American Bar Association*) – в наши дни самая представительная в США.

Основная цель всех видов ассоциаций – содействие профессиональной деятельности своих членов, отбору лиц, способных выполнять функции практикующих юристов, поддержание их дисциплины и нравственного облика, достойного членов ассоциации, а равно – защита их интересов. Они организуют проверку знаний и способностей поступающих в члены ассоциаций, рекомендуют или не рекомендуют, или не рекомендуют их для занятия определенных юридических должностей (например, судей, прокуроров), вырабатывают правила этики юристов, обеспечивают их соблюдение, вносят в законодательные органы предложения по совершенствованию законодательства либо участвуют в подготовке издаваемых судами правил. В последние десятилетия стало традицией, что американские президенты консультируются, скажем, с Американской ассоциацией юристов относительно достоинств и недостатков изучаемых кандидатов на должности федеральных судей или прокуроров.

Членство в ассоциации налагает ряд существенных обязанностей, в том числе обязанность регулярного внесения членских взносов, постоянного поддержания высокого уровня своей квалификации, добросовестного отношения к выполнению соглашений об оказании юридической помощи, неуклонного соблюдения правил профессиональной этики и дисциплины, детальные требования которой разрабатываются и утверждаются органами самоуправления ассоциаций, поддержания своего профессионального престижа и престижа всей ассоциации и т.д.

Чтобы стать юристом, имеющим право выступать в судах и вести там дела, мало быть членом той или иной ассоциации. Нужно еще получить лицензию на ведение дел в конкретных судах. А это допустимо при соблюдении ряда условий, которые не везде одинаковы. В штате Нью-Йорк, например, для получения лицензии на ведение дел в конкретных судах требуется представить в суд, который будет решать данный вопрос, ряд документов по установленному перечню. По законам данного штата, к примеру, практиковать в судах (в том числе в качестве защитников по уголовным делам) могут лишь граждане США, которые имеют соответствующее образование, опыт юридической работы, отвечают моральным критериям, верят в государственный строй США и лояльны по отношению к нему. Вопрос о допустимости к практике решается судом, но при апелляционном отделении Верховного суда штата удостоверит, что данное лицо отвечает всем требованиям в судах штата. При этом претендент должен самолично доказать, что он «верит в форму правления, существующего в США, и лоялен по отношению к ней» [3, с. 98].

Примерно такие же правила установлены в других штатах и федеральных судах. Но есть некоторые особенности: в некоторых штатах заявление о допуске может контролироваться прокурором, который вправе, но не обязан передать его суду. Заявление о допуске к практике в Верховном суде США должно быть поддержано, как минимум, двумя другими юристами, уже практикующими в данном суде. По правилам судопроизводства в Верховном суде США претендент должен произнести присягу: «Я ... торжественно присягаю (заявляю), что в качестве поверенного и консультанта данного суда буду поддерживать Конституцию США». Получение лицензии на выступления в данном суде или в судах определенного штата не дает права вести дела в других судах. Чтобы выступать там, нужно получить в установленном порядке лицензию и на это.

В последние десятилетия получает все большее распространение защита, осуществляемая юристами, состоящими в т.н. публичных агентствах по оказанию юридической помощи неимущим (*public defenders agencies*). Финансируются такие агентства преимущественно за счет средств местных бюджетов, специальных взносов членов ассоциаций (обычно тех, которые, имея лицензию на ведение дел в судах, по каким-то причинам не желают участвовать в оказании юридической помощи неимущим или малоимущим обвиняемым) и благотворительных пожертвований. Естественно, эти источники довольно часто бывают весьма ограниченными и, как правило, не могут полностью обеспечить надлежащее качество помощи тем, кто в ней нуждается.

Объясняется это весьма прозаичным, известным юристам, пожалуй, всех стран обстоятельством – для качественного оказания юридической помощи по уголовным делам нужны не только большие гонорары для привлечения знающих свое дело и опытных адвокатов, но и внушительные, исчисляемые

нередко многими тысячами долларов расходы по приглашению экспертов, розыску доказательств защиты, нередко с помощью частных детективов, которым тоже нужно платить и т.д. Потребность в такого рода расходах остро ощущается в США и других странах с англосаксонскими системами уголовного судопроизводства, где требующее значительных усилий и средств бремя выявления и собирания доказательств защиты возлагается только на сторону защиты.

В США нет нормативно-правового акта, который закреплял бы права адвоката в судопроизводстве. Статус защитника вытекает из обычая, прецедентного права, норм профессиональной этики.

Основополагающее условие участия адвоката в судопроизводстве изложено в поправке VI (1791 г.) к Конституции США: «При всяком уголовном преследовании обвиняемый имеет право на скорый и публичный суд беспристрастных присяжных заседателей того штата и округа, ранее установленного законом, где было совершено преступление; обвиняемый имеет право быть осведомленным о сущности и основаниях обвинения, он имеет право на очную ставку со свидетелями, показывающими против него, право на принудительный вызов свидетелей со своей стороны и на помощь адвоката для своей защиты».

В свою очередь эта поправка нашла свое развитие в ряде решений судов (1963 г., дело «Гидерон против Уэйнтрайта»; 1966 г., дело «Миранда против штата Аризона»; 1977 г., дело «Брюер против Вильямса» и т.д.). Суть этих решений сводится к следующим принципам: право на адвоката является фундаментальным и необходимым для справедливого суда, при этом право на адвоката имеет каждый, кому может быть назначено наказание в виде лишения свободы; адвокат должен участвовать в тех процессуальных действиях, где он может оказать обвиняемому «помощь, чтобы справиться с правовыми проблемами, или когда ему противостоит другая процессуальная сторона».

Таким образом, участие адвоката-защитника обязательно в любом заседании вне зависимости от того, признал ли подсудимый себя виновным или нет.

Теперь, что касается адвокатской этики в США. Судебные прецеденты США составили целые фолианты правил адвокатской этики. Каждый адвокат-защитник обязан быть полностью лояльным по отношению к своему клиенту. Существует несколько аспектов этой обязанности. Во-первых, любая информация, касающаяся рассматриваемого дела, сообщения адвокату клиентом, является конфиденциальной. Адвокат не может в одностороннем порядке раскрыть конфиденциальную информацию, а государство не может принудить его разграничить эту информацию. Адвокат должен использовать все тактические приемы защиты, согласующиеся с нормами профессиональной этики, чтобы обеспечить своему клиенту действительно справедливый суд. Если у адвоката конфликт интересов, личная предвзятость или предубежденность, которые препятствуют активному и полному представлению интересов клиента, адвокат не может представлять этого клиента. Но прежде адвокат должен быть независим. Не должно быть и тени сомнения в том, что позиция адвоката зависит от государственного обвинения и суда. Именно те адвокаты, которые брали на себя представительство интересов лиц, обвиняемых в совершении наиболее отвратительных преступлений либо придерживавшихся непопулярных в обществе воззрений, вошли в историю американской юридической профессии.

Далее мы рассмотрим основные аспекты участия адвоката – защитника в уголовном процессе Франции.

С конца XIX в. во Франции утвердился принцип независимости адвокатской профессии, которая традиционно занимала престижное место в общественной жизни страны. Адвокаты Франции всегда пользовались гораздо большей свободой, чем в других странах Европы, что в свою очередь способствовало формированию богатейших традиций французской адвокатуры. В настоящее время во Франции насчитывается более 35 тыс. адвокатов. Если к этой армии добавить огромное количество вспомогательных служб, исследовательских центров и институтов, то станет очевидным значение адвокатуры как общественного института, который играет огромную роль в жизни государства в целом.

Прежде чем остановиться на вопросе организации адвокатуры, следует ответить на вопрос: кто является адвокатом во Франции?

В последние 20 лет адвокатура Франции переживает существенные изменения. По закону от 31 декабря 1971 г. произошло слияние ряда адвокатских профессий (адвоката, поверенного и консультанта-эксперта в коммерческих судах) в единую профессию адвоката. В 1992 г. также произошло слияние адвоката и юридического советника в новую и единую профессию. Указанные изменения были вызваны тем, что традиционно адвокатские ассоциации были организованы при судах соответствующих

инстанций, считались независимыми и не состояли в отношениях какой-либо соподчиненности, не воспринимая единых профессиональных стандартов, что в настоящее время представлена единая адвокатская ассоциация, а также учрежден Центр профессиональной адвокатской подготовки.

В настоящее время существует три категории адвокатов, имеющих право выступать в суде: солиситоры, барристеры и барристеры перед Советом.

Солиситоры имеют право на представление интересов в судах первой инстанции, барристеры – в апелляционных судах и, наконец, стороны в кассационном суде и Совете государства должны быть представлены специалистами – барристерами перед Советом [98].

Хотя адвокатура не относится к числу органов, непосредственно осуществляющих производство по уголовным делам, ее значение в системе французской уголовной юстиции достаточно велико. История этого правового института насчитывает во Франции много столетий и восходит к XIII веку [4, с. 229].

В настоящее время организация и функции адвокатуры регулируются Законом от 31 декабря 1971 г. Целью этих законодательных актов стала унификация статуса адвоката и упразднение прежнего деления на адвокатов в тесном смысле (*avokat*), поверенных (*avoue*) и юридических советников (*conseil juridique*).

Роль адвокатуры в уголовном судопроизводстве обусловлена тем, что на нее возложено обеспечение права на юридическую помощь участникам процесса: обвиняемому, потерпевшему (если он предъявил гражданский иск), задержанному, некоторым категориям свидетелей. При этом оказание юридической помощи в любом процессе является во Франции исключительной привилегией адвокатов. Закон от 31 декабря 1971 г. (ст. 4) гласит, что «никто, кроме адвоката не вправе оказывать помощь или представлять интересы сторон, вести дела и выступать в судах и судебных учреждениях». Иными словами, во Франции отсутствует известная в Казахстане проблема «круга лиц, могущих быть допущенными к делу в качестве защитников», так как в качестве защитника в уголовном судопроизводстве Франции практически выступает исключительно адвокат.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Уголовно-процессуальное право: учебник для юридических вузов / под общ. ред. В.И. Рохлина. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 653 с.
2. Барцевский М.Ю. Бизнес-адвокатура в США и Германии. – М.: Белые альвы, 1995. – 311 с.
3. Адвокатская деятельность: учебно-практическое пособие / под общ. ред. В.Н. Буробина. 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Статут, 2005. – 604 с.
4. Решетников Ф.М. Правовые системы стран мира: справочник. – М.: Юридическая литература, 1993. – 345 с.
5. *Reglement inerier et texts applicable a la profession d avocet.* – Paris, 1994.

ТАНАЛИНОВА А.У.

кандидат юридических наук, доцент

Каспийского государственного университета технологий и инжиниринга
Имени Ш. Есенова

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ БЫТОВОГО НАСИЛИЯ В ОТНОШЕНИИ ЖЕНЩИН

Түйін. Бұл мақалада автор тұрмыстық зорлық-зомбылық түрлерін, тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимыл мәселелерін қарастырады, әйелдерді отбасылық-тұрмыстық саладағы қылмыстық зорлық-зомбылықтан қорғаудың құқықтық тетіктерін ашады.

Түйін сөздер: тұрмыстық зорлық-зомбылық, әйел, алдын алу, құқық, қорғау

Резюме. В данной статье автор рассматривает виды бытового насилия, вопросы противодействия бытовому насилию, раскрывает правовые механизмы защиты женщин от преступного насилия в семейно-бытовой сфере.

Ключевые слова: бытовое насилие, женщина, профилактика, право, защита.

Summary. In this article, the author considers types of domestic violence, issues of counteracting domestic violence, reveals legal mechanisms to protect women from criminal violence in the family-domestic sphere.

Keywords: domestic violence, woman, prevention, law, legal protection.

Актуальность и важность рассматриваемого вопроса состоит в том, что проблема бытового насилия была и остается предметом общественной и государственной политики, обсуждается и исследуется. Согласно полученным данным первого национального репрезентативного исследования насилия в отношении женщин в Казахстане, среди женщин в возрасте 18-75 лет, имевших или имеющих партнера, 17% подвергались когда-либо физическому и/или сексуальному насилию со стороны интимного партнера. В целом, распространенность насилия со стороны интимного партнера варьировалась в регионах Казахстана. Самая высокая распространенность наблюдалась в Северо-Казахстанской, Восточно-Казахстанской и Южно-Казахстанской областях, а самая низкая – в Кызылординской и Жамбылской областях [1, с. 7].

В связи с вышеизложенным создание действенной системы предупреждения насилия в обществе – одно из важных направлений в реализации государственной политики. Казахстан официально признал проблему насилия в семье, ратифицировав Конвенцию ООН «О ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин» в 1998 году. Присоединившись к Конвенции, государство приняло обязательство по совершенствованию национального законодательства и обеспечению его эффективности при реализации норм, направленных на профилактику, предупреждение, пресечение насилия и преследованию лиц, виновных в его совершении. Так, согласно статье 16 Конвенции, государства должны «принять все необходимые меры для ликвидации дискриминации женщин во всем, что касается супружеских и семейных отношений...» Пункт 19 Общих рекомендаций CEDAW по насилию против женщин определил, что «гендерное насилие является формой дискриминации, которая серьезно подрывает способность женщин пользоваться своими правами и свободами на основе равенства с мужчинами». Далее поясняется, что «насилие в семье» является одной из наиболее завуалированных форм насилия против женщин. В рамках семейных отношений женщины всех возрастов становятся жертвами всевозможных видов насилия, включая побои, изнасилования и другие формы сексуальных преступлений, психический террор и другие виды насилия, которые поощряются традиционными взглядами...» [2, с.25-28].

Первым международным документом, в котором дается общее, широкое толкование термина «насилие в отношении женщин» стала Декларация ООН об искоренении насилия в отношении женщин (1993 год). Используя теоретические знания и практический опыт различных стран – членов ООН, был разработан документ, в котором впервые дается не только определение насилия в отношении женщин, но и перечисляются его виды, сферы проявления и методы предотвращения [2, с. 21].

Согласно Декларации термин «насилие в отношении женщин» означает «любой акт насилия, совершенный на основании полового признака, который причиняет или может причинить физический, половой или психологический ущерб или страдания женщинам, включая угрозы совершения таких

актов, принуждение или произвольное лишение свободы, будь то в общественной или личной жизни». Данное определение включает основные признаки насилия, которое может выражаться в совершении физических, половых (сексуальных), психических действиях. Декларация подтверждает, что угроза совершения таких действий, принуждение или произвольное лишение свободы также признаются актами насилия [3, с. 5-25].

Наиболее детальное определение «насилие в семье» предлагается в Модельном законодательстве ООН, где перечислены разнообразные формы проявления насилия в отношении женщин: «Все насильственные действия физического, психологического и сексуального характера в отношении женщин, совершенные на основании полового признака, лицом или лицами, которые связаны с ними семейными или близкими отношениями, от словесных оскорблений и угроз до тяжелых физических побоев, похищения, угрозы увечьями, запугивания, принуждение, преследование, словесные оскорбления, насильственное или незаконное вторжение в жилище, поджог, уничтожение собственности, сексуальное насилие, изнасилование в браке, насилие связанное с приданым или выкупом невесты, увечья гениталий, насилие, связанное с эксплуатацией через проституцию, насилие в отношении домашних работниц и попытки совершить такие акты, должны рассматриваться как насилие в семье в отношении женщин» [4, с. 20].

В Казахстане, в декабре 2009 года Президентом был подписан Закон Республики Казахстан «О профилактике бытового насилия» (далее – Закон РК) [5]. Данный закон был разработан во исполнение Стратегии гендерного равенства в Республике Казахстан на 2006-2016 годы, а также в соответствии с п. 25 Плана мероприятий по реализации задач, поставленных Президентом Республики Казахстан на IV Форуме женщин Казахстана.

Законом определяются правовые, экономические, социальные и организационные основы деятельности государственных органов, органов местного самоуправления, организаций и граждан Республики Казахстан по профилактике бытового насилия. Предусматривается комплекс правовых мер противодействия фактам бытового насилия. Законом определена компетенция Правительства РК и других государственных органов и комиссий по оказанию консультационной, психологической и юридической помощи пострадавшим от бытового насилия, а также проведение психокоррекционных программ с лицами, совершившими бытовое насилие.

Для реализации норм Закона Республики Казахстан «О профилактике бытового насилия» и применения профилактических мер по предупреждению и пресечению правонарушений в сфере семейно-бытовых отношений принят Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам профилактики бытового насилия». Так, Кодекс об административных правонарушениях был дополнен нормой, предусматривающей ответственность, вплоть до административного ареста, за противоправные действия в сфере семейно-бытовых отношений.

Согласно Закону РК бытовое насилие трактуется как совершение умышленного противоправного деяния одного лица в сфере семейно-бытовых отношений в отношении другого, причиняющее или содержащую угрозу причинения физического и (или) психического страдания. В соответствии со ст. 4 Закона РК бытовое насилие может выражаться в виде физического, психологического, сексуального или экономического насилия.

Субъектами совершения правонарушений в этой сфере выступают члены семей, близкие родственники, сожители потерпевших. Родственные отношения являются причиной латентности указанных правонарушений, основным препятствием для обращения жертв за помощью, что обусловлено психологическим состоянием (проявлениями чувств смущения и стыда), а также зависимым положением лиц, оказавшихся жертвами бытового насилия.

Выделение насилия в семье как самостоятельной социальной проблемы является первым шагом, направленным на ее разрешение. В связи с этим, принятие специального Закона РК «О профилактике бытового насилия» является весьма своевременным. Несмотря на наличие уголовно-правовых и административно-правовых по своей юридической природе санкций, мировой и отечественный опыт показывает, что ориентация на карательную функцию закона не обеспечивает безопасности жертвам насилия. Необходимы комплексные меры – профилактика и воспитание, программы экстренной и долговременной помощи жертвам бытового насилия и их семьям, специальные программы психокоррек-

ции для виновника насилия и соединение усилий правоохранительных органов, социальных служб, общественных правозащитных организаций, образовательных учреждений.

Статья 6 Закона РК предусматривает круг субъектов, осуществляющих предупреждение и пресечение бытового насилия. В их число входят: правительство; местные представительные и исполнительные органы; комиссии по делам женщин и семейно-демографической политике; органы внутренних дел; комиссии по делам несовершеннолетних; органы образования, здравоохранения и социальной защиты; организации по оказанию помощи и др.

В соответствии с Инструкцией по организации работы подразделений органов внутренних дел РК от 26 октября 1999 года в Министерстве внутренних дел РК были созданы специальные подразделения по борьбе с проявлениями насилия в отношении женщин. В инструкции предусматриваются основные задачи, права, полномочия подразделения, осуществление необходимых мероприятий и т.д. [6]. Филиалы подразделения действуют во всех регионах страны, оказывая юридическую помощь в вопросах предупреждения и подавления актов насилия, а также проведения анализа данных о насилии в отношении женщин. Персонал подразделения совместно с кризисными центрами и местными комиссиями по делам женщин и семейно-демографической политики организует специальные программы по предотвращению насилия, а также индивидуальные консультации с лицами, проявившими насилие в отношении членов своих семей. Кроме того, МВД РК ввело 10-часовой факультативный курс «Гендерные проблемы и задачи органов внутренних дел» в программу обучения в Академии МВД РК.

Органами внутренних дел налажено взаимодействие с неправительственными организациями, в том числе с кризисными центрами, которые предоставляют пострадавшим женщинам бесплатные конфиденциальные консультации психологов, юристов и социальных работников.

Статья 15 Закона РК «О профилактике бытового насилия» предусматривает полномочия, порядок создания и финансирование деятельности организаций по оказанию помощи лицам, ставшим жертвами бытового насилия. В соответствии с п. 5 данной статьи сотрудники организаций по оказанию помощи имеют право сообщать в ОВД о фактах совершения насилия, а также о выявленных фактах угрозы применения насилия в семье без согласия пострадавшего. В более ранних проектах этого закона организации по оказанию помощи были наделены данным правом лишь с согласия обратившегося к ним лица, что являлось наиболее верным по ряду причин. Во-первых, согласно конституционной норме каждый имеет право на неприкосновенность частной жизни, личной и семейной тайны, защиты своей чести и достоинства. Во-вторых, в обязанности медицинского работника входит не разглашать ставшие ему известными сведения об интимной и семейной жизни граждан. В-третьих, раскрытие личной информации допускается лишь при наличии: выявления заболевания, носящего общественно опасный характер; по письменному запросу следственных и судебных органов; наличия основания полагать, что имеет место либо существует угроза совершения преступления, преследуемого в уголовном порядке. Поэтому было бы правильным в Законе РК предусмотреть норму, направленную на соблюдение конфиденциальности лицом, которому в силу служебного положения стали известны факты бытового насилия.

Закон РК предусматривает наличие ряда оснований для принятия мер индивидуальной профилактики бытового насилия. К ним относятся: поступление заявления или сообщения физических и юридических лиц; непосредственное обнаружение сотрудником органа внутренних дел факта совершения бытового насилия или попытки его совершения; материалы, поступившие из государственных органов или органов местного самоуправления. В качестве меры профилактики бытового насилия предусмотрено вынесение лицу, совершившему насилие, не содержащее признаков административного правонарушения или уголовно-наказуемого деяния, защитного предписания. Защитное предписание, как мера воздействия на правосознание и поведение лица, совершившего бытовое насилие, применяется в законодательстве впервые. Его основная цель – немедленное обеспечение безопасности потерпевшего при наличии реальной угрозы причинения ему физического и (или) психологического страдания.

Введение защитного предписания позволило сотрудникам внутренних дел безотлагательно принимать на месте бытового насилия экстренные и необходимые меры пресечения, исходя из соображений безопасности потерпевшего и других лиц, чтобы содействовать предупреждению новых актов насилия [7, с. 70-71].

Срок действия защитного предписания составляет тридцать суток с момента его вручения лицу, в отношении которого оно вынесено. Согласно норме закона, нарушение защитного предписания вле-

чет административную ответственность. Статья 20 Закона РК предусматривает порядок вынесения защитного предписания, содержание данного документа, обязанность ОВД вести профилактический учет и профилактический контроль за лицами, в отношении которых вынесено защитное предписание. При этом в законе не установлен порядок осуществления профилактического контроля, основания его досрочного прекращения. Отсутствие положения о способе осуществления профилактического контроля, четкого закрепления прав и обязанностей лица, над которым осуществляется контроль, предельного количества посещений и других обстоятельств, гарантирующих его защиту, может стать основанием для совершения незаконных действий, ущемляющих право лица на защиту личной и семейной жизни, неприкосновенности жилища от чужого незаконного вмешательства.

Следующей мерой индивидуальной профилактики бытового насилия является профилактическая беседа с лицами, совершившими бытовое насилие или лицами, в отношении которых имеются основания для принятия мер индивидуальной профилактики бытового насилия. Под профилактической беседой понимается выявление причин и условий совершения бытового насилия, разъяснение социальных и правовых последствий бытового насилия и убеждения в необходимости законопослушного поведения. В ст. 19 Закона РК определены основные задачи профилактической беседы, место и временные рамки ее проведения, однако не установлены права и обязанности представителя правоохранительного органа, ведущего профилактическую беседу, не закреплены права и обязанности лица, за которым установлен профилактический контроль во время проведения беседы.

Резюмируя изложенное, отметим, что для эффективной борьбы с насилием в семье, необходимо не только наличие карательных мер, предусмотренных санкциями уголовного и административного законодательства, но и наличие мер профилактического воздействия, призванного предупредить и предотвратить рецидивы, а также оказать помощь жертвам вновь обрести независимость. В этом смысле закон, направленный на профилактику бытового насилия прогрессивен и современен. Вместе с тем, к закону имеются и замечания. Наибольшую тревогу вызывает то, что закон еще более сокращает и без того ограниченные возможности применения уголовных санкций в решении проблем бытового насилия. Закон отодвигает на задний план правоохранительный аспект борьбы с насилием. Социальное содействие жертвам бытового насилия, безусловно, имеет огромную важность, но тот факт, что закон делает основной акцент на профилактические меры, заменяя или исключая уголовные санкции, может привести к устранению одного из важных сдерживающих факторов в ситуации насилия в семье.

Помимо прочего в Законе РК не указываются: критерии определения ситуации «угрожающей жизни»; процедуры подачи жалоб, оказания помощи; сотрудничество государственных и общественных организаций в области борьбы с насилием; способы и методы подготовки специалистов. В законе не предусмотрены нормы необходимые для решения неотложных вопросов, которые должны быть решены в части бремени доказывания, а также права на предъявление исков.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Выборочное обследование по насилию в отношении женщин в Казахстане. Статистический сборник. – Астана, 2017 г. – 37 стр.
2. Насилие в семье – насилие в обществе. Отчет о проведении исследования. – М., 2007. – 103 с.
3. Декларация об искоренении насилия в отношении женщин. Принята резолюцией 48/104 Генеральной Ассамблеи от 20 декабря 1993 года // Справочно-правовая система «Параграф», 2011.
4. Практическое руководство по законодательным мерам для преодоления домашнего насилия. – Женский фонд развития ООН: ЮНИФЕМ, 2002. – 33 с.
5. Закон Республики Казахстан от 4 декабря 2009 года № 214-IV «О профилактике бытового насилия» // Справочно-правовая система «Параграф», 2019.
6. Инструкция, направленная на организацию работы подразделений органов внутренних дел Республики Казахстан по борьбе с проявлениями насилия в отношении женщин: Утверждена приказом МВД РК от 26 октября 1999 г. №535 // Справочно-правовая система «Параграф», 2019.
7. Комментарий к Закону Республики Казахстан «О профилактике бытового насилия» / Под ред. И.И. Рогова. – Алматы: ТОО «Издательство «Норма-К», 2010. – 143 с.

ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ САЛАСЫНА ҚАТЫСТЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ РЕТТЕУ

Түйін. Бұл мақалада қоршаған ортаны қорғау саласына қатысты экономикалық реттеудің экологиялық мәселелерді шешудегі мәселелері қарастырылған.

Түйінді сөздер: эмиссия; квота; ратификация.

Резюме. В данной научной статье рассматриваются пути решения экологических проблем экономического регулирования в области защиты окружающей среды.

Ключевые слова: эмиссия; квота; ратификация.

Summary. This article discusses how to solve environmental problems of economic regulation in the field of environmental protection.

Keywords: emission, quota, ratification

Экономика, оның объективті заңдары, құқық сияқты әлеуметтік реттегіштердің бірі болып табылады, соның ішінде қоғам мен қоршаған ортаның өзара іс-әрекеттер саласындағы қатынастар. С.А. Боголюбовтың айтуынша абсолютті дербес экономикалық немесе құқықтық реттеудің болмайтындығы рас, өйткені құқықтық нысандар жоқ болса, экономикалық реттеу апатты сипат алуы мүмкін. Мысалы, тауарлы-ақшалы қатынастарға қатысты нарық заңдары апатты сипатта, бұл нарықтық экономика жағдайында белгілі бір дәрежеде қалыпты болып мойындалған. Дегенмен, қоршаған ортаны қорғау саласындағы қатынастарды реттеуде экологиялық қауіптілік нарық заңдарына басым сүйене алмайды. Осылайша, құқықтық және экономикалық реттеудің біртұтастығы туралы айтып өткен жөн: субъектінің мінез-құлқына оның тартылатын жауаптылығына экономикалық мазмұны мен құқықтық нысан бірдей дәрежеде әсер етеді.

Қоршаған ортаны қорғау саласына қатысты экономикалық реттеу бұл экологиялық мәселелерді шешуде объективті экономикалық заңдарды есепке алу мақсаты бар, құқықтық нысандар арқылы жүзеге асырылатын мемлекеттік реттеу.

Қоршаған ортаны қорғаудың экономикалық тетіктерінің мәні сонда, экономикалық құралдар мен әдістер субъектілердің табиғатты қорғау мәселелеріне тиісті түрде қарауын ояту, заң шығарушының ойы бойынша шаруашылық іс-әрекеттер нәтижесінде оларға белгілі бір экономикалық пайда келтіруі тиіс. Пайда табу мүмкіндігі сияқты мұндай экономикалық факторлар, оңтайлы салықтық және инвестициялық режимнің болуы, өнімдердің әлемдік нарықта бәсекеге қабілеттілігін жоғарылату экологиялық мәселелерді шешуге шешуші ықпал етуге қабілетті.

Қоршаған ортаны қорғаудың экономикалық тетіктері ұғымын экологиялық құқық аясындағы қандай да бір дербес институтпен салыстыруға болмайды [1].

ҚР Экологиялық кодексінің 95-бабында Қоршаған ортаны қорғауды және табиғат пайдалануды экономикалық реттеу тетіктерінің түрлері көрсетілген.

Онда:

- 1) қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-шараларды жоспарлау мен қаржыландыру;
- 2) қоршаған ортаға эмиссиялар үшін ақы төлеу;
- 3) табиғи ресурстардың жекелеген түрлерін пайдаланғаны үшін ақы төлеу;
- 4) қоршаған ортаны қорғауды экономикалық ынталандыру;
- 5) нарықтық тетіктер және қоршаған ортаға эмиссиялар үшін квоталарды сату;
- 6) экологиялық сақтандыру;
- 7) қоршаған ортаға келтірілген залалды экономикалық бағалау қоршаған ортаны қорғауды және табиғат пайдалануды экономикалық реттеу тетіктерінің түрлері болып табылады.

Қоршаған ортаны қорғауға және оның сапасын жақсартуға бағытталған технологиялық, техникалық, ұйымдық, әлеуметтік және экономикалық шаралар кешені қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-шаралар болып табылады [2].

Қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-шараларға: экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған; қоршаған ортаның сапалық сипаттамаларын арттыру арқылы қоршаған орта құрауыштарының жай-күйін жақсартатын; экологиялық жүйелердің жай-күйін тұрақтандыру мен жақсартуға, биологиялық әртүрлілікті сақтауға, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану мен молықтыруға ықпал ететін; қоршаған ортаға және халықтың денсаулығына залал келтірудің алдын алатын және оларды болғызбайтын; қоршаған ортаны қорғауға, табиғатты ұтымды пайдалануға және қоршаған ортаны басқарудың халықаралық стандарттарын енгізуге бағытталған әдістер мен технологияларды жетілдіретін; өндірістік экологиялық бақылауды дамытатын; қоршаған ортаны қорғау саласындағы ақпараттық жүйелерді қалыптастыратын және экологиялық ақпарат беруге ықпал ететін; экологиялық білімді насихаттауға, тұрақты даму үшін экологиялық білім мен ағарту ісіне ықпал ететін іс-шаралар жатқызылады.

Қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-шаралардың үлгілік тізбесін қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті орган бекітеді.

Қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-шараларды қаржыландыру:

1) бюджет қаражаты;

2) табиғат пайдаланушылардың өз қаражаттары;

3) Қазақстан Республикасының заңнамасында тыйым салынбаған өзге де көздер есебінен жүзеге асырылады.

Әртүрлі деңгейдегі бюджеттерден қаржыландырылатын қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-шаралар мемлекеттік, салалық (секторлық) және өңірлік бағдарламаларда белгіленетін бағыттарға, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Президентінің, Қазақстан Республикасы Үкіметінің және жергілікті өкілді органдардың шешімдеріне сәйкес айқындалады.

Бюджет қаражаты есебінен қаржыландырылатын экологиялық бағдарламаларды, жоспарларды әзірлеу тәртібі Қазақстан Республикасының бюджет заңнамасымен белгіленеді. Қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-шаралар Қазақстан Республикасының, әкімшілік-аумақтық бірліктердің әлеуметтік-экономикалық даму бағдарламаларына, жоспарларына, белгілі бір аумақтың экологиялық бағдарламаларына, жоспарларына енгізіледі. Өңірлік экологиялық бағдарламалар, жоспарлар және тиісті аумақтың әлеуметтік-экономикалық даму бағдарламалары, жоспарлары олар бекітілгенге дейін қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті органмен келісілуге жатады. Облыстардың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың) жергілікті атқарушы органдары инвестициялық экологиялық жобаларды (бағдарламаларды) Қазақстан Республикасының бюджет заңнамасына сәйкес әзірлеп, қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті органға табыс етеді. Экологиялық бағдарламаларды әзірлеу үшін қоршаған ортаны қорғау саласындағы жобалардың ашық конкурстары жүргізілуі мүмкін, оларды өткізу тәртібін Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайды [3].

Табиғат пайдаланушының өз қаражаты есебінен қаржыландырылатын қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-шараларды табиғат пайдаланушы дербес жоспарлайды. Қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-шаралар табиғат пайдаланушы экологиялық рұқсаттар алу үшін әзірлейтін қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-шаралар жоспарына енгізіледі. Өзге де көздер есебінен қаржыландырылатын қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-шараларды жоспарлау Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен жүзеге асырылады.

Қоршаған ортаға эмиссиялар үшін төлемақы Қазақстан Республикасының салық заңнамасында белгіленеді. Табиғат пайдаланушылар экологиялық рұқсатта айқындалған нормативтер шегінде жүзеге асыратын қоршаған ортаға эмиссиялар үшін төлемақы Қазақстан Республикасының Үкіметі бекітетін ластаушы заттардың және қалдықтар түрлерінің тізбесіне сәйкес алынады. Қоршаған ортаға эмиссиялар үшін төлемақыны есептеу әдістемесін қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті орган бекітеді. Қоршаған ортаға эмиссиялар үшін төлемақы ставкаларын облыстардың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың) жергілікті өкілді органдары Қазақстан Республикасының Үкіметі бекіткен базалық ставкалардан төмен болмайтындай және шекті ставкалардан жоғары болмайтындай етіп белгілейді. Қоршаған ортаға эмиссиялар үшін төлемақы бойынша салықтық міндеттемелерді атқару табиғат пайдаланушыны қоршаған ортаға келтірген залалды өтеуден босатпайды.

Табиғи ресурстардың жекелеген түрлерін пайдаланғаны үшін бюджетке төленетін міндетті төлемдер Қазақстан Республикасының салық заңнамасында белгіленеді.

Табиғат пайдаланушылардың қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-шараларды тиімді жүзеге асыруын экономикалық ынталандыру мақсатында Қазақстан Республикасының Үкіметі қоршаған ортаға эмиссиялар үшін төлемақының шекті ставкаларын бекітуі мүмкін.

Қазақстан Республикасының Үкіметі Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде белгіленген тәртіппен қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-шараларды іске асыруға мемлекеттік емес қарыздар бойынша мемлекеттік кепілдіктер бере алады.

Қоршаған ортаға эмиссияларды қысқарту мақсатында Қазақстан Республикасының Үкіметі қоршаған ортаға эмиссияларға лимиттер мен квоталар белгілеу және қоршаған ортаға эмиссияларды қысқартуға арналған квоталар мен міндеттемелер саудасының тәртібін бекіту жолымен нарықтық тетіктер енгізілуі мүмкін.

Табиғат пайдаланушы қоршаған ортаға эмиссиялардың жылдық квоталары белгіленген жағдайда осындай квотаға құқық алады.

Егер Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шарттарда Қазақстанның қоршаған ортаға эмиссияларды қысқарту жөніндегі квоталар саудасына қатысу мүмкіндігі көзделген жағдайда, табиғат пайдаланушылар Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілеген тәртіппен шетелдік жеке және заңды тұлғалармен тиісті шарттық қатынастарға түсе алады.

Қазақстан Республикасы резидентінің шетелдік жеке және заңды тұлғалармен жасасқан квоталар саудасы туралы шарты Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайтын уәкілетті органда тіркелуге тиіс.

Үшінші тұлғалардың өміріне, денсаулығына, мүлкіне және авариялық ластануы нәтижесінде қоршаған ортаға келтірілген зиянды өтеу экологиялық сақтандырудың мақсаты болып табылады.

Міндетті экологиялық сақтандыру Қазақстан Республикасының міндетті экологиялық сақтандыру туралы заңына сәйкес жүзеге асырылады. Шаруашылық және өзге де қызметтің экологиялық жағының қауіпті түрлерін ҚР Экологиялық кодекс және Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайды [4].

Ерікті экологиялық сақтандыруды жеке және заңды тұлғалар өздерінің еркін білдіруіне қарай жүзеге асырады. Ерікті экологиялық сақтандырудың түрлері, талаптары және тәртібі сақтандырушылар мен сақтанушылар арасындағы шарттарда айқындалады.

Қоршаған ортаға келтірілген залалды экономикалық бағалау – қоршаған ортаны және табиғи ресурстардың тұтыну қасиеттерін қалпына келтіру үшін қажетті шығындардың құндық көрінісі.

Қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті органның лауазымды адамдары қоршаған ортаға залал келтіру фактісі анықталған күннен бастап бір ай мерзім ішінде қажетті материалдарды жинау мен талдауды жүргізеді және келтірілген залалға экономикалық бағалауды белгілейді.

Атмосфералық ауаны және су ресурстарын белгіленген нормативтерден тыс ластаудан, сондай-ақ өндіріс пен тұтыну қалдықтарын, оның ішінде радиоактивті қалдықтарды белгіленген нормативтерден тыс орналастырудан келтірілген залалды экономикалық бағалау Қазақстан Республикасының Үкіметі бекітетін ережелерге сәйкес тура немесе жанама әдістермен айқындалады.

Залалды экономикалық бағалаудың тура әдісі неғұрлым тиімді инженерлік, ұйымдық-техникалық және технологиялық іс-шаралар арқылы қоршаған ортаны қалпына келтіруге, жұтаңдаған табиғи ресурстардың орнын толтыруға, тірі организмдерді сауықтыруға қажетті нақты шығындарды анықтаудан тұрады.

Қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті органның лауазымды адамдары бірінші кезекте қоршаған ортаға залал келтірген тұлғаның қоршаған ортаны қалпына келтіру жөніндегі іс-шараларды жүзеге асыру мүмкіндігін қарастырады.

Қоршаған ортаны қалпына келтіру жөніндегі іс-шараларды жүргізу жөніндегі тиісті міндеттемелер қоршаған ортаға залал келтірген тұлғаның нақты іс-шаралар және оларды жүргізу мерзімі көрсетілген кепілдік хатында жазылады.

Залалдың салдарларын жою жөніндегі шаралардың құны олардың нарықтық құны бойынша айқындалады.

Залалды тура әдіспен экономикалық бағалау кезінде қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті органның лауазымды адамдары тәуелсіз сарапшыларды тарта алады. Сарапшылар ретінде экологиялық аудиторлар, жобалау, инженерлік және ғылыми ұйымдардың мамандары қатыса алады.

Тәуелсіз сарапшылар жұмысына ақы төлеу жөніндегі міндет қоршаған ортаға залал келтірген тұлғаға жүктеледі.

Залалды экономикалық бағалаудың жанама әдісі залалды экономикалық бағалаудың тура әдісін қолдану мүмкін болмайтын жағдайларда қолданылады [5].

Залалды экономикалық бағалаудың жанама әдісі қоршаған ортаға әсер ету түрлеріне қарай залалды әрбір ингредиент бойынша жиынтықтау жолымен айқындалады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Күлтелеев С.Т., Рахметов Е.Ш. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы: Жалпы және Ерекше бөлімі. Оқулық. – Алматы: HAS, 2008. – 328 б.
2. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі. – Алматы: ЮРИСТ, 2012. -172б.
3. Еркінбаева Л.Қ., Айғаринова Г.Т. Қазақстан Республикасының Жер құқығы. – Алматы: Жеті жарғы, 2010. – 312 б.
4. Айғаринова Г.Т. Қазақстан Республикасының заңдары бойынша жер төлемдері. – Алматы: Юрист, 2008, 164б.
5. Жер туралы заңнамалар. Нормативтік актілер жиынтығы. – Алматы: ЮРИСТ, 2007. – 108б.

УСЕНБАЕВА АСЕМГУЛЬ УЗАКБАЕВНА

«Құқықтану» кафедрасының аға оқытушысы

Ш.Есенов атындағы Каспий Мемлекеттік Технологиялар және Инжиниринг университеті

ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОРҒАУДЫҢ НЕГІЗДЕРІ

Түйін. Бұл мақалада қоршаған ортаны қорғау саласындағы халықаралық ынтымақтастық қағидасы және халықаралық қорғау мәселелері қарастырылған.

Түйінді сөздер: конвенция; интеграция; резолюция.

Резюме. В данной научной статье рассматриваются принцип международного сотрудничества и проблемы международной защиты в сфере охраны окружающей среды.

Ключевые слова: конвенция; интеграция; резолюция.

Summary. This article discusses the principle of international cooperation and the problems of international protection in the field of environmental protection.

Key words: convention, integration, resolution

Табиғатты халықаралық құқықтық қорғау – бүкіл әлем халқы, олар тұратын мемлекеттер үшін өте қажетті шаралардың бірі. Оның себебі ғылым мен техниканың дамуы пайдалы қазбалардың, суды, орманды, атмосфералық ауаны өнеркәсіпте, жол қатынастары, құрал-жабдықтармен қатар қару-жарақтар, атом қаруы мен энергетикасы, космос үшін пайдалану жылдан-жылға арта түсуде. Мұнай өнімдерін тасымалдаудан мұхиттар мен теңіздерге аққан мұнай жануарлар дүниесіне зиянын тигізуде. Ормандар орынсыз ағаш кесу мен ащы жаңбыр суына ұшырап, көлемі қысқаруда. Атмосфералық ауаға өндірістің улы заттары көптен шығарылады.

Еліміздің орнықты дамуын жан-жақты қамтамасыз етуде қоршаған орта ахуалын, оның сапалық көрсеткішін жан-жақты жақсарту үшін, оған қоса Президент пен Үкімет белгілеген айқын әрі нысаналы көрсеткіштерге қол жеткізуде түрлі бағыттар бойынша жұмыстар жүргізіліп келеді.

Әлемдік қауымдастық экологиялық мәселелерді бірлесе шешуге орасан зор күш-жігер жұмсауда, Қазақстан да бұл процеске белсене қосылды. Қазақстан Республикасының Конституциясында халықаралық құқықтың жалпы мойындалған қағидалары мен халықаралық келісім шарттардың Қазақстан Республикасының заңдары алдында басымдыққа ие екендігі айтылған.

Қазақстан Республикасы халықаралық қауымдастықтың толық құқылы мүшесі болды. Бүгінде Қазақстан қоршаған ортаны қорғау саласында басқа мемлекеттермен белсенді ынтымақтастық орнатқан.

Біріккен Ұлттар Ұйымының толыққанды мүшесі бола отырып, Қазақстан жаһандық серіктестіктің негізінде мемлекеттік экологиялық саясатты тиімді жүргізудің кілті ретінде халықаралық ынтымақтастықты пайдалануы тиіс.

Экологиялық мәселені шешу үшін қоршаған ортаны қорғау саласында халықаралық ынтымақтастық принципін қолданудың зор маңызы бар. Шын мәнінде, экологиялық тұрғыда мемлекеттік шекараларды белгілеу жекелеген мемлекетті жалпы ғаламшарлық сипаты бар экологиялық мәселеден босата қоймайды. Бұл арада қоғамдағы идеологияның, әлеуметтік-экономикалық жүйедегі өзгешеліктің маңызы болмайды. Экологиялық мәселе барлығы үшін бірдей, сондықтан оны шешудің тиімділігі әлемдік қауымдастықтың барлық субъектілерінің бірлескен күш-жігері, осы бағыттағы халықаралық ынтымақтастықты дамыту жағдайында ғана мүмкін болады. Бұл принципті жүзеге асырудың құқықтық тетігі халықаралық-құқықтық актілерді қабылдау арқылы қамтамасыз етеді, ал олардың негізінде экологиялық ұлттық құқықтық актілерін әзірлеу мен қабылдау жүргізіледі.

Халықаралық ынтымақтастықты кеңейту жолымен Қазақстан Республикасы көптеген нәтижеге қол жеткізе алады. Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы елдеріндегі қоршаған ортаны қорғау төңірегіндегі ынтымақтасу өзара әрекет етудегі көп жақты келісім негізінде, оған 1992 жылы Мәскеуде Беларусь, Әзірбайжан, Армения, Қазақстан, Қырғызстан, Молдова, Россия, Тәжікстан, Түркіменстан, Өзбекстан өкілдері қол қойған. Келісімге қатысушылар экология және қоршаған ортаны қорғау төңірегінде келісілген саясатты тұрақты жүргізуде, оны жетілдіруде өздерінің территорияларында табиғатты қорғауға бағытталған барлық қажеттілікті жүзеге асырады. Бұл міндет, көбінесе

экологиялық заңнаманы үйлестіру жолымен шешіледі. Сонымен қатар, қоршаған ортаны қорғау аясында Қазақстанның халықаралық ынтымақтастығы және ондағы алатын орны тереңдей түсуде.

Демек, Қазақстан Республикасының табиғи ортаның қауапсіздігін қамтамасыз ету шараларын жүзеге асыру – Қазақстан Республикасының экологиялық қауіпсіздігін, оның ұлттық іргелі стратегиялық бөліктерінің бір саласы қатарында, сондай-ақ халықаралық интеграциялық процестер қатысушы елдердің мүдделері мен басымдылықтарын қорғауды қамтиды.

Қоршаған ортаны, табиғатты ластау нәтижесінде Қазақстанның біраз аймағында өмір сүру қиындап барады. Бұл – халық алдында, келешек ұрпақтар алдында үлкен қылмыс. Сондықтан, заң бұзушылық қоғам үшін қауіпті іс-әрекет деп саналады.

Экологиялық заңдарға сақтаудың маңызды шарты заңды тұлғалар жағынан да, азаматтар тарапынан да табиғатты қорғау және қоршаған ортаны ұтымды түрде пайдалану туралы ережелерді бұзғаны үшін мемлекеттік шараларды анықтау болып табылады [1].

Қоршаған ортаның халықаралық-құқығына – қоршаған ортаны қорғау мәселесіне және адамдардың бүгінгі және келешек ұрпақтарының игілігі үшін табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануға қатысты халықаралық құқықтың субъектілері арасындағы қатынастарды реттейтін қағидалар мен нормалардың жиынтығы деген анықтама берілген.

Қоршаған ортаны халықаралық құқықтық қорғаудың негізгі, нысаналық облыстарын бөлуге болады: қоршаған ортаға зиянды әсер етуді шектеу; табиғи ресурстарды нысаналы (ұтымды) пайдалану режимінің экономикасын белгілеу; табиғи ескерткіштер мен резерваттарға халықаралық қорғауды белгілеу және жүзеге асыру; мемлекеттердің қоршаған орта мәселесіне қатысты ғылыми-техникалық құрылысын реттеу.

Халықаралық экологиялық құқықтың екі жақты мағынасы бар. Бір жағынан, ол – халықаралық ынтымақтастықтың барлық түрлерін реттейтін халықаралық жария құқықтың құрамдас бөлігі. Бұл құқықтық реттеудің қағидалары мен әдістерінің сипаттамасына әсер етеді. Екінші жағынан, ол ішкі экологиялық құқықтың жалғасы болып табылады және халықаралық құқықтық реттеудің мазмұнына өз таңбасын қалдырады. Дей тұрғанмен, ол бірінші немесе екінші құқықтық құрылымға қатысты салыстырмалы даралыққа ие.

Халықаралық экологиялық құқықтың құқықтық реттейтін жеке нысанасы бар – халықаралық экологиялық қарым-қатынастар, олар өзінің мазмұны бойынша халықаралық ынтымақтастық саласындағы басқа қарым-қатынастардан және ішкі экологиялық құқықтың дәл сондай қарым-қатынастарынан ерекшеленеді. Халықаралық құқықтың жалпы қабылданған қағидалары мен нормаларымен қатар, аталмыш құқықтық құрылымның экологиялық қатынастарды реттеудің өзіндік ерекше қағидалары бар. Сондай-ақ, халықаралық ұйымдардың конвенциялары, келісімшарттары, мәмілелері, резолюциялары сияқты құқықтық реттеудің жеке көздері бар.

Егер ішкі экологиялық құқық сәйкес мемлекеттің бір еркін білдірсе, онда халықаралық экологиялық құқық екі немесе бірнеше мемлекеттердің, болмаса халықаралық ұйымдардың келісілген еркін білдіреді. Дегенмен, бұл экологиялық-құқықтық еріктер түйіскен кезде, басымдық халықаралық нормаларда қалады.

Халықаралық экологиялық құқық, аталған құқық саласының нысанасын, оның қағидаларын құрайтын – қоғамдық экологиялық қатынастар саласындағы өз қызметінің негізгі бағыттарын айқындауды қажет етеді.

Халықаралық экологиялық құқықтың қағидалары дегеніміз – қоғамдық саясаттың нәтижесі ретінде туындайтын субъектілердің басқарушы жағдайлары, халықаралық экологиялық құқықтың заңды бекітілген бастаулары. Халықаралық экологиялық құқықтың қағидасы дегеніміз – барлық субъектілерге міндетті сипаты бар, халықаралық экологиялық құқықтың нормасы.

Әрбір мемлекет, қоршаған ортаның ұлттық жүйесіне қатысты, өзіне қажетті саясат жүргізу құқығын жүзеге асыру кезінде заманауи халықаралық құқықтың жалпы мойындалған қағидалары мен нормаларын сақтауға міндетті. Ластануды бір мемлекеттің аумағынан тысқары, үлкен қашықтыққа көшіру мәселесінің шиеленісуімен, халықаралық құқықтың мемлекеттің егемендігін құрметтеу, мемлекеттердің егемендігінің теңдігі, аумаққа қолсұғылмаушылық және бүтіндігі, ынтымақтастық, халықаралық дауларды бейбіт жолмен шешу, халықаралық-құқықтық жауапкершілік секілді халықаралық құқықтың жалпы қабылданған қағидаларын ұстану маңызы арта түседі.

Халықаралық экологиялық құқықтың арнайы қағидалары алғаш рет 1972 жылы, Біріккен Ұлттар Ұйымы адамды қоршаған ортаның мәселелеріне қатысты Стокгольм конференциясының Декларациясында қалыптастырылды.

Бірінші қағидасы: мемлекет қоршаған ортаның мәселелеріне қатысты өзінің ұлттық саясатына сәйкес, өз табиғи ресурстарын пайдалануға құқылы. Оларға өз юрисдикциясы немесе бақылауы шегіндегі қызметтің, ұлттық юрисдикциясынан тысқары жатқан басқа мемлекеттердің немесе аудандардың қоршаған ортасына залал келтірмеу жауапкершілігі артылады.

Екінші қағидасы – ауаны, суды, жерді, флора мен фаунаны және әсіресе, табиғи экожүйелердің репрезентативтік үлгілерін қосқанда, Жердің табиғи ресурстары бүгінгі және келешек ұрпақтардың игілігі үшін сақталуы тиіс дегенге саяды.

Үшінші қағидасы: қалпына келмейтін ресурстар, олардың болашақта ағып кетуден қорғалуы қамтамасыз етілетіндей және халықаралық кеңістіктегі оларды игерудің пайдасын бүкіл адамзат баласы көретіндей етіп игерілуі керек.

Халықаралық экологиялық құқықтың қағидаларын белгілеуді Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас ассамблеясы қолдаған және 1988 жылғы 28 қазандағы резолюцияда жарияланған Бүкіләлемдік табиғат хартиясы жалғастырды. Ол хартияда бірқатар қағидалар көзделген:

- биологиялық ресурстар олардың табиғи қалпына келу қабілетінің шегінде ғана пайдаланылады;

- топырақтардың өнімділігі қорғауға қатысты шараларының немесе ұзақ мерзімді өнімділік және эрозия мен өзін-өзі бұзудың басқа да кез келген түрлерінің алдын алуға байланысты, органикалық түзілімдердің процесінің арқасында сақталады немесе жақсартылады;

- көп қайтара пайдаланылатын ресурстар, оның ішінде су да бар, қайталанып қолданылады немесе рециклденеді;

- қайта қалпына келмейтін бір реттік пайдаланылатын ресурстар, олардың қорын, тұтыну үшін оларды қайта өңдеудің ұтымды мүмкіндіктерін және табиғи жүйелердің жұмысымен оларды қолданудың сәйкестігін ескере отырып, шекпен қолданылады;

- радиоактивті және улы қалдықтардың төгінділеріне жол бермеу мақсатында ерекше шаралар қабылдануы тиіс;

- табиғатқа түзетуге келмейтіндей ықтимал залал келтіре алатын қызметтен бас тарту керек;

- адамдардың қызметі салдарынан тоқыраған аудандар, олардың табиғи потенциалына және сол ауданда тұратын тұрғындардың игілік талаптарына сәйкес қалпына келтіруді талап етеді.

Біріккен Ұлттар Ұйымы климаттың өзгерісі туралы Рамалық Конвенцияға Рио-де-Жанейрода 1992 жылы 3-14 маусым аралығында өткен конференция кезінде қол қойылған еді. Дәл сол жерде Стокгольм конференциясының Декларациясын қолдайтын, оның ережелерін дамытатын қоршаған ортаны қорғау және дамыту туралы Декларация қабылданды. Ол Декларацияның мақсаты: мемлекетаралық ынтымақтастықтың, қоғамның басты секторлары мен адамдар арасындағы ынтымақтастықтың жаңа деңгейлерін құру, халықаралық келісімшарттар жасау жолдары арқылы барлық халықтардың мүдделеріне құрметпен қарауды және қоршаған ортаның жаһандық жүйесінің бүтіндігін қорғауды қамтамасыз ететін жаңа, әділ, жаһандық ынтымақтастық құру. Жердің – ортақ үйіміздің кешенді және өзара байланысты сипатын мойындату болып табылады.

Қазақстан Республикасы Экологиялық кодексіне сәйкес, Қазақстан Республикасының қоршаған ортаны қорғау және табиғат пайдалану саласындағы халықаралық ынтымақтастығы:

- халықаралық міндеттемелерді адал орындау;

- мемлекеттердің өз табиғи ресурстарын игеруге деген егеменді құқығын құрметтеу;

- табиғи ресурстарды пайдалану және қоршаған ортаға әсер ету кезінде ұлттық мүдделердің ескерілуін қамтамасыз ету;

- орнықты дамуға қол жеткізу үшін қоршаған ортаны қорғау мен экономикалық дамудың интеграциясы;

- басқа мемлекеттердің немесе Қазақстан Республикасының юрисдикциясынан тысқары жатқан аудандардың қоршаған ортасына келтірілетін залалдың алдын алу жөніндегі шараларды қамтамасыз ету үшін мемлекеттің жауапкершілігі;

- алдын ала сақтанушылық және алдын ала ескеру шараларын қабылдау;

- халықаралық дауларды бейбіт жолмен шешу;

– қоршаған ортаға ықтимал елеулі трансшекаралық әсері бар қызмет жөнінде алдын ала хабарлау және өзара консультациялар алысу;

– жаһандық, өңірлік, ұлттық және жергілікті деңгейлерде жұмсалатын күш-жігердің өзара бірін-бірі толықтыруы;

– қоршаған ортаны ластауға байланысты шығындар үшін ластаушының жауапкершілігі қағидаларыне негізделеді [2].

Халықаралық экологиялық-құқықтық қатынастары көздерінің материалдық мағынасы ретінде, әлемдік қауымдастық мүшелерінің қоршаған табиғи ортаны қорғауға және ұтымды пайдалануға бағытталған ерік-жігерін түсіну керек. Ал, халықаралық экологиялық-құқықтық қатынастары көздерінің формалдық мағынасы – халықаралық құқықтың барлық нормалары, келісімдері көрінетін тиісті құқықтық үлгілер, келісімшарттар, конвенциялар, халықаралық ұйымдардың резолюциялары және конференциялар болып табылады. Жекелеген жағдайларда қалыптасқан жағдайларға байланысты халықаралық құқық нормаларының көздері ретінде ішкі заңнаманың нормативті актілері пайдаланылады.

Қазақстан Үкіметі және өкілеттігі бар мемлекеттік және қоғамдық ұйымдар халықаралық табиғат қорғаудың субъектілері бола алады. Олар өз құзыретінде келісімдерге, шарттарға, декларацияларға, Конвенцияларға және басқа да осы саладағы халықаралық құжаттарға қол қоя алады. Қазақстан Республикасы айналадағы табиғи ортаны қорғау жөніндегі халықаралық ұйымдардың қызметіне, халықаралық конференцияларды әзірлеу мен өткізуге, халықаралық экологиялық бағдарламаларды талдап, жасау мен іске асыруға қатысады.

Қазақстан Республикасы айналадағы табиғи ортаны қорғау саласындағы халықаралық ынтымақтастықта, оның субъектісі қатарында мынадай қағидаларды жүзеге асырады:

– халықаралық құқықтық жалпы танылған қағидаларын азаматтардың кінәратсыз және қолайлы ортаға деген ажыраған құқықтарын, мемлекеттердің өз қарауы шегінде орналасқан табиғи ресурстарды қорғау мен пайдалануға егеменді құқығын тану;

– қазіргі және болашақ ұрпақтардың мүдделері үшін жердің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мен табиғатты қорғауға жалпы адамзаттық қазыналардың басымдылығы;

– айналадағы табиғи ортаның жай-күйі мен өзгерістері, басқа мемлекеттермен айналадағы ортаға ықпал жасайтын авариялар мен апаттар туралы бүкпесіз хабар алмасу;

– айналадағы ортаны қорғау жөнінде өзіне алған халықаралық міндеттемелерді сөзсіз орындау, олардың бұзылғаны және басқа мемлекеттерге зиян келтіргені үшін жауаптылық;

– халықаралық қатынастарда күш қолданбау және дауларды бейбіт жолмен шешу қағидаларын ұстану [3].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кутьтелеев С.Т., Рахметов Е.Ш. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы: Жалпы және ерекше бөлімі. Оқулық.-Алматы: НАС, 2008. – 328 б.
2. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі. 9 қаңтар 2007ж. 5 сәуір 2017.
3. Жұманазаров Қ.Б., Кенжебаев Н.Ә. Жерді пайдалану мен қорғауды мемлекеттік бақылау. – Астана, 2008. Оқу құралы.

ШАЯХМЕТОВА ЖАННА БЕКБОЛОВНА,
кандидат юридических наук, профессор
Атырауский государственный университет им. Х.Досмухамедова

ЕРГАЛИЕВА К.С.
магистр юридических наук
Атырауский государственный университет им. Х.Досмухамедова

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ ЛИЦ, СОВЕРШАВШИХ ТЯЖКИЕ УГОЛОВНЫЕ ПРАВОНАРУШЕНИЯ

***Түйін.** Мақалада ауыр қылмыстар жасаушы кәмелетке толмағандардың тұлғалық ерекшеліктері қарастырылған. Кәмелетке толмағандардың қылмыстылыққа итермелеуші факторлар талданған.*

***Резюме.** В статье рассмотрены проблемы личностных особенностей несовершеннолетних, совершающих тяжкие преступления. Проанализированы факторы, побуждающие несовершеннолетних к преступности.*

***Summary.** The article deals with the problems of personal characteristics of minors who commit serious crimes. The factors inducing minors to crime are analyzed.*

Проблема преступности среди несовершеннолетних остается одной из сложных проблем нашего общества.

Преступление, в частности преступления среди несовершеннолетних всегда отражает волю, стремление, привычки, взгляды совершившего его лица. «Нельзя раскрыть сущность совершенного преступления, не анализируя личности того, кто его совершил. И наоборот, правильное представление о личности преступника не может быть получено без учета характера и тяжести совершенного им преступления».[1]

Привлечение лица, достигшего 14 лет, к уголовной ответственности представляется научно-обоснованным, так как законодательство при этом исходит из уровня интеллектуального и волевого развития несовершеннолетнего. В статье 82 написано, что «При назначении наказания несовершеннолетнему, кроме обстоятельств, предусмотренных статьей 52 настоящего кодекса, учитываются условия его жизни и воспитания, уровень психического развития, иные особенности личности, а также влияние на него старших по возрасту лиц». [2]

Как отмечает М.М.Бабаев, «анализ всего комплекса законодательных норм об уголовной ответственности несовершеннолетних наглядно убеждает, что нормы эти создают для подростков режим ответственности, существенно более льготный, чем взрослым преступникам при равных обстоятельствах».[3]

Возрастные особенности личности оказывает существенное влияние на ее взаимодействие со средой, на внутренний духовный мир и характеризуются ярко выраженными колебаниями и нестабильностью поведения. Они накладывают отпечаток на духовный мир преступника молодого возраста при совершении тяжких преступлений и в определенных условиях могут разрешается в пользу морально несостоятельных ориентации, позиций, устремлений. [4]

Поведение подростка во многом зависит от его темперамента. Именно этим и объясняется то обстоятельство, что один подросток может быть порывистым, легко возбудимым, подвижным; взявшись за дело, он выполняет его быстро, хотя и не всегда качественно (холерик). Другой же подросток-спокойный, усидчивый, необщительный. Он с трудом переключается с одного вида деятельности на другой. Задание выполняет неторопливо, но тщательно (флегматик). Есть подростки, которые всегда уравновешены, общительны, подвижны. Чувства у них возникают быстро, но они не глубоки и быстро сменяют друг друга. Они относятся к сангвинникам. Сангвинника отличает способность быстро переключаться с одного вида деятельности на другой, легко устанавливать контакты даже с незнакомыми людьми. Четвертую группу составляют меланхолики. В противоположность сангвинникам они не любят перемен, тяжело их переносят, с трудом привыкают как к новым условиям жизни, так и к новым людям. Чувства у них возникают не сразу, но как правило, они устойчивы и продолжительны. Чаще всего подростки с таким темпераментом нерешительны, обидчивы, страдают повышенной мнительно-

стью, неуверенностью в своих способностях, знаниях, умениях. Они склонны к глубоким переживаниям.

Трудно установить какие именно по своему характеру подростки наиболее склонны к совершению преступных деяний. В большой степени здесь важное значение имеют условия воспитания, окружающая микросреда и конкретные жизненные обстоятельства. Но именно возрастные особенности черт характера подростка используют некоторые взрослые для склонения его к совершению преступных действий. [5]

Значение общей направленности личности несовершеннолетних позволяет с большой вероятностью прогнозировать их возможное индивидуальное антиобщественное поведение, разработать меры и способы их исправления и перевоспитания, успешно осуществлять профилактику правонарушений на более ранней стадии.

По общему правилу в период с 14 до 18 лет у подростка лишь продолжается, но еще далеко не завершается процесс интеллектуального развития, формирования сознания. Степень выраженности этой вполне естественной «неполноценности» даже у подростков одного и того же возраста различна. Она зависит от целого ряда факторов социального порядка (уровень образования и обучения, воспитательной работы и т.д.). Учет всего этого особенно необходим при оценке неосторожных преступлений подростков, а также деяний, совершаемых ими под влиянием других лиц, в частности, старших по возрасту. Значение степени недостаточной зрелости мышления, свойственной возрасту, может помочь определить действительные мотивы и цели преступного поведения несовершеннолетнего. Наконец, выше перечисленные аргументы следует использовать для того, чтобы в каждом конкретном случае избирать подсудимому такое наказание, которое им было бы до конца понято и правильно воспринято. [6]

Действующее законодательство предусматривает следующие варианты учета влияния психических аномалий на поведение несовершеннолетнего во время совершения противоправного деяния:

- невменяемость – освобождение от уголовной ответственности и применение принудительной меры медицинского характера;

- возрастная невменяемость – освобождение несовершеннолетнего от уголовной ответственности в случае отставания в психологическом развитии, не связанного с психическим расстройством, возможно, помещение подростка в специальное учебно- воспитательное учреждение закрытого типа;

- вменяемым несовершеннолетним, которые вследствие психического расстройства в момент совершения преступления не могли в полной мере осознавать фактический характер и общественную опасность своих действий (бездействия) либо руководить ими наказание назначается с учетом имеющегося психического расстройства суд также может назначить им амбулаторное принудительное наблюдение и лечение у психиатра.

Высокая распространенность самовольного прекращения учебы, незанятости, бродяжничества, уходов из дома свидетельствует о том, что родители многих из этих подростков не могли контролировать их поведение или устарились от воспитания своих детей. [7]

В результате несовершеннолетние оказались изолированными от двух основных институтов социализации – семьи и школы. Изложенное дает основание утверждать, что несовершеннолетних, не подлежащих уголовной ответственности вследствие возрастной невменяемости, характеризуют следующие особенности:

- отставание в психическом развитии, обусловившее их социально- психологическую незрелость;

- выраженная социальная дезадаптация, которая проявляется в низком образовательном уровне, глубокой педагогической запущенности, изоляции от основных институтов социализации;

- значительная вовлеченность в девиантное поведения;

- формирование в половине случаев устойчивых криминальных установок;

- отсутствие контроля со стороны родителей, низкий воспитательный потенциал родительской семьи и неблагоприятное микросоциальное окружение;

- вовлеченность в злоупотребление спиртными напитками и токсическими веществами.

Актуальным представляется решение задачи создания теоретической разработки единой науки ювенологии, самостоятельными ветвями которой правомерно признать и выделить:

- а) ювенальную педагогику,

- б) ювенальную психологию,

в) ювенальную юриспруденцию.

Реализация проведенных предложений представила бы возможности к проведению широко-массштабной, научно обоснованной ювенальной политики в нашей стране.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Криминология Москва, 1988. С.3
2. Уголовный кодекс. Алматы, 2015 г.
3. Бабаев М.М. Индивидуализация наказания несовершеннолетних. М.,1968. С.17
4. Актуальные вопросы теории и практики охраны правопорядка и борьба с преступностью. Выпуск 4, Караганда, 1976.С.83
5. Немов Р.С. Психология. М., 1990.с.67
6. Цымбаль Е.И. Меры, альтернативные уголовному наказанию несовершеннолетних. Предупреждение преступности № 1,-2004
7. Мировая ювенальная юстиция в книге движение за ювенальную юстицию в современной России, – М., 2003.С.3

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PEDAGOGICAL SCIENCE

ЕСІРКЕПОВ Ж.М.

қауымдастырылған профессор міндетін атқарушы,
педагогика ғылымдарының кандидаты
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

ЖҮЗЕЕВ С.Ә.

2 курс докторанты
Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫҢ ЭТНОПЕДАГОГИКАДАҒЫ МАҢЫЗЫ

Түйін. Мақалада авторлар ұлттық ойындардың этнопедагогикалық маңызына, бала өмірінде алатын орнына, тәрбиелік мәніне сипаттама береді. Қазақ зерттеуші ғалымдары мен ағартушыларының, этнографтарының ғылыми еңбектерін жан-жақты зерделеген. Сонымен қатар, ұлттық ойындарды оқу-тәрбие үдерісінде қолдану балаларға ата-бабалар дәстүрі мен әдет-ғұрыптарын құрметтеуге, дене қабілеттерін қалыптастыруға көмектесетін тәрбие құралы екені қарастырылады.

Түйінді сөздер: ұлттық ойындар, этнопедагогика, тәрбие, дене қабілеттері, дене шынықтыру.

Резюме. В статье авторы описывают этнопедагогическую значимость национальных игр, их место в жизни ребенка, их воспитательное значение. Научные труды казахских исследователей и просветителей, этнографов были основательно изучены. В то же время использование национальных игр в образовательном процессе рассматривается как образовательный инструмент, который помогает детям уважать традиции и обычаи предков и наращивать свои физические способности.

Ключевые слова: национальные игры, этнопедагогика, воспитание, физические способности, физическая культура.

Summary. The authors describe the ethno pedagogical significance of national games, their place in the life of the child, their educational value in the article. The scientific works of Kazakh researchers and educators, ethnographers have been thoroughly studied. At the same time, the use of national games in the educational process is seen as an educational tool that helps children respect the traditions and customs of their ancestors and build up their physical abilities.

Keywords. National games, ethno pedagogy, education, physical abilities, physical culture.

Педагогикалық үдерісті ұйымдастыру формалары өте күрделі. Солардың бірі – ұлттық ойындар. Ұлттық ойындар педагогиканың дәстүрлі әдістері болып табылады. Көркемдік-эстетикалық және дене тәрбиесінің бөлінбейтін бір бөлігі саналатын ұлттық ойындарда адам өмірінің бейнесі, тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, еңбегі, халықтық намыс, ерлік, батылдық туралы көзқарастары жатыр. Ұлттық ойындарда жылдамдық, шеберлік, әдемі әсем қимылдар, шығармашылық ойлау қабілеттері көрініс тапқан. Өз өміріміздің серігі болғандықтан, ұлттық ойындар іс-әрекеттерінен үлгі-өнеге үйреніп, өзінше ой түйініп, патриоттық сана қалыптасады. Ұлттық ойындардың тәрбиелік мүмкіндіктері тек қана студенттердің ғана емес, барша адамның патриоттық сезімдеріне игі әсерін тигізеді [1].

Қазақ халқының бала тәрбиесіндегі қандай да бір қолданған әдіс-тәсілдері өзінің өміршендігімен, адамға қандай кезеңде болмасын, рухани дем беруімен ерекшеленеді. Мұны өмірдің өзі дәлелдеп отырғандығын бағамдай аламыз. Себебі, қазіргі таңда тек қазақ халқы ғана емес, әлемнің басқа мемлекеттеріндегі оқу үдерісінде де халықтық педагогиканы пайдаланып, одан зор тәлім алып отырғандығын байқай аламыз. Сол сияқты ұлттық ойындар да студенттерге және болашақта сол мамандар тәрбиелейтін оқушыларға патриоттық тәрбие беру процесінде мына жағдайларда қолданылатындығын көруге болады:

- 1) патриоттық білім беру ұғымдарын меңгеру жіктемесі ретінде;
- 2) тәрбиенің бір бөлігі ретінде;
- 3) аудиториядан тыс жұмыс жіктемесі ретінде.

Этномәдени тәрбиені дамыту, тұлғаның шығармашылық дамуы, өскелең ұрпақтың азаматтық қалыптасуы мәселелері біздің қоғамның болашақ бағдарын, елдің ұлттық қауіпсіздігін анықтайды.

Қазақстан Республикасының Білім беру жүйесіндегі этномәдени тәрбиені дамыту соңғы жылдары ҚР Білім және ғылым министрлігінің, субъектілердің білім беруді басқару органдарының, барлық үлгідегі және түрдегі білім беру мекемелерінің қызметіндегі басым бағыттардың бірі болып отыр.

Мемлекеттің білім алған, адамгершілік, іскерлік таңдау жағдайында өз бетінше шешім қабылдауға дайын, ынтымақтастыққа және мәдениетаралық өзара іс-қимыл жасауға қабілетті, ел тағдыры үшін жауапкершілік сезіміне ие адамды тәрбиелеуге әлеуметтік тапсырысы маңызды құжаттарда: Республиканың тұңғыш Президентінің Қазақстан халқына жыл сайынғы Жолдауында, Қазақстан Республикасының азаматтарын патриоттық тәрбиелеудің мемлекеттік бағдарламасында, этномәдени білім беру тұжырымдамасында және т.б. көрініс табады.

Этномәдени білім беру, бұл – ана тілі мен мәдениетіне баулу арқылы, бір мезгілде әлемдік мәдениет құндылықтарын меңгере отырып, тұлғаның этномәдени бірегейлігін сақтауға бағытталған білім. Этномәдени білім беру идеясын қабылдау мәдени және лингвистикалық плюрализм идеясына негізделген білім берудің техникалық және ақпараттық жабдықталуының әлемдік деңгейін дәстүрлі мәдени құндылықтармен үйлестіретін Ұлттық оқыту және тәрбиелеу жүйесін құруды білдіреді [2].

Өскелең ұрпаққа этномәдени білім беруді дамыту біздің қоғамдағы әлеуметтік-саяси және рухани өзгерістерге байланысты. Өз Отанын білетін және сүйетін патриот азамат тәрбиелеу – қазіргі қазақстандық қоғамның өзекті міндеті және ол өз халқының рухани байлығын терең білмей, басқа халықтардың мәдениетін игермей, табысты шешіле алмайды. Өскелең ұрпақты жалпыұлттық деңгейде тәрбиелеу мен оқытудың басты мақсаты жалпыадамзаттық ұлттық құндылықтар негізінде негізгі құзыреттілікке, жеке мәдениетке ие баланың тұлғасын дамыту болып табылады. Бұл ұлттық адамгершілік-рухани құндылықтар мен идеалдар жүйесі негізінде білім мазмұнын жаңартудың заңды қажеттілігін тудырады [3].

Өскелең ұрпақты тәрбиелеудегі мәдени мұраның маңызын көптеген зерттеуші-педагогтар атап өтті: А.Құнанбаев, Ы.Алтынсарин, М.Х.Балтабаев, С.А.Ұзақбаева, К.Ж.Қожахметова, М.Т.Таникеев, Б.О.Тетенаев, Т.Ж.Бетбатғаев, Т.Ш.Қуанышев және т.б.

Қазақ халқы мәдениетінің маңызды элементтерінің бірі ғасырлық тәжірибе мен көптеген адамдардың өмірімен бекітілген тарихи мұра ретінде ұлттық ойындар болып табылады. Мәселен, өзінің педагогикалық қызметінде Ы.Алтынсарин ертегілерді, мақал-мәтелдерді, жұмбақтар мен ойындарды жиі пайдаланды. Автордың пікірінше, оқу-тәрбие процесінде халық шығармашылығын қолдану балаларға ата-бабалар дәстүрі мен әдет-ғұрыптарын құрметтеуге көмектеседі. Сол секілді қазақ халқының көптеген ойындарын жүйелендірген, олардың тәрбиелік-дамытушылық маңызын жоғары бағалаған және құнды педагогикалық ой-пікірлерін білдірген бірінші этнограф А.А.Диваев болды. Ол танымдық үрдістің басында, қоршаған шындық туралы балалардың сезімдерін беретін ойындардың ынталандырушы рөлі туралы жазды.

Халық ойындарының тәрбиелік мүмкіндіктері қазақ жазушылары І.Жансүгіров, М.Әуезов, С.Мұқанов және т.б. еңбектерінде де жарық көрді. Өз зерттеулері негізінде мәселен, І.Жансүгіров «Ойын кезінде ойлап тапқан және үйренетін қызықты ойындар, сөздер мен санауыштарды – халық шығармашылығының алғашқы түрі деп санауға болады. Балаларға арналған әдебиет баланың ұғымдық және ақыл-ой қабілетіне сәйкес жасалуы тиіс», - десе, М.Әуезов: «Қазақ халқының тарихында ғасырлар бойына сақталған көптеген қызықты, ойын-сауық ойындары болды. Ойын – тек көңіл көтеру ғана емес, сонымен қатар балаларға арналған рахат», - деп жазды [4].

Қазір біздің Республикамыз Тәуелсіздігін алып, ежелгі мәдениет ұдайы жанданып, құрамына қазақ ұлттық ойындары да кіретін бай мұраларды қамтитын өнер мен әдебиетте ұлттық дәстүрлер дамып келеді. Қазақ ұлттық ойындарының өзіндік ерекшелігі балалардың ой-өрісін, ойлау жылдамдығын дамыту, баланың қиялын байыту және шығармашылық өзін-өзі көрсету мүмкіндіктерінің болуы болып табылады. Ойын іс-әрекеті кезінде балалардың табиғи қабілеттері тікелей көрініс береді. Ойындар баланың болашақта қандай болуы мүмкін екендігі туралы мағлұмат та бере алды. Бұл әр адамның қабілетіне қатысты белгілі бір болжам жасауға және тиісінше баланың тәрбиесін қажетті арнаға бағыттауға, табиғи мүмкіндіктерді дамытуға, сондай-ақ, ашылмаған қабілеттерді дамытуға көмектесетін өзіндік бағдар бола алады. Ойын барысында болашақ ақылды билеушілерді, дана жауынгерлерді, ержүрек батырларды анықтауға болады.

Қазақ ұлттық ойынын кіші мектеп жасындағы балалардың ақыл-ой дамуының құралы ретінде қарастыруға болады. Қазақ халқының ұлттық ойындарының мазмұнында баланың ой-өрісін

кеңейтетін, оның әлем, ел, туған халық туралы ұсыныстарын нақтылайтын танымдық материал жасақталған. Қазақ ұлттық ойындарының сюжеттік тақырыптарын атақты адамдар мен батырлардың өмірінен, баланың қоршаған ортасының құбылысынан, табиғаттың ерекшеліктерінен, үй және жабайы жануарлардың қимыл-әрекет, сезімталдығынан алып, құраған. Сондықтан да «Жаяу көкпар», «Түйілген орамал», «Қара сиыр», «Айгөлек», «Соқыр теке», «Қасқыр қақпан» және т.б. ойындар танымдық қызығушылықты қалыптастыру, жаңа білім алу және оларды меңгеру үшін үлкен маңызға ие. Осыған орай қазақ ұлттық ойындарының өзіндік ерекшелігі – балалардың ой-өрісін, ойлау жылдамдығын дамыту, баланың қиялын байыту және өзін-өзі шығармашылықпен көрсету мүмкіндіктерінің зор болуына сеп. Ұлттық ойындардың тұрмыс-салтқа, тарихи-әлеуметтік жағдайға байланысты қазақ халқының дене тәрбиесіне лайықтаған дәстүрлері көп. Атқа отырғызу, күрес, ат жарыс, жаяу жарыс, көкпар, аударыспақ, найзалату, жамбы ату сияқты шынықтыру дәстүрлерімен қатар, халық өз ұрпағын батырлық және ғашықтық жырлар арқылы ерлікке баулиды, адалдыққа тәрбиелейді. Осындай ұлттық ойындардың бірі, мысалы, «Көкпар» ойынының атауы «көк бөрі» – «сұр қасқыр» сөзінен шыққан. Қасқыр көшпенділер-малшылардың бірінші жауы болғандықтан, олар ескі уақытта қасқыр аулаған. Сәтті аң аулаудан оралғаннан кейін ауылға ең бірінші болып кім аулаған қасқырын әкелсе, сол жеңімпаз атанатын жарыс ұйымдастырылған. Нәтижесінде бұл жарыс «Көкпар» ұлттық ойынына айналды.

Ойынның мақсаты – балалардың ептілігін, батылдығын, зейінін дамыта отырып, секіру, басқа да атқа мінудің түрлерін дамыту, жалпы жігітке жеті өнердің де аздығын ұғындыру. Ойыншылар екі командаға бөлініп, мәре сызығының бойына тұрады. Басшының (жетекшінің) ысқырығы бойынша барлығы көкпарға, алға қарай жүгіреді. Көкпар иесі одан әрі ұмтылады. Оны қуып жеткен ойыншы көкпар алып, ол да алға қарай жүгіруді жалғастырады. Көкпардан алда келе жатқан әрбір жүгіруші мәре сызығына қарай жылжиды. Көкпарды бірінші болып, дйттеген жерге жеткізген команда жеңімпаз болады.

«Түйілген орамал» ойыны басқа ұлттық ойындардан онда ойнайтын балалардың рөлінің өзгешелігімен ерекшеленеді. Бұл ойынның мақсаты – іс-әрекеттердің шапшаңдығын, қол ептілігін, адам бойындағы тиянақтылық, ұқыптылықты дамыту. Ойынға қатысушылар шеңбер жасап тұрады. Ойынды жүргізуші бастайды. Шеңберде жүріп, ол сүлгіні кез келген ойыншыға лақтырып, өзі соның соңынан қуады. Сүлгіні алып, сүлгіні басшы (жүргізуші) ұстап алмайтындай етіп, ойыншы оны тез басқасына беру керек. Ойыншылар барлық уақытта сүлгіні бір-біріне лақтырып отырады. Сүлгіні жіберіп алған бала жүргізуші болады. Жүргізуші сүлгіні ұстап, өзі жаңа жүргізуші тағайындай алады. Ойын аяқталған соң сүлгіні бірде бір рет жіберіп алмаған үздік ойыншылар анықталады.

Келесі ойын, «Қара сиыр» – балалардың ұжымдық ойлау және өзіне тиесілі мүлікті қорғауға үйретудің көзі. Әдетте, ойында қараңғы зат ескі қалпақ, құм салынған қап, т.б. қолданылады. Барлық ойыншылар тығыз шеңбер құрып, көздерін жұмады. Жетекшінің нұсқауы бойынша ойыншылардың бірі шеңберден шығып, бір затты жасыруы керек. Ойнаушы балалардың міндеті – оны табу. Зат табылған кезде, бұл туралы қатты айқайлап айтып, барлығы олжаның айналасына жиналады. Иесі өз затын қорғайды, ал қалғандары оны алдамшы жолмен басып алуға тырысады. Осыған қол жеткізген ойыншы келесі жүргізуші болады, яғни зат жасырады. Ал қалғандары тағы да тығыз шеңбер құрып, көзді жабады. Ойын қайта басталады.

Қазақ ұлттық ойындары ұлттық және ойын фольклорының үлгісі ретінде халық даналығының бөлшегі болып табылады, онда кіші мектеп жасындағы балалардың ақыл-ой дамуының міндеттерін жүзеге асыруға ықпал ететін эмоционалдық-сауықтыру, танымдық және тәрбиелік кешендердің негізі қаланған [5].

Көптеген зерттеушілердің пайымынша, барлық ұғым ең әуелі жалпылама білім ретінде сезімдік негізде пайда болады, бірақ өзінің көрнекілік нысаны жоқ. Мысалы, нақтырақ айтар болсақ, сандар туралы түсінік қалыптаспас бұрын балалар әр түрлі сандармен және олардың арақатынасымен танысуы керек. Сол секілді қазақ халқының халықтық педагогикасында да сандық ұғымдар ауызша есептер мен қанатты сөздерде қолданылған, олар кейбір қазақтың ұлттық ойындарында қамтылған. Оларды қолдану тәжірибесі нақты үлгілерде сандық ұғымдарды білдірсе, кіші мектеп жасындағы балалар бұл ұғымдарды тез және мағыналы түрде есте сақтайтынын көруге болады. Бастауыш мектеп мұғалімдерінің жұмыс тәжірибесінде 6-7 жастағы балалар санасына қазақ ұлттық ойындарының көмегімен жалпы сандық ұғымдарды жете жеткізуге болады. бұған үлгі ретінде санамақ (санауыш) ойынын келтіруге болады, ол сандарды зерттеу кезінде сандар туралы бастапқы түсініктерді берік

меңгеру үшін алғышарттар жасайды және неғұрлым күрделі ұғымдарды түсіну үшін негіз қалайды. Ол балалардың қызығушылығын тудырады, олардың ойлауын, жадысын, назарын белсендіреді. Осы сияқты ойындарға «Жануарлар», «Қуыр-қуыр, қуырмаш», «Санап ал» және т.б. жатқызуға болады.

Ойын үстінде бала өзін-өзі ұмытып, сыныптағы іс-әрекетіне ден қойып, өзгелермен еркін ынтымақтасып, бірге еңбек етуге күштар болатындығы байқалады. Сабақтың барысында халық ойындарының элементтерін қосымша материал ретінде бастауыш сыныптарда, жоғарғы сыныптарда да пайдалануға болады. Бастауыш сыныптардағыдай емес, мектептің 4-6 сынып оқушылары ойынды бастамай тұрып, мұғалімнің оны сабаққа не себепті қолданғалы отырғандығын білуі қажет. Ойын сыныптағы оқушылардың көпшілігін қамтитындықтан, әр оқушы өзінің ойлау қабілетін шыңдай түседі. Сонымен қатар, сабақты біріңғай әдістермен жүргізе беру балаларды жалықтырады. Сабақтың арасында ойын араласып келіп отырса, оқушылар сабақтың мазмұнына көбірек көңіл аударады, тез қабылдап, ұғып алады. Мұғалім алдына қойған мақсатына жету үшін сабақтан сабаққа ойын түрлерін күрделендіріп отыруы да қажет.

Ұлттық ойындарды өткен сабақтарды қайталау кезінде де қолдануға болады. Ол жағдайда ойын элементтері сабақты түсіндіріп, мазмұнын байыта түседі, оқушылардың бойындағы білуге деген талпыныс пен құмарлықты оятады, баланың қиялдарын қозғап, зейіндерін кеңейте түседі, өмір тәжірибелерін молайтады. Ұлттық ойындардың бұл қасиеттерін дана халқымыз ерте танып, өмірлік мәні зор ойындардың сан түрлерін ойлап шығарған. Бала ұғымына лайықты тәрбие жұмыстарын жүргізгенде әдістемелік мағынасы зор ойын түрлерінің атқаратын рөлі ерекше. Адамдық жақсы сапаларға құрылған ойындар арқылы баланың бойына адамгершілік, эстетикалық сезімдерді қалыптастыруға болады. Мысалы, «сақина жасыру» ойынында басқарушы жасөспірім өзінің көңілі қалаған адамның қолына сақина жасырады. Ол жұмулы қолын әрбір ойыншының қолына салысымен, ойыншы алақанын жаба қалады. Сақина жасырылғаннан кейін жүргізуші сақинаны табатын ойыншыдан «Сақина кімде?» деп сұрайды, осы кезде барлық ойыншы тынышталады. Кезекші сақинаның кімде екенін табу керек. Егер ол дұрыс тапса, онымен орын ауыстырады, ал таба алмаса, өлең айтып, би билеп, тағы басқа өнер көрсетеді.

Оқушылардың өзара қарым-қатынастағы татулығын тәрбие жұмысында мұғалім дұрыс пайдалану үшін олардың бір-біріне деген көзқарасын білуі керек. Сол мақсатта қазақтың байырғы халық ойыны «Көршіні» өткізуге болады. Жүргізуші ортаға шығып «Көршіңмен татусың ба?» деп сұрайды. Егер оқушы «көршіммен аразбын» десе, онда сұрақ қойып жүрген жүргізуші оқушының орнына тұрады да, «аразбын» деген оқушы жүргізуші болады. Егер ойыншы тату болса, онда жүргізушінің қалауынша ол өнер көрсетеді, солай көршісін жібермей қалады. Ойынның екінші түрі: егер ойыншы көршісімен араз болса, жүргізуші одан «кімнің көршісін қалайсың?» деп сұрайды. Тілеген адамын оның көршісі жібергісі келмесе, онда ол өнер көрсетеді. Бұл ойынның тәрбиелік мәні зор. Егер ойынға қыз бала, ер бала аралас қатысса, ойын үстінде олардың бір-бірін сыйлау қасиеті, ұяндық, нәзіктік сезімдер артады.

Тәрбие жұмысында ұсақ-түйек болмайды. Тәрбиенің тамаша құралдары болып есептелетін халық ойындары оқушылардың ақыл-ойын жетілдіріп, дүниетанымын кеңейтеді, алған білімдерін күндегі өмірмен ұштастырады, басқа да адамгершілік мінез-құлықтарды бойына сіңіруге жәрдем береді.

Мектептегі сабақаралық үзіліс – оқушылардың сабақ үстінде алатын білімін, тәрбиесін жалғастырудың ажырамас бір кезеңі, оқушылардың мектепте өткізетін уақытының белгілі бір бөлігі. Сондықтан қазіргі заманның талабына сай мектептерде сабақаралық үзілістер мен сабақтан тыс жұмыстарды ұйымдастыруға ерекше көңіл бөлу қажет. Сыныпта берілетін білім мен тәрбие сабақтан тыс жұмыстармен тығыз байланыста, бірін-бірі толықтырып отыруы тиіс. Сол себепті де этнопедагогикада ұлттық ойындардың атқаратын рөлі ерекше. Небір ғұлама ғалымдарымыз бен атақты, білгір зерттеушілер де ұлттық ойлау мен ұлттық білім үдерісінде этнопедагогиканың өзіндік маңызын жете түсінген. Соның ішінде ұлтқа тән өзгеше әдіс-тәсілдердің барлығының да ұрпақ санасының жаңғырып, оның айрықша ойлау қабілеті үрдісінде ерекше ықпал жасап, өзіндік жаңаша қадамдарға бара алатындығын айтқан, дәлелдеген. Солардың бірі біз жоғарыда мысалдар арқылы көз жеткізуге тырысқан – ойындар, ұлттық ойындар. Мұндай мысалдарды тек қана қазақ халықының ғана емес, көрші батыс немесе шығыс халықтарының педагогикасынан да мысалдап, көз жеткізуге болады. Сондықтан да этнопедагогикадағы ұлтқа ғана тән ойындарды сабақ үдерісінде пайдалану өзінің тек оң қасиеттерін берумен ғана ерекшеленеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Құсайнова Д.С. Әлия мен Мәншүк ерлігінде жоғары сынып оқушыларын патриоттыққа тәрбиелеу: автореф. ... п.ғ.к.: 13.00.01. –Алматы, 1999. –135 б.
2. Концепция воспитания в системе непрерывного образования Республики Казахстан //myuniver.kz
3. Концепция 12-летнего среднего общего образования в Республике Казахстан //myuniver.kz
4. Узакбаева С., Айтпаева А. Казахские народные детские игры. – Алматы: Республ. издат. кабинет Казахской академии образования им. И.Алтынсарина, 2000. –170 с.
5. Төтенаев Б.Т. Қазақтың ұлттық ойындары. – Алматы: Қазақстан, 1996. –144 б.

КАРАБАЕВА К.Ж.

старший преподаватель, доктор философии PhD
КазНацЖенПУ

ОҒАЛБЕКОВА А.С.

магистр 1 курса
КазНацЖенПУ

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ БАЗИС ИНТЕГРИРОВАННОГО ПОДХОДА В ФОРМИРОВАНИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОДУКТА У СТУДЕНТОВ ЯЗЫКОВОГО ВУЗА

Түйін. Бұл мақалада тілдік ЖОО студенттерінің білім беру өнімін қалыптастырудағы интеграцияланған тәсілдің мәні қарастырылады. Тез өзгеретін білім беру жағдайында, оқу өнімінің лингвистикалық және кәсіби құзіреттілігі шығармашылық тұрғыдан ойлау қабілетін қалыптастырады. Лингво-кәсіби құзіреттілікті қалыптастырудың білім беру механизмі – шығармашылық технология болып табылады. Өнімінің түпкілікті білім беру болып табылатын шет тілін оқыту жағдайындағы шығармашылық технологиялар көмегімен қалыптастыратын құзіреттілік. Интегралды тәсіл: жүйелік-әрекеттік тәсіл, біздің зерттеуіміздің тұжырымдамалық негізін көрсетеді, осылайша әлемнің лингвистикалық көрінісіне тұтас көзқарас қалыптастырады.

Түйінді сөздер: лингво-кәсіби құзіреттілік, жүйелік-әрекеттік тәсіл, креативті технология.

Резюме. В данной статье рассматривается сущность интегрированного подхода в формировании образовательного продукта у студентов языкового вуза. Лингво-профессиональная компетенция образовательного продукта формирует умения креативно, адекватно мыслить в быстро меняющихся образовательных условиях. Образовательным механизмом формирования лингво-профессиональной компетенции являются креативные технологии. Формируемая нами компетенция в условиях иноязычного образования средствами креативных технологий является конечным образовательным продуктом. Интегрированный подход: системно-деятельностный подход, отражает концептуальную базу нашего исследования, формируя тем самым цельное видение языковой картины мира.

Ключевые слова: лингво-профессиональная компетенция, системно-деятельностный подход, креативная технология.

Summary. The present paper describes the essence of integrated approach in the formation of an educational product for students of Language University. The linguistic and professional competence of educational product forms are the ability to think creatively, adequately in rapidly changing educational conditions. The educational mechanism for the formation of lingua-professional competence is creative technology. The competence that we are forming in the conditions of foreign language education means by creative technologies as the final educational product. An integrated approach: a system-activity approach, reflects the conceptual basis of our study, thereby forming a holistic vision of the linguistic picture of the world.

Keywords: the lingvo-professional competence, the system-activity approach, creative technology.

В результате глобальных изменений в общественной жизни Казахстана, как и во всем мире, изменилась роль обучения в системе иноязычного образования. В 2010 году Казахстан присоединившись к Болонскому процессу, поставили задачу дальнейшей модернизации системы высшего образования в целом и иноязычного в частности. Это и предопределило развитие новых подходов в образовании и науке, важность которых освещается в трудах крупных отечественных и зарубежных ученых. Д.Н.Кулибаева, например, в своей работе “Инновационная модель формирования международно-стандартных уровней владения иностранным языком в условиях школ международного типа” считает, что: “Возросшая потребность к иностранным языкам и приобретенных в результате указанных причинных факторов социально-значимый статус иноязычного образования предопределяет происходящий качественный пересмотр и переосмысление не только образовательной политики в области иноязычного образования, но и существенную инвентаризацию содержания всей понятийно-категориальной системы методической наук [1, с.13]. Следовательно, по мнению Д.Н.Кулибаевой, важнейшей причиной создавшей кризисное положение методической науки, является имеющийся разрыв между современным социальным заказом к уровню и качеству подготовки по иностранному языку и уровнем развития методологии теории методов обучения иностранным языкам, все еще базирующейся на традиционной

образовательной платформе, акцентируемой на обучении и преподавании иностранного языка, а не на исследовании процессов усвоения и овладения иностранным языком в конкретных и изменчивых условиях обучения.

Вследствие чего, на современном этапе образования наблюдается переход от традиционного обучения к деятельностно-развивающему, личностно-ориентированному обучению с более широкой учебной автономией студентов и активными методами; от концепции и технологии, в которых студенты выступают “объектом” обучающих воздействий, к таким, которые направлены на организацию, поддержку и стимулирование познавательной самостоятельности субъекта учебного процесса, создание атмосферы, сотрудничества, сотворчества; от “потребительской” позиции студентов в обучении к созидательной, системной и деятельностной [2, с.23]. Концептуальным направлением современного обучения является не усвоение знаний как таковых, а содействие процессам интеллектуального и нравственного развития личности каждого студента. Ранее в образовательном продукте иноязычного образования традиционное обучение было ведущим составляющим, где работа педагога была нацелена прежде всего на передачу знаний и способов действий, в котором передавались студентам в готовом виде и были предназначены только для усвоения, и соответственно педагог в данном контексте являлся единственным активно действующим лицом учебного процесса. И на данном этапе образования, идет переход от традиционного образования к новой образовательной парадигме. В свою очередь, С.С.Кунанбаева отмечает: “Новая образовательная парадигма породила необходимость в создании образования нового типа коим является иноязычное образование, отвечающее всем требованиям практики и теории современной методологической науки. Запросы современного образования диктуют «необходимость переноса акцента с преподавательской деятельности на организацию деятельности самого студента...” [3, с.24]. Вследствие чего, данные изменения в иноязычном образовании породили к пересмотру системы образования и привело к выявлению новых тенденций. Д.Н.Кулибаева также в своей исследовательской работе проводит сравнительно-инвентаризационный анализ развития методической науки и ее методологии, делает следующие заключения по эволюционному пути теории и практики методов обучения иностранным языкам за последние десятилетия: Согласно данным теории обучения иностранным языкам отечественная методическая наука и ее методология до современного своего состояния прошла путь от изучения языка и ее системно-структурной модели обучения до речевой деятельности как предмета обучения; от статических подходов перешла к деятельностным, от подачи знаний о языке перешла к овладению текстами, речью, речевой деятельностью; от практических целей обучения – к коммуникативно-деятельностному взаимодействию учащихся и учителя; в определении содержания предмета был осуществлен переход от языкового и речевого материала к предметному содержанию речи, к формам и способам деятельности, обеспечивающих общение; от абсолютно-детерминирующих деятельность учителя средств обучения типа учебно-методического комплекса 70-80 гг. – к стимулирующим речевое общение средствам, обеспечивающим ситуативность и проблемность содержания предмета; от приема алгоритмизированных упражнений – к стимулирующим общение коммуникативным и интеллектуальным задачам, к ролевому и дискуссионному общению [1, с.13]. В свою очередь, А.А.Жутикбаева в своих исследованиях учитывает специфику иностранного языка как предмета и его повышенную сложность, и делает вывод, что только проблемно-ориентированные задания, содействующие активизации деятельности студентов и формированию практических умений пользоваться иностранным языком как средством общения, способствуют повышению эффективности процесса обучения иностранному языку и достижению более высоких результатов [4, с.191]. То есть, проблемные ситуации, содействуют лучшему усвоению нового материала, развитие творческого потенциала, активизируют речемыслительную деятельность, познавательные потребности студентов, и их самостоятельную деятельность. Залогом успеха является усвоение преподавателем сути и сущности теории организации процесса проблемно-ориентированного формирования коммуникативной компетенции, овладении формами, методами и технологией проблемного обучения и применении усвоенного на практике.

Следовательно, в наше время нужно обладать не только фундаментальными знаниями, но и способностью применять полученные знания на практике для решения профессионально-значимых задач. Если ранее конечным продуктом было только знание, как когнитивное составляющее, то на данном этапе образования идет интеграция от знаниевого к компетентностному. В первую очередь, компетенция – это владение определенными знаниями, умениями и готовность для эффективной деятельности в

конкретной ситуации. Компетенцией нашего исследования является лингвопрофессиональная компетенция в иноязычном образовании, которая включает в себя такие компоненты, как лингвистическая и профессиональная. Для определения методологического понятия данных терминов, необходимо определить понятийное их содержание, составляющих основу данной компетенции: лингвистической и профессиональной. В первую очередь необходимо рассмотреть данное понятие с точки зрения других исследователей, например, Ж.Х.Салханова в своей работе “Компетентность и компетенции” дает свое определение данным терминам. По ее мнению, профессиональная компетенция – это практические навыки отбора речевого материала и вариативных форм, отвечающих профессиональным целям, сознательное профессиональное отношение к языковому материалу, мотивацию, готовность к достижению результату, также лингвистическая компетенция – это овладение основными нормами литературного языка, обогащение словарного запаса и грамматического строя речи учащихся; формирование способности к анализу и оценке языковых явлений и фактов; обладание необходимыми знаниями о лингвистике как науке [5, с.74].

Проанализировав понятия лингвистической и профессиональной компетенции, мы можем подвести к рассмотрению такие компетенции как лингвистическая и языковая. Языковая компетенция включает в себя знание функции языка и правил их соединения, а лингвистическая компетенция, в отличие от языковой, имеет направление знаний, относящихся к лингвистике как к науке. Исследователи, рассматривая семантическое наполнение термина, высказывают собственные позиции. Так например, по мнению Н.М.Хомского, “языковая компетенция является идеальной грамматической наукой, всегда связанной со знанием системы языка”. Если же говорить о термине лингво-профессиональной компетенции, то в 60-х – 70-х годах XX века в рамках профессионально-ориентированного обучения появились исследования “язык для специальных целей”. Основоположниками данного направления называют Т.Хатчинсона и А.Уотерса (1987), которые впервые выявили направление “Английский язык для специальных целей” (ESP – English for specific purpose). Так А.К.Крупченко и А.Н.Кузнецов в своей работе “Основы профессиональной дидактики” подчеркивают, что в данном направлении, зарубежные исследователи акцентировали внимание не на самом языке и его лингвистических особенностях, а на подходе, сфокусированном на изучении и обучении, которое явилось отправной точкой данного исследования [6, с.17]. Таким образом, изучив работы других исследователей, определением нашей терминологии лингвистической и профессиональной компетенции в иноязычном образовании является: Лингвистическая компетенция – это владение языком на всех языковых уровнях. Профессиональная компетенция – это обладание совокупностью профессиональных знаний. Соответственно связывая воедино данное понятие, мы можем сказать, что лингво-профессиональная компетенция это компетенция образовательного продукта у студентов языкового вуза, которая включает в себя профессиональную терминологию и применение данной терминологии во всех профессиональных контекстах в социальной сфере человека. Лингво-профессиональная компетенция обосновывается нами как инновационную сущность профессиональных умений в иноязычном образовании. Отсюда следует, что компетенция в иноязычном образовании позволяет нам не только получать знания, но и прилагать их в практической деятельности, в котором реализация креативности напрямую связана с результативностью деятельности студентов. Из чего следует отметить, что образовательным продуктом системно – деятельностного подхода является наша лингво-профессиональная компетенция. И также мы можем рассмотреть в образовательном продукте системно-деятельностный подход, где студент и преподаватель рассматриваются в тандеме субъектно-субъектных отношений. Студенты постоянно находятся в деятельностной позиции – включается весь потенциал их когнитивных функции и, прежде всего – мышления. Так как наше исследование состоит на теоретической основе, то методологической концептуальной основой является наш интегрированный подход, который является двухуровневым и включает в себя два подхода: системный и деятельностный. Для понятия значения данного термина порознь, прежде всего необходимо рассмотреть гипотезы других исследователей. Например, В.Г.Афанасьев отмечает, что только системный подход позволяет интегрировать разнородные частные проблемы, подвести их к общему знаменателю и тем самым сложнейшую группу различных проблем представить, как единую проблему. Данный термин представляет новую абстракцию в образовательной системе. Рассматривая системный подход в нашем теоретическом исследовании, мы можем сказать, что это множество элементов, которые находятся в связях друг с другом, и образуют определённую целостность.

На современном этапе благодаря исследованиям системный подход переживает новую стадию развития – интегративную. Д.И.Фельдштейн назвал возникшую необходимость выработки новой

стратегии и определение на её основе главных направлений деятельности с учетом современных условий. Поставлена проблема системного подхода как интегративного в “реализации идей проектов синтеза противоположностей субъективного и объективного”, как “воспроизводство развивающейся искусственной связи со средой” [7]. И в свою очередь, данный термин был исследован нашими отечественными исследователями, такими как, Т.Т.Галиев, Ж.Кайкенова, Т.А.Кульгильдинова. Например, данные исследователи в своей работе “Актуализация системного подхода и его внедрение в учебный процесс” выявляют такие задачи формирования компетентности в области системного подхода, как:

- усвоение основных положений и понятий общей теории систем и системного подхода;
- формирование определенных знаний в области системологии и теории систем;
- усвоение средств реализации системного подхода (включая системные методы и технологии) в познавательной, научной, практической и иной деятельности;
- формирование знаний, умений и навыков конструирования концептуальных моделей систем изучаемых объектов, системного структурирования, изучения и представления (в свернутой форме) информации о рассматриваемых объектах окружающей действительности;
- реализация системного подхода в осуществляемой и предстоящей деятельности;
- формирование умений и навыков системного мышления и системного подхода в познавательной, теоретической, практической и иной деятельности [8, с.115].

Для развития умений и навыков системного мышления, обучающиеся в первую очередь должны осуществлять деятельность, которая связана с овладением и реализацией системных методов и технологий обучения. Для понятия термина деятельностный подход, давайте рассмотрим, что такое деятельность. Деятельность – основа общественной жизни. Поэтому одна из главных целей содержания образования, заключается в том, чтобы формируемый человек оказался способным к участию в основных видах деятельности в социальной жизни. В работах К.С.Успанова рассматриваются вопросы совместной деятельности учителя и студента, обеспечивающих результативность педагогического процесса: “Основная часть и задача взаимодействия и взаимоотношения учителей с учащимися связаны с вооружением школьников способами деятельности, которые осуществляются в процессе совместной деятельности [9, с.228]. И это в свою очередь неотрывно связано с направленностью личности учителя на сотрудничество с учащимися в педагогическом процессе, где личность учащегося является высшей ценностью, без чего невозможно говорить о эффективности совместной деятельности в целом. Если говорить о втором подходе в иноязычном образовании, то деятельностный подход – это метод, в котором знания усваиваются субъектом, и проявляются только через его деятельность. А деятельность, в свою очередь, это основа общественной жизни. Поэтому одна из главных целей содержания образования, заключается в том, чтобы формируемый человек оказался способным к участию в основных видах деятельности в социальной жизни. В работах К.С.Успанова рассматриваются вопросы совместной деятельности учителя и студента, обеспечивающих результативность педагогического процесса. Основная часть и задача взаимодействия и взаимоотношения учителей с учащимися связаны с вооружением школьников способами деятельности, которые осуществляются в процессе совместной деятельности [9, с.228].

По мнению А.Г.Асмолова, “Процесс учения — это процесс деятельности ученика, направленный на становление его сознания и его личности в целом. Вот что такое «системно-деятельностный» подход в образовании!” [10, с.18]. Рассматривая данное понятие воедино, системно-деятельностный подход в иноязычном образовании – это методологическая база, в котором учащиеся проявляют свои умения через деятельность и становление личности в единую “цепь”. Необходимо также отметить то, что технологии, в свою очередь, в формировании образовательного продукта у студентов языкового вуза играют одну из важнейших ролей в системе образования. Многие отечественные и зарубежные исследователи изучив данное понятие, дали свои определения. Так, например, В.П.Беспалько, считает, что педагогическая технология – это описание, проект всего процесса формирования личности обучающегося. Трактую педагогическую технологию как средство гарантированного достижения целей обучения, он подчеркивает, что педагогическая технология всегда существует в любом процессе обучения и воспитания [11, с.18]. По определению Н.В.Бордовской, любая технология в образовании должна отвечать следующим требованиям концептуальности (опора на научную концепцию) системности (логика и взаимосвязь процесса достижения цели; целостность) управляемости (возможность проектирования и корректирования) способности воспроизведения системы действия (возможность применения другими субъектами в других однотипных условиях учебных заведений или образова-

тельной среды) действенности (эффективность в достижении образовательной цели) [12]. Опираясь на данные исследования, мы можем сказать, что использование педагогических технологий влияют на эффективное обучение в образовательной системе. Поэтому мы можем указать креативную технологию как ведущую технологию в иноязычном образовании.

Соответственно на данном этапе образования идет переход к новым, инновационным методическим решениям, таким, как креативные технологии обучения, которые ведут к творческим подходам к решению проблем педагогического процесса, где интересы и ценность личности являются преобладающей частью организации учебной деятельности. Креативные технологии способствуют тому, чтобы был интерес обучаемых к предмету, и оставался прочным и устойчивым, а также развивают у них творческое мышление и самостоятельность. Креативные технологии помогают обучающимся приобрести прочные и глубокие знания, и так же умение использовать их в дальнейшем. Стоит отметить, что оценка качества обученности студентов проводится не по сумме усвоенных знаний, а по качеству сформированных профессионально значимых компетенции, необходимых для творческого осуществления инновационной профессиональной деятельности. Профессиональное образование приобретает форму профессионально-креативного процесса. Креативность входит в круг личностно-ценностных качеств студента, обеспечивая ему востребованность в современном обществе. Поэтому ведущей технологии данной компетенции является – креативная технология.

Исследователи, анализируя феномен творчества в структуре учебной деятельности, выделяют такое понятие, как “креативная технология”. А.М.Иванова и С.З.Темиргалиева в своей работе “Креативные технологии в компетентностно – профессиональной подготовке педагога” рассматривая понятие креативных технологии, отмечают, что креативные технологии базируются на системе общеметодических и методологических принципов, которые задают наиболее вероятностные стратегии и тактики когнитивно-креативной деятельности обучающихся по решению нестандартных задач. Эти технологии стимулируют активность студентов в процессе поиска инновационных идей, предложений, способствуют интегрированию накопленных знаний для решения профессионально значимых задач и на этой основе значительно повышают эффективность принимаемых решений [13, с.9]. В свою очередь, креативная технология формирует у студентов языкового вуза критическое мышление, способность мыслить самостоятельно, выполнять творчески – креативные задания. А по мнению И.Б.Отческой, творческий потенциал личности может проявляться в следующих умениях: самостоятельное видение проблемы, аналитическое мышление; умение формулировать и анализировать любые проблемы, аналитическое мышление; умение находить для них решение; умение переносить знания, умения и навыки, способы учебной деятельности в новую ситуацию; умение видеть новую сторону в знакомом объекте; умение комбинировать, синтезировать ранее усвоенные способы деятельности в новые и прочее. Но при этом они далеко не всегда являются врожденными, их можно целенаправленно формировать с помощью креативных технологии [14, с.370]. Сущностью креативной технологии является осуществление возможностей развития творческих способностей студентов, в которой совершается действие, отражающее проблему и задачу для решения с помощью использования креативных методов и средств обучения. Мы можем взять несколько типов креативных технологии, как мозговой штурм, кейс-стади, технология инцидента. Технология “мозговой штурм”, направлена на развитие творческого мышления обучающихся. Главная функция данной технологии – обеспечение процесса генерирования идей. А.Осборн утверждал, что “мозговой штурм – это не упражнение в выдвижении нелепостей, а целенаправленная работа группы, стремящейся найти новые творческие идеи” [15]. Кейс-стади – система обучения, которые включают набор и описание конкретных профессиональных задач, содержащих проблему для решения. Данная технология по мнению А.М.Ивановой и С.З.Темиргалиевой, позволяет формировать такие умения, как:

- всестороннего анализа ситуаций из сферы профессионально-педагогической деятельности;
- применения теоретических знаний для решения практических профессионально значимых задач;
- самостоятельно принимать решения на основе анализа ситуации и другие [13, с.12].

Отличие технологии инцидента состоит в том, что студентам предлагается для анализа неполная информация. То есть описание ситуации может совсем отсутствовать, или быть недостаточным. Задача обучающихся состоит в том, чтобы самим определить, есть ли проблема и ее суть, выявить что нужно уточнить для анализа ситуации и принятия решения, собрать необходимую информацию и гипотетически предложить возможное решение. После получения необходимой информации начинается анализ ситуации, формулировка и обоснование преимуществ принимаемого решения. Таким образом,

креативные технологии отвечают вызовам современного социума и составляют один из аспектов модернизации современного образования. И в виде конкретного продукта при использовании этих технологических средств формируется в качестве ядерного блока лингво-профессиональной компетенции. Ее базовое направление связано с повышением качества образования и эффективностью модернизационных процессов в нашей стране.

Учитывая вышесказанное, мы можем сказать, что на данном этапе образования идет плавный переход от традиционного обучения, где главным активом был преподаватель, к переносу акцента с преподавательской деятельности на организацию деятельности самого студента. Стоит отметить то, что обучающимся недостаточно обладать фундаментальными знаниями, но и способностью применять полученные знания в социальной жизни. Например, А.А.Бейсембекова, Г.К.Айжанова и А.Н.Курбанова в своей работе упоминают значимость изучения иностранного языка, отмечая, что современное казахстанское общество стало глубже осознавать, что знание иностранного языка и культуры страны этого языка дает бесспорные преимущества: лучшие шансы интегрироваться в стремительно меняющееся общество с рыночной экономикой, стать мобильным на мировом рынке труда, полноценнее потреблять культуру мировых цивилизаций [16, с. 82]. Следовательно, мы рассмотрели не только важность изучения иностранного языка, но и как применять полученные знания в социальной жизни. Таким образом, в данной статье мы исследовали концептуальный базис интегрированного подхода в формировании образовательного продукта в иноязычном образовании. Исследовали методологически – теоретическую базу системно – деятельностного подхода, через лингво – профессиональную компетенцию, где ведущей технологией являлась креативная технология. В свою очередь обосновали актуальность, новизну и перспективу нашего исследования. И данная статья является фундаментом для практической исследовательской работы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кулибаева Д.Н. Инновационная модель формирования международно-стандартных уровней владения иностранным языком в условиях школ международного типа // Алматы, 2002. – С. 479, 13.
2. Абдикарим А.М. Сущность деятельностного подхода в образовательном процессе // Потенциал филолога №7(30) // Алматы, 2014.- С. 78, 23.
3. Кунанбаева С.С. Современное иноязычное образование: методология и теории // Алматы, 2005. – С. 262, 24.
4. Жутикбаева А.А. Формирование лингвистической компетенции на занятиях английского языка у студентов вуза при помощи современных инновационных технологий // Вестник КазНПУ имени Абая, Серия “Педагогические науки” №1(49) // Алматы, 2016 – С. 341, 191.
5. Салханова Ж.Х. Компетентность и компетенции // Алматы, 2013. – С. 250, 13.
6. Крупченко А.К., А.Н.Кузнецов. Основы профессиональной дидактики // Москва, 2015. – С. 117, 17.
7. Залуниин В.И. Функции, логика и семантика мира в контексте конструирования социальной реальности и семиотического моделирования // http://www.festu.ru/ru/structure/library/library/science/s131/article_37htm.
8. Галиев Т.Т., Кайкенова Ж., Кульгильдинова Т.А. Актуализация системного подхода и его внедрение в учебный процесс // Вестник КазНПУ имени Абая, Серия “Педагогические науки” №4(52), 2016. – С. 314, 115.
9. Успанов К.С. Теория и практика формирования профессионально значимых качеств у будущих учителей: монография // Ғылым, 1998. – С. 369, 228.
10. Асмолов А. Г. Системно-деятельностный подход в разработке стандартов нового поколения // Педагогика. 2009. – С. 221, 18.
11. Беспалько В.П. О возможностях системного подхода в педагогике // Советская педагогика // М., 1990. – С. 171, 18.
12. Бордовская Н.В. Современные образовательные технологии // М., 2010. – С. 432
13. Иванова А.М., Темиргалиева С.З. Креативные технологии в компетентностно – профессиональной подготовке педагога // Алматы, 2018. – С. 153, 9, 12.
14. Отческая И.Б. Современные инфокоммуникационные системы и образовательные технологии // Алматы 2017. – С. 458, 370.
15. Мозговой штурм и его разновидности // https://studme.org/88224/pedagogika/mozgovoy_shturm_raznovidnosti
16. Бейсембекова А. А., Айжанова Г. К. и Курбанова А. Н. Психолого-педагогические условия формирования иноязычной культуры студентов // Наука и Жизнь Казахстана. 2019. – С.289, 82.

КУДАЙБЕРГЕНОВА А. М.

кандидат педагогических наук, доцент
Казахский национальный университет им. Аль-Фараби

КАСЕНОВА Г. К.

магистр 1 курса
Казахский национальный университет им. Аль-Фараби

ПРОБЛЕМЫ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Түйін. Мақала студенттердің салауатты өмір салтына қатысты идеялар мен проблемаларды түсіндіруге арналған. Салауатты өмір салтын анықтауға әртүрлі тәсілдер берілген. Мақалада қазіргі жастардың салауатты өмір салтын сақтауға кедергі болатын себептерді талданған. Студенттердің салауатты өмір салтына деген қызығушылығын арттыру үшін ұсыныстар жасалады.

Түйінді сөздер: денсаулық, салауатты өмір салты, студенттер

Резюме. Статья посвящена выяснению представлений и проблем о здоровом образе жизни студенческой молодежи. Приводятся различные подходы к определению здорового образа жизни. В статье предпринята попытка проанализировать причины препятствующие сохранению здорового образа жизни современной молодежи. Предложены рекомендации для повышения интереса студентов к здоровому образу жизни.

Ключевые слова: здоровье, здоровый образ жизни, студенческая молодежь

Summary. The article is devoted to elucidating ideas and problems about the healthy lifestyle of students. Various approaches to determining a healthy lifestyle are given. The article attempts to analyze the reasons that impede the maintenance of a healthy lifestyle of modern youth. Recommendations are offered to increase students' interest in a healthy lifestyle.

Keywords: health, healthy lifestyle, students

Студенческий возраст наиболее значим в плане профилактических воздействий, так как именно в это возрасте еще возможен отказ от вредных привычек – основы будущих заболеваний и именно в этом возрасте заканчивается формироваться ценностная структура личности, которая может быть как основой процессов саморазвития и самооздоровления, так и процессов саморазрушения личности. В этом возрасте формируется окончательно культура здорового образа жизни. Молодежь может быть втянута в жизненные ситуации, разрушающие их здоровье. И только внутренние личностные установки, приоритетное расположение ценности «здоровье» в личностной структуре, наличие смысла в жизни, могут уберечь студента от неправильного поведения.

Общеизвестно, что уровень здоровья человека зависит от многих факторов – наследственных, социально-экономических, экологических, деятельности системы здравоохранения. При этом, по данным Всемирной организации здравоохранения, с последним из них он связан лишь на 10-15%, тогда как с генетическими факторами – на 15-20%, на 25% его определяют экологические условия и на 50-55% - условия и образ жизни человека. Таким образом, очевидно, что первостепенная роль в сохранении и формировании здоровья принадлежит самому человеку, его образу жизни, ценностям, установкам, степени гармонизации его внутреннего мира и отношений с окружением.

Важнейшей задачей в плане повышения уровня здоровья должно стать не развитие медицины, а сознательная, целенаправленная работа каждого человека по восстановлению и развитию жизненных ресурсов, по принятию на себя ответственности за собственное здоровье, когда здоровый образ жизни становится потребностью.

В Уставе Всемирной организации здравоохранения записано, что здоровье представляем собой не просто отсутствие болезней и физических дефектов, но состояние полного социального и духовного благополучия. В Большой медицинской энциклопедии оно определяется как состояние организма человека, когда функции всех его органов и систем уравновешены с внешней средой и отсутствуют какие-то болезненные изменения. Состояние здоровья оценивается по трем признакам – соматическому, социальному и личностному. Соматический – совершенство саморегуляции в организме, гармония физиологических процессов, максимальная адаптация к окружающей среде. Социальный – мера трудоспособности, социальной активности, деятельное отношение человека к миру. Личностный признак

подразумевает стратегию жизни человека, степень его господства над обстоятельствами жизни [5].

Здоровье рассматривается в качестве интегративной характеристики личности, охватывающей как ее внутренний мир, так и все своеобразие взаимоотношений с окружением (включая физический, психический, социальный и духовный аспекты); характеризуется состоянием равновесия, баланса между адаптационными возможностями человека и постоянно меняющимися условиями среды. При этом оно является не самоцелью, а лишь средством для наиболее полной реализации жизненного потенциала человека [2].

Ряд авторов полагают, что образ жизни – биосоциальная категория, определяющая тип жизнедеятельности в духовной и материальной сферах жизни человека. Другие подходят к нему как к интегральному способу бытия индивида во внешнем и внутреннем мире, как к системе взаимоотношений человека с самим собой и факторами внешней среды, которая представляет собой сложнейший комплекс действий и переживаний, наличие полезных привычек, укрепляющих природный ресурс здоровья, и отсутствие вредных, разрушающих его. Здоровье является благом и ресурсом, от степени обладания которым зависит уровень удовлетворения практически всех потребностей человека.

Традиционно, здоровый образ жизни рассматривается как стиль жизни, активная жизнедеятельность людей, направленные на сохранение и улучшение здоровья, включающие в себя формирование взаимообуславливающих навыков и привычек. В отечественной науке приоритетное значение имеет представление, что ведущую роль играет мотивация здорового образа жизни, установки на соблюдение основных принципов здорового образа жизни. Основными факторами формирования здорового образа жизни подрастающего поколения являются: соблюдение режима сна и отдыха, принципов здорового питания, занятия физической культурой и спортом, отсутствие «вредных привычек», благоприятное эмоциональное состояние.

Потребность в здоровье носит всеобщий характер, она присуща как отдельным индивидам, так и обществу в целом.

Наиболее полно взаимосвязь между образом жизни и здоровьем выражается в понятии «здоровый образ жизни». Оно объединяет все, что способствует выполнению человеком профессиональных, общественных, и бытовых функций в оптимальных для здоровья условиях, и выражает ориентированность деятельности личности в направлении формирования, сохранения и укрепления как индивидуального, так и общественного здоровья.

Обращаясь к истории зарождения представлений о здоровом образе жизни, следует сказать, что впервые они сформировались на Востоке. Уже в древней Индии в VI в. до н.э. в Ведах были сформулированы основные принципы ведения ЗОЖ. Один из них – достижения устойчивого равновесия психики. Первое и неперемное условие этого равновесия составляли полная внутренняя свобода, отсутствие жесткой зависимости человека от физических и психологических факторов окружающей среды.

Представления о здоровом образе жизни встречаются и в античной философии. Мыслители того периода пытаются выделить в данном явлении специфические элементы. Так, например, Гиппократ в трактате «О здоровом образе жизни» рассматривает данный феномен как некую гармонию, которой можно достичь путем целого ряда профилактических мероприятий. Он акцентирует внимание в основном на физическом здоровье человека. Демокрит в большей мере описывает духовное здоровье, представляющее собой «благое состояние духа», при котором душа пребывает в спокойствии и равновесии, не волнуемая никакими страстями, страхами и другими переживаниями.

Согласно современным представлениям в понятие ЗОЖ входят следующие составляющие:

- отказ от вредных пристрастий (курение, употребление алкогольных напитков и наркотических веществ);
- оптимальный двигательный режим;
- рациональное питание;
- закаливание;
- личная гигиена;
- положительные эмоции.

В практической деятельности при определении индивидуальных критериев и целей здорового образа жизни существуют два альтернативных подхода. Задачей первого, традиционного, является достижение всеми одинакового поведения, которое считается правильным: отказ от курения и употребления алкоголя, повышения двигательной активности, ограничения потребления с пищей насыщен-

ных жиров и поваренной соли, сохранение массы тела в рекомендуемых границах. Эффективность пропаганды ЗОЖ и массового укрепления здоровья оценивается по числу лиц, придерживающихся рекомендованного поведения. Но, как показывает практика, при одинаковом поведении людей заболеваемость неизбежно оказывается различной.

Другой подход имеет совершенно иные ориентиры: в качестве здорового здесь рассматривается такой стиль поведения, который приводит человека к желаемой продолжительности и требуемому качеству жизни [6]. При таком подходе критерием эффективности формирования здорового образа жизни выступает не поведение, а реальное увеличение количества здоровья. Следовательно, если здоровье человека не улучшается, несмотря на, казалось бы, разумное, культурное, общественно полезное поведение, последнее не может рассматриваться как здоровье. Для оценки количества здоровья при этом подходе разработана методика, дающая человеку возможность с учетом индекса здоровья и его положения по шкале здоровья самому принимать решение, какое поведение считать здоровым.

Главное в ЗОЖ – это активное творение здоровья, включая все его компоненты. Таким образом, понятие здорового образа жизни гораздо шире, чем отсутствие вредных привычек, режим труда и отдыха, система питания, различные закаливающие и развивающие упражнения; в него входит и система отношений к себе, к другому человеку, к жизни в целом, а также осмысленность бытия, жизненные цели и ценности и т. д. Для творения здоровья необходимы как расширение представлений о здоровье и болезнях, так и умелое использование всего спектра факторов, влияющих на различные составляющие здоровья, овладение оздоровительными, общекультурными методами и технологиями, формирование установки на ЗОЖ.

Здоровый образ жизни являясь структурным элементом в система духовного физического развития индивида, дает возможность проявлять социальную активность и выражается в целенаправленном развитии сознания и поведения человека, которые соответствуют критериям здоровья. Ежедневное следование здоровому образу жизни является составной частью культурного развития человека, способствует обогащению его духовного мира и коррекции ценностных ориентаций. Поэтому, в качестве первоначальной ступени в формировании ЗОЖ необходимо рассматривать процесс воспитания адекватного отношения к собственному здоровью. В первую очередь, необходимо сформировать у молодых людей мировоззрение о тесной взаимосвязи показателей профилактической культуры с иными мировоззренческими ценностями (успешная карьера, любовь, самореализация и др.) и определяющих влияния образа жизни на здоровье и достижение поставленных жизненных целей. Развитие активности личности, способности к выбору правильного решения, сознание главенства ценности здоровья в системе иных жизненных ценностей особенно важно в молодом возрасте, когда человеку необходимо быстро адаптироваться к изменяющимся экономическим и социальным условиям. Здоровый образ жизни позволяет сохранять поддерживать психическое и физическое здоровье, повышаются адаптационные возможности организма. Сюда включаются такие способы активной жизнедеятельности человека, которые могут максимально укрепить индивидуальное и общественное здоровье.

В этом ключе здоровый образ жизни представляют собой качественную сторону образа жизни человека. На сегодняшний момент наблюдается значительный рост рисков связанных с различными сторонами жизни человека. Увеличиваются опасности, носящие экологический, политический, психологический характер. Происходит значительное усложнение общественной жизни. Все это крайне негативно сказывается на состоянии здоровья людей. Именно поэтому поведение, ориентированное на сохранение и укрепление своего здоровья, должно стать основой для современного образа жизни индивидов. Здоровье должно занимать верхнюю ступень в иерархии потребностей личности, для того, чтобы человек мог противостоять тем вызовам, с которыми ему приходится сталкиваться.

Студенческая молодежь заслуживает первостепенное внимание в данном вопросе, так как является не только производительной силой, но и наиболее активной частью общества, которой будет доверено дальнейшее развитие государства. На высшую школу возлагается большая ответственность по формированию у студентов высокой требовательности к себе, ежедневной потребности совершения трудовых действий, умению и стремлению к ЗОЖ. От степени успешности решения задачи университета зависит дальнейшая трудовая и социальная адаптация молодежи.

Сохраняющиеся традиции формирования здоровья постепенно утрачиваются в условиях дефицита доступных социальных благ и неразвитости социализованных структур. Поэтому так остро стоит вопрос, с одной стороны, формирования модели здорового образа жизни, которая могла бы охватить

оптимальное количество студенческой молодежи, являясь демократичной, доступной и одновременно социально мобилизующей, а с другой стороны, есть немалые основания считать, что внедрение здорового образа жизни в студенческую среду связано с институционализацией, приданием и введением определенных норм, регуляторов и правил, с созданием центров координации и формирования здорового образа жизни, которые не могут возникнуть в одночасье. Необходимо рассматривать возможность использования имеющихся социальных и организационных ресурсов.

В повседневной жизни наблюдается несовпадение между потребностью человека в здоровье и теми действиями, которые совершает молодой индивид по его сохранению и укреплению. В казахстанском обществе довольно типичен факт, когда люди,отягощенные «букетом» хронических заболеваний, зная о них, ощущая их, не предпринимают существенных действий по их недопущению и устранению. Причинами такого неадекватного поведения студенческой молодежи к здоровому образу жизни и сохранению собственного здоровья являются:

- недостаточность знаний о физиологических возможностях человека;
- методах сохранения и улучшения здоровья;
- отсутствие или недостаточность знаний практических навыков организации ЗОЖ;
- использование широкого спектра адаптивных и компенсаторных возможностей организма в молодом возрасте;
- молодой возраст диктует свою иерархию ценностей: лидирующие места занимают не сохранение здоровья и ведение здорового образа жизни, а получение образования, достижение материального благосостояния и др.;
- надситуативный синдром среди ближайшего круга лиц: отсутствие самосохранительного поведения у родственников, одноклассников и одногруппников;
- молодым людям не хватает терпения систематически работать над собственным здоровьем.

Если не удастся получить быстрый эффект от затраченных усилий, то они с легкостью отказываются от этой затеи.

Как показывают социологические исследования, в большинстве своем для граждан Казахстана здоровье не только не является ценностным ориентиром, но и выступает в качестве объекта эксплуатации. Население страны не только не соблюдает здоровый образ жизни, но и активно подвергает себя большому числу рисков связанных со здоровьем. Низкая медицинская активность, несоблюдение режимов питания, труда и отдыха, сна – все это крайне негативно сказывается на будущем не только отдельного человека, но и страны в целом. Для поддержания состояния здоровья в таких условиях требуется разработка государством дополнительных социальных программ на поддержание здоровья нации. Хотя хорошо известно, что болезнь легче предупредить, чем вылечить. И основным фактором такого предупреждения должны стать сознательные действия людей, направленные на формирование здоровья сохраняющего поведения. Люди забывают о том, что здоровье позволяет человеку вести активную творческую жизнь. И чем раньше человек осознает необходимость ведения здорового образа жизни, тем меньше ему придется расходовать средств в последующие годы на коррекцию здоровья, тем более гармоничной будет личность.

При этом формирование такого поведения должно начинаться с юношеских лет. Ведь именно молодежь, как наиболее активно развивающаяся социальная группа, наиболее подвержена различного рода рискам и нуждаются в навыках сбережения и укрепления здоровья. Молодые люди еще не осознают важность своего здоровья для будущего и часто склонны недооценивать его ценность [4].

Формирование здорового образа жизни не может представлять собой процесс, который имеет завершение. Стоит отметить, что важным индикатором состоянием общества, является здоровье молодых людей. При этом именно на студенческие годы приходится рост количества заболеваний. Не смотря на то, что, как показывают исследования – большинство молодых людей понимают необходимость ведения здорового образа жизни, они обладают недостаточно высокой степенью информативности в этой области. Усугубляется это так же личностными настройками молодежи – нехватка силы воли оказывает большое отрицательное воздействие на здоровый образ жизни наравне с проблемами организации своего личного времени и отсутствием денег для регулярного посещения спортивных секций, залов и иных мероприятий связанных с развитием и укреплением своего здоровья.

Социологические исследования подтверждают, что молодые люди относятся к своему здоровью скорее формально. У них отсутствуют действия, направленные на реализацию здорового образа жизни

в реальном поведении. Это может быть связано с тем, что, молодежь не имеет достаточно разностороннего взгляда на эту проблему, фокусируя понимание здорового образа жизни только на таких его аспектах, как правильное питание и отказ от вредных привычек. Часто складывается такая ситуация, когда принципы здорового образа жизни оказываются для них навязанными извне и молодые люди не делают их основой своего поведения. В этой связи требуется обучение молодых людей здоровому образу жизни, чтобы расширить их представление о здоровьесохранительном поведении и, тем самым, создать ту базу, которая позволит молодежи действительно получать удовольствие от жизни, не подвергая свое здоровье нагрузкам, которые негативно скажутся в будущем, снижая их социальное самочувствие и возможность осуществлять свои функции в обществе.

Формирование у студентов правильного образа ЗОЖ требует, что бы в университете создали здоровьесохраняющую образовательную среду [1].

Здоровьесохраняющая образовательная среда – это правильно выстроенная организация образовательного пространства учащегося на всех уровнях и этапах его обучения, при котором качество обучения, развития, и воспитания учащихся не сопровождается нанесением ущерба их здоровью. Здоровьесохраняющая образовательная среда включает в себя определенные характеристики:

1. учебный план, расписание занятий, длительность занятий и перерывы между занятиями и т.д.;
2. новации в технологии обучения;
3. режим труда учащихся;
4. обеспечение учащимся санитарные и гигиенические условия обучения и воспитания;
5. предоставление учебным заведением качественного медицинского обслуживания, а также мониторинг здоровья учащихся в течение учебного процесса;

Использование здоровьесохраняющих технологий в учебном процессе даст студентам более успешно адаптироваться в образовательном процессе, помочь раскрыть студенту свои творческие способности

Для формирования внутренней потребности сохранения собственного здоровья и здоровья других людей молодому поколению необходим положительный пример взрослых. Потребность ведения здорового образа жизни должна стать нормой повседневной жизни без скидок на праздничные и выходные дни.

На наш взгляд, для сохранения здоровья молодого поколения на физическом и психологическом уровнях необходимо совершенствование образовательного процесса. Первостепенное внимание необходимо уделить формированию интереса и желания посещать занятия по физической культуре. Для этого преподавателям стоит больше внимания уделять игровым формам проведения занятий, а не нормативным показателям, так как занятия по физической культуре, в первую очередь, должны служить отдыхом от умственного труда. Необходимо искоренить формальный подход к проведению спортивных мероприятий.

Одной из основных проблем, стоящих перед системой высшего образования является привитие навыков и восполнения пробелов о здоровом образе жизни, а также обеспечение сохранения, укрепления и восстановления здоровья студенческой молодежи, и их адаптация не только к обучению, но и к дальнейшей профессиональной деятельности [3].

Влияние на снижение уровня здоровья оказывает большая учебная нагрузка, психоэмоциональная нагрузка, а также возросшая за последние годы проблема с экологией. На сегодняшний день накоплено немало информации о влиянии двигательной активности и ведения ЗОЖ, как вспомогательного уровня укрепления и сохранения здоровья студента. Для решения проблемы ведения ЗОЖ у студентов, для этого нужно увеличивать двигательную активность. В идеале, ЗОЖ должно приобрести массовый характер, и стать, «культулой» здоровых, а не больных людей (студентов).

Огромное значение для формирования здорового образа жизни занимают личностно мотивационные качества каждого учащегося (жизненные ориентиры). Практически никакие просьбы, приказы, наказания не в силах вынудить студента вести здоровый образ жизни, следить, оберегать и укреплять собственное здоровье, если студент сам не будет осознавать и сознательно идти к формированию своего стиля ЗОЖ. Для сохранения и восстановления утраченного здоровья в первую очередь студент обязан совершать действия направленные на это, для всякого действия необходима мотивация, а совокупность мотиваций (мотивация является побуждением, и вызывает активность организма и характеризующее направленность данной активности) [7].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бурачевский Л.И. Студентам о здоровом образе жизни. М.: Изд-во МАИ, 2003.-35 с. 5
2. Васильева О. С. Исследование представлений о здоровом образе жизни / О.С. Васильева, И.В. Журавлева // Психол.вестн. РГУ. Ростов н/Д, 1997 Вып. 3. С. 420-429. 2
3. Виленский М.Я. Физическая культура и здоровый образ жизни студента: учебное пособие: учебник / М.Я. Виленский, А.Г. Горшков. - М.: Гардарики, 2007. - 218 с 4
4. Дарчия Д.Г., Марков Н.Н. Организация мониторинга здоровья студентов в вузе. Тула: Изд-во ТулГУ, 1996. - 124 с. 7
5. Иванюшкин А.Я. «Здоровье» и «болезнь» в системе ценностных ориентаций человека // Вестн. АМН СССР. 1982. Т. 45, №1.С. 29-33. 1
6. Кураев Г.А. Валеологическая система сохранения здоровья населения / Г.А. Кураев, С. К. Сергеев // Там же. №. С. 7-17. 3
7. Куценко Г.И. , Харисова И.М., Ахмерова С.Г. Стратегия и технология сохранения здоровья школьников, студентов, педагогов. М.; Воронеж, 2000.-218 с. 6

ҚҰДАЙБЕРГЕНОВА А.М.

педагогика ғылымдарның докторы, доцент
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

ӘДІЛБАЙ А.С.

1 курс магистранты
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҮДЕРІСТЕГІ РЕФЛЕКСИВТІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІК- МҰҒАЛІМДЕРДІҢ КӘСІБИ ДАМУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Түйін. Қазіргі қоғамдағы педагог тұлғасынан – белсенді өмірлік ұстаным, оптимистік көзқарас, кез келген жағдайда жеке даралығын сақтап қалу және проблемалық жағдайларда шешім қабылдауда өзіне жауапкершілік алу сияқты сипаттарға ие болуын қалайды. Мақалада оқыту үдерісіндегі рефлексивті құзыреттіліктің мұғалімнің кәсіби дамуына ықпал етуші фактор екендігі қарастырылған. Педагогикадағы рефлексивті құзыреттілік педагог жетістігінің басты критерийі болып саналады. Бұл процесс мұғалімдер үшін маңызды және танымдық процесс болып табылады. Осы танымдық процестің арқасында олар рефлексивті құзыреттілік жайында қажетті білім ала отырып, оны өз бойында қалыптастыру көзделді.

Түйінді сөздер: рефлексия, құзыреттілік, педагогикалық кәсіби құзыреттілік, кәсіби даму, нәтижелі педагог.

Резюме. В современном обществе педагог хочет иметь такие черты, как активная жизненная позиция, оптимистический подход, сохранение личной индивидуальности в любых ситуациях и ответственность за принятие решений в проблемных ситуациях. В статье рассматривается, что рефлексивная компетентность в процессе обучения является фактором, способствующим профессиональному развитию учителя. Рефлексивная компетентность в педагогике является главным критерием успеха педагога. Этот процесс является важным и познавательным процессом для учителей. Благодаря этому познавательному процессу они были направлены на формирование рефлексивной компетентности, приобретая необходимые знания.

Ключевые слова: рефлексия, компетентность, педагогическая профессиональная компетентность, профессиональное развитие, результативный педагог.

Summary. In modern society, the teacher wants to have such features as an active life position, an optimistic approach, preservation of personal individuality in all situations and responsibility for decision-making in problem situations. The article considers that reflexive competence in the learning process is a factor contributing to the professional development of teachers. Reflexive competence in pedagogy is the main criterion for the success of the teacher. This process is an important and cognitive process for teachers. Through this cognitive process, they were directed to the formation of reflexive competence, acquiring the necessary knowledge.

Keywords: reflection, competence, pedagogical professional competence, professional development, effective teacher.

Қазіргі кезде бүкіл әлемде заманауи білім беруде білім алушының субъективтік тәжірибе алуы, шығармашылықты өз іс-әрекеттерінің нәтижесіне жауапкершілікпен үйлестіре дамыту тенденцияларына бағдарлану байқалуда. Дамушы қоғамға бәсекеге қабілетті білімге ие, адамгершілігі жоғары деңгейде, таласты жағдайларда өзіне жауапкершілік алумен шешім қабылдау біліктілігі бар, дамуға күштар, ел ертеңіне жауапкершілік сезімі қалыптасқан мамандар қажет.

Қоғамның әлеуметтік-экономикалық және рухани дамуының мақсаты мен тәсілі – білім берудегі өзгеріс үдерістері, білім беру аясының жаңғыртылуы және соған байланысты жүйе мен мұғалімдерді кәсіби дайындау сипатының жаңаруы да қазіргі ұстаздан жедел кәсіби дамуын қажет етеді [1]

Құзыреттілік – адам қабілеттілігі мен шеберліктері арқылы белгілі бір еңбек функцияларына ие болады. Кәсіби еңбекті орындау жайлы айтқанда, оның жоғарғы деңгейде жүзеге асуы жайлы айтылады. Құзыреттілік жайлы адам еңбегінің нәтижелері жайлы айтуға болады. Кәсіби құзыреттілік педагогтың субъективті факторы болып табылады. Педагогтың кәсіби құзыреттілігі түсінігі мұғалімнің жеке мүмкіндіктерін көрсетеді.

Құзыреттілік теориясы Г.В. Вайлер, Ю.В. Койнов, Я.И. Лефстед, Н.В. Матяш, В.В. Сериков, Дж. Равен, Р. Уайт, В.Чинапах және т.б. еңбектерінде негізделген. Білім беруді ұйымдастыруға құзыреттілік тұрғыдан келуді жүзеге асырудың әдіс-тәсілдерін меңгеру туралы мәселелер М.Н. Скаткин, И.Я. Лернер, В.В. Давыдов және т.б. ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған. Ал, отандық ғалымдарымыз

Г.М. Касимова, С.Е. Досжанова мен Ш.О. Омарбекова үздіксіз білім беру жағдайында педагогтің ақпараттық коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың жағдайларын ғылыми тұрғыда негізделген [2]

Маманның кәсіби құзыреттілігінің проблемасы – күрделі де көпқырлы проблема. Бұл – философияда, педагогикада, психологияда, әлеуметтануда, кәсіби білім берудің теориясы мен әдістемесінде, акмеологияда, андрогогикада, еңбек психологиясында т.б. гуманитарлық ғылымдарда әр қырынан қарастырылып жүр.

Мысалы, философиялық энциклопедиялық сөздігінде құзырлық «компетенция»- сөзінің француз (competence –құзыретті, хабардар), латын (competentia – әділ, дұрыс қорытынды; competere – дегеніне жету, сәйкес келу, жақын келу) тілінен келгендігін, әмбебаптық тұрғыда қолданылатын термин екендігі көрсетілген [3]

«Құзыреттілік» ұғымы психология ғылымында қандай да бір салада топтың, тұлғаның жетістігі мен табыстылығы ретінде қарастырылады. Л.Хьелл, Д.Зиглердің анықтамасы бойынша, құзыреттілік – бұл психологиялық сапа ретінде тұлғаның адамға қоршаған ортамен өзара әрекеттестікке түсуде өзінің қабілетін мойындайтын, өзінің сезімінен бастап өзіндік табыстылығын және пайдалылығын, сенімділігі мен күш-жігерін білдіреді [4]

Құзыреттілік-белгілі бір пәндік қызмет саласында тиімді шешімдер қабылдау мүмкіндігін қамтамасыз ететін білімді ұйымдастырудың ерекше түрі. Құзыреттіліктің психологиялық табиғатын зерттеумен айналысқан –

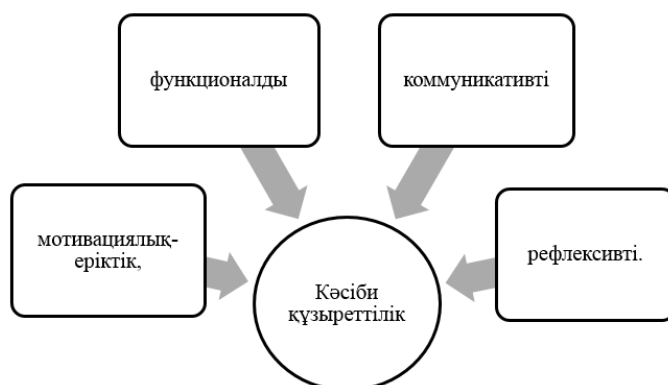
М. А. Холодной (2002) білім беруді ұйымдастырудың құзыретті адамнан ерекшеленетін келесі белгілерін анықтауға мүмкіндік берді.

- әр түрлілік (әр түрлі білім);
- артикуляциялылық (білім элементтері анық сонымен қатар олар өзара тығыз байланыста болады);
- икемділік (білімнің жеке элементтерінің мазмұны, сондай-ақ олардың арасындағы байланыс, басқа объективті факторлардың әсерінен тез өзгеруі мүмкін, соның ішінде білімнің білімсіздікке айналуы);
- қазіргі уақытта білімді өзектендірудің жылдамдығы (білімнің жеделдігі және оңай қол жетімділігі));
- жағдайларды кең ауқымда қолдану мүмкіндігі (оның ішінде білімді жаңа жағдайға көшіру қабілеті);
- негізгі элементтердің бөлінуі (пән саласына қатысты білімнің алуан түрлілігі жеке фактілер, ережелер, анықтамаларды түсіну үшін маңызды,);
- категориялық сипат (жалпы қағидаттар, жалпы тәсілдер, жалпы идеялар түрінде ұсынылған білім түрінің анықтаушы рөлі);
- тек декларативті білім ("не" туралы білім) ғана емес, рәсімдік білім ("қалай" туралы білім));
- өз білімі туралы білімнің болуы.

Метакогнитивті процестерге жататын білімді ұйымдастыру құзыреттілігінің ең соңғы түрінде (өз зияткерлік қызметі арқылы басқаруды қамтамасыз ету) міндетті түрде рефлексивті өзін-өзі бақылау нәтижесі болады.

Педагогтың кәсіби құзыреттілігі маман тұлғасының педагогика аймағында және психологияда да ғылыми-теоретикалық білім жүйесін енгізеді. Педагогтың кәсіби құзыреттілігі – бұл көпфакторлы құбылыс, оған мұғалімнің теоретикалық білімі және нақты педагогикалық жағдайға қолданылатын амалдар жүйесі, педагогтың құндылық бағдары, сол сияқты оның мәдениетінің интегративті көрсеткіштері кіреді (қарым-қатынас стилі, сөйлеу, өз қызметіне қатынасы және т.б.).

Педагогтың кәсіби құзыреттілігінің келесі компоненттерін бөліп қараймыз:

Көптеген философиялық, әлеуметтік, психологиялық еңбектерде адам баласына қорғаныштың, көмектің, дамудың ішкі механизмдерін қозғау маңызды дегеніне көптеп тоқталған. Үнемі және тез өзгермелі заман жағдайында өзін тану, өзіне көмек, өзін бағалау, өзін жетілдіру, өзін оқытудағы тұрақты факторлар мен құралдар адамның ішкі дүние әлеуеті мағынасына ие болуда. Осы факторлар мен құралдар ішінде қазіргі ақпарат көздерінде «рефлексия» ұғымына көп мән берілуде. Қазіргі таңда қолданысқа еніп жатқан бұл термин «рефлексия» екенін түсіндім.

"Рефлексия" (латын reflexio – "жүгіну" артқа) ұғымы бастапқыда философияда пайда болған және адамның өз санасында болған барлық процестерді ойлауын білдіреді. Басқаша айтқанда, бұл адамның рухани дүниесінің мазмұнын ашатын өзін-өзі тану қызметі. Рефлексия тұлғалық жетістіктерді реттеу, адамдармен қарым-қатынаста тұлғалық мәнді іздеу, өзін-өзі басқару, кәсіби өсу, шеберліктерді жетілдіру болып табылады.

Рефлексия ұғымын алғаш қолданушылар ежелгі грек философтары болды. Олар рефлексияны адамның өзін-өзі тануы деп түсіндірді.

Сократ адамның ең маңызды міндеті- оның танымдық қызметінде өзінің рухани белсенділігін тану деп санады. Платон өзін-өзі тануда өзін-өзі тәрбиелеудің маңыздылығын көрсетті. Аристотель рефлексияда күшті ақыл-ойдың болатындығын және білім мен білімнің, ой мен ойлардың бірлігін анықтауға қабілетті екендігін мойындады.

Рефлексияның дамуы философия саласында таным туралы жалпы түсініктердің пайда болуынан бастау алады, кейін ол таным теориясы саласында жүйеленеді. Бұл мән-мәтінде «ауыстырылмайтын, индивидтің шынайы орындайтын шығармашылық акті» деп қарастырылады. XX ғасырдың басынан аталған проблемаға психологтер қызығушылық таныта бастады: 20-30-шы жылдары рефлексия мен өзін-өзі тану бойынша зерттеулерді психологияның жеке бір саласы етіп бөлу идеясы пайда болған. Көптеген зерттеулерде рефлексия проблемасы үш бағытта қарастырады: ойлауды, тұлғаның өзіндік сана-сезімін, сонымен бірге қарым-қатынас пен қоғамдастық үдерісін зерттеу.

XX ғасырдың бірінші жартыжылдығы зерттеулерінде рефлексияның маңыздылығы педагогика мен психологияны ұштастыра отырып негізделеді. Л.С.Выготский, Д.Дьюи, Ж.Пиаже еңбектерінде ойлауды дамыту проблемасы мен рефлексивті үдерістердің маңыздылығы анықталады. Философиялық проблема ретінде рефлексия әдетте сана мен ойдың өзіне қарау қабілеті; жаңа білімді алу мақсатында алынған білімді талдау; ақыл мен жанның күйін бақылау; өзінің жүзеге асуын негіздеуге бағытталған зерттеу акті [5]

Педагогикадағы рефлексия- бұл педагогикалық үрдіске қатысушылардың дамуы, өзін-өзі дамытуы [6]. Рефлексивті құзыреттілікті пайдалану, білім беру процесіндегі "оқушы – мұғалім" жүйесінде тиімді және шын мәнінде тұлғааралық қарым-қатынасты құруға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, батыс психологтары Д. Боуд, Р. Кеог және D. Уокер рефлексия барлық білім беру процесінің іргетасы болуы мүмкін екендігін әділ атап өтті. Рефлексивті тәжірибені білім беру процесінде үйрену тиімді, өйткені рефлексияның өзі «үнемі адам санасында жаңа білімдердің пайда болуы» болып табылады.

Рефлексия-нақты шындық жағдайларына ортақ білімді қолдануда көрінетін мұғалімнің практикалық ойлауының қажетті қасиеті. Рефлексивті құзыреттілігі болмаса, тұжырымдамалық көзқарастары, іс-әрекеті, ақыл-ойы "шашыраңқы" болып, кез келген жұмысты басшылыққа алуға мүмкіндік бермейді. Күнделікті кәсіби тәжірибе тұрғысынан өзінің теориялық базасына тұрақты рефлексивті шолу мұғалімге өзінің кәсіби ісінде құзыретті болуға мүмкіндік береді. Аналитикалық психологияның негізін қалаушы К. Юнг өз уақытында мұғалім рефлексивті құзыреттілік болуы тиіс деп белгіледі. Осы ұғымның қандай психологиялық мазмұны бар екенін ұғынатын боламыз.

Рефлексия мұғалімнің өзінің кәсіби тәжірибесін ұғынуында маңызы зор. Өйткені, тәжірибе өзімен-өзі қолданылмайды, одан шығарылған ой

(К. Д. Ушинский) пайдаланылатыны белгілі. Д. Познердің пікірінше, кәсіби шеберлік пен оның рефлексия тәжірибесін біріктіру кәсіби шеберліктің дамуына әсерін береді:

"тәжірибе + рефлексия = даму»

Мұғалімдердің біліктілігін арттырудың деңгейлік курстарында мұғалімдердің рефлексиялық дағдыларын дамытуды талап етеді. В. В. Краевскийдің еңбектерінде мектеп оқушыларына арналған рефлексияларды кезең-кезеңмен ұйымдастыру әдісі ұсынылды. Ол мынадай кезеңдерден тұрады:

1. Педагогикалық үдерістегі рефлексия-бұл:

а) қатысушылардың өзіндік дамуын қамту процесі;

б) педагогикалық өзара іс-қимыл субъектісін қалыптасқан жағдайға қарай өзіндік сәйкестендіру процесі;

в) педагогикалық үдеріске қатысушылардың өзара іс-қимылын құрайтын өзіндік бағалау, өзіндік салыстыру;

г) білім алушылардың ішкі дүниесін және білім алушының даму жағдайын қамтамасыз етеді.

2. Білім алушының рефлексиясын ұйымдастыруда психологиялық тұғырды пайдалану;

3. Рефлексияның мақсатқа негізделуі тиіс

4. Тыңдаушының рефлексиялық қабілеттерінің дамуын бағалау критерийлері: оқылатын материалды; меңгеру ұтымды тәсілдерін меңгеру, оқу өңдеу тәсілдерін білу (баяндау логикасын түсіну, негізгі ұғымдарды бөлу, өз сөздерімен баяндай білу); жүйелеу тәсілдерін меңгеру (шолу, түйіндеме, аннотация жасау, логикалық біліктілігін жүзеге асыра білу (фактілерді, теориялық постулаттарының, түсініктемелерді принциптерін, (ұсынылған салдарлар); меңгерілген материалға қойылатын талаптарды білу; жүйені құра білу, анықтау үшін тексеру тапсырмаларын меңгеру деңгейі.

Оқу үдерісінде интеллектуалды рефлексияның маңызы зор, мәні түсіну іс-қимылдарын бағалау, тану болып табылады. Мәселе, оқу процесіне рефлексияның қандай да бір элементімен тап боласын, әдетте оқытушы мұғалімнің өз мәселелері мен нәтижелерін анықтамайды, сараптамайды, яғни өз қызметінде не болып жатқанын айтуға қиналады. Сондықтан рефлексивті іс-әрекет үшін тірек ретінде тыңдаушыларға келесі бағдарлы сұрақтарды ұсынды (топқа, өзіндік жұмыс немесе жаттықтырушымен немесе әріптестермен талқылау үшін):

– Сіздің негізгі нәтижелеріңіз қандай, сіз нені үйрендіңіз, нені түсіндіңіз?

– Қандай тапсырма қатты қызығушылықты талап етті және неге?

– Тапсырмаларды қалай орындадыңыз, қандай тәсілдермен? Бұл кезде сіз не сезіндіңіз?

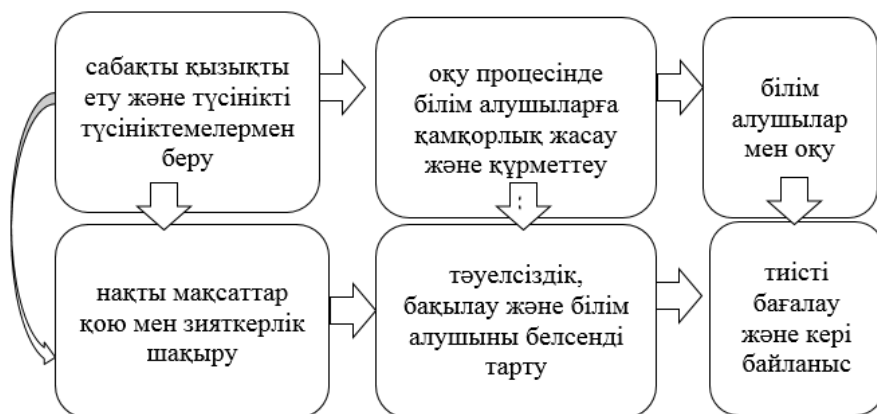
– Қандай қиындықтарға тап болдыңыз және сіз оларды қалай шештіңіз?

– Болашақта қандай ескертулер мен ұсыныстар берер едіңіз (өзіне, оқытушыларға, ұйымдастырушыларға)?

Рефлексия басқа да маңызды іс – әрекеттермен- мақсат қоя білумен байланысады. Бұл жағдайда рефлексия білім алушылардың іс-әрекеттерінің орындалуының болжамы мен нәтижесі емес, сонымен қатар, жаңа мақсат қоя білу де жатады [7]

Мақсат қою және рефлексия түрлі қызмет түрлерінде жүйелі түрде қайталануы керек. Себебі рефлексия когнитивтік, психомоторлық контексте, және тұлғааралық аймақтарда пайдаланылуы мүмкін. Ол білім алушылардың өз бетінше тұжырымдай алуына алып келеді.

Осылайша, рефлексиялаушы мұғалім дегеніміз - ойлана алатын, өз тәжірибесін талдай алатын, зерттей алатын педагог. Бұл, Д.Дьюидің айтуы бойынша, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі жетілдіруге жалықпайтын қажеттілікке ие «өз мамандығының мәңгі оқушысы». Соған байланысты алты негізгі тиімді оқыту қағидаттары бар:

Рефлексия жаңа тәжірибені алдыңғы тәжірибемен түрлендіру, түсіну және интеграциялауда маңызды рөл атқарады. Алайда, рефлексивті құзыреттілікті кейде өте пассивті және шектен тыс "бақылау" қызметі ретінде қарастырылады. Сондықтан рефлексия-бұл білім алушы процеске қосылғанда, белсенді болған жағдайда іске асады.

Рефлексиялық қабілеттері дамыған маманда оған деген тұрақты қажеттілік сезіліп тұрады. Кез келген істі ол өзіне-өзі сұрақ беруден бастайтындай дәрежеге жетеді. Педагогтердің біліктілігін арттыру мәселесінде рефлексивті құзыреттілікті қалыптастыру маңызды.

Педагог рефлексияға өзінің қабілеттілігін дамыту үшін келесілер қажет:

- басты қағидаларға, қиын жағдайларға, мүлтіксіз шешімдерден кейін
- өзінің әрекетін талдауға қайта оралып отыру;
- әр жұмыс күнінің біткен уақытысында талдау жасау; өткен жұмыс
- күнінің барысына сыртқы бақылаушы ретінде баға беру;
- басқа адамдар туралы өзінің көзқарасын, баға беруін тексеріп отыру;
- қарым-қатынасты жоғарылату;
- қарым-қатынастары, көзқарасы басқалардан өзгеше, яғни қарым-
- қатынасы қиын адамдармен қарым-қатынас орнату;
- нақты жағдаятта өзінің әрекетіне талдау жасай білу.

Педагог өз бойында рефлексиялық құзыреттілігін дамыта білсе және әр атқарған ісін талдай отырып, оны одан әрі жетілдіруге ұмтылатын болса алдына қойған мақсаттарының нәтижесіне жете алатыны сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мемлекет басшысының «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласы. 21 қараша, 2018.
2. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М., 1993. – С. 294.
3. Большой энциклопедический словарь. 2-изд, доп, и перераб./ Гл.ред.А.П.Горкин. -М., 1998. - С.727.
4. Ильясова А.Н. Становление и развитие педагогической теории Казахстана (1900-1960г.г) Алматы: Республиканский изд. каб. – 1997. – 24с
5. А.А. Бизяева. Психология думающего учителя: Педагогическая рефлексия,-Псков, 2004;
6. Кашлев С.С. Современные технологии педагогического процесса: Пособие для педагогов. – Мн.: Высшая школа, 2002. – 95с.
7. Интернет ресурс http://www.elitarium.ru/2011/08/03/pr:page,1,refleksija_v_obuchenii. Html

ІЗТҮРҒАНОВА ГҮЛНАР ҚОСШЫҚЫЗЫ

старший преподаватель кафедры «Правоведение»

Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова

ЦИФРОВИЗАЦИЯ В ОБРАЗОВАНИИ: ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ К РАЗВИТИЮ ЦИФРОВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ ЮРИДИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

Түйін. Бұл мақалада цифрландыру дәуіріндегі жоғары заң білімінің сапасын арттыру саласындағы заманауи міндеттер, сондай-ақ оларды шешудің мүмкін жолдары қарастырылады.

Түйінді сөздер: цифрландыру, студент, жоғары заң білім, юриспруденция, ақпараттық технологиялар.

Резюме. В данной статье рассматриваются современные задачи в области повышения качества высшего юридического образования в эпоху цифровизации, а также возможные пути их решения.

Ключевые слова: цифровизация, студент, высшее юридическое образование, юриспруденция, информационные технологии.

Summary. This article discusses the current problems in the field of improving the quality of higher legal education in the era of digitalization, as well as possible ways to solve them.

Keywords: digitalization, student, higher legal education, jurisprudence, information technologies.

В эпоху стремительного технологического развития, цифровизация и формирование цифровой культуры приобретают особую значимость с целью обеспечения благосостояния граждан и социально-экономической стабильности государства. В настоящее время экономика и общество в Казахстане нуждаются в адаптации к современным условиям. Принятые государственные меры по развитию цифровизации и цифровой культуры в Казахстане сформировали базу для дальнейших мер по цифровой трансформации [1].

В современных условиях быстроменяющегося мира практически невозможно дать полноценное образование на всю жизнь, потому что сохранение и повышение компетентности и профессионализма любого специалиста становится возможным лишь в том случае, если процесс обучения проходит на протяжении всей его жизни, открывая новые возможности и подходы к изучению нового материала, достижению поставленных целей. На сегодняшний день в современном независимом Казахстане, в условиях стремительного и динамичного распространения информационно коммуникационных технологий (ИКТ), их эффективности, предъявляются новые требования к системе высшего образования, которые направлены на оптимизацию всего учебного процесса, удобства получения новых знаний. Это относится и к процессу преподавания правовых дисциплин, которые направлены на формирования знаний и умений у обучающегося в сфере права, воспитания правовой культуры, преодоления правового нигилизма. Как отмечает М.А. Елизарова, «... в последнее время все более актуальным становится вопрос об использовании информационных технологий в учебном процессе. На сегодняшний момент практически нет ни одного учебного заведения, которое не обращало бы внимание на возможность реализации образовательных программ с применением электронного обучения и дистанционных образовательных технологий [2].

Образование в эпоху прорывных технологий должно стать тем базисом, который позволит экономикам стран удержаться на волне конкурентоспособности. Однако для этого необходимы изменения в системе преподавания, подготовки новых специальностей.

Конкурентоспособность человека является фактором успеха нации. Поэтому каждому казахстанцу нужно обладать компетенциями, необходимыми для успешной адаптации к новым глобальным вызовам, современным технологиям, меняющимся требованиям рынка труда и новых профессий. В условиях четвертой промышленной революции главными стали навыки решения проблем, критическое мышление, креативность, эмоциональный интеллект. Поэтому система образования должна сконцентрироваться на подготовке креативных людей, обладающих активным, творческим, критическим, аналитическим мышлением, способных решать неизвестные ранее проблемы, быстро адаптироваться к изменениям, создавать новое. Важны также функциональная, IT грамотность, знание английского языка, высоконравственная гражданская зрелость. [3].

Высшее юридическое образование переживает сегодня существенные и очень непростые преобразования. Стремительный темп развития и изменения общественных отношений требует кардинальной перестройки системы обучения в высшей школе. «Научно-технический прогресс, использование информационных и коммуникационных технологий (ИКТ) в различных сферах деятельности человека предъявляют новые требования к подготовке будущих специалистов в условиях информатизации образования».

По мнению Н.И. Рыжовой и Д.А. Соколова, «сегодня в рамках подготовки современного специалиста фактически любого профиля отчетливо просматривается необходимость формирования как информационной, так и правовой компетентности, причем в их тесной взаимосвязи, и поэтому, на наш взгляд, наиболее актуально говорить о формировании информационно-правовой компетентности специалиста» [4].

Анализ особенностей государственно-правовых отношений позволяет выявить специфику современного периода, обусловленного, прежде всего, трансформирующейся информационной средой, ярче всего отражающей динамику развития общественных отношений в русле от информатизации к цифровизации. Именно применительно к современности Джек Ма говорит: «Люди говорят о цифровой эпохе, об информационных технологиях. Я бы сказал, что мир переходит от IT к цифровым технологиям. Сейчас как раз пришло время данных, и цифровая эпоха – это обновлённая версия информационных технологий, а данные совершенно отличаются от IT» [5].

Настоящий период характеризуется глобальным проникновением цифровых технологий и в область юриспруденции. Право и современные технологии быстрыми темпами приближаются друг к другу. Это наглядно отражено в концепции «государство-как-платформа», основой которой является идея о создании комплексной организационно-технической инфраструктуры для предоставления необходимых населению услуг, а также для обеспечения деятельности системы государственного управления.

Совершенно точно, что наиболее востребованными являются компетентные специалисты, которые могут эффективно функционировать в новых социально-экономических условиях». Однако на сегодняшний день в связи с новым этапом общественного развития, характеризующимся огромным влиянием современных информационных технологий и электронных средств связи, в юридическом образовании отсутствуют адекватные этому развитию формы и методы обучения.

На этапе реформирования системы высшего юридического образования требуется новый уровень обучения при формировании и развитии компетенций в области информационных технологий – традиционные подходы и методы малоэффективны. Между тем, успешная профессиональная деятельность большинства специалистов в области права во многом определяется правильной, компетентной организацией деловых отношений, что в свою очередь зависит от грамотной организации, понимания и управления деятельностью с помощью информационных технологий. Необходимо развивать навыки владения современными информационными технологиями, что в современном мире является базовой квалификацией для представителей юридической профессии. Одна из труднейших задач обучения – научить этому – научить овладеть компетенциями в области информационных технологий. Развитие их в целом, умелое пользование ими рассматривается как критерий успеха профессионала-юриста. Другими словами, выпускник вуза – юрист – в процессе обучения сформировавший и развивший названные компетенции, – в итоге должен обладать компетентностью, позволяющей ему успешно осуществлять свою профессиональную деятельность в современном информационном правовом пространстве. Соответственно, одной из первоочередных задач является определение компетенций юриста в области информационных технологий, необходимых для эффективного использования их в своей профессиональной деятельности.

Однако ситуация в области обеспеченности качественными стандартами подготовки студентов юридических вузов оставляет желать лучшего.

На первый план, на наш взгляд, выдвигается актуальная на сегодняшний день проблема: какие компетенции важны для юристов, чтобы качественно подготовить юриста нового типа, владеющего всеми профессиональными навыками и умениями, необходимыми для осуществления своей профессиональной деятельности в информационную эпоху.

А ведь одной из основных задач вузов в области формирования профессиональных навыков будущих юристов является подготовка не просто грамотного с точки зрения юриспруденции специали-

ста, но специалиста, способного строить продуктивное, эффективное общение в профессиональной сфере с использованием информационных технологий. С учетом современных тенденций цифровизации экономики – это одно из основных требований к подготовке будущего юриста.

Все программные документы намечают перспективы и направления развития. И этим преобразованиям, как считает Л.А. Андреева, должна предшествовать «цифровая юриспруденция», обеспечивающая как область правотворчества, так и процесс правоприменения», под которой автор понимает «широкое внедрение в правотворчество и правоприменение компьютерной техники, специального программного обеспечения и математических методов» [6]. Это означает, что основным существенным изменением права на данном этапе развития является перенос его модели в цифровую плоскость. Это представляется естественным процессом: условия времени диктуют обязательную перестройку всего механизма функционирования сферы юриспруденции. А соответственно и взаимодействия в правовой сфере, основная роль в котором принадлежит юристам. Новый процесс профессиональной правовой коммуникации должен представлять модель получения-передачи цифровой информации, в центре которой – «норма в коде», в которой юристы могут представлять и выявлять смысл полученной ими цифровой информации. Вполне закономерным при этом становится трансформация понятия «юрист как личность» в понятие «цифровая личность юриста». Юрист обязан знать информационные технологии, использовать их в своей профессиональной деятельности и уметь с помощью них регулировать общественные отношения в правовой сфере. Итак, для того, чтобы знать, нужно изучать информационные технологии. А для этого студенту-юристу нужно обладать огромным количеством информации в отношении современного состояния развития информационных технологий. Прежде всего, заметим, что юрист нового времени, позиционирующий себя как цифровая личность, наделен огромными возможностями в правовом пространстве. Мощный толчок к трансформации юриста дает именно стремительное развитие информационных технологий и, в первую очередь, искусственного интеллекта.

Уже сегодня идет процесс цифровизации нормотворчества и правоприменения, процесс перевода устаревшей правовой системы на цифровые рельсы путем создания электронных кодексов, генерации типовых судебных решений при помощи искусственного интеллекта и создании автоматизированной системы контроля судебной практики [13].

Еще одна важная составляющая юридической профессии на современном этапе – электронный документооборот. Электронный документооборот дает гарантий не меньше, чем бумажные носители. Сейчас специальное законодательство обеспечивает правовые гарантии, касающиеся электронных документов. Например, электронная цифровая подпись. В арбитражных судах давно существует практика использования электронных дел. Перевод дела с бумажного носителя в электронный вид – задача, с которой легко справится машина. А вот провести качественный анализ документов, принять верное решение по делу – задача юриста. Поэтому овладение навыками электронного документооборота – позитивный тренд для юриста. Соответственно, невозможно при этом представить себе юриста, не умеющего использовать данные платформы. Естественным становится то, что выпускник юридического вуза должен обладать навыками работы с электронными сервисами, предназначенными для населения. Грамотный юрист должен использовать в своей профессиональной деятельности и программные продукты. Так как у нас в Казахстане действуют программные продукты как: Государственная база данных «Физические лица», Система Электронного Документооборота LogyDoc, Система информационного обмена правоохранительных и специальных органов Республики Казахстан (СИО ПСО), Информационная система ГБД «Юридические лица», Информационная система «Государственная база данных «Регистр недвижимости(2)», Система электронного документооборота «Documentolog», Социально-ориентированная платформа ARTA SYNERGY. И число этих продуктов с каждым годом увеличивается. Соответственно, задача юриста – осваивать новые программные продукты и совершенствовать навыки работы с ними. Конечно, для юридического образования существует проблема, как учесть все эти моменты в процессе обучения и идти в ногу со временем при подготовке будущих юристов. Это ведь не так просто: дать юристам фундаментальные знания и представить, какие компетенции им понадобятся по мере усиления роли технологий. Поэтому, на наш взгляд, в процессе обучения нужно стараться затрагивать вопросы, касающиеся широкого спектра технологий – от блокчейна (распределенных баз данных) до информационного обмена и даже просто использования интернета. Безусловно, следует в этой связи учитывать и значительное ускорение процесса правового взаимодействия субъектов права, доступность, оперативность информации, обратную связь.

Таким образом, для овладения компетенциями в области информационных технологий студенту-юристу необходимо: 1) владеть набором знаний в области профессиональной юридической коммуникации с использованием информационных технологий; 2) обладать умением выбирать ту или иную конкретную модель коммуникации с использованием информационных технологий в соответствии с той или иной правовой задачей, с учетом профессиональной цели; 3) обеспечить грамотную правовую коммуникацию, опираясь на знания по профессиональной коммуникации с помощью информационных технологий в юридической практике; 4) понимать и интерпретировать информацию, полученную с помощью информационных технологий.

Чтобы управлять формированием компонентов этого блока, необходимы соответствующие образовательные технологии. Эти технологии имеют свою специфику и должны, на наш взгляд, носить интегрирующий характер и отвечать следующим требованиям: 1) соответствовать целям обучения в эпоху цифровизации; 2) учитывать перспективное применение информационных технологий в профессиональной юридической деятельности; 3) позволять при выборе образовательной технологии преподавателю ставить конкретные цели занятия (серии занятий) и работать вместе со студентами с новыми информационными платформами, продуктами, реестрами, базами данных и т.п.; 4) обеспечивать результативность применения образовательных технологий в зависимости от учета особенностей контингента обучаемых и др.

Использование интегрирующего подхода при преподавании юридических дисциплин позволяет акцентировать внимание студентов на получении профессиональных юридических знаний и одновременно формировать навыки в области информационно-правовой грамотности в эпоху цифровизации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. А.Альшанская, Б. Садыков. ЦИФРОВИЗАЦИЯ И ФОРМИРОВАНИЕ ЦИФРОВОЙ КУЛЬТУРЫ В КАЗАХСТАНЕ Научный журнал Казахстан-Спектр-8с.
2. Елизарова М.А. Правовые основы применения электронного обучения и дистанционных образовательных технологий // Известия ТулГУ. Экономические и юридические науки. Вып. 2. Часть II. Тула: Изд-во ТулГУ. 2014.
3. ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПРОГРАММА развития образования и науки Республики Казахстан на 2016 – 2019 годы. Утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от 24 июля 2018 года № 460.
4. Рыжова Н.И., Соколов Д.А. Информационно-правовая компетентность как основа для развития правовой культуры современного специалиста в условиях глобальной информатизации [Электронный ресурс] // Современные проблемы науки и образования. 2018. № 2. URL: <https://science-education.ru>
5. Заседание Международного дискуссионного клуба «Валдай» под названием «Мир будущего: через столкновение к гармонии» [Электронный ресурс]. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/55882/>
6. Андреева Л.А. К вопросу о «Цифровой» юриспруденции // Актуальные проблемы юриспруденции: сб. ст. по матер. I междунар. науч.-практ. конф. № 1(1). Новосибирск: СибАК, 2017. С. 32-41.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PHILOLOGICAL SCIENCE

ӘБДІРОВА Ш.Г.

гуманитарлық ғылымдар магистрі, докторант
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

АЙТБЕНБЕТОВА А.Қ.

филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

ҰРАН, ҮНДЕУ МӘТІНДЕРІНДЕГІ КІЛТ СӨЗДЕРДІҢ ДИСКУРСТЫҚ ӘСЕРІ

Түйін. Мақалада қала көшелеріндегі билборд мәтіндері (ақпараттық тақтайша) идеологиялық құрал ретінде танылады. Ақпараттық тақтайшалардағы ұран, үндеу мәтіндеріндегі кілт сөздер анықталып, олардың дискурстық әсері талқыланады.

Түйінді сөздер: ұран, үндеу, кілт сөздер, дискурстық әсер.

Резюме: В статье рассматриваются тексты уличных билбордов (информационных досок) в качестве идеологического средства. Определяются ключевые слова в текстах лозунгов, призывов на информационных досках, их дискурсное влияние.

Ключевые слова: лозунг, призыв, ключевые слова, влияние дискурса.

Summary. In the article texts of the street billboards (information boards) are considered as an ideological tool. Keywords are determined in the texts of slogans, appeals on information boards, their discourse accusations.

Keywords: slogans, appeal, keywords, discourse influence.

Елбасының жолдауын насихаттау, ел экономикасын дамытуға жастарды шақыру, ел болашағына қызмет етуге баулу мақсатында қала көшелеріне ақпараттық мәліметтер – билбордтар – ілінген. Билборд – жарнамалық тақтайша. Billboard – сөзінің этимологиясы ағылшын, чех, поляк тілдерінде bill-афишада жариялау, board-тақта сөздерінің бірігуінен жасалған. «Billboard» біріккен сөзінің морфологиялық құрылымы зат есім, мағынасы жарнамалық тақтайша. «Billboard» сөзіне орыс тілінде «рекламный щит» тіркесі синоним болады. Қазақ тілінде ғаламторда, БАҚ-құралдарында бұл сөз «билборд» тұлғасында кірме сөз ретінде қолданыста жүр. Г.А. Қожахметова «Қазіргі қазақ тіліне шетелдік лексиканың кіру жолдары» мақаласында қазіргі БАҚ құралдарында кездесетін кірме сөздердің енуіне сипаттама жасап, «билборд» сөзін қазақ тілінің әріптерімен берілетін шетелдік сөздердің қатарына кірістіреді [Қожахметова Г.А., 2018, 3-б.]. Біз мақаламызда билбордтарды қазақ тілінде ақпараттық тақтайшалар деп қарастырдық. Қазір қала көшелерінде орналастырылған билбордтардың мазмұны жарнамалық мақсатта емес, бұл ақпараттық мәліметтердің мазмұнында ел болашағына бағдар берілген. Қазір ақпараттық тақтайшалар тек көшені көріктендіру үшін емес, идеологиялық құрал ретінде қолданыста жүр. Ақпараттық тақтайшалар мәтіндерінде ұран, үндеу функциясы бар ма? Біз мақаламызда ақпараттық тақтайшалардың мазмұны мен мәтіннің игерілуі және тақырыптық жіктелімі, ұран, үндеу мәтіндерінің танылуына әсер етуші кілт сөздерді талдаймыз. Зерттеу нысанына еліміздің Түркістан, Ақтөбе, Қандыағаш, Қызылорда облысы, Арал қалаларындағы тақтайшалардағы мәтіндер алынды.

Ұран сөзіне Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «Ұран I Үндеу, шақыру, дабыл. Ұран тастады [салды] – дабыл қақты, ұрандады. II Белгілі бір іс-әрекеттің негізгі мақсатын білдіретін қысқа ұғымды сөз тіркесі» деген анықтама беріледі [Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігі, 2008, 860-б.]. Ұран, үндеу сөздеріне түсіндірмелі сөздікте бірдей анықтама берілгенімен, екеуінің ара жігі бар. Ұран қысқа қолданыстағы, жұмыр тіркестер, сөйлемдер. Үндеу, үгіттеу, насихаттау мақсатында болғандықтан, ол бірнеше сөйлемдерден құралады. Осы тұжырымымызды басшылыққа алып, біздер көшелерде ілулі тұрған авторлық қолданыстағы сөйлемдерден құралған насихат тұжырымдарын үндеу мәтіндері ретінде, ал қысқа жинақы құрылымда жасалған тіркестерді ұран деп қарастыруға болады деп ойлаймыз.

Ақпараттық тақтайшаларды мазмұнына қарай жіктесек: өзегі Елбасының жолдауынан алынған мәтін үзгі: «Біз елімізді реформалаудың жаңа кезеңіне қадам бастық. Осы маңызды міндеттерді сапалы орындауымыз керек». «4-ші өнеркәсіптік революция жағдайындағы адами капитал». «Келешекке кемел біліммен» «Тілдердің үш тұғырлығын дамыту – экономикалық және әлеуметтік жаңғырудың маңызды қыры» Н.Ә.Назарбаев. «Қазақ тілі – біздің рухани негізіміз» Н.Ә.Назарбаев. «Үш тілді меңгеру – жарқын

болашақ кепілі». «Кәсіпкерлікке кең өріс». «Өрлеу. Бұл қазіргі заманның сын-тегеуріндеріне берілетін лайықты жауап. Біз әлем үшін ашықпыз, үздік жаһандық жетістіктер мен озық технологияны игеріп, ендіруге талпынып келеміз. Өмірдің барлық саласында жаңашылдыққа дайынбыз. Мен адамдардың игілігі жолындағы өзгерістерді қолдаймын. Ертеңгі күнге деген сенімділікті қолдаймын. Қазақстан міндетті түрде көшбасшы мемлекеттердің қатарында болады. Өрлеу – біздің идеямыз» Қасым-Жомарт Тоқаев. «Білімді ұрпақ – кемел келешек». «Атқа міну мәдениеті мен жылқы шаруашылығы жер жүзіне Ұлы даладан тарағаны тарихтан белгілі» Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласынан. «Қазақстан – 2050 Біздің жетістіктерімізбен қазақстандық даму үлгісі Жаңа саяси бағыттың негізі болуға тиіс» Н.Ә.Назарбаев. «Бұл өмірде бір ғана Отанымыз бар ол – Тәуелсіз Қазақстан» «Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдардың бөсекелестік қабілетімен айқындалады» Н.Ә.Назарбаев. Мәңгілік Ел тұрмысы бақуатты, түтіні түзу шыққан, ұрпағы ертеңіне сеніммен қарайтын бақытты Ел. «Мемлекеттің табысқа жетуінің кепілі елдің басты байлығы – адамның дамуы» «Біз конфессияаралық, діни тағаттылықты және азаматтардың діни нанымдарын құрметтеудің маңыздылығын қолдаймыз». «Біз ХХІ ғасырдың жаһандық картасында ешкімге ұқсамайтын, дербес орны бар ұлт боламыз десек, әлем бізді мәдени жетістіктерімізбен тануы керек». Мақал-мәтелдер: «Туған жер – тұғырың, туған ел қыдырың». «Өз қадірін білмеген, өзгені сыйлап жарытпас, Өз қадірін түсінген, өзгені жерге қаратпас». «Тәртіпке бас иген құл болмайды, тәртіпсіз ел болмайды» Авторлық қолданыстағы: «Бүгінде қазақ тілі әдебиет тілі болды. Қазақ тілі жоғары мектептерде оқытылатын бір ғылым саласы болды. Байыған өмір тілді де байытты» Қ.Қ.Жұбанов. Тиым мәнді: «Параға емес, биікке ұмтыл», «Параға жол жоқ!»

Жоғарыда көрсетілген тақтайшалардағы мәтіндердің біразы Қазақстан Республикасының Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың әр жылдардағы халыққа жолдауларынан, «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласынан алынған. Ұран, үндеу мәтіндерінің бойында мәтін тұтастығын сақтап, хабарлаушыға әсер етіп тұратын оның өзегі болады. Ол өзек сөздерді біздер кілт сөздер деп қарастырдық. Сол кілт сөздер ойдың игерілуіне әсер етуші тетік. Яғни дискурсқа түсушінің танымына әсер ететін кілт. Кілт сөздердің табиғаты қандай болады, кез келген сөз кілт сөз бола ала ма деген мәселелерді қарастырсақ. Кілт сөз орыс тіліндегі «ключевые слова» тіркесінің аудармасы. Бұл тіркес те мақаланың кілт сөздері ретінде қолданыста жүр. Біз мақаламызда бұл тіркесті дискурстық әсер тудырушы кілт сөздер мағынасында терминдік ұғымда қолданбақшымыз. Ал дискурстық әсер дегеніміз не? Дискурс айналымға түскен сәтте оның бірліктері дискурсты қабылдаушыға ақпарат бере бастайды. Ақпаратты қабылдаушы өз танымына сәйкес кілт сөздер, таныс мәліметтер іздей бастайды. Бұл дискурстық айналым үрдісінде адамның миында болатын құбылыс. Сол үшін мақсатты түрде дискурсты құрушы ақпараттың игерілуін жетелдету, көздеген мақсатын, ой өзегіне түйіп, дискурсты нақты кілт сөздерге құрады. Біздің ойымызша, кез келген сөз ұран, үндеу бола алмайтыны секілді кез келген сөз де кілт сөз бола алмайды. Мысалы, «Атқа міну мәдениетімен жылқы шаруашылығы жер жүзіне Ұлы даладан тарағаны белгілі» (Қызылорда облысы, Арал қаласында ілулі тұрған ақпараттық тақтайша мәтіні). Бұл мәтіндегі кілт сөз – Ұлы дала тіркесі. Себебі автордың айтпақ идеясының өзегі атқа міну мәдениетінің жер жүзіне қазақ елінен тарағандығы. Қазақ елін метафоралық қолданыста ұлы дала тіркесімен ауыстырып тұр. Ұлы сөзі қазақ танымында жоғары құрметті сипаттайды. Дала қазақ халқының ең бірінші байлығы – байтақ жері. Ұлы сөзіне қатысты қазақ тілінде Ұлы жүз, Ұлы жібек жолы, Ұлы дала тіркестері бар. Ұлы сөзінің мазмұны үлкен сөзімен тең дәрежеде қолданылмайды. Оның бойында қасиеттілік реңі бар. Сол себепті автор атқа міну мәдениеті мен жылқы шаруашылығының дамуын қасиетті қазақ жерінен таралғанын дөп басып көрсету, дискурсқа түсушінің танымына әсер ету мақсатында Ұлы дала тіркесін кілт сөз ретінде қолданған. Ұран, үндеу мәтіндерінде көбіне ұрпақ кілт сөз ретінде қолданылады. Мысалы, «Мәңгілік Ел тұрмысы бақуатты, түтіні түзу шыққан, ұрпағы ертеңіне сеніммен қарайтын бақытты Ел» (Қызылорда облысы, Арал қаласында ілулі тұрған ақпараттық тақтайша мәтіні). Бұл мәтін үзегінде бірнеше кілт сөздер бар. Мысалы, Мәңгілік Ел, түтіні түзу шыққан, ұрпақ, бақытты Ел. Бұл ой сызба форматына ауысса Мәңгілік Елге жетудің алгоритімі, яғни алғы шарты. Кілт сөздердің табиғатына жеке-жеке тоқталсақ. Мәңгілік Ел. Мәңгілік сөзі жалпы жұртшылық танымында ана дүниемен байланысты. Осыған қатысты мәңгілік өмір, мәңгілік ұйқы, мәңгілік сапар деген тіркестер бар. Ал автор жағымды формадағы жойылмайтын Ел мағынасында қолданған. Оның қабылдаушы санасына жағымды формаға көшуіне кейінгі кілт сөздер әсер етеді. «Мәңгілік Ел» идеясының тарихи негіздері 2014 жылдың 17 қаңтарында Қазақстан Республикасының президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың кезекті халыққа жолдауын: «Бір жыл бұрын мен еліміздің 2050

жылға дейінгі дамуының жаңа саяси бағдарын жария еттім. Басты мақсат – Қазақстанның ең дамыған 30 мемлекеттің қатарына қосылуы. Ол – Мәңгілік Қазақстан» жобасы, ел тарихындағы біз аяқ басатын жаңа дәуірдің кемел келбеті», – деп бастады. [Мәңгілік Ел, Жолдау, Н.Ә.Назарбаев // bilimdiger.kz]. Түркі тарихын, көне түркі мұраларын зерттеуші филология ғылымдарының докторы, профессор Қ.Сартқожаұлының «MANGI EL» халықаралық көпшілік журналында: «Мәңгілік ел – түрік жұртының данағөйі, үш бірдей қағанның кеңесшісі болған атақты Тоныкөк (Түй-ұйық) негізін қалаған идея екендігін жазған» [Қ.Сартқожаұлы, // Мәңгілік ел журналы, 20-21 б.]. Ғалымның пайымдауынша, Түрік қағанаты құрылғаннан кейін Тоныкөк Мәңгілік ел идеясын қолға алған. Ішкі, сыртқы геосаясатын жасаған. Мәңгілік ел саясатын Көк Түріктер жүргізген. Бұған дәлел ретінде ғалым «Күл Тегін» жазуын қазіргі қазақ нормасына келтірген Ғұбайдолла Айдаровтың нұсқасында: «Көктегі түркі Тәңірісі, Түркінің қасиетті жер-суы былай депті: Түркі халқы жоқ болмасын дейін, халық болсын дейін...» деген жолдарын айғақ ретінде келтіреді.[Ғ.Айдаров, 63-б.] Мәңгілік ел идеясы Қорқыт, Асан қайғы есімімен де байланысты. Асан қайғы да Жерұйықты ұрпақтың мәңгі жасауы үшін іздеген. Қазақ ұғымында жас келе адамдар саналы түрде өмірдің өткіншілігін түсініп, ақ өлім тілеп, жастардың өмірінің саулығын, жас ажалжан сақтанып отырған. Сондықтан Қорқыттың ажалдан қашуы өз қара басын сақтау емес, еліне жайлы мәңгілік өмір, ұрпағы өшпейтіндей тұрақты мекен іздеу. Мұхтар Әуезов Қорқыттың мәңгілік өмір туралы толғаныстарын аша келіп, оның болашақ ұрпақ үшін дүниетанымдық маңызы зор, мәңгілік мұра екенін атап өткен. Мәңгілік ел тіркесінің тамыры Тоныкөк бабамыздан бастау алады. Бұл «Көне түркілердің «Мәңгілік Ел» идеясы үш негізден тұрады: оның біріншісі – көне түркі жазба ескерткіштеріндегі «Мәңгілік Ел» идеясы, екіншісі – Әл-Фарабидің «Қайырымды қала» философиялық шығармасында, үшіншісі – Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанында. Мәңгілік ел кілт сөзі дискурсқа түсушілердің таным көкжиегіне қарай әр түрлі қабылдануы мүмкін. Ол дискурсқа түсушінің сана-сезіміне, ұлтына, тарихи танымына, ақпарат қорына байланысты. Дискурсқа түсушінің қабылдау ерекшелігіне қатысты дискурстық әсер де кейде күшті, кейде солғын, тіпті ақпарат туралы хабары болмаған адаммен дискурстық айналым да болмауы да мүмкін. Түтіні түзу шыққан – фразеологиялық тіркес. Бұл қазақы танымда ісі оңға басқан, жайлы отбасы немесе көшпенді кезеңдегі бір ауыл. Бұл тұрақты тіркес қазіргі кезде БАҚ-та жиі қолданыста жүр. Мысалы, Түтіні түзу шыққан Талды (Аудандық газетке жарияланған мақала атауы). Ұрпақ – қазақы халық танымында ең қасиетті сөздердің бірі. Жеке танымда ол қанның жалғастығы. Кең ұғымда өмірдің жалғасуы, ұлттың жоғалмауы. Қазақ этносы үшін ұрпақтың маңыздылығын А.Қайдар былай атап өтеді: «... өмірге қазақ болып келіп, қазақ қауымында өсіп-өнген адам ағайын-тумалары мен жекжат-жұрағатына ыждағатпен қарағанмен, қашанда өз кіндігінен тараған ұрпағына өзгеше мән бергені белгілі. «Ұлымды ұяға, қызымды қияға қондырам» деп шарқ ұрып, елін жаудан, есігін құрттан, малын жұрттан сақтап, білек сыбана еңбек етіп келеді дей келе ұрпақты үш түрлі бір-біріне жақын мағынада түсіндіреді. 1. Қазақтың дәстүрлі ғұрпы бойынша бір атадан өрбіп жалғасқан он атаға дейінгі туыстас үрім-бұтақ. Олар әке, бала, немере, шөпшек, немене, жүрежат, туажат, жекжат, жұрағат; 2. Халықтың табиғи өсіп-өнуіне ата-ана, балалар, немерелер – туыстығы жалғасқан үш ұрпаққа жатады; әке мен бала, шеше мен қыз туған уақыт аралығы ұрпақтың ұзақтығы деп аталады. Шамамен 30 жылға жуық уақыт; 3. Демографияда – әдетте бір жыл бойына дүниеге келген адамдар; ұрпақтардың түрлғылас, қатарлас өмір сүруі, өзара қарым-қатынаста болуы халықтың өмір жасының құрылымын құрайды. Қазіргі қазақ тілінде ұрпақ сөзі көп мағынаны береді. Мәселен, Қазақ әдеби тілінің 15 томдық сөздігінің 14 томында алты түрлі мағынасын атаған. Бірінші мәні – ұрпақ нақты адамның отбасы. Екінші мағынасы – келесі ұрпақ. Егер бірінші мағынада әке және оның балалары туралы айтылса, мұнда жалпы әкелер және балалар ұрпақтары туралы айтылып тұр. Үшінші мән – өмір жалғасы, болашағы. Сонымен қатар ғалым ұрпақ сөзінің мәнін тек семантикалық құрылымында басты болып келмей, барлық концептердің блогында: бесік, ұрпақ, бала, ұл, қыз, бірігіп, «ұрпақ» мағынасын беретінін баяндайды. Ғалымның пайымдауынша, қазақтар үшін, ұрпақ – өмірдің мәні, балаларды дүниеге әкеліп, лайықты тәрбие беру. Тұжырымдап келгенде, ұрпақ концептінің құндылығы осы мағынаға негізделеді және басқа да бірқатар концептердің құрамдас бөлігіне кіреді [Ұрпақ: Қайдар А. //kk.wikipedia]. Біздің ойымызша, «ұрпақ» сөзі қай қазақ үшін де жиынтық ұғымды білдіретін сөз. Ол жеке адамға қатысты қан жалғастығынан бастап, жалпы ұлттық ұғымда ұлттың өмірінің жалғасы мәнін қамтиды. Сондықтан ол кез келген ұранның кілт сөзі қызметін еркін атқарып, дискурсқа түсушінің танымына әсер етеді. «Бұл өмірде бір ғана Отанымыз бар ол – Тәуелсіз Қазақстан» Н.Ә.Назарбаев. Мәтін үзіндісіндегі Отан, Тәуелсіз Қазақстан сөздерін кілт сөз ретінде тануға болады. Отан сөзі XIX ғасырда түрік тіліне араб тілінен енген (ватан) кірме сөзі. Зерттеуші Юлай Шамилоғлы

«Әлем тілдеріндегі термин жасау мәселелері» мақаласында Отан сөзін түрік тіліндегі «ватан» сөзімен бір және атамекен сөзі мүмкін орыс тіліндегі отечество немесе неміс тіліндегі waterland сөзінің калькасы ретінде зерделейді /«Әлем тілдеріндегі термин жасау мәселелері»: Шамиғлы Ю.,// termincom.kz]. Біздің ойымызша, Отан сөзі орыс тіліндегі родина сөзімен тең мағыналас. Отан сөзі әбден қазақыланып, санамызға сіңісті боп кетті. Отан сөзіне қатысты мақал-мәтелдер де көп. Отан үшін отқа түс, күймейсің. Отансыз адам ормансыз бүлбүл. Отанын сатқан опасыз т.б. Найзаның ұшымен жерін қорғаған қазақ халқы Отан үшін күрес, Ерге тиген үлес деп елді қорғау міндетін Отан сөзімен мақалға түйіп қойған. Қазір Отан сөзі патриотизмнің символына ауысты. Сондықтан да ол мәтіннің ой қозғаушы күші бола алады. Тәуелсіз сөзі орыс тіліндегі «независимый» сөзінің аудармасы ретінде қалыптасқанмен, оның сәтті аударылуы мен тәуелсіз сөзінің колориттік реңі, Тәуелсіздікке жету жолындағы тарихи оқиғалар арқылы ел танымында жатық қалыптасты. Бұл ұранда мәтінінің игерілуіне осы кілт сөздермен қатар ой екпіні де ерекше әсер етіп тұр. Мұндағы бір ғана тіркесі кілт сөз секілді болғанымен, ол кілт сөз емес, оны ерекшелендіріп тұрған оған түскен ой екпіні. Яғни бір ғана тіркесінің айрықшаланып көтеріңкі дауыспен оқылуы ұранның мазмұнын ашып, дискурстық әсерін күшейте түседі. Ақпараттық тақтайшаларда адамгершілікке баулу, отансүйгіштікке шақыру мақсатында мақал-мәтелдер де ілінген. «Туған жер – тұғырың, туған ел – қыдырың» мақалының бойында тұғыр мен қыдыр кілт сөздер. Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде: «Тұғыр – 1. қолға үйретілген саят құстың қонақтайтын орны, биіктеу ағаш қондырғы. 2. Мініске төзімді, жабы тұқымдас жылқы, жұмыс көлігі [Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2008, 821-б.]. Қазақ халқы саятшылықпен айналысып, ер жігіттің серігі қыран бүркітті, оған керекті бұйымдарды қасиетті санаған. Бұл қазақтың танымдық ерекшелігіне сәйкес туған жерін тұғырына балау түсінігі осыдан шыққан. Аңызға сүйенсек, Қыдыр (Қызыр) мұсылман елінде ел аралап жүрген адам бейнелі әулие, адамға қамқоршы, дәулет беруші. Қыдыр ата (Қызыр ата) бүкіл халықтың қамқоры, оларға жақсылық жасаушы, ырыс, несібе, құт әкелуші, бақыт, береке, өмір сыйлаушы қасиет иесі, кемеңгер, әулие, көріпкел, жарылқаушы қарт. Ол ұлыстың ұлы күнінде әр елге келіп, әр шаңыраққа соғып бата береді. Мұсылман қауымы Қыдыр атаны ерекше ықыласпен күтіп, бата беріп кетеді деп сенген. Оған қатысты қазақ тілінде Қыдыр қонған, қыдыр дарысын, Қыдыр қолдасын деген тіркестер сақталған. Бата-тілектерде Қыдыр ата тіркесі бата-тілектің бір компоненті болып қалыптасқан.

Қорытындыласақ, қала көшелерінде ілулі тұрған ақпараттық тақтайша мәтіндерін идеологиялық құрал ретінде тануға болады. Ұран, үндеу мәтіндеріндегі кілт сөздер мәтіннің ой өзегінің тетігі. Олар ой қозғау, иландыру, сендіру, мақсатында жұмсалады. Кез келген сөз кілт сөз қызметін атқара алмайды. Оның бойында ұлттық көзқарас, ұлтқа сіңісті таным болуы шарт. Сонымен қатар бір мәтіннің бойында бірнеше кілт сөздер де болуы мүмкін. Кілт сөздер жеке сөз тұлғасында да, тіркестік қатынаста да қолданыла береді. Біз мақаламызда жоғарыда берілген ұран, үндеу мәтіндері бойынша кілт сөз ретінде ұрпақ, Отан, Мәңгілік Ел, түтіні түзу шығу, тұғыр, Қыдыр сөздерін талдадық. Бұларды біріктіретін ортақ нәрсе не? Ол – ұлттық таным. Профессор ғалым К.Қ.Садированың пікіріне сүйенсек, «Дискурс – сөз әрекеті, бірақ ол тек айтылған сөз сапасында ғана емес, тыңдаушысымен, олардың әлеуметтік статусы, психологиясы, жас ерекшелігі мен тәрбиесі, білім мен сөйлеу сәтіндегі мақсаты, көңіл-күйі, ұлты мен жынысын қоса есептеліп талданатын сөз әрекеті. Адамның айтайын деген ойын. «Не айтамын?», «Кімге айтамын?», «Не үшін айтамын?», «Қалай айтамын?» деген мәселе төңірегінде екшеп, соған сай тандап, белгілі бір құрылымға салып жұмсау заңдылықтары...» [Садирова К.Қ., 2019, 3-б.] Біздің пайымдауымызша, осы мақсаттар кілт сөздер арқылы жүзеге асады. Дискурстық айналымдағы кілт сөздер – ұлттық танымдық колоритті, дискурсқа түсушіге ой қозғаушы, дискурстық әсерді тудырушы құрал.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Дискурсология мәселелері. Садирова К.Қ. – Ақтөбе «Колибори баспасы», 2019.
2. Н.Ә. Назарбаев. Мәңгілік Ел, Жолдау, // bilimdiger.kz
3. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 969 б.
4. Қайдар А. kk.m.wikipedia.org
5. Қожахметова Г.А. <https://rep.ksu.kz> Қазіргі қазақ тіліне шетелдік лексиканың кіру жолдары
6. Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 800 б.
7. Шамиғлы Ю. «Әлем тілдеріндегі термин жасау мәселелері» termincom.kz

ПАНГЕРЕЕВ АБАТ ШАМУҰЛЫ

филология ғылымдарының докторы, профессор
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

СЕРІКҚАЛИЕВА ГҮЛДЕНАЙ БАТЫРҒАЛИҚЫЗЫ

2 курс магистранты
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

ӘПСАНА ЖАНРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНА ОРТАҚ СИПАТТАРЫ

Резюме: Бұл мақалада автор әпсана жанры, оның тарихы және түркі халықтарына ортақ сипаттары жайында баяндайды.

Кілт сөздер: әпсана, утопиялық әпсана, Асан Қайғы, әпсана тарихы, Қорқыт.

Резюме: В данной статье автор рассказывает о жанре апсаны, его истории и общих чертах тюркских народов.

Ключевые слова: апсана, утопическая апсана, Асан Кайгы, история апсаны, Коркыт.

Summary: In this article the author will talk about the apsana genre, its history and General features of the Turkic peoples.

Keywords: apsana, utopian apsana, Asan Kaigy, history of apsana, Korkyt.

Аңыз бен әпсана – өзара жақын, бірақ бір-бірінен оқшаулығы бар екі жанр. Олардың бір-бірінен айырмашылығы көркемдіктің дәрежесінен білінеді, яғни шығармада қиял мен ғажайыптық қаншалықты көркемдік рөл атқарады, міне, бұл – аңыз бен әпсананың әрқайсысын ерекшелендіріп тұратын басты белгі, бірінші шарт. Бұл екі жанрдың айырмашылығы олардың атқаратын функциясынан да көрінеді. Басқаша айтқанда, аңыз бен әпсана шығармалары қандай мақсатта айтылады, міне, бұл да – жанрды ерекшелендіретін белгі. Аңыздың мақсаты – бір фактіні, тарихи оқиғаны хабарлап, ол туралы тыңдаушыға мәлімет беру. Демек, аңыздың қызметі (функциясы) – танымдық, мағлұматтық. Ал, әпсананың мақсаты – баяғыда болған, немесе болды деген бір оқиғаны, іс-әрекетті, немесе жағдайды көркемдей баяндау арқылы тыңдаушыға ғибрат беру. Мұнда бас кейіпкерлер дәріптеле суреттеледі, олар көркем бейне деңгейінде көрінеді. [1,46]

Аңыз бен әпсана – прозалық фольклордың көркемдік даму жолындағы екі кезең десе де болады. Себебі бұл екеуінің де түп негізінде көп жағдайда өмірде болған бір оқиға жатады, бірақ аңыз осы оқиға дәуіріне жақынырақ болады, сол себепті ол аса көркемделмей, мағлұматтық мақсатта ғана айтылады. Бірте-бірте, оқиға болған дәуірден алыстаған сайын, аңызда қоспа көбейіп, неше түрлі қосымша детальдар пайда болып, алғашқы мәліметтік әңгіме көркемделе түседі де, болған оқиғаның өзі де көмескі тартады. Сөйтіп, аңыз әуел бастағы сипатын жоғалтып, әпсанаға немесе хикаятқа ауысады. Әрине, бұдан барлық аңыз әпсанаға немесе хикаятқа осылай айналады екен, ал әпсана мен хикаят тек осындай жолмен ғана пайда болады екен деген пікір тұмауы керек. Бұл – тек бір ғана жолы.

Әпсана басқа да жолмен пайда бола береді. Мұндай жағдайда ол тарихи оқиғаға негізделе бермейді, оның сюжеті ойдан шығарылған, я болмаса басқа бір шығармадан алынған болып келеді. Әсіресе, жер-су, мекен тарихын баяндайтын әпсаналардың сюжеті көп жағдайда сол тектес аңыздар сюжетіне ұқсатылып, ойдан шығарылады. Мысал ретінде «Тоқпанның балалары», «Айнақ көл», «Ыстық көл», «Қара жігіт», «Өгіздің терісі», «Қызылкеніш ордасы» сияқты шығармаларды атауға болады.

Мұндай шығармаларда әпсаналық, яғни ертегіге жақын сипат басым болады. Әңгіме бір заманда болыпты деген оқиғадан гөрі сондай болса екен деген мақсатта құрылған сюжетті баяндайды, сондықтан мұндай әпсанада ойдан шығарылған, бірақ фантастикалық түрге жетпеген қиял пайдаланылады. Онда аспанды шарлатып, жерді айналдыратын, я болмаса әп-сәтте шаһар тұрғызып, елді таң қалдыратын керемет болмайды. Басқаша айтқанда, керемет ғажайыпты (фантастикалық) сипатта емес. [1,49]

Сонымен, әпсана деп кейде ертеде болған, немесе ойдан шығарылған бір оқиғаны көркемдей баяндайтын шығармаларды айтамыз. Тақырыптық және сюжеттік мазмұнына қарай қазақ әпсаналары шартты түрде тарихи-мекендік және утопиялық болып келеді.

«Тоқпанның балалары» деп аталатын әпсанада бір кездерде Табынқазған, Тумалы деген көлдердің тарихы айтылады. Баяғыда Тумалы көлінің жағасына Тоқпан деген адам көшіп келеді. Оның үш ұлы тату болып, бәрі тыныш өмір кешеді. Үлкен ұлы арық қазып, Табынқазған көлінен су шығарады, егін егеді... Қалған екі ұлы, Баламбек пен Құлсары, мал бағып, үй күтеді. Алайда, әкесі Тоқпан өлгеннен кейін үш ұлы бұзылып, бірінің әйеліне бірі ғашық болып, берекелері кетеді. Соның салдарынан үшеуі айдалада қаңғып өледі, ал олардың үйі, дүние-мүлкі түгел өртеніп, бүкіл аймақты өрт шалады. Сөйтіп, бір кезде көк майса боп, жайқалып тұрған шалғын, ну орман, бәрі өртенеді, мал бытырап, бет-бетімен кетеді. Тумалы көлі иесіз қалады. [1,56]

Бұл әпсанада тарихи факті жоқ, шындығы: Ырғыз, Табынқазған, Тумалы көл деген жер-су аттары ғана. Көлдің тарихы қиял арқылы баяндалады, сол себепті мұнда кереметтік элементтері бар: Құдайдың арамза ағайындыларға күнәсі үшін қаза жіберуі, жынның сұлу қыз бейнесінде үш жігітті ынтықтырып, арбап-алдауы. Сонымен бірге әңгіменің бүкіл мазмұны, рухы мағлұматтықтан гөрі ғибраттық мақсат көздеген. Әрине, мұнда әпсананы жариялаушының да рөл болуы керек. Тіпті, соны ескергеннің өзінде де, бұл әңгімеде көркемдік сипат басым екені айқын сезіледі. Әпсанада сондай-ақ моральдық, имандылық мән де бар. Бұл әпсанадан тағы бір байқайтынымыз – бұл жанр шығармаларының қайғылы да аяқтала беретіндігі.

Осындай әпсаналардың қатарына Қорқыт туралы әңгімелерді енгізуге болады. Рас, Қорқытқа байланысты әпсана көп емес. Сондықтан оның сюжеттік құрамы да шағын, түптеп келгенде, қолда бар әпсананың бәрі бір ғана сюжетке құрылған: түсінде өлесің деп естіген Қорқыт ажалдан қашып, дүниенің төрт бұрышын шарлайды. Ақыры, Сыр өзенінің ортасына жайылған кілемде отырған Қорқыт жыланның шағуынан қайтыс болады.

Адамның ажалдан құтылудың, яғни өлмеудің амалын іздеуі туралы сюжет өте ерте заманда пайда болған. Осыдан 4500 жыл бұрын хатқа түскен, әлемдегі ең көне деп саналатын «Гильгамеш» эпосында бұл сюжет эпикалық түрде философиялық рухпен жырланған: ең жақын досы Энкиду өлгеннен кейін Гильгамеш өлмеудің амалын іздеп, әуелі теңіз ортасында тұратын құдайлардың ана-иесі Сидуриге, одан соң қалың орманда мекен ететін кемеші Уршанабиге, ең соңында өлім теңізінен өтіп, өзеннің арғы жағындағы Утнапиштиге келеді. Утнапишти оны ұйқымен сынайды, бірақ Гильгамеш бұл сынақтан өте алмайды. Содан кейін Утнапишти оған теңіздің астында адамды мәңгіге жасартатын гүл бар екенін, соны иеленген кісі өлмейтінін айтады. Гильгамеш аяғына тас байлап, су астына түсіп, гүлді алып шығады. Бірақ қайтып келе жатып, суға шомылып жүргенде гүлді жылан ініне алып кетеді (гүлді алып келе жатқанда жыланның қабығы сыпырылып қалады). Сөйтіп, Гильгамеш өлімнің құрығына ілінеді. [2,286]

Мәңгі жасау үшін ажалдан қашып, неше түрлі әрекет істейтін адам туралы сюжет көптеген елдің фольклорында бар. Қорқыт туралы әпсанада көне шумер-аккад эпосындағы ертегілік мотив жоқ. Егер Гильгамеш өлімнен құтылу жолын керемет жәрдемшінің көмегі арқылы таппақ болса, Қорқыт өзі табуға тырысады. Дүниені түгел шарлаған ол еліне қайтып келіп, «желмаясын сойып, оның терісімен қобызының сыртын қаптайды. Құрғақ жерде тұрса, бір күні ажал жетіп келер деген қауіппен бір қырмызы масаты кілемді алып, Сырдарияның суына төсеп, сонда қобызын тартып тұра беріпті. Қорқыт дүние кезгендегі арманын да, өлімнен қашқан қайғысын да, өзі көрген жақсылық-жамандық жайларын да қобызында ойнаған ғажап сұлу күйлерімен жеткізіп баяндайды. Қорқыт күйлерін бүкіл дүние, жан иесі түгел ұйып тыңдайды...

Қорқыт Сырдарияның көз жасындай суына қарап отырып, қобызын күйлеп, өлім мені қанша куса да, мен оны бұл жерге келтірмеспін деп қобызын үздіксіз тарта беріпті. Қорқыттың күңіренген күйлерін балқып тыңдаған ажал да жақын келе алмапты». [2,290]

Демек, Қорқыт ажалдан құтылудың амалын өзі тапқан. Ол амалы – қобыздың күйі. Олай болса, қазақ әпсанасының кейіпкері Гильгамешке қарағанда әлдеқайда жігерлі, белсенді. Ол өз күшіне ғана сенеді, бөгде ешкімнен, ешбір әулиеден, Тәңірден көмек күтпейді. Өз еңбегі мен өнерінің құдіреті арқасында ажалды жеңеді. Оның өлімі – әлсіздіктің, я болмаса ажалға, тағдырға мойынсұнғандықтың белгісі емес. Оның өлімі – кездейсоқ жағдайдың нәтижесі. «Қорқыт, – делінеді әпсанада, – күндіз-түні ұйқы көрмей, қобыз тартып өліммен алысыпты. Көп замандар бойы үздіксіз қобыз тартқан Қорқыт қалжырап, қалғып кетеді. Қорқыттың ізіне түсіп аңдыған ажал сол кезде жылан күйінде жорғалап, кілемге келіп шаққанда, Қорқыт осыдан ауырып өледі». [3,308]

Ажалға қарсы күресу туралы әпсанада Қорқыт бейнесі діни сарыннан таза, сондықтан Қорқытты мұсылман әулиесі етіп көрсететін хикаяттар жеке топ құрайды. Ал, біз талдап отырған әпсана сюжеттің көнелігімен, мазмұнының жарқындығымен ерекшеленеді. Бұл сюжет қазақтың өз топырағында пайда болған. Қорқыт есіміне байланысты фольклорлық шығармалары бар басқа түркі халықтарында бұл сюжет жоқ. Олардың фольклорында Қорқыт көбінесе ақылгөй қария, сәуегей жырау, кейде батыр, бақсы бейнесінде көрінеді. Ал, мәңгі өмір сүру үшін ажалмен айқасатын Қорқыт – қазақ фольклорындағы бірегей образ.

Мұхтар Әуезовтың сөзімен айтқанда, бұл әпсанада «оптимистік мағына басым. Бұл айтылғаннан тағы бір қорытынды шығады. Ол адамды өлімнен құтқаратын нәрсенің о дүниеде, яғни жер астында, су астында, я болмаса басқа бір әлемде болуы міндетті емес екендігі. Әдетте, зерттеушілер адамды ажалдан құтқаратын нәрсе о дүниеде болады, кейіпкер соны іздеп, өлілер патшалығын шарлайды деп есептейді. Бірақ Қорқыт ажалдан алып қалатын нәрсені жер мен су астынан, яғни өлілер тұрағынан іздемейді. Ол ажалдан қашып, дүниенің төрт бұрышын кезеді, бірақ, ақыры, өз жеріне келеді. Ол ажалдан құтқаратын керемет нәрсе өзінің ерекше жасалған қобызынан шыққан үн-күй деп біледі және сол арқылы ажалды өзіне көп уақытқа дейін жолатпайды. Қорқыттың осы активті іс-әрекеті, өлімге қарсы керемет қасиеті бар нәрсені емес, өз күшін жұмсауы, сондай-ақ әңгімеде көркем қиялдың өте аз болуы – бұл шығарманың таза әпсана екенін, оның ертегіге, эпосқа айналып үлгермегенін, дәлелдейді.

Қорқыттан кейінгі қазақ әпсаналарының кейіпкері-Асан Қайғы. Утопиялық әпсаналар Кеңес өкіметі кезінде өте аз жазылып алынған. Ел арасында «қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған заман», «жер жаннаты Жиделі Байсын», «тығулы жатқан қазына» туралы әпсаналар әлі күнге дейін айтылады, алайда, әзірше хатқа түскені – бір ғана сюжетке құрылған утопиялық әпсаналар. Ол сюжет мынау: кейіпкер шөбі шүйгін, суы мол, елге де, малға да жайлы жер іздеп, жаһанды шарлайды.

Бұл сюжет бірде Асанның әкесі Сәбиттің, бірде Асанқайғының, бірде оның баласы Абаттың, бірде Өтеген батырдың есіміне байланысты баяндалады. Олар іздеген құтты қоныс кейде Жерұйық, кейде Жиделі Байсын деп аталады. Әпсаналардың кейбірінде кейіпкер іздеген жерін табады, кейбірінде таба алмай, еліне қайтып келеді, немесе жолда қаза табады.[4,89]

Утопиялық әпсаналардың мазмұны көбінесе әлеуметтік сипатта болады. Бұлай болу себебі – ғалымдардың айтуынша, мұндай шығармалар, әдетте, қоғамдық-әлеуметтік өмірде үлкен бір дүрбелең кезінде, қауым қиындыққа душар болғанда пайда болады екен. Ондай жағдайда халық жақсы өмірді армандап, «алтын дәурен», «қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған заман», не болмаса елді қиыншылықтан құтқаратын бір қайраткер туралы утопиялы әңгіме, аңыз шығарады. Ол әңгіме, аңыздардың басты кейіпкерлері өмірде болған адамдар болуы мүмкін. Бара-бара мұндай аңыздар әпсанаға немесе хикаятқа айналады. Осыдан барып мессиандық рөл атқаратын адам, елге ырыс-дәулет беретін қоныс жайында әпсана мен хикаят қалыптасады. Мұндай әпсананың тарихи аңыздан айырмашылығы оның тек көркемдік дәрежесінде емес. Оның басты ерекшелігі сол – тарихи аңызда өткен дәуірдің оқиғасы мен адамы мадақтала жырланады, ал әпсанада өткен тарихтан гөрі қиялдан, арманнан туған оқиғалар мен кейіпкерлер дәріптеледі, мұнда заман, адам, жер-су, мекен халықтың қалауы бойынша суреттеледі, олар осындай болса екен деген тұрғыда көрсетіледі.

Міне, Асанқайғының Жерұйықты іздегені туралы әпсана осындай жағдайда дүниеге келіп, қалыптасқан болу керек. Тарихта белгілі Асанқайғы XV ғасырда өмір сүрген, Әз Жәнібектің кеңесшісі болған. Бұл дәуір дүрбелең оқиғалар көп болған шақ екені мәлім. Сондай оқиғалардың бірінде Асанқайғы бүкіл ел қамын ойлап, ерекше көзге түседі. Өзінен күшті Әбілқайырдан ыққан Жәнібек пен Керей елді Еділ мен Жайық арасынан көшіруге мәжбүр болады. Халық басына түскен ауыртпалықты көрген Асан Жәнібекке ата қоныстан жылжымау керек екенін айтады. Алайда, қаһарлы әміршімен тіресуге шама келмеген соң бүкіл жұрт арып-ашып, талай михнат шегіп Моголстанға, Шу бойына ауады.[4,92]

Міне, осындай қиыншылық заманда елге қамқоршы болған Асан жайлы әртүрлі аңыздар, әңгімелер туады. Солардың ішінде, әсіресе, кең тарағаны – Асанның ел-жұртқа құтты қоныс іздегені туралы.

Бұл әпсанада екі түрлі бағыт бар. Бірі елді қиындықтан құтқарушы Мағди жайындағы сюжеттің нышаны да, екіншісі – алыстағы құтты жер туралы сюжеттің түйіні. Басқаша айтқанда, мұнда екі түрлі әпсананың басы тоғысқан, бірақ олар өзді-өзі жекеленіп, дара дамып кетпеген. Көптеген елдерде бұлар өз алдына дамып, әртүрлі шығармаға айналған. Мәселен, орыс фольклорында мұндай шығармаларды

«легенды о возвращающемся избавителе» және «легенды о далеких землях» деп атайды. Бұларда таптық, әлеуметтік сарын өте күшті.

Құтты мекен жайындағы қазақтардың әпсанасын нұсқалары бойынша қарастырсақ, біріншіден, мұндай сюжеттің қарақалпақ, қырғыз, құмық, ноғай елдерінде де бар екенін көреміз, ал, екіншіден, бұл сюжетке құрылған шығармалар Асаннан да бұрын болғанын, тіпті, Асаннан кейінгі заманда басқа адамға байланысты айтылғанын байқаймыз. Демек, елге, малға жайлы қоныс іздеу туралы сюжет қыпшақ тобындағы түркілердің бөлінбей тұрған шағында пайда болған, кейін тағы бір ауыртпалық тұсында ол сюжет Сәбитке байланысты айтылған. XV ғасырда Сәбиттің орнын Асан басқан, ал ақтабан шұбырынды дәуірінде оның орнына Абат батыр мен Өтеген батыр қойылған. Міне, бұл сюжет осылай тарихи тұтастануға түскен. Мұнда тіпті батырлық эпосқа тән шежірелік те тұтастану бар: Жерұйықты іздеуші алдымен Сәбит, одан кейін оның баласы Асан, ең соңында оның ұлы Абат болып көрінеді. Бұл да – фольклорлық дәстүрдің заңдылығы.[1,74]

Асан Қайғының Жерұйықты іздегені туралы әпсана сюжетінің тарихын және басқа халықтардағы осы тектес сюжеттерді салыстыра қарастырудың нәтижесінде тағы бір заңдылық байқалады: бір жақта жер жаннаты – құтты қоныс бар, соны іздеп табу керектігі туралы сюжет барлық халықта рулық қоғамның әлсіреп, таптық алшақтықтың күшейе бастаған тұсында пайда болады. Ол кезде бұл сюжетте ешқандай таптық, әлеуметтік сарын болмайды. Рулық қауым ыдырап, феодалдық қоғам құрылған кезде сюжет кенейіп, бірнеше шығарма туады. Олар бірте-бірте өзінше дамып, жеке сюжеті бар «елді құтқарушы», «жерұйықты іздеуші», «тығулы қазына» туралы әпсанаға яки хикаятқа айналады. Қоғамның қиын-қыстау кезеңдерінде бұл шығармалар жаңғырылып, жаңа кейіпкерлерге таңылып отырады.[1,76-78]

Ал, осы сюжеттің генетикалық арғы тамырын іздесек, ол алғашқы қауымда қалыптасқан бір-бірімен тығыз байланысы бар үш әлем туралы түсінікпен сабақтас болуы ықтимал. Бұл түсінік көптеген миф, хикая, аңыздарға негіз болғаны белгілі. Біздің Асанқайғы іздейтін Жерұйық та – ойдан шыққан, арманнан туған қоныс. Ондай атауы бар мекенді картадан іздеу – әбестік болар еді. Жерұйық – халықтың жарқын қиялынан пайда болған еркін, азат, жанға жайлы жердің образы, «Жерұйық» деген сөздің өзі де, біздіңше, «ел ұйып, тату-тәтті өмір сүретін жер» деген ұғым береді. Ғалым Әуелбек Қоңыратбаев Қорқыт аңыздары көбінесе шамандық мазмұнда көрінсе, Асан Қайғы туралы аңыз-әңгімелер тарихи пішінде көрінеді. Ш.Уәлиханов, М.Әуезов, Ә.Марғұландар оны 15-16 ғасырларда өмір сүрген ноғайлы жұртының ойшылы, хандық-феодалдық құрылыстың сыншысы, шаруаға жайлы қоныс, бақытты өмір іздеген утопиялық ойдың ақыны ретінде бағалаған дей келе, Асан утопиясының екі түрін бөліп көрсетеді. Бірінде ол елге жайлы, нулы да сулы қоныс іздейді, ал екіншісінде номаддық өмірді аңсайды, сол идеяны феодализмге қарсы қояды дейді.[5,306]

Сайып келгенде, утопиялық шығармалар жалғыз Асан Қайғыға байланысты құтты мекен идеясымен шектелмейді, қазақ фольклорында әлі де қалың жұртшылыққа таныла қоймаған, тұңғығында халықтың ой-арманы жатқан әпсаналар бар болар, оны түгелдей зерттеп, елге таныту келер күндердің еншісінде болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қасқабасов С. Миф пен әпсананың тарихылығы// Қазақ фольклорының тарихылығы А., 1994.
2. Эпос о Гильгамеше. («О все видевшем»). Пер. с аккадского И.М.Дьяконова. – М.-Л., Изд-во АН СССР, 1964.
3. «Қорқыт Ата» энциклопедиялық жинақ / Бас редактор Ә.Нысанбаев – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы – 1999.
4. Омарұлы Б. Тарихпен тамырлас толғамдар (Асан Қайғы мен Бұқар жыраудың ұлт келешегін болжаған өлеңдері хақында) // «Ұлт тағылымы» журналы, №1 2000, 56-66 б.
5. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы (Құрастырып, алғы сөзін жазған Т. Қоңыратбаев). –Алматы: Ана тілі, 1991.-288 бет.

ОМАРОВА Г.Ж.

бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі маңмандығыны 3 курс докторанты
Абай атындағы ҚазҰПУ

ОҚЫЛЫМ ӘРЕКЕТІНДЕ СӨЗДІКПЕН ЖҰМЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Мақалада бастауыш сынып оқушыларының сөздіктермен жұмысын ұйымдастырудағы оқылым түрлері сөз болады. Сөздік – ақпараттық-анықтамалық әдебиеттің ерекше жанры. Сөздікпен жұмыс істеу сөздік мақаласынан нақты ақпаратты оқылым нәтижесінде алу, түсінуден басталады. Мазмұнды ақпарат алу үшін оқылымның әр түрлі тәсілдерін, әртүрлі стратегияларды қолдану керек. Автор анықтамалық лингвистикалық әдебиеттерді оқуға қолданылатын оқылым түрлеріне сипаттама береді. Оқылым түрлерін сөздіктермен жұмыста тиімді пайдалану жолдары қарастырылады.

Түйінді сөздер: бастауыш мектеп, жаңартылған білім беру мазмұны, сөздіктермен жұмыс, оқылым, оқылым түрлері.

Резюме. В статье рассматриваются виды чтения при работе со словарями в начальных классах. Словарь – это особый жанр информационно-справочной литературы. Работа со словарем – это умение извлечь конкретную информацию из словарной статьи, ее понимание и освоение в результате чтения. Разные типы текстов требуют разных способов чтения, разных стратегий получения из них смысловой информации. В обобщенной форме представлен вариант характеристики видов чтения применительно к чтению справочной лингвистической литературы. В статье рассматриваются способы использования этих видов чтения при работе со словарем.

Ключевые слова: начальная школа, содержание обновленного образования, работа со словарями, чтение, виды чтения.

Summary. The article discusses the problems of the correct organization of reading for primary school students when working with dictionaries. The dictionary is a special genre of reference books. Working with a dictionary is the extraction of specific information from a dictionary, understanding it and comprehension as a result of reading. Different types of texts require different reading methods, different strategies for obtaining meaningful information from them. Based on the analysis of literary sources on the psychology of reading, a variant of the characteristic of the types of reading is presented in a generalized form as applied to reading reference linguistic literature. The article presents methods of using these types of reading in the work with a dictionary.

Key words: elementary school, content of updated education, work with dictionaries, reading, types of reading.

Қазіргі кезеңде бастауыш сынып оқушысының білім алуындағы рөлі маңызды бола түсуде, өйткені оқу үдерісі өз бетінше білім алу үдерісіне айналып бара жатыр: оқушы егжей-тегжейлі және шебер ұйымдастырылған білім беру ортасындағы іс-әрекет жағдайында білім алу траекториясын өзі таңдайды. Білімді сәтті игеру үшін түрлі ақпарат көздерімен жұмыс істей білуі қажет. Мұндай ақпарат көздері ретінде түрлі лингвистикалық сөздіктер де қызмет етеді. Бұл дереккөздер оқушылардың нақты ақпарат алуына және қолдануына ыңғайлы, оларға лексикалық бірліктер туралы дәл, ғылыми-сенімді ақпаратты тез және оңай алуға мүмкіндік береді. Оқушылардың өзіндік ізденісіне, өз бетінше білім алуына мән берілген жаңартылған мазмұндағы білім беру стандартының «Тіл мен әдебиет» білім беру саласында бастауыш мектептің 4-сыныбын бітіргенде «оқушы түрлі дерек көздерінен қалай ақпарат табуды біледі»- деп, күтілетін оқыту нәтижелерінде атап көрсетеді [1;9]. Осыған сәйкес бастауыш мектептегі тіл сабақтарында оқушылардың әртүрлі анықтамалық-энциклопедиялық дереккөздермен (сөздіктер, анықтамалықтар, энциклопедиялар) жұмыс істеу білігін қалыптастыруды талап етіп отыр.

Әртүрлі ақпарат көздерімен жұмыс істеу оқу үдерісінің маңызды бөлігі болып табылады. Оқу әрекеті әртүрлі формада берілетін ақпаратпен жұмыссыз мүмкін емес. Оқу үдерісінде меңгерілетін білім – іздеп тауып, сығымдап, өңдеп, түсіндіріп, сақтап, пайдаланатын ақпарат. Осылайша, ақпараттық қызмет әмбебап ақпараттық оқу әрекеті түрінде нақты пәндік саланы оқушының меңгеруі арқылы жүзеге асырылады [2].

Сөздік – ақпараттық-анықтамалық әдебиеттің ерекше жанры, сөздіктің негізгі композициялық және коммуникативті бірлігі сөздік мақала болып табылады.

Сөздікпен жұмыс сөйлеу әрекетін дамытады. Сөздіктерді ұтымды пайдалану мәселесін зерттегенде, сөздікпен жұмыс істеу сөздік мақаласынан нақты ақпаратты оқылым нәтижесінде алу, түсінуден басталатынын білеміз. Осыған байланысты лингвистикалық анықтамалықтарды оқу (оқылым) сөйлеу әрекетінің бірі ретінде қарастырылады.

Оқылым – ең күрделі психологиялық және зияткерлік үдеріс.

Психология ғылымында оқылым феноменіне әр тұрғыда қарайды [3].

Процессуальды-функционалды тұрғыда қарайтын өкілдері (С.Л.Рубинштейн, И.Ф.Неволин, М.В. Гамезо, Я.А. Пономарев, D.La Berge, S.Samuel, E.Huey, E.G.Gibson, H.Levin және т.б.) оқылымды «көп деңгейлі, онтогенезде үздіксіз түрленіп және дамып отыратын үдеріс» деп қарастырады. Осы көзқарас аясында оқылым танымдық және коммуникативтік әрекет атқаратын қызметі тұрғысынан талданады.

Мәтіндік (нысандық) тұрғыдан келгенде (Л.П. Добраев, Т. М. Дридзе, Н.И. Жинкин, И.Ф.Неволин, Ю.М. Лотман, О.С. Анисимов, P. Frederiksen және т.б.) мәтін «тұлғалық және кәсіби маңызды ақпаратты түсіндіру және жинау пәні» ретінде талданады.

Оқылымды субъектінің көзқарасымен қарастыру әрекеттік-стратегиялық тұрғыдан қарайтындарға (Дж.Брунер, Б.Ф.Ломов, Н.М.Лебедева, P.A. Kolers, S.F. Clewell, J. Haidemos, G. Underwood және басқалар) тән. Бұл тұрғыда «оқылым – адам әрекетінің белсенді, мақсатты, тілдік үдерісін ұғындырады».

Біздің көзқарасымызша, оқылымды адам әрекетінің нақты түрі ретінде қарастыруы (А.Н. Леонтьевтің әрекет теориясының контекстінде) оған толық және біртұтас берілген түсінік болып табылады.

И.Л.Зимней зерттеулерінде, оқылым іс-әрекет теориясының аясында танымдық-ақпараттық үдеріс ретінде қарастырылады [4;68]. Осы бағытта И.Л. Зимняя оны бірнеше көзқарастар тұрғысынан біртұтас етіп түсіндіреді:

1) осы әрекеттің субъектісі тұрғысынан, яғни, оқырман мотивтері, қажеттіліктері, мақсаттары және т.б.;

2) осы әрекеттің пәндік (психологиялық) мазмұны тұрғысынан, пәннің жиынтығы (ой, мәтін мазмұны), әрекеттің нысаны ретінде мәтіннің жазушы мен оқырман ойларының қалыптасуы мен қалыптастырудың құралдары мен амалдары;

3) мәтінде және оқылымды құрылымдық ұйымдастыруда, мұнда сыртқы құрылымымен (әрекет және операция) бірге оның әр түрлі деңгейлерде – мотивациялық – қажеттілік – мақсатты, пәндік және операциялдық (яғни оқу техникасы) сияқты үш жақты түсінігі бар;

4) оның ішкі және сыртқы жағының бірлігі тұрғысынан, ішкі жағына мағыналық қабылдау, «түсіну» актісі, ал сыртқыға «техникалық», операциялық жағы айтылады.

Осылайша, сөздіктерді оқуды үйрету іс-әрекетке үйрету ретінде құрылу керек, яғни оқырманның өзін басқару, қалыптастыру және дамыту тұрғысынан (мотивациялық сала, пәндік мазмұны, оқу техникасы).

Психологтардың зерттеулері әр түрлі типтегі мәтіндер оқылымның әр түрлі тәсілдерін, олардан мазмұнды ақпарат алу үшін әртүрлі стратегияларды қажет ететіндігін эксперимент арқылы дәлелдеді. Оқылым психологиясы бойынша зерттеулерді талдау анықтамалық әдебиеттерге қатысты мәселенің аз зерттелгенін көрсетті. Осы тұста А.А.Леонтьевтің мына пікірі орынды айтылған: «оқылымды психологиялық тұрғыдан зерттеу негізінен әдебиеттің бір түріне, яғни көркем әдебиетке шоғырланған. Бірақ адамға тигізетін әсерінің маңыздылығы одан кем түспейтін мәтіннің басқа түрлері, кітаптардың басқа түрлері де бар» [5; 42].

Сөздіктер ақпараттық құжаттарға жатады. Құжаттар тілі табиғи тіл емес. Олардың тілі ерекше – ақпараттық, формаланған, кодталған, оқу техникасын алдын-ала анықтайтын, дәлірек айтсақ, рационалды оқылымның әралуан түрлері қолданылады. Ғылыми әдебиеттерде оның әртүрлі атауларын кездестіруге болады: жетілген, икемді, динамикалық.

Жетілген оқылым «стратегиялық ізденістің күрделі үдерістерінің жиынтығы» болып саналады, оның негізгі элементтері мәтінде бағдарлану, ойлау міндеттерін шешуде бұрын жинақталған білімді қолдану, мәтіндегі ойдың даму заңдылықтары мен реттілігін анықтау, визуалды қабылданатын ақпаратты өңдеу және оны есте сақтау болып табылады» [3; 10].

Бастауыш мектеп жетілген оқылым элементтерін қалыптастырудың және оқылымның әралуан түрлерін игеруге дайындықтың бастапқы кезеңі болуы керек. «Қазір барлығы мойындап отырғандай, бастауыш және орта мектеп мұғалімдері рационалды оқылымға үйретуі керек» [6; 164]. Қазіргі бастауыш мектепте балалар негізінен оқылымның тек бір тәсілін – бастапқы қарапайым оқылымды меңгереді, яғни сөздерді тастамай, баяу оқу.

А.А.Леонтьев атап өткендей, «проблема так называемого быстрого чтения, о которой так много, и, к сожалению, чаще всего бесплодно у нас говорят, – в сущности, проблема выработки у читателя адекватной данному виду текста стратегии чтения. Поэтому возникает сложнейшее переплетение различных видов текста, различных задач чтения, различных соскобов и уровней оперирования с текстом» [5; 43].

Сөйлеу әрекеті теориясы бойынша зерттеулерде оқылымның келесі түрлері көрсетілген: танысымдық (ознакомительное), зерделік (изучающее), көрсетімдік (просмотровое), ізденімдік (поисковое). Мұндай жіктелуі мәтіннің ерекшелігі мен оларды орындау үшін берілген коммуникативтік тапсырмаларға байланысты. “Цели чтеца, накладывающиеся на особенности текста, определяют характер чтения, стратегия которого меняется в соответствии со структурой текста, антиципациями (особенностями выдвижения и подтверждения гипотез) и способностями читателя перекодировке” [3; 9].

Оқылымның осы түрлерін тіл үйренуге байланысты Ф.Оразбаева [7] төмендегіше сипаттап береді:

Танымдық оқылым дегеніміз – тіл үйренушінің кез келген қызықты, танымдық мәні бар мақала, кітап, пікір, газет, журнал тағы басқа материалдарды оқып-түсінуі.

Зерделік оқылым бойынша оқушы берілген материалды, не мәтінді басынан аяғына дейін толық түсініп оқу керек.

Ізденімдік оқылым – берілген материалдың ішінен автор өзіне керекті фактіні, хабарды, сілтемені, көрсеткішті т.б. іздеп тауып, пайдалана білу.

Көрсетімдік оқылым – берілген материалды жүйелеп қарап шығып, оның не туралы екенін қысқаша анықтап беру, оның тақырыбын айқындау, ең басты мәнін, ерекшелігін танып көрсету. Мұнда оқушы барлық материалды ежіктеп оқымаса да, оның тарауларын, абзацтарын, ережелерін, тұжырымдарын жеке-жеке қарап шығып, оларға қатысты негізгі ойды көрсетеді, тақырып қояды.

Динамикалық оқылымды зерттеушілер О.А. Андреев, Л.Н. Хромов [8] оқылымның барлық тәсілдерін бес топқа бөлуді ұсынады:

- тереңдетілген;
- жылдам;
- панорамалық жылдам;
- таңдамалы;
- оқу – көру және оқу – сканерлеу.

А.Н.Коренев [9] оқылымның екі тәсілін анықтайды: қатармен және тік оқу. Қатар бойынша оқу мәтін жолының сөздеріне көздің дәйекті түрде қозғалуы арқылы жүзеге асырылады. Осы оқу әдісімен бір (немесе бірнеше) жолдардың сөздері бірден «өңделуге» түседі, яғни параллель, көп арналы ақпаратты өңдеу жүзеге асырылады.

Оқылым міндеттеріне байланысты А.Н.Коренев оқылымның келесі түрлерін ажыратады.

- 1) ізденімдік оқылым (поисковое чтение) – белгілі бір фактіні іздей отырып оқу;
- 2) мағыналық оқылым (смысловое чтение) – мәтінді түгел оқу
- 3) егжей-тегжейлі оқылым (детальное чтение) – қосымша моторикалық қимылмен бірге мағыналық оқу (түсінгенін нақтылау үшін қайта көз жүгірту, сызбаны қарау үшін бастың қозғалысы және т.б.).

Оқылым психологиясы бойынша әдеби деректерді талдау негізінде оқылым түрлерінің сөздіктермен жұмыста қолданылуына сипаттама берілді.

Сөздікпен алдын-ала танысу үшін оқылымның көрсетімдік түрі қолданылады. Көрсетімдік оқылымның мақсаты – сөздіктің, сөздік мақаланың мазмұны туралы жалпы түсінік алу. Оқырманның міндеті – оны қызықтыратын ақпараттың мәтінде болуы немесе болмауы фактісін анықтау. Осыған байланысты белгілі бір сөз туралы не айтылып жатқаны емес, «не туралы» (мысалы, қажет / қажет емес, қызықты / қызықсыз) екенін білу пайдалы.

Оқушыларға сөздік бойынша тапсырмалар бермей тұрып, оларды осы кітаппен жұмыс жасауға үйрету керек. О.А. Андреев пен Л.Н. Хромдар кітаппен мынадай танысу ретін ұсынады:

а) кітап туралы негізгі ақпарат: атауы, авторы, басылған жері мен жылы, баспасы туралы негізгі ақпаратты қамтитын титулдық парақты мұқият оқып шығу;

б) кітаптың мазмұнымен танысып, оның қандай бөлімдерден тұратынын, материал қандай ретпен берілгенін түсінуге тырысу;

в) мазмұны туралы жақсырақ білуге, кітаптың мақсаты мен неге арналғанын түсінуге, оны қалай оқуға болатындығы туралы кеңестер алуға мүмкіндік беретін аннотацияны, алғысөзді, кіріспені оқып шығу;

г) кітаптың негізгі мәтінімен тікелей танысу, ең құнды және қызықты бөлімдерден кейбір беттерін, абзацтарды, үзінділерді оқып шығу. Бұл автордың стилі мен тілі туралы, материалды ұсынудың ерекшеліктері, кітаптың қиындығы мен қол жетімділігі туралы түсінік береді.

Жоғарыда айтылғандар сөздікпен танысудың бастауыш мектепте қолдануға болатын жеңілдетілген нұсқадағы алгоритмін жасауға мүмкіндік туғызды.

Әңгімелесу барысында мұғалім оқушыларға сөздікті көріп шығу үшін нақты нұсқаулық береді:

1) сөздіктің атауы, оның авторы;

2) сөздіктегі сөздердің орналасу ұстанымы, мазмұны;

3) кіріспе (алғысөз) – егер ересектерге арналған емес, бастауыш мектепке арналған сөздік қолданылса, оның алғысөзі көлемі мен күрделілігі жағынан біршама ерекшеленеді;

4) сөздік мақаланың құрылу реті.

Оқылымның зерделік түрі сөздік мақаладан ақпаратты дәл және толық алуды көздейді. Ол алынған ақпаратты пайдалану үшін қажет.

Сканерлеу (ізденімдік оқылым) сөзді, фактіні, грамматикалық немесе стилистикалық белгіні және т.б. іздеу үшін жылдам қарауға мүмкіндік береді. Тәжірибе көрсеткендей, қазақ тілі сабақтарында сөздікпен жұмыс жасауда дәл осы оқылым түрі қалыптасады. Көру аппараттарын, әсіресе перифериялық көру қабілетін жаттықтыру және дамыту қажетті ақпаратты (сөз, грамматикалық белгі, қысқартулар және т.б.) тез таба білу қабілетін қалыптастыруға ықпал етеді. Оқылымның бұл түрі, ең алдымен, бастауыш сынып оқушыларына арналған сөздіктердің соңында орналасқан алфавиттік көрсеткішпен жұмыс жасағанда іске асады.

Таныстырылымдық оқылым материалмен танысу үшін оны оқып шығуды қажет етеді. Оқылымның бұл түрінің мақсаты – сөздік мақаланың мазмұнымен танысу, негізгі ақпаратты түсіну. Таныстырылымдық оқылым дағдыларын игеру үшін оқушыларға сөздік мақаладағы негізгі және қосымша ақпараттарды тез ажыратуды, негізгі ақпаратты беретін кілт сөздерді көре білуді үйрету керек. Сөздікті оқу әрекеті – бұл таныстырылымдық оқылым элементтері (ұғымдарды оқу): сөздік мақала құрылымының ерекшеліктерін ескере отырып, оны бөліктерге және кіші мақалаларға жылдам және дәл бөлу. Таныстырылымдық оқылым тәсілдері кіріспе және алғысөздермен жұмыс жасау кезінде де жүзеге асырылады.

Лингвистикалық сөздіктермен жұмыс сөздікті пайдаланудың нақты мақсаттарына және мәтіндік материалдың сипатына байланысты оқылымның бір түрінен екінші түріне ауысу білігін игеруге, икемді оқылымға өзара байланысты құрылады.

Сөздікті оқу сөйлеу әрекетінің түрі ретінде мағыналық қабылдауды, санада өңдеуді және алынған ақпаратты түсіндіруді қамтиды. Оқылым барысында ми қыртысының тиісті бөлімдерімен әртүрлі анализаторлар (көру, есту және сөйлеу) қатысады. Барлығы кешенді түрде оқырманның күрделі психикалық әрекетін қамтамасыз етеді. Сөздіктен ақпаратты алу үдерісі – бұл үйрену керек оқылымның ерекше тәсілі. Сондықтан оқушыда жоғарыда айтылған оқылым түрлері қалыптасқанда ғана сөздікпен жұмыс нәтижелі болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты.-Астана, 2018. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/v1800016989>
2. Зайченко Т.П. Информационная культура как психолого-педагогический фактор развития универсальных учебных действий школьников // Известия РГПУ им. А. И. Герцена. –2013. – № 155. – С. 102-109.

3. Рубо И.Г. Психологический анализ стратегий чтения научного текста: Автореферат дис. канд. психол. наук. – М.: 1988. -22 с.
4. Зимняя И.А. Психология чтения как вида речевой деятельности // В сб: Материалы Всесоюзной научно-практической конференции «Психолого-педагогические проблемы обучения технике чтения, смысловому восприятию и пониманию текста». 12-15 мая 1988. – М.: Знание, 1989. -67-69.
5. Леонтьев А.А. Место психологии в современной науке о чтении //В сб.: Проблемы социологии и психологии чтения.– М.: Книга, 1975. -39-45.
6. Цуранова С., Косаревская Т.Е. Из опыта подготовки в университете инструкторов –методистов обучения рациональному чтению // В сб. Материалы Всесоюзной научно-практической конференции «Психолого-педагогические проблемы обучения технике чтения, смысловому восприятию и пониманию текста». 12-15 мая 1988. – М.: Знание, 1989. -185 с.
7. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі – Алматы: Білім, 2005. -204 б.
8. Андреев О.А., Хромов Л.Н. Учитесь быстро читать: Кн. для учащихся старших классов. – М.: Просвещение, 1991.–160 с.
9. Корнев А.Н. Мои взгляды на быстрое чтение. // В сб. Материалы Всесоюзной научно-практической конференции «Психолого-педагогические проблемы обучения технике чтения, смысловому восприятию и пониманию текста». 12-15 мая 1988. – М.: Знание, 1989. – С. 87-89.

ТАЛАСПАЕВА Ж.С.

кандидат филологических наук, профессор
Северо-Казахстанского государственного университета им. М. Козыбаева

ЕСМАТОВА М.Т.

филология ғылымдарының кандидаты, доцент
М. Козыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

КАДЫРОВ Ж.Т.

филология ғылымдарының кандидаты, профессор
М. Козыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

БАЛГАРИНА Б.А.

филология мамандығының 2 курс магистранты
М. Козыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

**СОЛТҮСТІК ӨңІРДІҢ КЕЙБІР ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНА
БАЙЛАНЫСТЫ ТУЫНДАҒАН Аңыздары**

Түйін. Мақалада Солтүстік Қазақстан облысының кейбір жер-су атауларына негіз болған аңыз-өңгімелері берілген. Топонимдер қоғам мен адамзат дамуының ажырамас бөлігі болып табылады. Осы мақалада фольклорлық жанр – топонимикалық аңыз өңгімелерді зерттеген отандық әдебиет зерттеушілері С. Қасқабасов, М. Ғабдуллин, және жазушылар І. Есенберлин, С. Мұқанов, т.б. еңбектері негізге алынған.

Түйінді сөздер: фольклортану, топонимика, ономастика, фольклорлық жанр, гидроним, ороним, микро-топонимия, презентативті, экспозитивті, трансформативті.

Резюме. В статье представлены легенды-рассказы Северо-Казахстанской области, ставшие основой названий земли-воды. Топонимы являются неотъемлемой частью развития общества и человечества. В данной статье отражены труды отечественных литературоведов, исследовавших историю фольклорно – топонимических легенд, С.Каскабасов, М.Габдуллина и писателей И.Есенберлина, С.Муканова и др.

Ключевые слова: фольклороведение, топонимика, ономастика, фольклорный жанр, гидроним, ороним, микро-топонимия, презентативный, экспозитивный, трансформативный.

Summary. The article presents the legends-stories of the North Kazakhstan region, which became the basis of the names of land-water. Toponyms are an integral part of the development of society and humanity. This article reflects the works of Russian literary critics who studied the history of folklore and toponymic legends, S. Kaskabasov, M. Gabdullin and writers esenberlin I, S. Mukanov, etc.

Keywords: folklore studies, toponymy, onomastics, folklore genre, hydronym, oronym, microtoponymy, presentative, expositive, transformative.

КІРІСПЕ

Еліміздің өткені мен бүгінінің арасындағы сабақтастығы, оның жер-су атаулары – топонимдері арқылы көрініс табады. Қазақ елінің жер-су атаулары халықтың сан ғасырлық тарихынан сыр шертеді. Осы себепті, өңірдің елді-мекендері мен топонимдердің өзгеріске ұшырауына, ұмыт болуына байланысты жер-су атауларын зерттеуді жөн көрдік.

Аңыз жанры тарихи шындық, тарихи факт негізінде қалыптасады. Аңыз өмірде болған елеулі оқиғалар, ертеректе өмір сүрген көрнекті адамдар және белгілі бір жер-су, мекен жайды баяндайды.

Әдебиет зерттеушісі Мәлік Ғабдуллин өзінің қазақ халық әдебиетінде арналған кітабында бұл жанрға біршама орын берді. Бірақ, соның өзінде, ол кісі аңызды жеке алмай, «аңыз өңгімелер» деп атап, оған жалпы сипаттама беріп, «аңыз» жанрының ең басты ерекшелігін айқын көрсеткен. Фольклортану ғылымында аңызды тарихтық және мекендік (топонимикалық) деп екіге бөледі. Топонимикалық деп

бөліп жүрген аңыздар да тарихи негіздер, фактілер болады. Сонымен, топонимикалық аңыз деп жер-судың, тау-тастың пайда болуы мен атын мифтік ұғыммен, немесе мифтік кейіпкердің іс-әрекетімен емес, бір оқиғамен я болмаса белгілі қайраткер атымен байланысты түсіндіретін әңгімені айтады. Бұл мәлімет С. Қасқабасовтың «Қазақтың халық прозасы» еңбегінен алынды [1, 124-129 бб.].

Қазақ халқында жер-су, тау-тас, елді-мекен, өзен-көл жайында ауызша айтылатын әңгімелер көп. Мақсатымыз – Солтүстік Қазақстан өңіріндегі белгілі бір мекен, жер-су, өзен-көл, тау-тас тарихын әңгімелейтін топонимикалық аңыздарды анықтау.

Топонимика – гр. «*topos*» – жер, мекен және «*онума*» – «ат, атау» деген сөзінен шыққан географиялық атауларды, оның мән-мағынасын зерттейтін ономастиканың негізгі бөлігін білдіреді, топонимия – белгілі бір елді мекеннің (аудан, облыс, елдің т.б.) географиялық атауларының кешені деген сөз. Әрбір нысанның бейнелі топонимдік аталымдары сипаты бойынша төмендегідей негізгі түрлерге бөлінеді:

- гидроним – гректің «*hydor*» – «су» деген сөзі, яғни су нысандарының атауы;
- ороним – гректің «*oros*» – «тау» деген сөзі жер бетіндегі бедерінің кез-келген бірлігінің жалқы атауы, оның ішінде тау, төбе, шоқы, құз және т.б. атауы;
- ойконим – гректің «*oikos*» – «тұрғылықты мекен» дегенді білдіреді, кез-келген елді мекеннің жалқы атауы, оның ішінде қала типтегі атау – астионим, ауыл типтес елді мекен – космоним деп аталады.

Ал, нысандардың көлемі бойынша топонимдердің мынадай екі деңгейі атап көрсетіледі:

макротопонимия – ірі табиғи немесе адам қолымен жасалған нысандардың және саяси әкімшілік бірлестіктердің атауы;

микротопонимия – шағын географиялық нысандардың, әсіресе жергілікті ландшафтық (орман, тоғай, алаң т.б.) атауларын жекелей атау [2, 16-17 бб.].

Қазақтың топонимикалық аңыздары екі түрлі болып келеді. Бірі тарихи оқиғамен, дәлірек айтсақ, қоқандықтар мен қалмақтарға қарсы соғыстармен байланысты болып келеді де, сол ұрыс болған жерлерді суреттеп, оқиғаны баяндайды.

Негізінде топонимикалық аңыздар екіге бөлінеді. Біріншісі қоқандықтар мен қалмақтарға қарсы соғыстардың ұрыс болған жерлерді суреттейтін болса, ал екінші түріне жер-су, мекеннің атын нақты бір тарихи фактімен байланысы жоқ, бірақ өмірде болған оқиғаны, жер-судың пайда болуын, ешқандай мифпен байланыстырмай баяндайтын шығармалар жатады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Фольклортанушы, ғалым С.Қасқабасов фольклор шығармаларын баяндау әдістерін трансформативті (өзгерте баяндау), презентативті (нұсқау көрсете баяндау), экспозитивті (түсіндіре баяндау) деп бірнеше түрге бөледі [1, 33-34 бб.]. Аталған жіктеу топонимдік аңыз-әңгімелерге да тән. Топонимдік аңыздарда қиял, қоспа болмайды. Өйткені сюжеті шындық өмірде болған оқиғалардан алынады. Орындалу мәнерінде презентативті баяндау мен экспозитивті баяндау қатар орын алады деуге болады.

Мысалға, Ақжар ауданының Айсары ауылдың шығу тарихы «Айсары-Шорман» аңызы да, бүгін де өз еншісін алды. Бұл жерді мекен ететін ел де, дала еркесі самал жел де Айсары қыздың махаббаты жайлы айтылған. Бағаналы руының шонжары Ақпанбет байдың алты ұлының ортасында өскен Айсары атты ару қыз өзгеше тәкәппар болып өсіпті. Сол байдың жылқысын бағып жүрген жалшы жігіт Шорман болған. Екі жас бір-біріне ғашық болып көңіл қосқан. Бір ескі заманның шырмауына түскен екі жас қосыла алмайтынына көз жетіп, ат жаратып елден қашады. Үміт қылғаны Омбы жақтағы Шорманның туыстарына барып, сонда паналау еді... Күн-түн жүргеннен кейін, тынығу үшін бір ағаштардың жанына қонып қалады. Бірақ сол маңда Айсары сырғасын жоғалтып алады. Бұл жерді қазір «Сырғалы» деп атайды... Құғыншы топ оның сырғасын тауып алып, арттарынан қуып жетеді. Тағдыр жазу солай болды ма, құғыншы топ екі ғашықты садақпен атып салады. Сол жерде ғашық сезімдерін білдіргендей еді. Айсарының әкесі қызын ауылына апарып жерлетеді. Солай ауылдың атын қыздың есімімен Айсары деп атап кеткен. Аталған аңызда фольклор шығармаларының орындалу әдістерінің барлық түрі де қолданылған.

Топонимдік аңыздардың орындалу түрлерін зерттеген еңбегінде С. Қасқабасов: «Топонимдік аңыздың екінші түріне жер-су, мекен атын нақты бір тарихи фактіге қатысы жоқ, бірақ жалпы шындыққа саятын оқиға арқылы баяндайтын, сондай-ақ, белгілі бір жер-судың пайда болуын ешбір мифтік ұғымға байланыстырмай, бірақ қиялға негізделе әңгімелейтін шығармалар жатады. Бұл аңыздардың мазмұны көбіне қайғылы болады, әңгіме кенеттен аяқталып, оқиға күрт үзіледі, ал кейіпкерлер бақытсыз жағдайға душар болады» [1, 150 б.],– дейді.

Мысалға, Жамбыл ауданы Айымжан ауылы – сәулетті де, сәнді, ырыс, береке қонған құтты ауыл. Ауылдың ерекше сұлу табиғатымен қоса, таң қалдырар тарихы де тереңде жатыр. Айымжан аталуының өзі-бір трагедиялық оқиға. Біржан салдың ағасы Нұржан Айымжан сұлуды көріп ғашық болады да қосылуға сөз байласады. Бірақ Нұржанның әкесі «құда болған жерім бар, бата бүзбаймын» – деп көнбейді. Нұржан мен Айымжанның қосылуына 2-3 күн қалғанда белгісіз біреу Айымжанды алып қашады. Ақылды қыз айлсын тауып зорлықшылардан құтылып, томардың ішіне кіріп кетеді. Бұл оқиғадан хабарсыз ел ертеңіне іздеу салады. Құлақ жетер жерге хабар салады, ешкім білмейді.

Оқиғадан бір жұма уақыт өткенде, Балта Керей Жақып мүк жинауға барғанда өліп жатқан Айымжанның денесін көріп, елге хабар береді. Суға қалай кеткенінен хабары жоқ ел аза тұтып, Таузар Қапан дөңіндегі Қапан зиратына қояды. Сөйтіп, екі ғашық – Нұржан қажы мен Айымжан сұлу қосыла алмай, арманда кетеді. Бұл оқиға 1842 жылдың күзінде болады. Есболдың шай томары осы оқиғаға орай «Айымжан томары» деп аталып кетеді. 1897 жылы Айымжан томарына су түсіп, осы жылдан бастап томар көлге айналады. 1929 жылы жанында ұйымдасқан ауыл Айымжан ауылы деп атанған. Бұл аңызды Қожаберген жыраудың ұрпағы – Нұрғожин Бағыт 1958 жылы туған, Железное ауылдың тумасы баяндаған.

Жер-су атаулардың ішінде белгілі бір тұлғаларға қатысты атаулар бірде сол адамдардың есімімен тікелей байланысты болса, екіншілерінде сол адамдардың ел үшін жасаған істеріне байланысты болып келеді.

2019 жылдың 5 шілдесінде С.Дүйсеновтың «Қызылжар нұры» газетінде «Абылайдың ізі қалған: Петропавл қаласының тарихы» мақаласында 1896 жылы «Жаратылыстану және география» ғылыми-көпшілік журналының №3 санында белгілі орыс саяхатшы әрі жазушы К.Носиловтың «Оңтүстік-Батыс Сібір бойынша» деген мақаласындағы қаламыз туралы әсерімен бөліскендігі жайлы мәлімет келтірілген: «Міне Петропавл. Алдымызда, теп-тегіс, тап-таза даланың, өзеннің үстінде, биік те құламалы жағалаудың бойында қазақтардың нағыз ордасы құсап көсіліп жатыр. Алыстан қарағанда қала әдемі. Бұл – қазақтардың ұлы даланы билеу үшін жаратылған нағыз астанасы» [3, 5 б.].

Шынымен де, Петропавл – облыс орталығымыздың атауының тарихи маңызы зор. 1752 жылы патшалық Ресейдің қазақ жерін отарлау саясатына сәйкес Есіл өзенінің оң жағалауында, «Қызылжар» деп аталатын әскери бекінісін орнатады. Петропавл атауы Христостың апостолы – әулие Петр мен Павлдың құрметіне қойылған деген дерек бар. Осындай тарихи атауына байланысты ел арасында да аңыз-әңгімелер тараған.

Жерлесіміз, жазушы Сәбит Мұқанов өзінің «Өмір мектебі» кітабында кейіпкерлеріне мынадай әңгіме айтқызады:

– Қызылжар Есілдің осындай құнарлы алқабының жағасына орналасқан.

– Қызылжар қашан көрінеді? – деймін мен.

– Әй, сен соқыр ма ең? – деді Боржабай. Көзім желге қарығып бұлдырап келе жатқан көрі мен де көріп келе жатқанда, көзге баттып тұрған қаланы көрмей көзің шықты ма?

Менімен қалжындаспайтын да, кекетпейтін де Бекен:

– Сонау, тау сияқты теңкиген күрең-қызғылт биікті көріп келемісің бала? – деді маған.

– Көріп келем, – деймін мен, – сол не өзі?

– Есілдің биік жары. Соның төбесінде, әне бір сарайғандарды және ағараңдағандарды көремісің?

– Иә! – деймін мен, жардың биігінде жапырлай ағараңдаған, олардың арасында аспанға шаншыла сораған бірдемелерге тіккен көзімді қадай түсіп.

– Қызылжар сол! Қызғылт биік жарқабаққа салынған қала болғандықтан жергілікті ел Қызылжар атаған.

– Петропавл дейтін себебі не?

– Ерте кезде қазақ жері екен, – дейді мұны. Осы жарқабақта

Дәулеткелді дейтін бай қыстайды екен, дейді, руы – Атығай. О заманда біздің елдің ханы Абылай болған. Бурабайда отырған Абылайға Петр мен Павел деген ағайынды екі жігіт барып, Дәулеткелді

отырған қабақтан, бір өгіздің терісіндей жер сұраған. Абылай бұл сөзді қызық көрген де: – ал, – деген. Өлгі екі жігіт өгіз терісін шарық жіптей жіп-жіңішке қып әкелген екен, соны жазып жібергенде, осы қаланың орнын түгел алып кеткен. Абылай уәдесін жұта алмай, сұраған жерін берген, соған екі жігіт қала салып, солардың атымен «Петропавл» боп кеткен (С. Мұқанов «Өмір мектебі», 10 т., 34-35 бб.).

Әрине, бұл – аңыз. Облыс орталығының Қызылжар аталуы туралы өлең-жырлар мен көркем шығармаларда көп кездеседі. Қожабергеннің жырларында, Сәбит Мұқановтың «Өмір мектебі» романында, Илияс Есенберлиннің «Көшпенділер» атты тарихи романында, Ғабит Мүсіреповтың «Оянған өлке» Қызылжар атауы қолданылған [4, 18-20 бб.].

Сәбит Мұқановтың «Есіл бойында әңгімесінде» өзеннің көрікті табиғатын, таза мөлдір суын, жеміс-жидегін, көзінді жұмғанда көз алдымызға елестетіп, көңіліңді көтереді. Атақты Асан қайғы бабамыз желмаясына мініп, Сарыарқаны аралайды. Ол Есіл өзенін көргенде: «Жары мен суы тең, жарлысы мен байы тең болатын жер екен», – депті.

– Есіл өзені – облысымыздың ең басты су арнасы. Есіл өзенінің атауы көне түркі тілінен аударғанда «көк» деген мағынаны білдіреді. Есіл деген сөзді «ер, сөз, дерт» сөздердің мағыналарын арттыру үшін қолданылады. Осыған байланысты «есіл дүние ысырап болды», «есіл ер-ай», «саған қор болған есіл ат» деп айтылады. Сондықтан мағынасы «ай-хай, әттен, дариға, қайран, шіркін» сөздеріне жақын. Белгілі түркітанушы Л.Тугушев «Ишим» сөзін түркі тілінен аударғанда, «атақты жағалауларымен өзен» дегенді айтады. Есіл атауына байланысты көптеген аңыздар бар. Есіл өзенінің атауы «ишим» деген татар сөзі «жүзу, есу» деген мағына береді. Башқұр тілінде «иш», «ишәм» деген сөздері «жолдас, дос» деген мағынаны анықтайды. Елге жайылған аңыз бойынша, Есіл өзенінің атауын суға кеткен Татар халқының Кучум Ишимакудың атына қатысты. «Ишимақ» сөзі татар тілінен «қиратушы» деген мағынаны білдіреді. Өзен жағасында салынған адамдардың үйлері қиратылып қалады екен. Есіл өзенінің атауына байланысты тағы бір мынадай аңыз бар.

Аңыз бойынша, Есіл өзенінің түпкі аты – Есір болған екен. Бұл жөнінде І.Есенберлиннің «Алтын Орда» атты тарихи трилогиясының екінші кітабында айтылған: «Асан қайғы кесесінен қымыз бір ұрттап алып қайта сөйлейді. Теріскейінде алты күнде ат семіртіп мінетін көкпегінен өретін, Нұра барып құятын – жағасына мың сан жылқы сиятын суыменен жары тең жарылысымен бары тең, кең даласы көзжетпес боп көсілген мал адамы тойынып есірген, көрікті өзен Есір көрдім. Есір – сенің атын есір емес – Есіл», сөйтіп жазушы есіл өзенінің атын шығармасында Асан қайғыға қойдырады, бұл да халықтық этимологияның бір түрі [4, 62 б.].

Біздің Солтүстік өңірдегі жер-су атауларының өзіндік белгілі бір оқиғамен байланысты тарихи сыр шертетін әңгімелер де бар.

Өңіріміздің табиғаты көрікті, ормандар мен көлдерге бай. Әр ауданның жер-су атауларының шығу тарихын зерделеу, әрбір атаудың мән-мағынасын ашу, туған өлкеге деген ыстық ынта, отаншыл сезімді күшетпейік. Қазіргі Жамбыл ауданының жері 1830 жылдары Аманқарағай, кейін Құсмұрын дуанына қараған екен.

Жер-су аттарының алуан түрлі әңгімесін Жамбыл ауданына қарайтын Амангелді ауылына байланысты. Ауылдың оңтүстік батысындағы Илия көлі ертеректе Совет үкіметі орнамай тұрғанда ел жайлауы болған екен. 1930 жылы алғаш колхоз болғанда Илия көлінің жағасы қонысқа лайық деп таңдалыпты.

Көлдің Илия аталуы жайында ел арасында екіұдай пікір бар. Біреулер көлде балық аулап жүріп суға кетіп өлген орыс балықшысы Илья есімімен байланыстырса, енді біреулері Илия қыздың есімімен орайластырады. Қазақстанның халық жазушысы Сафуан Шаймерденов өзінің «Мінез» әңгімелер мен очерктер кітабында «Менің ауылым» әңгімесінде де туған ауылы Аманкелді жайлы жазған. Қазақта Ықия, Үрқия, Илия есімді қыздардың аттары бар. Әуелді ауыл бір кездері «Илия ауылы», «Илия колхозы» атаныпты. Ұлттар кеңесінің шешімен «Илия» колхозының аты 1939 «Амангелді» болып өзгертіліпті. Ауыл аумағында сегіз көл бар екен. Амангелді ауылы осы сегіз көлдің үшеуінің – Шырпылы, Суаткөл, Илия көлдерінің – аралығында қоныстанған. Ауылдың оңтүстік шығыс жақ бетінде Төренқонған аталып кетіпті. Ауылдың өткен тарихына куә жер атауының бірі – Тұрыпберлі көлі. Қантайдың немересі Тұрыпберлі солтүстік өңірінде аты тараған бай адам болған. Тұрыпберлі байдың жылқысының көптігі сондай, үйір-үйірімен ғана санайды екен. Суарғаннан кейін көлдің суының деңгейіне қарап үйір түгел ме, түгел емес пе содан білген.

Бір жылы алғашқы қалың қар түскесін-ақ Тұрыпберлінің жылқысы тұрмай, оңтүстік жаққа ойыса береді, бастайтын Көкқасқа айғырдың үйірі екен. Әбден шаршаған бас жылқышы Бәтек

жылқыларының бұл мінез-күлқын Түрекеңе айтады. Жылқы мінезін жетік білетін Тұрыпберлі бай жылқышыларына: – Көкқасқаның үйірін әкем Қабыл үй болғанда еншіме беріп еді. Қалмақтардың қысымынан Шу бойынан Көкқасқа бастаған табын соңынан өздері тұрақтағанша ере беріндер. Тек ит-құстан сақтап, қонатын жерлерінді шамалап отырыңдар, – деп, жылқышыларын шығарып салады. Байдың айтқанын бұлжытпай орындаған жылқышылар табын соңына еріп отырады. Жосыла жөңкіген жылқылар Шу өзеніне құятын шағын-шағын өзендер аралығында бір-ақ тоқтайды.

Сол жерде Керейдің Қантай атасынан ертеде ұзатылған бір қызы болған екен. Жасы 80-нен асса да билік басына жүрген қарт ана төркін жұртым деп жайылмаған жер бергізеді.

Тұрыпберлі жылқышылары жылқыны Шу жерінде қыс бойы бағып, көктемде құлындатып, жаз шыға еліне келсе, көптеген байлар жүген ұстап қалған екен. Көкқасқа бастаған Тұрыпберлі жылқылары кеткесін-ақ, қалың қардың үстіне нөсер жаңбыр жауып, артынан болған қатты суықтан кейін жердің бетін мұз басып қалады. Осындай жүт боларын сезген Көкқасқа Тұрыпберлі байдың мыңдаған жылқыларын аман алып шыққан екен. Ел-жер атауының тарихын осындай әңгімелерден –ақ білуге болады.

Туған жерім, қымбаттым, Айтуарым,

Сезіппе ең таң арайлы бақыт барын

Сезіппе ең жазирадай жаңа өмірді,

Алдыңнан Ай, оңыңнан Күн туарын, – деп жырына арқау еткен ақын, әнші Игібай Әлібаевтің осы өлең жолдары есімде сақталды деп осы ауылдың тумасы Қажымұратов Амантай атамыз айтқан болатын.

Ауылдың өткенінен сыр шертсек, қазақ халқының XVIII ғасырдың екінші жартысы мен XIX ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген от ауызды, орақ тілді шешендерінің және ел қорғаған батырларының бірі Киікбай Айтуғанұлы жайлы айтпай кетуге болмас. Киікбай би Айтуған 1735 жылы Тоқсан бидің заманында би болған. Тоқсан билік кезінде кідіріп қалғанда шақшасын табанына ұрады екен, сол кезде Киікбай іліп әкетеді екен. Киікбай би от ауызды, орақ тілді шешен және ел қорғаған батыр, ол емші, сынықшы, ғұлама мерген, көреген және билік те жасаған. Сырт елдер оны Керей Киікбай би деп атапты. Ол Маса көлінің дөңіндегі Әулие жалы деп аталатын орманды мекен еткен.

Айтуар ауылының аталуының себебі: ертеде бір жылы Қостанай жағында қатты қуаңшылық болып екі бай Айтуар мен Баймырза екі отар қойларын әкеп жайған екен.

Келесі бір деректе: Айту – жуас әрі батыр болған кісі. Бірде Керейдің еріккен жігіттері жай отырмайық деп 40 жігіт Ертіс өзенінен өтіп Қалмақ ауылын шабады. Жылқыларын алдарына сап, бір-бір сұлу қыздан аттарының артына мінгестіріп алады. Сонда топта болған ондай өңді емес етжеңді бір қыз мен апаларымнан қалмаймын деп, Айтудың атына секіріп мініп алады, сонда аттың белі жер сүзе жаздапты дейді. Бәрі де елге аман-есен жетіпті. Күлжә анамыз бір ұл туады.

Қара батыр аттың үстінде тұрып қайыңды жұлып алғанда атының белі қайысады екен. Қара батырдың басқа да аты бар екен, бірақ күннен туғаннан кейін ел Қара деп кеткен. Күлжә анамыз мен енді елімді көре алмаймын, тұқымым үлкен билікке араласқан, менде араласамын деген. Бұл деректі Жамбыл ауданының мәдениет бөлімін басқарған, әнші, сазгер, өлкетанушы Баймұқанов Дәстеннен алдым, ол жалпы аудандағы ауылдар, атақты адамдар жайлы көп мәліметпен деректер жинаған екен. (Айтуар ауылының тумасы, ақын Қажымұратов Амантайдың айтуы бойынша).

Тарихтан белгілі болғандай, Абылай ханның қалмақ әйелінен Қасым төре туған Одан Кенесары, Наурызбай, Сержан т.б балалары. Қасымның 6 бөрісі деген ұмытпасам. Қазаққа қандай батырларды туған. Сондай қалмақтың қызы Айту бабамызға да бұйырған. Керей таз Бөкен ауылынан ол кісілердің жерлері қазіргі Баянауылы отырған Маса көлі маңына дейін барған, зираттары Айтуар көлінің дөңінде жатыр. Бөкен үлкен, өскен тұқым.

1928 жылы Айтуар ауылы артель болып құрылды. Әр ағашты пана еткен Қара, Қангелді, Жалайыр, Байрақ ауылдары артельге қосылып, Айтуар ұжымшарға айналды. Сөйтіп ұжымшардың құрамындағы жиырма бес үй «Бас ағаштың» ығындағы Айтуар көлінің жағасына қоныстанды [5, 4 б.].

Жамбыл ауданында «Баян» деп аталатын ынтымағы жарасқан іргелі ауыл бар. Ұлы жазушы, жерлесіміз Сәбит Мұқанов 1952 ж. өзі болып, «Баян колхозы» деген атақты қолжазбасында елді-мекен тарихына үңіледі. Ауыл экономикасына, мәдениетіне ризашылық сезіммен құмарлана жазады. Ауылдың атын «Баян» қазақтың «Баян», «Баянды болсын» деп жақсы сөздері ғой, жақсы тілеумен ұйымдасқан соң, ауылдың атын баянды болсын деп, атын «Баян» деп берген болатын [5, 6 б.].

Қазіргі Жамбыл ауданының аумағында отырықшылыққа негізделген 1928 жылы Майбалық, 1929 жылы Орталық ауылдары құрылды. Майбалық елді-мекені ұжымдастыру кезінде Көшебе мен Нұралы ауылдарынан құралған. Екі ауылдың ақсақалдары ақылдаса келіп, аралық жер болып есептелетін Майбалық көлінің жағалауына қоныстарын тұрғызады. Бұл елді-мекен кейіннен Төңкөріс ауданының орталығы болады. Е.Қойшыбаев құрастырған «Қазақстанның жер-су аттары» сөздігінде «Майбалық» сөзіне анықтама бере келе: «Майбалық – елді-мекен атауы. Көне түркі май және балық сөздерінен қалыптасқан атаулар. «Киелі өзен» мәніндегі атау», – деген тұжырым жасайды. Дей тұрғанмен, ауылдың көнекөз ақсақалдары көлдің бұлай аталу сырын басқаша түсіндіреді. Үлкендер бұл көлде ертеректе ерекше ірі балық болған екен дегенді айтады. Ірілігімен қатар, сыртқы май қабаты да қалың болған көрінеді. 1930 жылдардағы аштық және соғыс кезінде Мұздыбай, Молдахмет деген кісілер көлге ау салып, осы балықпен ауылды асырап шыққан. Кейіннен бұл балық түрі жойылып кетті, 1950 жылдардың орта кезінен бастап дәл сондай бірде-бір балық ауға ілікпеген. Жалпы аудан көлемінде 150-дей ірілі-ұсақты көл бар екенін айта кеткен жөн. Майбалық – соның ішіндегі ірілерінің бірі. Майбалық ауылы бүгінде Жамбыл ауданындағы іргесі сөгілмей, қаймағы бұзылмай отырған қазақ ауылдарының санатында [6, 8 б.].

Айыртау ауданы Құмтөккен деген кішкентай ғана ауыл бар. Бұл ауыл Жалғызтаудың етегінде орналасқан. Айналасын шоқ-шоқ қайың ормандар мен тау-төбелер, көлдер қоршаған бұл ауылдың табиғаты өте әдемі.

1931 жылы аштық басталып, бірнеше отбасы көшіп кетіп, бар болғаны 6-ты ақ үй қалады. Аштық тыйылғаннан кейін, ақырындап адамдар көшіп келе бастайды. Осылайша, Құмтөккен колхозы пайда болады. Ал, қазір бұл ауылда 100-ге жуық отбасы отау тіккен. Негізінде бұл ауылдың екі атауы бар, бірі – Құмтөккен болса, екіншісі – Қызыл Әскер. Ертеректе, ауылдың маңайында мөлдірлігінен түбіндегі құмы жатқандықтан, Құмтөккен деп аталған шағын көл болған. Сол көлдің жағалауына қоныс тепкен кеңшар, кейін ауыл да осы Құмтөккен атауын иеленіп кеткен. Ал енді Қызыл Әскер деген атауға келетін болсақ, бұның да атауы бәрін айтып тұрғандай.

1918 жылы, Азамат соғысы мен шетел интервенциясы жылдары 23 ақпанда Кеңес Өкіметінің Жұмысшы – Шаруа қызыл әскер құрылғанын тарихтан білеміз. 1941 жылы Ұлы Отан соғысы басталысымен, осы 60 үйлі Құмтөккен ауылынан 60-қа жуық адам соғысқа аттанып, қызыл әскер қатарына алынады. Сол майдангерлердің құрметіне ауыл Қызыл Әскер аталған. 2010 жылы ауылдың тарихи атауы – Құмтөккен қайтарылды деп Күлзира әжеміз айтушы еді. Күлзира Имаққызы осы ауылдың тумасы, 1930 жылы туған болатын.

Бұрынғыдай емес, біз жүрген жерімнің бәрінде елдің, жердің тарихи атауына ерекше мән беретін болдық. Есіл ауданындағы Қаратал ауылының Алуа көлінің шығу тарихы қызықтырды. «Бұл ауылдың тарихын зерттеген адамның біреуі – Сәбит Мұқанов. Себебі, осында ол кісінің нағашылары тұрған. Осы елге келіп жүргенде, ауылдың әр тасы мен топырағына үңілген адам – сол, – деді де, – Алуа деген қыз суға кетіп өлген», – деп тез қайырды. С. Мұқановтың «Өмір мектебінде» былай екен: Алуа деген сұлу қызға Жарылқамас дейтін жігіт ғашық болады да, елдің рушылдық тәртібі қатал кезде, әдет-салтын бұзып, алып қашады. Екі ғашық осы көлдің шығыс жақ жағасына өскен қалың мойылға жеткенде, арттарынан қуғыншылар да келіп үлгереді... Жарылқамас найзагер батыр жігіт дейді. Қуғыншылармен ол да соғысады, көпке топырақ шаша алмай өледі, оны көрген Алуа өзін-өзі өлтіреді... Ғашықтар сол араға көміледі, көл содан «Алуа» аталып кетеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Топонимдік аңыз-әңгімелердің тағы да бір ерекшелігі – орындалу қызметінің бірдей еместігі. Яғни, айтушы (орындаушы) адам бір аңыз әңгімені екі түрлі әдіспен пайдалана алады. Бірде оқиғаны өз атынан тарқатып айтса, бірде өзін ол оқиғаға қатыссыз қылып, екінші жақтан әңгімелейді. Мысалға, мына аңыз-әңгімені айтуға болады.

Ауылдың Жарғайың жаққа шыға шыға берісінде «Итаяқ» деп аталатын жасыл балдырды қарасу тоғайды орай иіріліп жататын. Анықтап қараған адамға итке ас беретін ыдысқа ұқсайтын. Жер-су аттарын қоюға ата-бабаларымыз өте шебер болған ғой! Сондықтан Итаяқ деп аталған көрінеді. Осы Итаяқтың жағасында оқшау өскен, аумағы біраз жерді алып, алып бәйтерек тұрушы еді. Оны ауыл

тұрғындары «Көктерек» дейтін. Өйткені, жайқалған жапырақтары көгеріп алыстан мұнартып асқақтап көрінуші еді. Бейнелеп айтқанда, қазіргі кездегі асқақтаған телемұнара сияқты. Дәл осындай ерекше көлемді де биік бәйтерек қазіргі өзім туып өскен қазіргі Шал ақын ауданы «Көктерек» ауылының алқасында сондай бір бәйтерек болатын. Ауыл соған байланысты «Көктерек» деп аталса керек.

Осы алып бәйтерек алпысыншы жылдары үшті-күйлі жоқ болып кетті. Ол бәйтеректің жер бетінен жоқ болып кетуінің өзіндік сыры бар. Шілде айының ыстық күндерінің бірінде екі-үш адам балық ауласа керек. Біраз уақыт қарасулардан балық аулап, ыстықтан паналап, әрі дем алу, әрі тамақтану мақсатымен сол жерде жақын тұрған алып бәйтеректі саялайды ғой. Бір ғажабы бәйтеректің түп жағында 4-5 кісі сиып кететіндей қуыс болатын. Әлгі жас адамдар жас балық сорпасын ішкісі келіп, сол қуысқа от жағып, шелектерін асып, балық пісіреді. Үйден ала шыққан басқа тағамдармен бірге 2-3 шөлмек самогондары да болуы керек. Жас сорпа ішіп, самогонға қызара бөрітіп алған сарбаздар сол арада біраз тыңайып, «сергіп» алады да күн қызуы қайтқан кезде тағы да біраз балық ұстамақшы болып қарасуларға беттейді. Ал бәйтеректің қуысына жағылған оттың орнын сөндірмей кете барады. Сөндірілмеген оттың шоқтары әлгі қуыс ішінде бықсып жанып, теректі іштей бойлай берген...

Алып бәйтерек бір ай бойы бықсып іштей жанып, гүрс етіп бір-ақ құлаған ғой. Қазақ ұғымында дара өскен ағаш киелі деп есептеледі. Осыған орай, осы бәйтеректің адам қолымен жер бетінен жоғалуы да аңызға айналып кетті. Сол бәйтеректің құруына себеп болған адамдардан ешбір ұрпақ қалмады. «Бәйтеректің киесі соқты» деп анам айтушы еді. Менің анам Сәрсекеева Айтжан Баяхметқызы, 1937 жылы туған, Ыбыраев ауылының тумасы. Дара бәйтеректің киесі соқты ма, әлде кездейсоқтық па, ауыл адамдарының бірі сол құлаған бәйтеректен үйіне отын қылуға аман қалған ірі бұтақтарынан кесіп әкелген ғой. Сол адамнан ұрпақ қалмауын да осы киелі деген сөзге ұластырады. Қайткенмен де, ауыл көркі болып малға да, жанға да сая болған, алыстан «Мен мұңдалап» асқақтай көрініп тұратын осы бір табиғаттың өзі сыйға тартқан бәйтерек қазір жоқ.

Жер-су атаулары – халық қазынасы, өткен өмір айнасы. Халқымыздың “Өткенінді білмейінше, болашағыңды болжай алмайсың” деген сөзі тегін айтылмаған.

Тұңғыш Президентіміздің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында көтерілген «Туған жер» бағдарламасы арқылы шынайы патриотизмді қалыптастыру болып табылады. Елбасымыз қазақ тілді бұқаралық ақпарат құралдары басшыларымен сұхбатында: «...Қазақта «Жеріңнің аты-еліңнің хаты» деген сөз бар. Халық жерге ат қою арқылы елінің тарихын да жазып отырған. Тәуелсіз мемлекеттің бір белгісі оның ұлттық нышандары десек, сол ұлттық нышандар елді мекендердің, көшелердің, алаңдардың аттарынан да көрініп тұруға тиіс...», – деген сөзі көңілімізден шыққаны хақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қасқабасов С. Таңдамалы. Қазақтың халық прозасы. – Астана: Фолиант, 2014. – 320 б.
2. Ахметжанова Г., Мәлікова С., Оспанов К., Тайшыбай З. Атамекен атаулары. – Петропавл: Северный Казахстан, 2015. – 343 б.
3. Дүйсенов С. Абылайдың ізі қалған: Петропавл қаласының тарихы //Қызылжар нұры, 2019, 5 шілде. – 7 б.
4. Таласпаева Ж., Есмаева М. Ономастикалық атаулардың тарихы мен лингвистикалық сипаты. (Қызылжар, Есіл аудандары материалдарының негізінде). – Астана қаласы: М. Қозыбаев атындағы СҚМУ, 2017. – 128 б.
5. Қажымұратов А. Атыңнан айналайын, Айтуар! // Солтүстік Қазақстан, 2019. 29 тамыз. – 4 б.
6. Усин Б. Майбалық – құтты мекен // Солтүстік Қазақстан, 2017. 25 мамыр. – 8 б.
7. Сүгірбаев Т. Баян ауылы // Солтүстік Қазақстан 2017. 12 қазан, 6.б.
8. Баязиев Қ. Ән-жырға айналған Көктерек ауылы жайында// Солтүстік Қазақстан 1996. 26 қаңтар. – 5 б.
9. Солтүстік Қазақстан облысының тілдерді дамыту жөніндегі басқармасы. Шырайлы аты елмінің – қасиетінде жерімнің. – Петропавл: 2011. – 106 б.

ӘЛЕУМЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ
СОЦИАЛЬНАЯ НАУКА
SOCIAL SCIENCE

BOLAT YERZHAN

Undergraduate

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

YESSIRKEPOVA MADINA

Doctor PhD,

L.N. Gumilyov Eurasian National University

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE RESEARCH OF MIGRATION

Түйін. Мақалада көші-қон түсінігі, мәні және түрлері күрделі және көп факторлы әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырылады.

Түйінді сөздер: көші-қон заңдары, қоныс аудару, отарлау, көші-қон, миграциялық зерттеулер, құқықтық көзқарас, әлеуметтанулық көзқарас, геосаяси өзгерістер.

Резюме. В статье рассматриваются понятие, сущность и разновидности миграции как сложного и многофакторного социального явления.

Ключевые слова: законов миграции, переселение, колонизация, миграция, миграциология, юридический подход, социологический подход, геополитические изменения

Summary. The article discusses the concept, essence and types of migration as a complex and multifactorial social phenomenon.

Keywords: laws of migration, resettlement, colonization, migration, migrationology, legal approach, sociological approach, geopolitical changes

When one becomes acquainted with the definitions of the concept of “migration of population” one finds out, as one of the methodological barriers, the uncertainty of the term’s boundaries due to the complex process of the formation and formation of sciences that study this problem. The study of various aspects of migration, and therefore the theoretical development of the concept itself, has a long history.

Presumably, one of the first scientific definitions of migration was given by the English researcher Ravenstein in 1885-1889, who considered it as a “permanent or temporary change in a person’s place of residence”, as a “continuous process”. Ernst Georg Ravenstein was one of the first to try to formalize the patterns of migration processes observed in Europe and North America in the 18th-19th centuries. Many of his ideas are reflected in eleven so-called “laws of migration” (Ravenstein's Laws of Migration):

1. Most migrations occur over short distances;
2. Migration occurs gradually, step by step;
3. Long-distance migrations are sent mainly to large trade or industrial centers;
4. Each migration flow has its own counterflow;
5. Urban residents are less mobile in migration plan than the population in rural areas;
6. Women are more active in internal migration, men are more active in international migration;
7. Most migrants are adults. Families rarely migrate outside their home country;
8. The growth of large cities is largely due to population migration rather than natural growth in them;
9. The scale of migration increases with the development of industry and trade, and especially with the development of transport;
10. Most migrants from rural areas are sent to large industrial and trade centers;
11. The economic causes of migration are determining [1].

Based on the “laws of migration”, various hypotheses and theories in the field of migration movement were later formulated.

Prerevolutionary historiography was characterized by the use of the terms “resettlement”, “colonization”: in fact, these concepts were synonymous at the turn of the century, as evidenced by articles published in the dictionary of R. A. Brockhaus and I.A. Efron in 1898 [2]. In addition, A. Kaufman, one of the prominent theoreticians on the problem of resettlement, did not draw a strict distinction between these concepts. The sci-

entific literature of the 1920s testifies to the understanding of the growing role of migration in solving a number of socio-economic problems.

However, the researchers experienced many difficulties in their work, among which – the exceptional dynamism of migrations during this period, as well as the lack of specialists and systematic population accounting. I.L. Yamzin rightly noted the terminological discrepancy in the colonization-migration theme [3]. The term “mechanical movement of the population” was used, used in connection with the organization of the current accounting for migration.

A similar terminological discrepancy is explained by the fact that along with the development of science, the formation of its scientific and conceptual apparatus was going on and each generation of scientists proposed its own definition.

In the 1930s, the term “population migration” is becoming less common, it is replaced by the concept of “territorial redistribution of the population”, which in some cases meant the process of territorial movement of the population and labor resources, and in others – the result of this process. During this period, the scale, intensity and direction of territorial movements significantly changed. The introduction of a passport system and compulsory residence permit in 1932 further tightened administrative measures to ban the free migration of rural people to cities. Now, migration was considered in the complex of problems of labor reproduction, development and distribution of productive forces. In the censuses of 1937 and 1939, the issue of migration was not raised in order to hide the true scale of forced displacement of people and political repression. It was theoretically substantiated that in a planned economy the population movement is planned, the migration problem itself does not exist.

The concept of migrations disappears from the pages of reference literature; it was not in the second edition of the 1954 Great Soviet Encyclopedia. Only in the third edition of the Small Soviet Encyclopedia of 1959 edition and the Brief Geographic Encyclopedia of 1961, the term “migration” was restored in the interpretation of V.V. Pokshishevsky [4, p. 6].

The study of migration in the USSR revived in the sixties of the twentieth century. During this period, a large number of works on this issue appear, respectively, there are many definitions and attempts at classification. There was a terminological confusion, since migration was defined as territorial, spatial, geographical displacement, movement, relocation, etc.

In 1989, M.B. Denisenko, V.A. Iontsev and B.S. In the work of the same name, Khorev introduced the term “migration” to designate a science that studies the migration movements of the population due to socio-economic relations. However, the authors themselves noted that migration is one of the most important areas of demographic science.

According to the fair remark of the famous Russian demographer L.L. Rybakovsky, in science, not a single concept has as many different interpretations as migration [4, p. 26].

All definitions of migration are followed by L.L. Rybakovsky, we can divide into three main groups. The first group consists of the so-called broad definitions, in which any movement of the population, including sectoral, territorial, professional and social, is referred to migration. So, Y. Shchepansky defines migration as any movement irrespective of a change of place in geographical space [5]. M.V. Kurman notes that “... in the broad sense of the word, all types of population movements with social significance should be attributed to population migrations” [6, p. 98].

The second, most common, group consists of definitions in which migration is designated as the territorial movement of the population. So, at the end of the fifties, in post-war literature, options for determining migration as a territorial population movement were formulated. In the seventies of the twentieth century V.I. Perevedentsev gave two definitions of migration: as the totality of all movements of people in space – in the broad sense, and as the totality of the resettlement of people associated with a change of residence for a long time – in the narrow sense [7].

The third group consists of definitions that combine the concepts of displacement and mobility. So L.L. Shamileva calls migration a form of population mobility [8], O.V. Larmin considers migration as part of migratory mobility [9], T.I. Zaslavskaya defines migration as geographical mobility, i.e. moving from one inhabited place to another [10].

According to the UN classification, the following types of external migration exist.

1. Irrevocable – migration to a permanent place of residence. This type of migration is allowed in only a few countries: the USA, Canada, Australia, Germany, Israel, etc. under certain conditions.

2. Seasonal – temporary or seasonal migrants are persons who have arrived in the country of entry in order to find a paid job for a period of less than a year.

3. Pendulum – “shuttle” migration. Migrants are called "frontaliers." Working frontaliers are migrants who cross the border daily to work in a neighboring state.

4. Forced migration. Although forced migration of the population is caused by non-economic reasons, it also leads to a redistribution of labor resources between countries, which affects the development of the economy of both emigration and immigration countries [11].

The main causes of mass migration, on the one hand, are: labor shortages in some countries (or in separate regions of one country) and excess labor in other countries or regions. Labor shortages usually occur in industrialized countries, or countries actively pursuing policies of industrialization and modernization. In particular, such countries today are Russia and Kazakhstan [5]. It is of particular interest, since it is based on many studies and represents the most comprehensive overview of labor migration and its impact on human development in three states of Central Asia – Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan. Particular attention is paid to migrant remittances, analyzing their scale, dynamics, patterns of use by migrant households and potential in terms of human development opportunities in these countries.

The cross-border flows of people in the region are represented mainly by migrant workers, who, not finding suitable work in their countries, go to Russia or Kazakhstan in search of work. As a result, large-scale flows of remittances are formed, which labor migrants send to their families remaining at home. According to the Central Bank of the Russian Federation, in 2017, labor migrants from Kyrgyzstan working in Russia transferred a record amount of \$ 2.21 billion to their homeland, which is 27% more than in 2016. \$ 3.9 billion was transferred to Uzbekistan over the year, which is 42% more than a year earlier. Tajik citizens sent from Russia \$ 2.54 billion – 31% more than in 2016. At the same time, in cases in Tajikistan and Uzbekistan, the volume of transfers is approximately 40% less than in the pre-crisis 2013 – then money records were broken. Remittances are an important source of income for families, especially in developing countries such as Tajikistan and Kyrgyzstan.

Money transfers are recognized as the third pillar of development, since they are in second place in terms of volume after foreign direct investment and exceed the size of foreign aid for development. In the case of Central Asia and the region as a whole, remittances account for a significant share of foreign direct investment and contribute significantly to poverty alleviation and development. However, such a reduction is unlikely to be protracted. According to some experts, one should expect a recovery in the growth of remittance flows (and related labor migration) and the preservation of such dynamics until 2030 [12]

Currently, migration in Central Asia is characterized by an increase in the number of cyclic trips of temporary migrants. Workers leave for three or six months, return home, leave again, and so the cycle continues. The trend of recent years is the increase in the number of migrants among women. More and more women find a permanent job in the services sector in Russia, Kazakhstan. A number of factors will influence the strengthening of migration processes in the first half of the 21st century. In general, from 2.7 to 4.2 million people are included in the process of labor migration from Central Asia to Russia, which is 10-16% of the economically active population of the region. As of June 1, 2017, 1.92 million citizens of Uzbekistan, 1.06 million Tajiks, 622 thousand Kyrgyz, 522 thousand Kazakh citizens are in Russia. The main factors attracting migrants from Central Asia to Kazakhstan and Russia were also identified:

1. Sustainable demand for workers due to the demographic crisis.
2. Higher wages.
3. The lack of a visa regime.
4. Low transportation costs.
5. Community of culture and language (especially with Kazakhstan). According to the International

Organization for Migration (IOM), one in seven people in the world is a migrant. At the same time, an increase in the number of international migrants is expected from 214 million to 400 million by 2040. According to the Ministry of Health and Social Development, in Kazakhstan, the main influx of regulated labor migration is made up of citizens of China, Turkey, Uzbekistan, Serbia and India. For a long time, the largest number of legal migrants came from Turkey and ranged from one third to half of all foreign citizens working in the country. Five years ago, China took first place in the number of foreign workers. They were attracted to Kazakhstan by the construction of the Western Europe-Western China international transit corridor and other projects with Chinese investments. According to expert data, no more than one fifth of illegal migrants are

engaged in skilled professional work. Most of them are engaged in labor requiring either secondary qualifications (52%) or unskilled (27%).

The variety of definitions of the term “migration” in modern literature has predetermined the need to classify scientific approaches. Classification V.A. Iontseva is one of the most informative, consisting of 17 basic scientific approaches, including 45 areas, theories and concepts [1]. Briefly dwell on some approaches.

The geographical approach is considered one of the first and most significant approaches to the study of migration. At the initial stage, migration was determined by purely geographical factors using graphical, cartographic methods (E. Ravenshtein, V. Zelinsky, V.V. Poksishevsky, A.I. Alekseev and others).

The demographic approach includes the general theory of population, the theory of population transition, etc. Migration of a population is defined as a demographic process that directly affects population reproduction, size, age and sex structure, etc. (A. Sauvi, A. Landry, F. Noutstein, D.I. Valentey, A.Ya. Kvasha, B.S. Khorev, etc.).

The economic approach – combining a significant number of theories over several centuries (A. Smith, T. Malthus, K. Marx, D. Keynes, L.A. Abalkin, G.S. Vitkovskaya, J.A. Zayonchkovskaya, L.L. Rybakovsky, A.V. Topilin et al.). In the framework of this approach, migration appears as one of the most important regulators of the working-age population, a catalyst for the redistribution of labor resources depending on their skill level, stimulating competition in the labor market, and thereby contributing to its qualitative change in accordance with the needs of society.

The historical approach combines research devoted to the history of migration movements in various states, regions and the whole world, as well as works dealing with the history of the development of scientific research in the field of migration (D.S. Shelestov, V.M. Kabuzan, V. A. Iontsev and others).

The philosophical approach is based on the works of V.I. Vernadsky and L.N. Gumilyov. At the heart of their concept of passionate impulses is the idea of energy exchange between the human community (ethnic group) and the external environment. Excess biochemical energy of living matter gives rise to an effect of passionarity, aimed both at changing the ethnic group, and at changing the external environment. It is passionaries who are distinguished by particularly active migration behavior. However, passionarity is not only a property of an individual person or group, it largely determines the migration movement of the entire ethnic group, its impulses explain many global historical events.

The ethnographic approach consists in studying migration along ethnic lines, highlighting the specific role of one or another ethnic group in migration flows (G. Levy, S. Brook, V. A. Tishkov and others).

The genetic approach considers migration as a factor in improving the human gene pool as a result of “mixing” of peoples and allows us to identify the paths of migration of an ancient person (S. Harrison, K. Scholz).

The legal approach (Mukomel V.I., Pain E.S. and others) is necessary to determine the legal status of different categories of migrants; this approach considers the norms of international and domestic law and is aimed at developing legal norms and legislative acts regulating the basic rights of migrants and the possibility of implementing a focused policy that protects the interests of various parties.

The psychological approach emphasizes the motivational nature of migration, focusing on the study of group and individual motives that determine the migration behavior of the subject. In recent years, studies have become increasingly widespread in which migration is seen as a way to satisfy a number of social needs, among which an important role is given to self-affirmation needs (Perevedentsev V.I., Zaslavskaya T.I., Moiseenko V.M. et al.)

The sociological approach focuses on the problems associated with the adaptation of migrants to the new social, cultural, ethnic environment (E. Lee, K. Davis, H. Essay, D. Gurak and others).

The ecological approach explores the impact of the environment on migration flows (S. Stouffer, J. Johnson, A. Richmond, and others).

In general, migration flows affect the political, demographic, ethnic and socio-economic situation in the state.

Geopolitical changes in the modern world inevitably lead to new waves of migration, make migration a global phenomenon and raise all the problems that accompany it, to the rank of global ones.

Particular attention should be paid to the fact that in modern conditions migration processes are international in nature and are the most important side of the global economy. Hence an important methodological conclusion: migration processes within the country can be studied deeply and fully only taking into account

changes in their content in modern conditions. Thus, in our opinion, migration is one of the most important socio-economic processes that express certain causal relationships, the purpose of which is the movement, movement of labor to implement their main tasks and functions.

REFERENCES:

1. Iontsev V. A. International population migration: theory and history of study. – M.: Dialog-MSU, 1999. S. 73.
2. Kaufman A. Relocation // Encyclopedia. Dictionary, St. Petersburg, 1898, T. XXIII, S. 265.
3. Yamzin I. L., Voshchinin V. P. The doctrine of colonization and resettlement. M.-L, 1927, S. 6.
4. Rybakovsky L. L. Population migration. Three stages of the migration process. (Essays on theory and research methods). – M.: Publishing House of Moscow State University, 2001
5. Schepansky I. Elementary concepts of sociology. – M., 1969.
6. Kurman M. V. Actual issues of demography. – M., 1976.
7. Perevedentsev V. I. Methods of studying population migration. – M. 1975.
8. Shamileva L. L. Modeling population migration in the area: Abstract. diss. to e. M., 1975.
9. Larmin O. V. Methodological problems of population studies. M. 1974.
10. Zaslavskaya T. I., Rybakovsky L. L. The processes of migration and their regulation in a socialist society. SOT-SIUS.- 1978.- No. 18.
11. Collection of international legal documents regulating migration issues. – M.: IOM, 2014. - 368 p.
12. Duisebaeva K. D., Makash K. K. Modern labor migration of the Central Asian countries. Materials of the IV International scientific and practical conference «Theoretical and applied problems of geography at the turn of the century» 10-11 June 2019.

ТАРИХ ҒЫЛЫМЫ
ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА
HISTORICAL SCIENCE

ТАНАЛИНОВА А.У.

кандидат юридических наук, доцент

Каспийского государственного университета технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова

ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ЖЕНЩИН КАЗАХСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА

Түйін. Мақалада автор Қазақстанда исламның таралу кезеңіндегі әйелдердің құқықтық жағдайы мен әлеуметтік мәртебесі туралы қарастырады. Қазақ әйелдерінің жағдайларының басқа Шығыс елдері әйелдерінен анағұрлым ұтымды болуы қазақ қоғамы мұсылман дінін ұстанса да кейбір шығыс халықтары секілді фанатизмге берілмегендігінде болды. Бұл жағдай демократизм мен ерік бостандығы сақталуы басты фактор болған қазақ халқының көшпелі өмір салтымен анықталған болатын.

Түйінді сөздер: Қазақстан, әйел, әдет, құқық, ислам.

Резюме. В данной статье автор рассказывает о правовом положении и социальном статусе женщин Казахстана в период распространения ислама. Более привилегированному положению казахских женщин в отличие от других женщин Востока способствовало то, что, придерживаясь мусульманской религии, казахское общество не отличалось фанатизмом, свойственным отдельным восточным народам. Такое положение было предопределено кочевым образом жизни – главным фактором сохранения духа свободы и демократизма казахского народа.

Ключевые слова: Казахстан, женщина, обычай, право, ислам.

Summary: In this article, the author tells about legal and social status of women in Kazakhstan during Islam's spreading. The more privileged position of Kazakh women, unlike other women of the East, was promoted by the fact that, adhering to Islam, the Kazakh society was not distinguished by fanaticism characteristic of other Eastern nations. This situation was predetermined by the nomadic way of life being the main factor in maintaining the spirit of freedom and democracy of the Kazakh nation.

Key words: Kazakhstan, woman, custom, law, Islam.

Со второй половины XVIII века в связи с усилением внешнеполитических контактов казахов с соседними народами, значительно усилилось и влияние шариата на казахское обычное право. Распространение ислама среди казахов привело к тому, что новая религия вступила в сложное взаимодействие с обычаями, традициями и доисламскими верованиями.

Социальное положение женщин Казахстана в рассматриваемый период времени отличалось большей демократичностью в сравнении с социальным положением других женщин Центральной Азии. Этому способствовал тот факт, что казахи хоть и отдавали предпочтение мусульманской религии, не отличались фанатизмом, свойственным другим мусульманским народам. Отсутствие религиозного фанатизма объяснялся кочевым образом жизни, который представлял определенные препятствия для выполнения исламских обрядов. Многие исследователи отмечали кочевность как фактор, выделяющий казахов в мусульманском мире [1, с. 269]. О распространении мусульманства в степи писал выдающийся казахский ученый Чокан Валиханов. Будучи свидетелем происходящих событий и изменений в духовной сфере казахского общества первой половины XIX века в своей статье «О мусульманстве в Степи» он отмечал: «Мусульманство еще не вьелось в нашу плоть и кровь. Оно грозит нам разъединением народа в будущем. У нас в Степи теперь период двоеверия, как было на Руси во времена преподобного Нестора» [2, с. 38].

Сочетание мусульманского права (шариата) с обычным правом (адатом) составляло одну из существенных особенностей ислама, бытовавшего в Казахстане. Вопрос о их соотношении был предметом рассмотрения многих ученых. Так, известный профессор истории государства и права Л.Р. Сюкияйнен, пришел к следующему выводу: ислам освятил многие социальные установления адата, что нередко затрудняет выявление четкой грани между адатом и шариатом [3, с. 106]. Так ислам не отменил многие гуманистические институты обычного права казахов, к одному из которых относят строгое соблюдение принципа родовой экзогамии, запрещения вступать в брак с близкими по крови родственниками по восходящей и нисходящей прямой линии. Такое требование норм обычного права было связано с вопросом нравственного порядка и заботой о здоровом, полноценном потомстве. Нарушившие экзогамное табу стороны подвергались суровому осуждению и наказанию вплоть до смертной казни, а при наличии смягчающих обстоятельств – изгонялись из рода.

В постулатах новой религии нашли отражение многие вековые обычаи и традиции казахского народа. Например, согласно древним представлениям все члены рода происходили от «единого предка», из «одного корня», бедняк и богач считались родственниками, обязанными помогать друг другу в труде, в случае материальных затруднений, в войне, охранять честь и интересы рода. Ислам проявил лояльность к обычаю уплаты калыма, поддержал древний институт аменгерства, предоставил женщине право не выходить замуж за брата умершего мужа, а посвятить себя воспитанию детей и т.д. В целом, шариат позволял интерпретировать и применять его нормы и принципы с учетом существовавшей традиционной правовой системы, а также с учетом условий жизни казахов.

Несмотря на вышесказанное, тезисы о том, что восточная женщина (в т.ч. казашка) на протяжении веков была рабой мужчины и влачила жизнь затворницы выдвигались многими исследователями. Так, Е.А. Беляев, В. Бартольд, М. Васиков, А.Л. Могилевский, М.К. Гарафова и др., осуждая нормы шариата, отмечали бесправное, угнетенное положение мусульманских женщин: «Женщина на Востоке занимала место вещи в семье и была собственностью мужа» [4, с. 17]. Взгляды ученых на положение женщин в рассматриваемый период исходили из доктрины о необходимости борьбы против религиозного мировоззрения, которое все еще бытовало в сознании общества.

Особенно ярко, по мнению советских идеологов, бесправие женщин проявлялось в отношении рождения детей женского пола. Так, по словам Керимова Г.М.: «Отрицательно относился ислам к рождению дочери в мусульманской семье, считая его нежелательным» [5, с. 38]. Столь отрицательное отношение ислама к рождению дочери объяснялось различием роли мужчин и женщин в жизни общества. В условиях родоплеменной раздробленности общество нуждалось в мужчинах как воинах. Патриархальные семьи с большим числом мужчин в роду пользовались авторитетом. «Основное ядро племени, – пишет Массэ, – семья с большим количеством сыновей; такая семья принуждала другие семьи признать авторитет ее главы и спланировать вокруг него» [6, с. 20]. Рождение сына усиливало семью, рождение дочери, исходя из ее второстепенной роли в семье, рассматривалось как появление лишнего едока. По этой причине у многих древних народов, например, арабов, возник обычай закапывать новорожденных девочек.

В традиционной культуре казахского народа, напротив, девочке, женщине всегда отводилось особое место. Общеизвестно, что уважение к старшим, почитание матери, недопустимость физического наказания дочери выступали одним из главных канонов в воспитательном кодексе подрастающего поколения, являлись основой формирования национального самосознания.

С канонизацией Корана начинается новый период в истории **брачно-семейных отношений** – период письменного изложения основных взглядов мусульманской доктрины в отношении женщины. Коранические предписания по брачно-семейным вопросам, явились основой всего мусульманского законодательства. Нужно отметить, что нормы Корана не делают различия между мужчинами и женщинами, многие аяты начинаются словами, обращенными как к мужчинам, так и к женщинам. В Коране закреплены положения, предоставляющие женщинам право на образование, участие в общественной жизни, совершение сделок, занятие предпринимательской деятельностью, владение собственностью и т.д.

В отличие от законодательства большинства стран мира, в том числе Англии, Греции, Рима, Японии и др., мусульманское право признавало имущественную свободу женщины. Женщина обладала материальной самостоятельностью, которая заключалась в принадлежащем ей по праву имуществе, на которое ни муж, ни отец, ни брат не имели права посягнуть: «Мужчинам – свой надел из доли, что им родители и близкие оставили в наследство, // И женщинам положен свой надел, что им родители и близкие оставили в наследство» (Сура 4, аят 7). Данная сура свидетельствует о том, что женщина помимо того, что являлась собственником своего приданного, могла получить от мужа в дополнение к нему определенное количество скота и хозяйство. Иными словами, предоставляя женщине право распоряжаться имуществом по своему волеизъявлению, нормы Корана запрещали посягательство на него со стороны кого бы то ни было.

В общественной сфере ислам не запрещал женщине получать образование. Об этом в Коране сказано следующим образом: «Аллах возвышает степень тех из вас, которым даровано знание» (Сура 58, аят 11). Более того, ислам поощрял образование женщин, считая учебу святой обязанностью каждого человека. Образованные женщины пользовались уважением, могли принимать участие в обсуждении важных общественных вопросов. В исламе существует большое количество хадисов, посвященных

уважительному отношению к женщине: «Наиболее совершенной верой обладает тот из верующих, кто отличается наилучшим нравом, а лучшими из вас являются те, кто лучше всех относится к женщинам» [7, с. 27]

Одним из наиболее мрачных предписаний ислама считался хиджаб (затворничество). В действительности институт затворничества и ношение ритуальных покрывал не являются изобретением ислама. Строгие нормы женского затворничества существовали до появления ислама не только в странах Древнего Востока, но и в древних Афинах, в Византии. Среди многих народов (киргиз, казахов, башкир, карачаевцев, курдов) обычаи женского затворничества и ношения ритуальных покрывал не привились. Покрывало господствовало у оседлого, главным образом, городского населения. Его почти не знали кочевники и крестьяне, занимавшиеся скотоводством и сельскохозяйственным трудом.

В Коране говорится о том, что женщины наделены правами и свободами во всех сферах общественной жизни наравне с мужчинами, за исключением права главенства в семье, подразумевающая под собой обязанность материального содержания мужчиной женщины (матери, жены, сестры). Существовало правило, согласно которому жена имела полное моральное право неповиноваться мужу, не обеспечивающему семейные расходы.

В отношении наследования в Коране говорится: «Для сына – доля, что равна двух дочерей суммарной доле», что интерпретировалось как дискриминационное положение, при котором мужчина имел право получения наследства в большем размере в отличие от женщин. Однако же в сравнении со средневековой Европой, где творцы канонического права настаивали на полной имущественной неправоиспособности женщины, данное положение выглядит несомненно более выгодно [7, с. 27]. Между тем, причина того, что ислам установил размер получаемого женщиной наследства равным половине наследства мужчины, кроется в компенсации нагрузки мужчины в связи с получением женщиной махара. В Коране «большой размер» предложено трактовать в качестве степени, предоставляющей возможность мужчине обеспечить материальное благополучие жены и детей. По шариату, в обязанность мужчины вменялось полное материальное обеспечение жены, поэтому с точки зрения социального устройства, существовавшего в мусульманском обществе, эта разница была экономически закономерна и оправдана.

Долгое время многие брачно-семейные институты права (калым, аменгерство, полигамия) преподносились как вредные пережитки общества, возникшие под воздействием ислама. Однако следует заметить, что калым – плата за невесту, не имел реального отношения к исламу, являясь национальным доисламским обычаем. Более того, нормы Корана запрещают заключать брак без согласия молодых, осуждают пышные свадьбы и поминки, раздачу богатых подарков. Любой поступок, где присутствует элемент хвастовства, лицемерия, расточительства, считается несоответствующим исламу.

Калым у казахов никогда не являлся сделкой купли-продажи женщины, а представлял собой способ регулирования межродовых имущественных отношений при формировании новой семьи. Брак у казахов играл роль своеобразного правового и социального регулятора. Специфика степного права проявлялась в том, что защищала экономические интересы каждого члена общества, в том числе и женщин. Одной из главных особенностей данного обычая состояло в том, что все его элементы являлись взаимозависимы. Определенная часть калыма предназначалась для покрытия многочисленных расходов, возникавших в ходе свадебного торжества, а также расходов, связанных с обзаведением новобрачных имуществом. Жених принимал участие в установлении размера приданого невесты, которое в большинстве случаев зависело от размера получаемого за нее калыма. В свою очередь, калым через приданое невесты являлся опосредованным вкладом семьи жениха в совместную собственность супругов. Из средств калыма сторона невесты оплачивала свадебное торжество, комплектовало приданое. Калым выступал гарантом имущественной независимости женщины при наступлении негативных для нее последствий в браке.

То же следует сказать и в отношении институтов аменгерства и полигамии. Данные институты права являлись доисламскими обычаями и были широко распространены у славян, тюрков, монголов, персов, китайцев и других народов.

Институт аменгерства у казахов олицетворял представления кочевников о праве первородства и старшинства. По казахским обычаям, дети младших братьев по отношению к старшим приходились детьми, а дети старших братьев по отношению к младшим – старшими братьями. Малолетние дети умершего близкого родственника должны были всегда находиться под покровительством старших

родственников. Этот принцип социальной организации общества был вызван к жизни особенностями исторического опыта адаптации кочевников к экстремальным природным условиям обширной зоны степей и связанной с ними традицией вертикального способа передачи собственности. Кроме того, в условиях кочевого образа жизни женщине с детьми было чрезвычайно трудно вести хозяйство самостоятельно, она всегда нуждалась в поддержке со стороны рода.

Социальная сущность институт аменгерства заключалась в сохранении целостности семьи, являясь одним из многих способов, которым казахи оберегали свой род и собственность. За женщиной признавалось право свободного выбора нового мужа, вплоть до права вдовы не вступать в брак, посвятив себя воспитанию детей. В случае отсутствия детей, вдова имела право наследовать определенную часть имущества мужа. Безусловное право вдовы на часть наследственного имущества сохранялось и в случаях наличия только дочерей, старости и нетрудоспособности, отсутствия близких родственников умершего.

Таким образом, с распространением ислама и канонизацией Корана правовое и социальное положение женщин Казахстана не претерпело существенных изменений. Специфической особенностью религиозности казахов явилось то, что ислам, тесно переплетаясь с доисламскими верованиями, образовал сложный комплекс-симбиоз религиозно-бытовых суеверий. В связи с особенностями бытового уклада казахов (жизнь в юртах, сезонные передвижения) ислам был усвоен ими «поверхностно». Это объяснялось тем, что ислам в Казахстане, как извне заимствованная религия, представлял собой более позднее явление и воспринимался менее фанатично, более созерцательно. Женщины-казашки не закрывали лицо покрывалом, не существовало затворничества, юноши и девушки пользовались значительной свободой общения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. – Алматы: Атамұра, 1997. – 581 с.
2. Чокан Валиханов. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 4. – Алма-Ата, 1985. – 71 с.
3. Сюкияйнен Л.Р. Шариат и мусульманско-правовая культура. – Москва, 1997. – 247 с.
4. Беляев Е.А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. – Москва, 1965. – 430 с.
5. Керимов Г.М. Шариат и его социальная сущность. – Москва: Наука, 1979. – 180 с.
6. Массэ А. Ислам. – Москва, 1982. – 24 с.
7. Юсупова М. Гендерные стереотипы в мусульманском обществе // Мысль. – 2006. – №1. – С.24-29

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT AUTHORS

1. **Абилшеева Р.К.** – заң ғылымдарының докторы, доцент, Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті.
2. **Айдарбеков К.А.** – М.Сапарбаев атындағы ОҚГИ.
3. **Айдарбекова К.Ж.** – құқық магистрі, Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті.
4. **Айтбенбетова А.Қ.** – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.
5. **Акберов З.М.** – Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова.
6. **Аккулов Р.Т.** – старший преподаватель кафедры «Национальное и международное право» университет «Туран-Астана».
7. **Алибеков С.К.** – заң ғылымдарының кандидаты, доцент, Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті.
8. **Альшуразова А.А.** – «Құқықтану» кафедрасының аға оқытушысы, Абай атындағы ҚазҰПУ.
9. **Амреева И.С.** – «Құқықтық пәндер» кафедрасының аға оқытушысы, «Қайнар» Академиясы.
10. **Атамбаев Қ.Д.** – «Ұлттық және халықаралық құқық» кафедрасының аға оқытушы, «Туран-Астана» университеті.
11. **Ауешова Б.Т.** – заң ғылымдарының кандидаты, доцент, Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті.
12. **Ахметова Б.С.** – Каспийский Государственный университет Технологий и Инжиниринга имени Ш. Есенова.
13. **Akhmetova A.A.** – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University.
14. **Әбдірова Ш.Г.** – гуманитарлық ғылымдар магистрі, докторант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.
15. **Әділбай А.С.** – Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің 1 курс магистранты.
16. **Балгарина Б.А.** – филология мамандығының 2 курс магистранты, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті.
17. **Байтерекова К.Б.** – аға оқытушы, Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті.
18. **Бекімбетов Т.Б.** – заң ғылымдарының кандидаты, Аймақтық әлеуметтік- инновациялық университеті.
19. **Бижан Н.Р.** – заң ғылымдарының кандидаты, Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университеті.
20. **Baimagambetova Z.M.** – PhD of the Department of International law, Al-Farabi Kazakh National University
21. **Bolat Yerzhan** – Undergraduate, L.N. Gumilyov Eurasian National University
22. **Дайрабаева Г.М.** – педагогика ғылымының кандидаты, Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті.
23. **Ергалиева К.С.** – магистр юридических наук, Атырауский государственный университет им. Х. Дос-мухамедова.
24. **Есматова М.Т.** – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті.
25. **Ескендерова Г.Т.** – Халықаралық гуманитарлық-техникалық университеті.
26. **Есіркепов Ж.М.** – қауымдастырылған профессор міндетін атқарушы, педагогика ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті.
27. **Жарболова А.Ж.** – мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, конституциялық және әкімшілік құқық кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ.
28. **Жумабаева Г.А.** – ҚОХУ PhD Докторанты, Баишев университеті.
29. **Жүзеев С.Ә.** – 2-курс докторанты, Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті.
30. **Иманбердиев С.** – аға оқытушы, Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті.
31. **Карабаева К.Ж.** – старший преподаватель, доктор философии PhD, КазНацЖенПУ.
32. **Касенова Г.К.** – магистр 1 курса, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби.
33. **Кобегенова Г.Ж.** – «Құқықтану» кафедрасы, аға оқытушы, Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті.
34. **Кулбаева М.М.**
35. **Қадыров Ж.Т.** – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті.
36. **Қапсәлямова С.С.** – доцент кафедры «Теории и истории государства и права, конституционного права» ЕНУ им. Л.Н. Гумилева.
37. **Қапсәлямов Қ.Ж.** – профессор кафедры «Национальное и международное право» университет «Туран-Астана».
38. **Құдайбергенова А.М.** – педагогика ғылымдарның докторы, доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті.
39. **Мейірбекова Г.Б.** – «Құқықтану» кафедрасының қауымдастырылған профессоры Абай атындағы ҚазҰПУ.

40. Молдахметов Е.К. – докторант PhD, Евразийской юридической академии имени Д.А. Кунаева.
41. Омарова Г.Ж. – Абай атындағы ҚазҰПУ бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі маңмандығыны 3-курс докторанты.
42. Омрәли Ж.О. – доктор юридических наук, доцент, Евразийская юридическая академия имени Д.А. Кунаева.
43. Оңалбекова А.С. – магистр 1 курса, КазНацЖенПУ
44. Өтебалиева Қ.Е. – Құқықтану кафедрасының оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі, Ш. Есенов атындағы КМТИУ
45. Пангереев А.Ш. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.
46. Сағиева Г.К.
47. Серікқалиева Г.Б. – Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің 2-курс магистранты.
48. Таласпаева Ж.С. – кандидат филологических наук, профессор, Северо-Казахстанского государственного университета им. М. Козыбаева.
49. Таналинова А.У. – кандидат юридических наук, доцент Каспийского государственного университета технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова.
50. Тоханова Р.Ж. – заң ғылымдарының магистрі, М.Әуезов атындағы ОҚМУ.
51. Тұрғараев М.Б. – заң ғылымдарының кандидаты, Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті.
52. Усенбаева А.У. – «Құқықтану» кафедрасының аға оқытушысы, Ш.Есенов атындағы Каспий Мемлекеттік Технологиялар және Инжиниринг университеті.
53. Yessirkepova Madina – doctor PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University
54. Цой В.А. – заң ғылымдарының кандидаты, Аймақтық әлеуметтік- инновациялық университеті.
55. Шаяхметова Ж.Б. – кандидат юридических наук, профессор, Атырауский государственный университет им. Х. Досмухамедова.
56. Шеримкулова Г.Д. – заң ғылымдарының кандидаты, Аймақтық әлеуметтік инновациялық университеті.
57. Ізтұрғанова Г. – старший преподаватель кафедры «Правоведение» Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова.

ПІКІР
РЕЦЕНЗІЯ
REVIEW

Мауленов Г.С.

доктор юридических наук, профессор

Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный доктором
юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахстанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учеб-

ника включены: предмет, система, методология криминологии, история ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологическую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общефилософской проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законодательства, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретного преступления;

роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологические знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и привносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «...И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

Агыбаев А.Н.

доктор юридических наук,
профессор КазНУ им. аль-Фараби,
заслуженный деятель Казахстана

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санкт-Петербурге издательством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождающие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежит обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно ... поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информации. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий

во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие внутренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлений.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличается оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литера-

турных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

**«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»**

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
Қайта тіркеу №17579-Ж 06.03.2019
2009 жылдан бастап басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал
(Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Перерегистрация №17579-Ж 06.03.2019
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек. Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года № 1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы. Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№2/1 2020 жыл

Бас редактор: «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

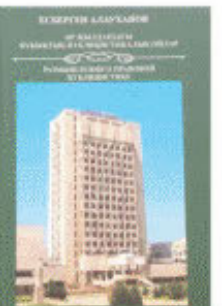
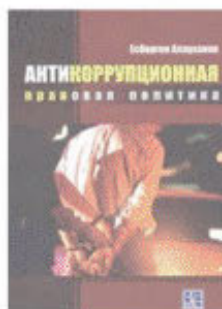
Басуға 16.03.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 84х108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 17,83 б.т. Таралымы 1000 дана. Тапсырыс №1192.

Редакция мекенжайы: Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй,
web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издания - учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятеля Казахстана» д.ю.н., профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИН МЮ РФ, Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г. в МГУ имени М.В. Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович - зав.кафедрой Судебной власти и уг. процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, гл. редактор международного журнала "Наука и жизнь Казахстана". Профессор О.Старков отметил, что новый учебник "Криминология" отличается оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком. В том числе в книге "Криминология", подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые главы - "Бытовая преступность", "Медицинская преступность" и "Криминология", чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжении двух десятков лет. Своими трудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.

**Журналға “Қазпочта” бөлімшелері арқылы
жазылу индексі 74191**

